

Έκθεση ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ 2021

Ο αντίκτυπος της πανδημίας στις επιχειρήσεις

Έτος Ίδρυσης 2006

ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων
ΓΣΕΒΕΕ

Έκθεση ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ 2021

Έτος ίδρυσης 2006

ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων
ΓΣΕΒΕΕ

ΕΚΔΟΤΗΣ
ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ
2021

ΤΙΤΛΟΣ
Ο αντίκτυπος της πανδημίας στις επιχειρήσεις

ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΗ ΟΜΑΔΑ

ΜΕΡΟΣ I: Δημήτρης Γιακούλας

ΜΕΡΟΣ II: Λεωνίδα Βατικιώτης, Γιώργος Θανόπουλος, Αντώνης Αγγελάκης

ΜΕΡΟΣ III: Διονύσης Γράβαρης, Λόης Λαμπριανίδης, Δημοσθένης Γεωργόπουλος, Σταμάτης Βαρδαρός, Λεωνίδα Βατικιώτης, Νίκος Δασκαλάκης

Επιστημονική επιμέλεια:
Διονύσης Γράβαρης

Στη δημιουργία της έκθεσης επίσης συνέβαλλαν: Παρασκευάς Λιντζέρης, Νατάσα Αυλωνίτου, Δέσποινα Βαλάση, Ιωάννα Προφύρη

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Ελένη Μόκα

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Πάνος Δημάκης

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ

The Birthdays Design

T: 212 1048758

E: hello@thebirthdaysdesign.com

www.thebirthdaysdesign.com

ΠΑΡΑΓΩΓΗ

Cloudprint digital & display products

T: 210 2775714

E: info@cloudprint.gr

ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων

Γενικής Συνομοσπονδίας

Επαγγελματιών Βιοτεχνών

Εμπόρων Ελλάδος

Αριστοτέλους 46

10433 Αθήνα

T: 210 8846852

F: 210 8846853

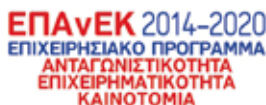
E: info@imegsevee.gr

www.imegsevee.gr

978-618-5025-84-7

© ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Η παρούσα μελέτη υλοποιήθηκε, σχεδιάστηκε και εκδόθηκε στο πλαίσιο του υποέργου 1 της πράξης «Παρεμβάσεις της ΓΣΕΒΕΕ για τη συστηματική παρακολούθηση και πρόγνωση αλλαγών του παραγωγικού και επιχειρηματικού περιβάλλοντος των μικρομεσαίων επιχειρήσεων» με κωδικό ΟΠΣ 5003864 που συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανταγωνιστικότητα, Επιχειρηματικότητα & Καινοτομία 2014-2020».

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Ο αντίκτυπος της πανδημίας στις επιχειρήσεις

Έτος ίδρυσης 2006

ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων
ΓΣΕΒΕΕ

Μήνυμα του Προέδρου της ΓΣΕΒΕΕ κ. Γιώργου Καββαθά

Οι τελευταίοι 20 μήνες περίπου αποτέλεσαν μια περίοδο πρωτοφανών δυσχερειών για την παγκόσμια οικονομία και τη διεθνή κοινότητα. Είναι πλέον ευκρινές ότι η πανδημία είχε δραματικές επιπτώσεις σε υγειονομικό, οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο, επηρεάζοντας αρνητικά την κοινωνικο-οικονομική δραστηριότητα διεθνώς, σε όρους δημόσιας υγείας, διαθέσιμου εισοδήματος, θέσεων εργασίας, επενδυτικής δραστηριότητας, επιχειρηματικής λειτουργίας και βιωσιμότητας.

Στο πλαίσιο αυτό, οι μικρές επιχειρήσεις κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν σημαντικές προκλήσεις και αιφνίδιους περιορισμούς, λειτουργώντας σε ένα ιδιότυπο «καθεστώς απαγόρευσης λειτουργίας» (lockdown) καθώς και σε ένα περιβάλλον ραγδαίου περιορισμού της ζήτησης, σε συνδυασμό με μια συνθήκη διαταραχής των διεθνών εφοδιαστικών αλυσίδων.

Παράλληλα, η πανδημία έχει επιφέρει, καθ' όλη τη διάρκειά της, ισχυρό πλήγμα σε μια σειρά από κλάδους και τομείς από την εστίαση και τον τουρισμό έως το εμπόριο, τις υπηρεσίες και τη μεταποίηση. Ιδιαίτερα οι μικρές επιχειρήσεις καλούνται εν μέσω της πανδημίας να αντιμετωπίσουν ένα πολυεπίπεδο σύνολο εμποδίων εντός ενός παρατεταμένου υγειονομικού προβλήματος και μιας οικονομικής διαταραχής με βαθύ και επεκτεινόμενο χρονικό ορίζοντα.

Πέραν αυτών, οι μικρές επιχειρήσεις καλούνται να αντιμετωπίσουν μια σειρά από αλληλένδετες σημαντικές προκλήσεις. Ο ψηφιακός μετασχηματισμός αποτελεί μια αναδυόμενη συνθήκη που καλεί τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις να προσαρμοστούν ταχύτατα σε τεχνολογικό αλλά και οργανωτικό επίπεδο. Η πράσινη μετάβαση, η έλευση των νέων πράσινων τεχνολογιών

και οι στρατηγικές αντιμετώπισης της κλιματικής αλλαγής δημιουργούν συνθήκες επιτάχυνσης των δράσεων για την πράσινη προσαρμογή των επιχειρήσεων, ώστε οι δραστηριότητές τους να είναι φιλικότερες προς το κλίμα και το περιβάλλον. Επί αυτών, προστίθενται και οι πρόσφατες αναταράξεις των εφοδιαστικών αλυσίδων σε συνδυασμό με τις συνεπακόλουθες ανατιμήσεις στο μεταφορικό κόστος, οι συνεχείς ανατιμήσεις των πρώτων υλών καθώς και η ραγδαία αύξηση του ενεργειακού κόστους.

Είναι προφανές ότι η αντιμετώπιση των παραπάνω πολυδιάστατων προκλήσεων βρίσκει τις εγχώριες μικρές επιχειρήσεις αποδυναμωμένες μετά από μια δεκαετή κρίση για την ελληνική οικονομία και κοινωνία. Ταυτόχρονα, σε πολλά από αυτά τα επίπεδα, όπως η πρόσβαση σε χρηματοδότηση και το κόστος ενέργειας, οι εγχώριες μικρές επιχειρήσεις εντοπίζονται σε δυσχερέστερη θέση έναντι των ανταγωνιστών τους σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο.

Υπό το πρίσμα αυτό, η παρούσα Έκθεση του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ για το 2021 επιχειρεί να αναδείξει τις σημαντικότερες τάσεις σε επίπεδο οικονομικού περιβάλλοντος, τις επιπτώσεις της πανδημίας σε όρους οικονομίας και μικρών επιχειρήσεων καθώς και τις δομικές αλλαγές που προκάλεσε η υγειονομικο-οικονομική κρίση στην ελληνική οικονομία.

Υπηρετώντας το διαχρονικό του ρόλο ως προς την τεκμηριωμένη μελέτη των οικονομικών, παραγωγικών και τεχνολογικών τάσεων καθώς και τη συστηματική διερεύνηση των εξειδικευμένων αναγκών των μικρών επιχειρήσεων, το ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ θα συνεχίσει να συμβάλλει, με τις έρευνες και τις τεκμηριωμένες προτάσεις του, στη βελτίωση των διαστάσεων του μεταβαλλόμενου επιχειρηματικού περιβάλλοντος.

Περιεχόμενα

Εισαγωγικό μέρος	Επιτελική σύνοψη	12	
	Εισαγωγικό σημείωμα	18	
Μέρος I Μακροοικονομικό περιβάλλον	1. Διεθνές οικονομικό περιβάλλον	1.1 Η παγκόσμια ύφεση	24
		1.2 Η διεύρυνση της φτώχειας και των ανισοτήτων	25
		1.3 Επεκτατικές οικονομικές πολιτικές	26
		1.4 Πληθωρισμός	27
		1.5 Παλιές και νέες κρίσεις	29
	2. Βασικά μεγέθη	2.1 Μεταβολή του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος	30
		2.2 Διάρθρωση Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος	35
		2.3 Ιδιωτική κατανάλωση	36
		2.4 Δημόσια κατανάλωση	38
		2.5 Επενδύσεις	39
		2.6 Εξωτερικό εμπόριο	43
		2.7 Παραγωγικότητα	45
		2.8 Άμεσες Ξένες Επενδύσεις	46
		2.9 Ανεργία	49
	3. Χρηματοοικονομικό περιβάλλον	3.1 Καταθέσεις	52
3.2 Επιτόκια		55	
3.3 Χρηματοδότηση		56	
3.4 Πληθωρισμός		63	
4. Δημόσια οικονομικά	4.1 Δημοσιονομικό έλλειμα	66	
	4.2 Χρέος της γενικής κυβέρνησης	70	
Μέρος II Διαρθρωτικά των επιχειρήσεων	1. Εξελίξεις σε τομείς και κλάδους της ελληνικής οικονομίας	1.1 Επιχειρήσεις σε αναγκαστικό κλείσιμο: μια νέα οριζόντια διαίρεση	78
		1.2 Τρεις τάσεις: συγκρίνοντας το 2021 ως προς το 2019	82
		1.3 Κλαδική επισκόπηση	84
		1.4 Κατανομή και εξέλιξη της απασχόλησης	99

2.	2.1 Εισαγωγή	106
Παρουσίαση έρευνας	2.2 Δείκτης οικονομικού κλίματος ΜμΕ	108
«Αντίκτυπος της	2.3 Οι μεταβολές στον ετήσιο	
πανδημίας στις μικρές	κύκλο εργασιών των ΜμΕ	113
επιχειρήσεις»	2.4 Μέτρα στήριξης επιχειρήσεων	
	από τις επιπτώσεις της πανδημίας	116
	2.5 Μέτρα ενίσχυσης της ρευστότητας	
	των επιχειρήσεων	118
	2.6 Ταμειακά διαθέσιμα επιχειρήσεων	120
	2.7 Υποχρεώσεις/οφειλές επιχειρήσεων	124
	2.8 Οι Δείκτες ανασφάλειας και βιωσιμότη-	
	τας των ΜμΕ κατά τη διάρκεια της πανδημίας	129
	2.9 Κλεισίματα επιχειρήσεων κατά	
	την διάρκεια της πανδημίας	131
	2.10 Συστάσεις νέων επιχειρήσεων	133
	2.11 Τιμές αγαθών/υπηρεσιών	138
	2.12 Απασχόληση	140
	2.13 Τηλεργασία	144
	2.14 Ψηφιακός μετασχηματισμός	149

Μέρος III
Αναδιατάσσοντας το
πλαίσιο δράσης των
μικρομεσαίων
επιχειρήσεων

1.	1.	
Για μία νέα	Για μία νέα	
δημοσιονομική πολιτική	δημοσιονομική πολιτική	158
2.	2.	
Η επικράτηση της μεγάλης	Η επικράτηση της μεγάλης	
επιχείρησης: το πλεονέκτημα	επιχείρησης: το πλεονέκτημα	
του μεγέθους ή εξω-	του μεγέθους ή εξω-	
αγοραίες ρυθμίσεις;	αγοραίες ρυθμίσεις;	168
3.	3.	
Φροντίδα υγείας	Φροντίδα υγείας	
στην πανδημία	στην πανδημία	184
4.	4.	
Η πανδημία παράγοντας όξυνσης	Η πανδημία παράγοντας όξυνσης	
των οικονομικών και κοινωνικών	των οικονομικών και κοινωνικών	
ανισοτήτων	ανισοτήτων	196
5.	5.	
Μικρομεσαίες Επιχειρήσεις	Μικρομεσαίες Επιχειρήσεις	
εν μέσω πανδημίας –	εν μέσω πανδημίας –	
Χρηματοδότηση και Χρέος	Χρηματοδότηση και Χρέος	212

Ευρετήριο γραφημάτων

Μέρος 1.

Κεφάλαιο 1

- 24 Γράφημα 1: Παγκόσμιο ΑΕΠ (σταθερές τιμές 2015 σε εκ. ευρώ)
25 Γράφημα 2: Εξέλιξη ακραίας φτώχειας παγκόσμια
28 Γράφημα 3: Πληθωρισμός

Κεφάλαιο 2

- 31 Γράφημα 1: Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν σε τρέχουσες τιμές (εκ. δολ.)
33 Γράφημα 2: Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν ανά τρίμηνο σε τρέχουσες τιμές (εκ. ευρώ)
34 Πίνακας 1: Μεταβολή του ΑΕΠ των χωρών της ΕΕ το 2020 (εκ. ευρώ)
35 Γράφημα 3: Ακαθάριστη προστιθέμενη αξία (εκ. ευρώ)
36 Πίνακας 2: Ακαθάριστο εγχώριο προϊόν σε τρέχουσες τιμές (εκ. ευρώ)
37 Γράφημα 4: Δαπάνη νοικοκυριών (εκ. ευρώ)
37 Γράφημα 5: Δαπάνη ΜΚΙΕΝ (εκ. ευρώ)
38 Γράφημα 6: Καταναλωτική δαπάνη της Γενικής Κυβέρνησης (εκ. ευρώ)
40 Γράφημα 7: Επενδύσεις παγίου κεφαλαίου (εκ. ευρώ)
41 Γράφημα 8: Ακαθάριστος Σχηματισμός Παγίου Κεφαλαίου 2008 και 2020
41 Γράφημα 9: Ποσοστιαία μεταβολή επενδύσεων 2019-2020
41 Γράφημα 10: Μεταβολή αποθεμάτων / Αποκτήσεις μείον διαθέσιμες τιμαλφών (εκ. ευρώ)
42 Γράφημα 11: Δείκτης τιμών διαμερισμάτων (2007=100)
44 Γράφημα 12: Ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών (εκ. ευρώ)
46 Γράφημα 13: Παραγωγικότητα ανά εργαζόμενο στην Ελλάδα, ΕΕ=100
47 Γράφημα 14: Απόθεμα ΑΞΕ στην Ελλάδα (εκ. ευρώ)
48 Πίνακας 3: Αποθέματα επενδύσεων μη κατοίκων στην Ελλάδα ανά κλάδο σε εκ. ευρώ
49 Γράφημα 15: Ανεργία 2018-2020
50 Γράφημα 16: Ανεργία στην ΕΕ το 2020

Κεφάλαιο 3.

- 53 Γράφημα 1: Καταθέσεις
53 Γράφημα 2: Διάρθρωση Καταθέσεων
54 Γράφημα 3: Αναλογία προθεσμιακών καταθέσεων κατοίκων στο σύνολο των καταθέσεων
55 Γράφημα 4: Μέσα σταθμισμένα επιτόκια καταθέσεων νοικοκυριών και επιχειρήσεων
56 Γράφημα 5: Επιτόκιο καταθέσεων ημέρας και συμφωνημένης διάρκειας έως ενός έτους για τα νοικοκυριά
57 Γράφημα 6: Συνολική χρηματοδότηση της ελληνικής οικονομίας από εγχώρια Νομισματικά Χρηματοπιστωτικά Ιδρύματα (ετήσιες καθαρές ροές σε εκ. ευρώ)
58 Γράφημα 7: Συνολική χρηματοδότηση της ελληνικής οικονομίας από εγχώρια Νομισματική Χρηματοπιστωτικά Ιδρύματα (εκ. ευρώ)
59 Γράφημα 8: Δάνεια στον ιδιωτικό τομέα (ετήσιες καθαρές ροές σε εκ. ευρώ)
59 Γράφημα 9: Η αλλαγή στη διάρθρωση της δανειοδότησης (ετήσιες καθαρές ροές σε εκ. ευρώ)
60 Γράφημα 10: Κλαδική κατανομή καθαρών ροών δανείων (εκ. ευρώ)
61 Γράφημα 11: Δάνεια προς ελεύθερους επαγγελματίες, αγρότες και ατομικές επιχειρήσεις (εκ. ευρώ)
62 Γράφημα 12: Δάνεια προς ελεύθερους επαγγελματίες, αγρότες και ατομικές επιχειρήσεις (εκ. ευρώ)
62 Γράφημα 13: Καθαρές ροές δανείων προς νοικοκυριά (εκ. ευρώ)
63 Γράφημα 14: Πληθωρισμός
64 Πίνακας 1: Δείκτης Τιμών Καταναλωτή

Κεφάλαιο 4.

- 67 Γράφημα 1: Ισοζύγιο Γενικής Κυβέρνησης προς ΑΕΠ
67 Γράφημα 2: Ισοζύγιο Γενικής Κυβέρνησης (εκ. ευρώ)
68 Πίνακας 1: Κύρια μεγέθη της Γενικής Κυβέρνησης Σε τρέχουσες τιμές, σε εκ. ευρώ
71 Γράφημα 3: Ενοποιημένο χρέος Γενικής Κυβέρνησης (εκ. ευρώ)
71 Γράφημα 4: Ενοποιημένο χρέος Γενικής Κυβέρνησης / ΑΕΠ (εκ. ευρώ)

Μέρος 2.

Κεφάλαιο 1

- 79 Πίνακας 1: Τομείς που δεν επιβλήθηκε αναστολή λειτουργίας με κρατική εντολή και τομείς που επιβλήθηκε
80 Γράφημα 1: Αριθμός επιχειρήσεων κατά τομέα σε αναγκαστικό κλείσιμο 11/2020
83 Πίνακας 2: Κύκλος εργασιών (σε χιλ. ευρώ) από διοικητικές πηγές για το σύνολο των επιχειρήσεων της ελληνικής οικονομίας (Στατιστικό μητρώο επιχειρήσεων έτους 2018) ανά τομέα οικονομική δραστηριότητας.
86 Πίνακας 3: Δείκτης κύκλου εργασιών στο λιανικό εμπόριο 2010-2021
87 Πίνακας 4: Εξέλιξη του δείκτη απασχολούμενων ατόμων στο λιανικό εμπόριο. "Έτος βάσης 2015=100,0
88 Γράφημα 2: Κύκλος εργασιών κλάδου παροχής καταλυμάτων

89	Γράφημα 3:	Κύκλος εργασιών σε καταλύματα 1ο εξάμηνο
89	Γράφημα 4:	Τουριστικές εισπράξεις 1ο εξάμηνο, εκ. ευρώ
90	Γράφημα 5:	Κύκλος εργασιών εστίασης, ευρώ
90	Γράφημα 6:	Κύκλος εργασιών το 1ο εξάμηνο
91	Γράφημα 7:	Αριθμός οικοδομικών αδειών
92	Πίνακας 5:	Κατανομή του πληθυσμού που διαβιεί σε κατοικία με στενότητα χώρου
94	Γράφημα 8:	Εξέλιξη του γενικού δείκτη βιομηχανικής παραγωγής, έτος βάσης 2015
95	Γράφημα 9:	Πλήθος εγγραφών νέων επιχειρήσεων ανά κατηγορία νομικής μορφής, 2ο τρίμηνο 2021
97	Πίνακας 6:	Πλήθος εγγραφών νέων επιχειρήσεων ανά τομέα οικονομικής δραστηριότητας και ανά μεγάλη γεωγραφική περιοχή (NUTS 1), 2ο τρίμηνο 2021
100	Πίνακας 7:	Απασχολούμενοι κατά τομέα οικονομικής δραστηριότητας, σε χιλιάδες
101	Πίνακας 8:	Απασχολούμενοι (σε χιλιάδες) ηλικίας 15 ετών και άνω, κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας για τα έτη 2001-2021 ανά τρίμηνο

Κεφάλαιο 2

112	Γράφημα 1:	Δείκτης οικονομικού κλίματος ΜμΕ
114	Γράφημα 2:	Ετήσιος κύκλος εργασιών ΜμΕ ετών 2019 – 2020
115	Γράφημα 3:	Σύγκριση ισολογισμών (έσοδα – έξοδα) ετών 2019 – 2020
117	Γράφημα 4:	Ποιο μέτρο αξιολόγησαν οι ΜμΕ ως το σημαντικότερο από εκείνα που έλαβε η κυβέρνηση για τη στήριξη τους
118	Γράφημα 5:	Μέτρα στήριξης που αξιοποίησαν οι επιχειρήσεις κατά τη διάρκεια της πανδημίας
121	Γράφημα 6:	Ταμειακά διαθέσιμα επιχειρήσεων κατά τη διάρκεια της πανδημίας.
123	Γράφημα 7:	Επιχειρήσεις με μηδενικά ταμειακά διαθέσιμα κατά τη διάρκεια της πανδημίας
126	Γράφημα 8:	Ληξιπρόθεσμες οφειλές ΜμΕ πριν και κατά τη διάρκεια της πανδημίας
128	Γράφημα 9:	Βαθμός υπερχρέωσης ΜμΕ
130	Γράφημα 10:	Δείκτες ανασφάλειας και βιωσιμότητας ΜμΕ
132	Πίνακας 1:	Πτωχεύσεις Επιχειρήσεων. Ποσοστιαία μεταβολή σε σύγκριση με το ίδιο τρίμηνο του προηγούμενου έτους.
133	Πίνακας 2:	Συστάσεις επιχειρήσεων
135	Γράφημα 11:	Ποσοστιαία κατανομή ανά έτος της νομικής μορφής των συστάσεων νέων επιχειρήσεων
137	Πίνακας 3:	Εγγραφές νέων επιχειρήσεων σε επιλεγμένους κλάδους. Ποσοστά επί του συνόλου των εγγραφών ανά έτος.
138	Γράφημα 12:	Τιμές Αγαθών/ Υπηρεσιών ΜμΕ
141	Γράφημα 13:	Εξέλιξη της απασχόλησης στις ΜμΕ
142	Γράφημα 14:	Μέτρα στήριξης που αξιοποίησαν οι ΜμΕ για τη συγκράτηση της απασχόλησης
145	Γράφημα 15:	Ποσοστό επιχειρήσεων που αξιοποίησε το καθεστώς της τηλεργασίας κατά τη διάρκεια της πανδημίας.
146	Γράφημα 16:	Ποσοστό επιχειρήσεων που παρείχαν εξοπλισμό (laptop, web κάμερα κ.λπ) και τεχνική υποστήριξη στους εργαζόμενους τους κατά την διάστημα που τηλεργάστηκαν
146	Γράφημα 17:	Αξιολόγηση από τις ΜμΕ της παραγωγικότητας των εργαζομένων που τηλεργάστηκαν κατά τη διάρκεια της πανδημίας
148	Γράφημα 18:	Γενική αξιολόγηση της τηλεργασίας από τις ΜμΕ
148	Γράφημα 19:	Ποσοστό επιχειρήσεων που επιθυμούν να διατηρήσουν το καθεστώς της τηλεργασίας και μετά την πανδημία
149	Γράφημα 20:	Εκτιμήσεις ΜμΕ για τις συνέπειες της επιτάχυνσης των διαδικασιών ψηφιακού μετασχηματισμού και της εισαγωγής νέων τεχνολογιών στην οικονομική δραστηριότητα.
150	Γράφημα 21:	Εκτιμήσεις ΜμΕ για τις συνέπειες των νέων τεχνολογιών και του ψηφιακού μετασχηματισμού στις θέσεις εργασίας
151	Γράφημα 22:	Ποσοστό επιχειρήσεων που έχουν υιοθετήσει συστήματα ηλεκτρονικών πωλήσεων (e-shop) ή/και συμμετέχουν σε διαδικτυακές πλατφόρμες (π.χ. e-food, wolt, skroutz, booking κ.λπ)
152	Γράφημα 23:	Ποσοστό επιχειρήσεων που έχουν ενσωματώσει εφαρμογές ψηφιακού μάρκετινγκ, ιστοσελίδας, μέσων κοινωνικής δικτύωσης (Facebook κ.λπ)

Μέρος 3.

Φροντίδα υγείας στην πανδημία

186	Γράφημα 1:	Νέα κρούσματα Covid-19 σε ημερήσια βάση
190	Γράφημα 2:	Ποσοστό εμβολιασμένων κατά του Covid-19, 26 Οκτ. 2021

Η πανδημία παράγοντας όξυνσης των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων

203	Γράφημα 1:	Εξέλιξη των δύο βασικών δεικτών μέτρησης της ανισότητας στην Ελλάδα
204	Γράφημα 2:	Μερίδιο εισοδήματος σε τεταρτημόρια, 2019-2020
208	Γράφημα 3:	Μεταβολή κύκλου εργασιών από διοικητικές πηγές, για το σύνολο των επιχειρήσεων της ελληνικής οικονομίας το 2020 ως προς 2019

Μικρομεσαίες Επιχειρήσεις εν μέσω πανδημίας – Χρηματοδότηση και Χρέος

215	Γράφημα 1:	Το χρηματοδοτικό κενό (financing gap) 2010-2020 – επιλεγμένες χώρες και Μ.Ο
217	Γράφημα 2:	Το χρηματοδοτικό κενό (financing gap) 2010-2020 – ομάδες χωρών ανά επίπεδο εισοδήματος.

Επιτελική σύνοψη

Μέρος Ι

Η πανδημία καθόρισε τις εξελίξεις στο διεθνές οικονομικό περιβάλλον το 2020, με τη βίαιη αναστολή της οικονομικής δραστηριότητας να οδηγεί σε μία πρωτόγνωρη ύφεση για τα μεταπολεμικά δεδομένα. Η ύφεση αυτή είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση της ακραίας φτώχειας σε παγκόσμιο επίπεδο, ενώ οι επεκτατικές οικονομικές πολιτικές οδήγησαν στην αύξηση του χρέους. Με την επανέναρξη της οικονομικής δραστηριότητας το 2021 έκανε την εμφάνισή του έντονος ο πληθωρισμός, ο οποίος οφείλεται στις διαταραχές που προκάλεσε η πανδημία στις εφοδιαστικές αλυσίδες αλλά και στην μεγάλη αύξηση των τιμών στην ενέργεια. Ο φόβος για μελλοντικές πανδημίες και οι επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής δείχνουν ότι στο μέλλον η παγκόσμια οικονομία κινδυνεύει από αντίστοιχες κρίσεις προσφοράς.

Κατ' αντιστοιχία με τις παγκόσμιες εξελίξεις, το 2020 ήταν ένα έντονα υφεσιακό έτος για την ελληνική οικονομία, με το ΑΕΠ σε τρέχουσες τιμές να μειώνεται κατά 9,6%, σημειώνοντας τη δεύτερη μεγαλύτερη ύφεση στην ΕΕ μετά της Ισπανίας. Η ύφεση στην ελληνική οικονομία κορυφώθηκε το 2ο τρίμηνο του 2020 και ενώ στις υπόλοιπες χώρες περιορίστηκε σημαντικά κατά το 3ο και 4ο τρίμηνο, στην Ελλάδα παρέμεινε σε υψηλά επίπεδα.

Σε όρους παραγωγής, η ακαθάριστη προστιθέμενη αξία μειώθηκε κατά 8,4% δημιουργώντας σημαντική πίεση στα φορολογικά έσοδα, ενώ σε όρους δαπάνης μεγαλύτερη μείωση παρατηρήθηκε στην κατανάλωση των νοικοκυριών με μείωση 6,4%. Οι επενδύσεις με οριακή μείωση 0,8% εξακολουθούν να είναι ο μεγάλος ασθενής, συνεχίζοντας τη συστηματική αποεπένδυση που ξεκίνησε με την κρίση του 2008 και υπονομεύει τις αναπτυξιακές προοπτικές της ελληνικής οικονομίας. Συνέπεια της αποεπένδυσης είναι η διαρκώς μειούμενη παραγωγικότητα της εργασίας, η οποία κλιμακώθηκε περαιτέρω λόγω της πανδημίας. Μοναδικό θετικό στοιχείο αποτελεί η μερική αντιστάθμιση των απωλειών σε επενδύσεις από την αύξηση που σημειώνεται στη δραστηριότητα του κατασκευαστικού κλάδου από το 2017.

Παρά τη συγκυρία της πανδημίας, η ανεργία ανήλθε στο 16,3% συνεχίζοντας την πορεία συστηματικής μείωσής της που ξεκίνησε το 2016. Ως εκ τούτου, φαίνεται πως τα μέτρα που έλαβε η κυβέρνηση για τη διατήρηση των θέσεων εργασίας απέδωσαν σημαντικά.

Ως προς τον εξωτερικό τομέα της οικονομίας, το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, μετά από τέσσερα χρόνια ισοσκελισμού, σημείωσε σημαντική επιδείνωση κυρίως λόγω της μείωση των καθαρών εσόδων από ταξιδιωτικές υπηρεσίες, τα οποία παραδοσιακά μετρίαζαν τα ελλείμματα.

Τα αποθέματα Άμεσων Ξένων Επενδύσεων στην Ελλάδα μειώθηκαν κατά 15,7% μετά από μία πολύ σημαντική ανάκαμψη που είχε συντελεστεί κατά την περίοδο 2015-2019, με το μερίδιο της Ελλάδας ως δέκτη ΑΞΕ να μειώνεται τόσο σε ευρωπαϊκό όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο.

Ο φόβος για την έξαρση νέων πανδημιών στο μέλλον και η διαφαινόμενη επαναφορά προστατευτικών πολιτικών ενδεχομένως να οδηγήσουν σε μία αναδιάρθρωση των αλυσίδων αξίας των μεγάλων πολυεθνικών επιχειρήσεων σε ευρωπαϊκό έδαφος. Εφόσον η Ελλάδα καταφέρει να δημιουργήσει ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα, πιθανότατα να αυξήσει την ελκυστικότητά της σε ξένες επενδύσεις και να γίνει σημαντικός περιφερειακός παίκτης.

Εστιάζοντας στις επιπτώσεις στον χρηματοοικονομικό τομέα της οικονομίας παρατηρούμε ότι, αν και υπήρξε μία σημαντική πιστωτική επέκταση προς τον ιδιωτικό τομέα κατά τη διάρκεια της πανδημίας, αυτή οφείλεται αποκλειστικά σχεδόν στο ότι τα μέτρα στήριξης των επιχειρήσεων πέρασαν μέσα από το τραπεζικό σύστημα. Υπάρχει μία σημαντική πρόοδος στην αύξηση των πιστώσεων προς τις επιχειρήσεις τα τελευταία χρόνια, ωστόσο αυτή υπολείπεται κατά πολύ των αναγκών ρευστότητας των επιχειρήσεων και των επιπέδων πιστώσεων προ της χρηματοοικονομικής κρίσης. Διαπιστώνουμε, επίσης, μία αλλαγή στη διάρθρωση των πιστώσεων σε σχέση με την περίοδο πριν την οικονομική κρίση, με τα δάνεια προς τις επιχειρήσεις να αυξάνονται έναντι των δανείων προς τα νοικοκυριά.

Κατά τη διάρκεια της πανδημίας παρατηρήθηκε μία αύξηση των βραχυπρόθεσμων καταθέσεων των νοικοκυριών, κάτι το οποίο φαίνεται να ακολουθεί τις τάσεις παγκόσμια. Αντίθετα, οι προθεσμιακές καταθέσεις μειώνονται συστηματικά ως αποτέλεσμα των σχεδόν μηδενικών επιτοκίων που έχει καθιερώσει η ΕΚΤ τα τελευταία χρόνια ως μέτρο εξόδου από την κρίση. Ως αποτέλεσμα, το επίπεδο αυτό των επιτοκίων οδηγεί σε ένα ουσιαστικά μηδενικό διαφορικό επιτόκιο μεταξύ βραχυπρόθεσμων και προθεσμιακών καταθέσεων αποθαρρύνοντας τους καταθέσεων από την μακροχρόνια αποταμίευση.

Κατά τη διάρκεια του 2020, σημειώθηκε αποπληθωρισμός στην ελληνική οικονομία, ο οποίος κυμάνθηκε μεσοσταθμικά στο -1,2% κυρίως λόγω της πτώσης της ζήτησης στα καύσιμα, στα βιομηχανικά αγαθά και στον τουρισμό. Από το 2021, εμφανίστηκε πληθωρισμός ο οποίος πυροδοτείται από ένα συνονθύλευμα διεθνών συγκυριών. Κατά ένα μέρος, οφείλεται στην αποδιοργάνωση των εφοδιαστικών αλυσίδων που οδηγούν στην αδυναμία της προσφοράς να ανταποκριθεί άμεσα στην αύξηση της ζήτησης και σε συνδυασμό με την αύξηση των ρευστών καταθέσεων οδήγησε σε πληθωριστικές πιέσεις μετά την επανέναρξη της οικονομικής δραστηριότητας. Στο βαθμό που τα αίτια αυτά είναι παροδικά, το φαινόμενο δεν εμπνέει μεγάλη ανησυχία μεσοπρόθεσμα. Από την άλλη μεριά, όμως, ο πληθωρισμός οφείλεται και στην αύξηση των τιμών ενέργειας διεθνώς, κάτι ιδιαίτερα ανησυχητικό για την Ελλάδα ενόψει της επικείμενης απολιγνιτοποίησής της.

Το 2020, υπήρξε δημοσιονομικός εκτροχιασμός της ελληνικής οικονομίας ως επακόλουθο των μέτρων στήριξης που εφαρμόστηκαν και των μειωμένων φορολογικών εσόδων, με το έλλειμμα της Γενικής Κυβέρνησης να φτάνει στο 9,73%, ένα από τα μεγαλύτερα ελλείμματα στην ΕΕ.

Επακόλουθο της αύξησης των δημοσιονομικών ελλειμμάτων και της μείωσης του ΑΕΠ ήταν η εκτόξευση του χρέους της Γενικής Κυβέρνησης στο 205,6% το 2020. Η Ελλάδα σήμερα είναι η πιο υπερχρεωμένη χώρα στην ΕΕ και η τέταρτη πιο υπερχρεωμένη χώρα στον πλανήτη. Σύμφωνα με την έκθεση ενισχυμένης εποπτείας της ΕΕ, το ελληνικό χρέος θα αποκλιμακωθεί σταδιακά στο 169% του ΑΕΠ στα τέλη της δεκαετίας και κάτω από το 100% του ΑΕΠ έως το 2047.

Μέρος II

Όσον αφορά στις εξελίξεις και τις αλλαγές που σημειώθηκαν σε κλαδικό επίπεδο στην ελληνική οικονομία, στη διάρκεια της κρίσης της πανδημίας, ιδιαίτερης σημασίας είναι η διχοτόμηση που επήλθε μεταξύ εκείνων των επιχειρήσεων που έκλεισαν με κρατική εντολή, αρχής γενομένης τον Μάρτιο του 2020, και όσων δεν έκλεισαν καθόλου, επειδή οι συναλλαγές τους δεν προϋπέθεταν κοινωνική επαφή ή έστω εγγύτητα, π.χ. γεωργία, μεταποίηση, κατασκευές, κ.ά.

Μεταξύ των τομέων και των επιχειρήσεων που επιβλήθηκε αναγκαστικό κλείσιμο, τα βάρη δεν κατανεμήθηκαν ομοιόμορφα. Σε 188.985 επιχειρήσεις που έκλεισαν τον Νοέμβριο του 2020, ο τομέας με την υψηλότερη συμμετοχή αποδείχθηκε το χονδρικό και λιανικό εμπόριο.

Το πρώτο εξάμηνο του 2021, για το οποίο υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία, ο κύκλος εργασιών των επιχειρήσεων παρουσίασε την εξής εικόνα: ήταν υψηλότερος μεν του κύκλου εργασιών του 1ου εξαμήνου του 2020, αλλά υποδεέστερος του κύκλου εργασιών του τελευταίου, προ-κορωνοϊού έτους, ήτοι του 2019.

Οι μεγάλοι χαμένοι του πρώτου, αυστηρού κύματος αναγκαστικού κλεισίματος το 2020, ήταν ο κλάδος καυσίμων και λιπαντικών αυτοκινήτων, που είδε τον κύκλο εργασιών του να μειώνεται πάνω από 5 ποσοστιαίες μονάδες σε σχέση με τον προηγούμενο χρόνο.

Ο ετήσιος κύκλος εργασιών του κλάδου των καταλυμάτων, βάσει διοικητικών πηγών, το 2020 σε σύγκριση με το 2019 μειώθηκε κατά περισσότερο από 66%. Η μείωση που καταγράφηκε στον κύκλο εργασιών των επιχειρήσεων του κλάδου της εστίασης δεν ήταν τόσο σημαντική όσο ήταν η μείωση στον κλάδο των καταλυμάτων.

Εντελώς ανεπηρέαστη από το πάγωμα των οικονομικών δραστηριοτήτων αποδείχτηκε το 2020 η οικοδομική δραστηριότητα, που συνέχισε στην τροχιά που ξεκίνησε το 2017 να μεγεθύνεται, συμβάλλοντας έτσι στη συγκράτηση της ύφεσης.

Πέρα από κάθε πρόβλεψη κινήθηκε το 2021 ο γενικός δείκτης κύκλου εργασιών στη βιομηχανία. Τον Ιούλιο του 2021, σε σύγκριση με τον ίδιο μήνα του προηγούμενου έτους, παρουσίασε αύξηση κατά 25,2% έναντι μείωσης 16,1% που σημειώθηκε κατά την αντίστοιχη σύγκριση του 2020 με το 2019.

Εξετάζοντας τη δημογραφία των επιχειρήσεων, οι εγγραφές νέων επιχειρήσεων (ενάρξεις λειτουργίας) για το σύνολο της οικονομίας το 2ο τρίμηνο του 2021 ανήλθαν σε 26.370, παρουσιάζοντας αύξηση 71% σε σχέση με το 2ο τρίμηνο του 2020.

Το 2020 και 2021, η απασχόληση μειώθηκε σε σχέση με τις επιδόσεις του 2019, προς επιβεβαίωση μια ευρύτερης τάσης μετατροπής μεγάλων τμημάτων του εργατικού δυναμικού σε ευάλωτα και ευέλικτα τμήματα της μισθωτής εργασίας. Το 3ο τρίμηνο (για το οποίο υπάρχουν τα πιο πρόσφατα στοιχεία) έφτασε τα 3,97 εκ. άτομα. Ενώ η απασχόληση στον δευτερογενή και στον τριτογενή τομέα (και κατά συνέπεια στη συνολική απασχόληση) το 2ο τρίμηνο του 2021 υπερέβη το επίπεδο του 1ου τριμήνου του 2019, υποδηλώνοντας μια τάση αύξησης πάνω από τα επίπεδα του 2019, η απασχόληση στον πρωτογενή τομέα το τελευταίο τρίμηνο για το οποίο υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία ήταν υποδεέστερη του πρώτου τριμήνου. Φαίνεται, έτσι, ότι η αύξηση της πρωτογενούς παραγωγής και του αγροδιατροφικού τομέα δεν συμβαδίζει με την ανάκαμψη της απασχόλησης σε αυτόν τον τομέα.

Αξιολογώντας τις τάσεις στην απασχόληση και δεδομένης της αυξημένης ευαλωτότητας των μικρομεσαίων επιχειρήσεων (λόγω του πράσινου και ψηφιακού μετασχηματισμού, της συρρίκνωσης της ζήτησης, κ.ά.), αν κάτι πρέπει να αποκλειστεί για το άμεσο και το μακροπρόθεσμο μέλλον, είναι η επαναφορά στο καθεστώς δημοσιονομικής πειθαρχίας. Αντίθετα, σχέδια γενναίας αύξησης των δημόσιων επενδύσεων, που θα λαμβάνουν υπόψη/υπόψη τους την κοινωνική και περιβαλλοντική ισορροπία, αποδεικνύονται πιο ρεαλιστικά. Με βάση τα στοιχεία των τακτικών ερευνών του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, ο δείκτης οικονομικού κλίματος των ελληνικών ΜμΕ, μετά από τη συνεχή άνοδο που είχε σημειώσει από το 2016 έως το 2019, υποχώρησε σοβαρά το 2020 και πολύ περισσότερο σε σχέση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Η ανάκαμψη που κατέγραψε το 1ο εξάμηνο του 2021, αν και σημαντική, δεν προσέγγισε τα προ πανδημίας επίπεδα, σε αντίθεση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο.

Το 2020, σχεδόν οι μισές ΜμΕ δήλωσαν ετήσιο τζίρο κάτω από 50.000 €. Επιπλέον, σχεδόν διπλασιάστηκαν οι ΜμΕ που το 2020 σε σύγκριση με το 2019 δήλωναν πως είχαν ζημιές, ενώ υποδιπλασιάστηκαν οι επιχειρήσεις που κατέγραψαν κέρδη.

Σοβαρά προβλήματα ρευστότητας αντιμετώπισε ένα μεγάλο μέρος των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων καθ'όλη τη διάρκεια της πανδημίας. Το ποσοστό των επιχειρήσεων με μηδενικά ταμειακά διαθέσιμα εξελίχθηκε ως εξής: 14,8% τον Ιούνιο του 2021, 24,7% τον Φεβρουάριο του 2021 και 21,4% τον Ιούλιο του 2021.

Οι επιστρεπτές προκαταβολές θεωρήθηκαν από το μεγαλύτερο μέρος των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων (37,8%) ως το σημαντικότερο μέτρο στήριξης, εύρημα που καταδεικνύει πως το σοβαρότερο πρόβλημα που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν οι επιχειρήσεις ήταν η έλλειψη ρευστότητας. Αποτέλεσε, μάλιστα, και το μέτρο που αξιοποίησε η πλειονότητα (63,7%) των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων, προφανώς διότι δεν χορηγούνταν μέσω των τραπεζών, ενώ τα κριτήρια για την χορήγηση της χρηματοδότησης βασίζονταν κυρίως στις απώλειες που κατέγραψαν οι επιχειρήσεις κατά τη διάρκεια της πανδημίας.

Γενικά, οι μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις έκαναν ευρεία χρήση των μέτρων στήριξης. Η συντριπτική πλειονότητα των επιχειρήσεων (83,8%) αξιοποίησε τουλάχιστον ένα από τα μέτρα στήριξης, ενώ 1 στις 3 επιχειρήσεις (33%) αξιοποίησε τουλάχιστον τρία.

Τα χρέη των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων αυξήθηκαν κατά τη διάρκεια της πανδημίας, ενώ ένα σημαντικό μέρος αυτών ήταν ήδη υπερχρεωμένο και πριν την εκδήλωσή της. Τα μέτρα που ελήφθησαν συγκράτησαν τις ληξιπρόθεσμες οφειλές, ωστόσο, οι υπερχρεωμένες επιχειρήσεις αυξήθηκαν.

Η παρατεταμένη διάρκεια της υγειονομικής κρίσης συντέλεσε στο να διατηρηθούν σε υψηλά επίπεδα τόσο ο δείκτης ανασφάλειας όσο και ο δείκτης βιωσιμότητας των ΜμΕ. Ωστόσο, οι επιχειρήσεις που διέκοψαν τη δραστηριότητά τους κατά τη διάρκεια της πανδημίας, σύμφωνα με τα στοιχεία του ΓΕΜΗ, ήταν μειωμένες σε σχέση με την προ πανδημίας περίοδο. Με άλλα λόγια, φαίνεται ότι τα μέτρα στήριξης απέτρεψαν τα μαζικά λουκέτα κατά τη διάρκεια της πανδημίας, όμως, καθώς η οικονομία επιστρέφει σε σχετικά ομαλές συνθήκες και τα μέτρα προστασίας αποσύρονται, ο κίνδυνος διακοπής της δραστηριότητας των επιχειρήσεων που η κατάστασή τους επιδεινώθηκε σημαντικά κατά τη διάρκεια της πανδημίας παραμένει.

Επιπλέον, ο αριθμός των νέων συστάσεων επιχειρήσεων το 2020, αν και μειωμένος σε σύγκριση με το 2019, ήταν υψηλότερος από τα έτη 2017 και 2018, ενώ το εννεάμηνο του 2021 κινήθηκε

σωρευτικά στο επίπεδο του 2019. Ωστόσο, δεν φαίνεται να συντελέστηκε κάποια σοβαρή μεταβολή στη διάρθρωση των ελληνικών επιχειρήσεων.

Ο πληθωρισμός φαίνεται ήδη να μετακυλίεται στους καταναλωτές, αφού σχεδόν 1 στις 4 μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις αύξησαν τις τιμές τους το 1ο εξάμηνο του 2021. Επιπλέον, περισσότερες από 1 στις 5 επιχειρήσεις εκτιμούσαν ότι θα αυξήσουν τις τιμές τους και το 2ο εξάμηνο του 2021. Και τα δυο ποσοστά αποτελούν ρεκόρ για τις έρευνες κλίματος του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ.

Όσον αφορά στην απασχόληση, φαίνεται ότι τα σχετικά μέτρα στήριξης εκπλήρωσαν το σκοπό τους, δηλαδή τη συγκράτησή της.

Η κινητικότητα και η ευελιξία που χαρακτηρίζουν τα τελευταία χρόνια την αγορά εργασίας παραμένουν. Περιορίστηκαν κατά τη διάρκεια της πανδημίας, αλλά επανέρχονται στα προ πανδημίας επίπεδα, καθώς η οικονομία επιστρέφει σε πιο ομαλές συνθήκες λειτουργίας.

Ωστόσο, η πανδημική κρίση φαίνεται πως προκάλεσε μια δομική αλλαγή στην αγορά εργασίας με την καθιέρωση της τηλεργασίας σε ένα σημαντικό ποσοστό μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων.

Όσον αφορά στις αντιλήψεις σε σχέση με την επιτάχυνση του ψηφιακού μετασχηματισμού, φαίνεται να επικρατεί μία αισιοδοξία σε 7 στους 10 ερωτώμενους, ενώ οι θετικές απόψεις σχετίζονται γραμμικά σχεδόν με το εκπαιδευτικό επίπεδο των επιχειρηματιών και το μέγεθος των επιχειρήσεών τους. Αντίθετα, απαισιοδοξία φαίνεται να επικρατεί όσον αφορά στην επίδραση του ψηφιακού μετασχηματισμού στις θέσεις εργασίας.

Ωστόσο, η πανδημική κρίση δεν φαίνεται να επιτάχυνε τον ψηφιακό μετασχηματισμό των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων. Από τις επιχειρήσεις που έχουν ενσωματώσει κάποιου είδους ψηφιακό σύστημα στη δραστηριότητά τους, μόλις το 11% την ανέπτυξε κατά τη διάρκεια της πανδημίας.

Τέλος, διαπιστώνεται μια έντονη ψηφιακή υστέρηση για τις μισές σχεδόν μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις, οι οποίες δεν έχουν ενσωματώσει στη δραστηριότητά τους καμία μορφή ψηφιακών συστημάτων.

Εισαγωγικό σημείωμα

Έχουμε διανύσει πάνω από δύο χρόνια από τη δημοσίευση της πρώτης Έκθεσης του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ το 2019, ένα χρονικό διάστημα που ήταν γεμάτο από πρωτόγνωρα γεγονότα και εξελίξεις καθώς συνέπεσε χρονικά με το ξέσπασμα της πανδημίας του COVID-19 αλλά και με τις οδυνηρές επιπτώσεις, τις οποίες αυτή η εξωγενής κατ' αρχάς κρίση επέφερε για την ελληνική οικονομία και κοινωνία. Με αυτά τα δεδομένα, η παρούσα τρίτη έκθεση του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ το 2021, έχει εκ των πραγμάτων μία ιδιαίτερη και ειδική εστίαση, καθώς είναι επικεντρωμένη στη συστηματική καταγραφή και αποτύπωση αυτών των επιπτώσεων δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στον κόσμο των μικρών επιχειρήσεων.

Από την άποψη αυτή η παρούσα Έκθεση χαρακτηρίζεται από ορισμένες ομοιότητες σε σχέση με την έκθεση του 2019, καθώς και αυτή έχει κυρίως το χαρακτήρα απολογισμού των υφειακών επιπτώσεων μιας κρίσης στην ελληνική οικονομία και ιδιαίτερα στις μικρές επιχειρήσεις. Διαφέρει ωστόσο, από αυτή του 2019 ως προς τη διαπίστωση των αιτίων που προκάλεσαν αυτές τις υφειακές επιπτώσεις. Έτσι, ενώ στην περίπτωση της έκθεσης του 2019 οι υφειακές επιπτώσεις προκλήθηκαν από την κρίση του δημοσίου χρέους αλλά, κατά μείζονα λόγο, και από την πολιτική της εσωτερικής υποτίμησης που προκρίθηκε και επικράτησε ως πολιτική διαχείρισης αυτής της κρίσης, στην περίπτωση της παρούσας Έκθεσης, όπως άλλωστε θα διαπιστώσει ο αναγνώστης και η αναγνώστρια, οι υφειακές επιπτώσεις που παρατηρούνται και αποτυπώνονται στις επιμέρους ενότητες της Έκθεσης έχουν προκληθεί από έναν εξω-οικονομικό παράγοντα που δεν είναι άλλος από το ξέσπασμα της πανδημίας και την εκδήλωσή της ως υγειονομική κρίση.

Ένα δεύτερο στοιχείο, το οποίο διαφοροποιεί την παρούσα Έκθεση, συνίσταται στο ότι, πέραν του απολογισμού των υφειακών επιπτώσεων, η Έκθεση συνοδεύεται αυτήν τη φορά και από προτάσεις πολιτικής σχετικά με την πολυθρόνητη – «ακόμα τούτη η άνοιξη» – επανεκκίνηση της οικονομίας. Αυτές οι προτάσεις πολιτικής διατυπώνονται σε μερικά από τα άρθρα του τρίτου μέρους αυτής της έκθεσης.

Η Έκθεση διαρθρώνεται σε τρία μέρη, τα οποία με τη σειρά τους αναλυτικά σε τρεις διακριτές θεματικές ενότητες. Στο πρώτο μέρος, το οποίο αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια, επιχειρείται μια κατά το δυνατό αναλυτική και συστηματική αποτύπωση του ευρύτερου οικονομικού περιβάλλοντος με την καταγραφή, με βάση πάντοτε τα διαθέσιμα στοιχεία, της πορείας σημαντικών οικονομικών μεγεθών. Ειδικότερα, στο πρώτο κεφάλαιο περιγράφονται οι οικονομικές εξελίξεις στο διεθνές περιβάλλον, με σκοπό να αναδειχθούν οι επιπτώσεις της υγειονομικής κρίσης. Στο δεύτερο κεφάλαιο το ενδιαφέρον εστιάζεται στην ελληνική οικονομία και ειδικότερα σε κρίσιμα μακροοικονομικά μεγέθη. Το τρίτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους περιλαμβάνει την ανάλυση βασικών μεγεθών του χρηματοοικονομικού περιβάλλοντος και ακολουθεί το τέταρτο κεφάλαιο στο οποίο γίνεται μια ανασκόπηση της πορείας των δημοσιονομικών μεγεθών δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στον τρόπο με τον οποίο οι υφεσιακές επιπτώσεις έχουν επηρεάσει αυτά τα δημοσιονομικά μεγέθη.

Το δεύτερο μέρος της Έκθεσης αποτελείται από δύο κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο με βάση τα διαρθρωτικά στοιχεία της επιχειρηματικής δραστηριότητας περιγράφεται το μικροοικονομικό περιβάλλον έχοντας ως προνομιακό πεδίο εστίασης τις επιπτώσεις της υγειονομικής κρίσης και των υφεσιακών της συνεπειών στην κλαδική διάρθρωση της ελληνικής οικονομίας. Στο δεύτερο κεφάλαιο συστηματοποιούνται και συνοψίζονται τα ευρήματα των τακτικών Ερευνών Κλίματος του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ καθώς και έκτακτων ερευνών που διεξήγαγε κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Ειδικότερα, παρουσιάζονται τα ευρήματα εκείνα που προκύπτουν από τις Έρευνες Κλίματος και των έκτακτων ερευνών των δύο τελευταίων ετών αποτυπώνοντας τη δυσμενή πορεία βασικών δεικτών για τις μικρές επιχειρήσεις, όπως είναι ο κύκλος εργασιών, η ζήτηση, η ρευστότητα, η επενδυτική δραστηριότητα και η βιωσιμότητα. Επιπρόσθετα, ενδιαφέρον παρουσιάζει η πορεία δύο ακόμα δεικτών όπως είναι οι οφειλές – ένδειξη αύξησης του ιδιωτικού χρέους κατά την περίοδο της πανδημίας – και η αύξηση των τιμών των προϊόντων και των υπηρεσιών, όπως αυτή καταγράφεται από την Έρευνα του Ιουλίου του 2021. Στη συνέχεια παρουσιάζονται συμπεράσματα που αφορούν στις στάσεις και τις αντιλήψεις των επιχειρηματιών σε σχέση με την πανδημία, όπως αυτές έχουν προκύψει από μία πειραματική πολυθεματική έρευνα που διενήργησε το ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ τον Ιανουάριο του 2021 μέσω του κοινωνικού δικτύου Facebook.

Το τρίτο και τελευταίο μέρος της Έκθεσης αποτελείται από πέντε σύντομα άρθρα, στα οποία ολοκληρώνεται ο απολογισμός ενώ σε τρία από αυτά περιέχονται και προτάσεις πολιτικής σε σχέση με την ενδυνάμωση του ρόλου των ΜμΕ και την επανεκκίνηση της οικονομίας. Ο απολογισμός συμπληρώνεται στα άρθρα των επιστημονικών συνεργατών του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ Στ. Βαρδαρού και Λ. Βατικιώτη. Πιο συγκεκριμένα, στο άρθρο του Στ. Βαρδαρού περιγράφεται η πορεία εκείνων των δεικτών που αναφέρονται αμιγώς στο υγειονομικό μέρος της κρίσης. Με άλλα λόγια, αναφέρεται με άλλα λόγια στην πορεία της πανδημίας καθεαυτής, ενώ τα στοιχεία που παραθέτει αναδεικνύουν την πορεία της πανδημίας στη χώρα μας σε σύγκριση με άλλες χώρες κυρίως της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αντίστοιχα, στο άρθρο του Λ. Βατικιώτη ο απολογισμός έρχεται να φωτίσει μια άλλη πτυχή των επιπτώσεων της υγειονομικής κρίσης που αφορά στις οικονομικές και στις κοινωνικές ανισότητες και στη διεύρυνσή του κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Τα υπόλοιπα τρία άρθρα, με τα οποία, ολοκληρώνεται το τρίτο μέρος της Έκθεσης, είναι προσανατολισμένα κατά μείζονα λόγο στη διατύπωση προτάσεων πολιτικής με στόχο την ενδυνάμωση του ρόλου των ΜμΕ και την ενίσχυση της παρουσίας τους στην αναπτυξιακή διαδικασία. Ειδικότερα, το άρθρο του Επίκουρου Καθηγητή Ν. Δασκαλάκη εστιάζει στο φλέγον ζήτημα της χρηματοδότησης των ΜμΕ τονίζοντας τόσο το χρόνιο πρόβλημα της μη-σχέσης αυτών των επιχειρήσεων και κυρίως των μικρών με το τραπεζικό σύστημα όσο και την ανάγκη θεσμοθέτησης αλλά και ενεργοποίησης χρηματοδοτικών εργαλείων που θα είναι προσαρμοσμένα στις ανάγκες των μικρών επιχειρήσεων. Αντίστοιχα, το άρθρο του Καθηγητή Λ. Λαμπριανίδη και του Δ. Γεωργόπουλου αφενός τονίζει τη σημασία της παρουσίας των ΜμΕ στην ελληνική οικονομία δείχνοντας ότι αποτελούν στοιχείο τόσο κοινωνικής συνοχής όσο και οικονομικής δημοκρατίας και αφετέρου αναφέρει μια σειρά από μέτρα ενίσχυσης της οικονομίας τους παρουσιάζοντας στην ελληνική οικονομία, μέτρα δηλαδή που θα ξεπερνούσαν τα χρόνια διαρθρωτικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι ελληνικές ΜμΕ. Τέλος, στο άρθρο του υπογράφοντα περιέχεται μια πρόταση πολιτικής, η οποία είναι συνυφασμένη με την αναβάθμιση της δημοσιονομικής πολιτικής και κυρίως με το τμήμα εκείνο του κρατικού προϋπολογισμού που αφορά τις δημόσιες επενδύσεις. Η πρόταση, ειδικότερα, συνίσταται στο θεσμικό αλλά και λειτουργικό μετασχηματισμό του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων σε έναν Προϋπολογισμό (Δημοσίου) Κεφαλαίου.

Κλείνοντας αυτή τη σύντομη εισαγωγή θα ήθελα να υπογραμμίσω ότι η Έκθεση που κρατάτε στα χέρια σας δεν είναι έκθεση ούτε του Επιστημονικού Διευθυντή ούτε μόνο των συντακτών των επιμέρους κειμένων που περιέχονται σε αυτήν αλλά όλων των στελεχών του Ινστιτούτου Μικρών Επιχειρήσεων, τα οποία – καθένα με το δικό του ιδιαίτερο τρόπο – συνέβαλαν στην παραγωγή της με τρόπο αυτόνομο. Παρά τις δυσκολίες που αντιμετωπίσαμε κυρίως εξαιτίας της εξ αποστάσεως επικοινωνίας μεταξύ μας, τόσο η συνεργασία όσο και το τελικό αποτέλεσμα υπήρξε άψογο. Θα ήθελα, λοιπόν, να ευχαριστήσω όχι μόνο όσους μετείχαν στη Συντακτική Ομάδα αλλά και όλα τα στελέχη του Ινστιτούτου και τους Διευθυντές Νατάσα Αυλωνίτου και Πάρη Λιντζέρη για την απλόχερη βοήθεια και συμπαράστασή τους. Τέλος, ευχαριστίες οφείλω στη Διοίκηση και στα μέλη του Προεδρείου της Συνομοσπονδίας και στον Πρόεδρο της ΓΣΕΒΕΕ Γ. Καββαθά για την εμπιστοσύνη με την οποία μας έχει περιβάλει.

Διονύσης Ν. Γράβαρης
Επιστημονικός Διευθυντής

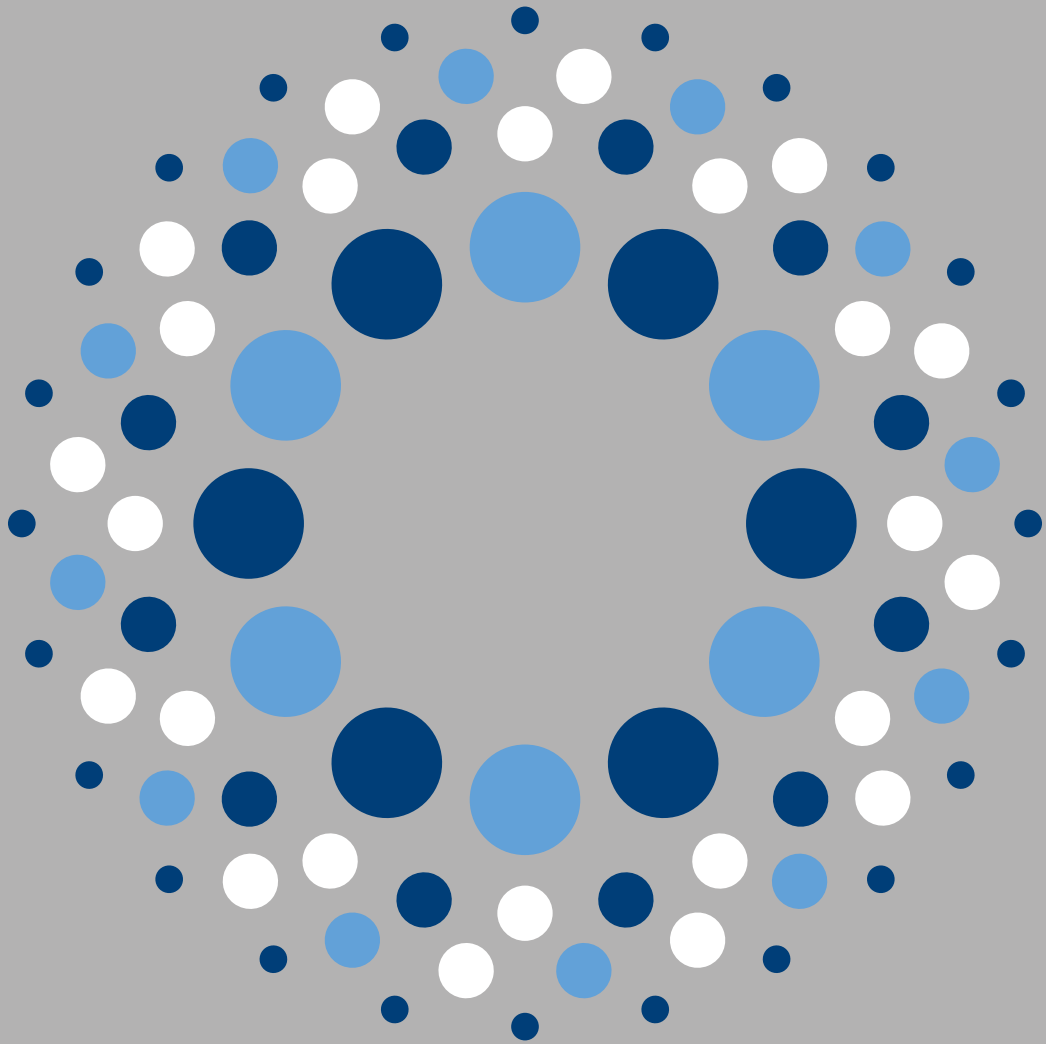
ΜΕΡΟΣ Ι

Μακροοικονομικό περιβάλλον

Δημήτρης Γιακούλας

Το πρώτο μέρος της έκθεσης εστιάζεται στην περιγραφή των γενικότερων οικονομικών επιπτώσεων της πανδημίας μέσα από την ανάλυση επιλεγμένων μακροοικονομικών δεικτών. Βασίζεται σε δευτερογενή δεδομένα που αντλήθηκαν, τόσο από εγχώριους οργανισμούς όπως η ΕΛΣΤΑΤ και η Τράπεζα της Ελλάδος όσο και από διεθνείς οργανισμούς όπως η Eurostat, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και ο ΟΟΣΑ.

Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται μία συνοπτική αποτύπωση της συγκυρίας της πανδημίας στην παγκόσμια οικονομία, ενώ στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται μία αναλυτική αποτύπωση των επιπτώσεων στην ελληνική οικονομία. Ξεκινά με τις μεταβολές στις βασικές συνιστώσες του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος, ενώ στη συνέχεια εξετάζονται μία σειρά από άλλες πτυχές όπως ο εξωτερικός τομέας της οικονομίας, η παραγωγικότητα και η ανεργία. Το τρίτο κεφάλαιο εστιάζεται στην ανάλυση του χρηματοοικονομικού περιβάλλοντος εξετάζοντας αφενός την πορεία βασικών μεγεθών του χρηματοπιστωτικού συστήματος όπως οι καταθέσεις, τα επιτόκια και η χρηματοδότηση του ιδιωτικού τομέα και αφετέρου τον πληθωρισμό που φαίνεται να πλήττει την οικονομία από τις αρχές του 2021. Τέλος, στο 4ο κεφάλαιο αναλύονται οι επιπτώσεις που είχε η δημοσιονομική επέκταση για την αντιμετώπιση της πανδημίας στο δημοσιονομικό έλλειμμα και στο χρέος της Γενικής Κυβέρνησης.

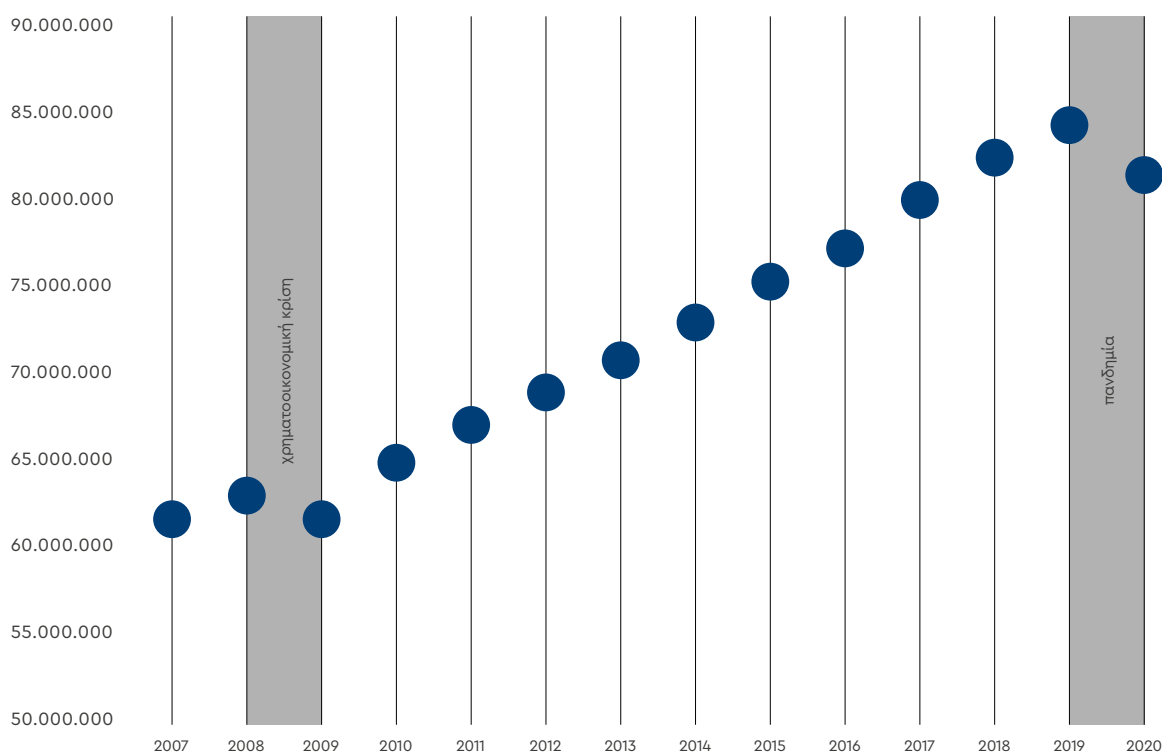
1/ Διεθνές οικονομικό περιβάλλον

1.1/ Η παγκόσμια ύφεση

Η παγκόσμια οικονομία εισήλθε σε μία πρωτόγνωρη ύφεση εξαιτίας της πανδημίας, η οποία εντάθηκε λόγω του περιορισμού του διεθνούς εμπορίου.

Το ξέσπασμα της πανδημίας του κορωνοϊού καθόρισε, αποκλειστικά σχεδόν, όλες τις πτυχές του διεθνούς οικονομικού περιβάλλοντος. Η κρίση της πανδημίας είχε ως αποτέλεσμα τη βίαιη αναστολή μεγάλου μέρους της οικονομικής και της κοινωνικής δραστηριότητας σε παγκόσμιο επίπεδο, οδηγώντας σε μία πρωτόγνωρη ύφεση, η οποία ξεπέρασε όλες τις υφέσεις της μεταπολεμικής περιόδου, τόσο των πετρελαϊκών κρίσεων της δεκαετίας του 1970 όσο και της μεγάλης χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2008. Ενδεικτικά, αναφέρουμε ότι η παγκόσμια ύφεση το 2020 ήταν 3,56% ενώ το 2009 ήταν 1,27%.

Γράφημα 1: Παγκόσμιο ΑΕΠ (σταθερές τιμές 2015 σε εκ. δολ.)

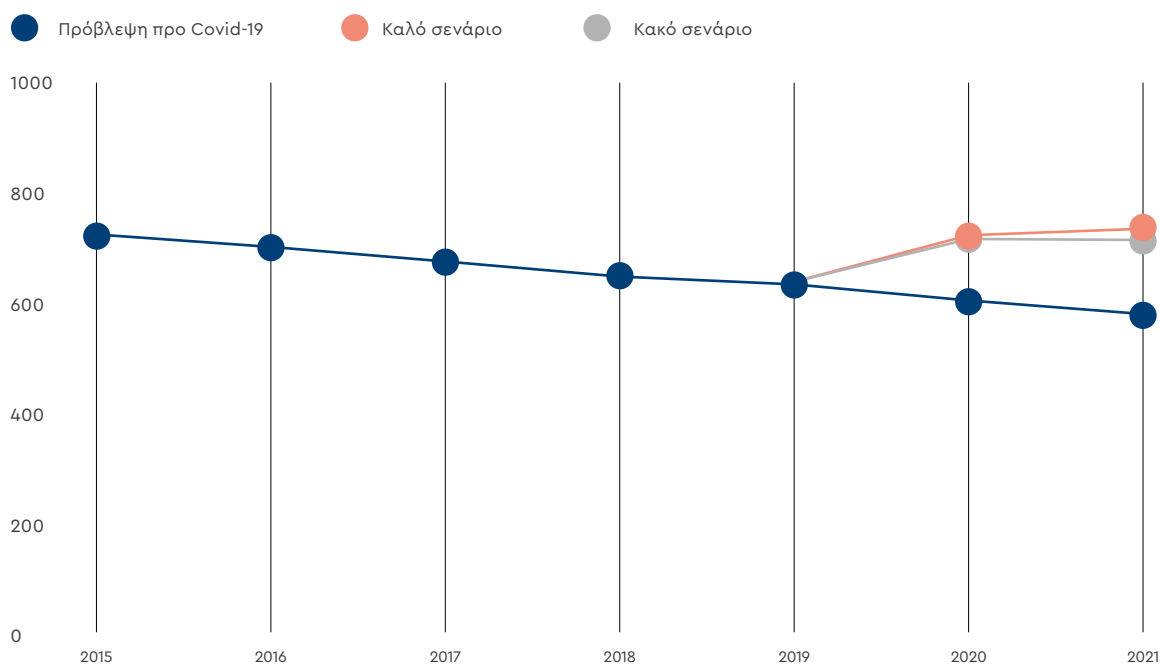
Σύμφωνα με στοιχεία του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου (WTO, 2001), το 2021 το εμπόριο αγαθών και υπηρεσιών ήταν 22 τρισ. \$, σημειώνοντας πτώση 12% σε σχέση με το 2019. Το διεθνές εμπόριο αγαθών μειώθηκε κατά 8%, ενώ το διεθνές εμπόριο υπηρεσιών μειώθηκε κατά 21% αντίστοιχα. Το μεγαλύτερο πλήγμα που δέχθηκε το εμπόριο υπηρεσιών από το εμπόριο αγαθών οφείλεται στη φύση των μέτρων που υιοθετήθηκαν παγκοσμίως και στόχευαν στην κοινωνική αποστασιοποίηση, επηρεάζοντας έτσι ιδιαίτερα δραστηριότητες όπως οι αεροπορικές πτήσεις, ο τουρισμός κ.λπ. Η μείωση αυτή του παγκόσμιου εμπορίου αποτέλεσε έναν παράγοντα που μετέδωσε την κρίση και εμβάθυνε την ύφεση στις οικονομίες με μεγαλύτερη «ανοικτότητα» στο διεθνές εμπόριο. Ωστόσο, η ταχύτατη ανάπτυξη, παραγωγή και διάθεση των εμβολίων βελτίωσε τις προσδοκίες για ανάκαμψη το 1ο εξάμηνο του 2021.

^{1,2/} Η διεύρυνση της φτώχειας και των ανισοτήτων

Η πανδημία είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση της ακραίας φτώχειας παγκόσμια, η οποία έβαινε διαρκώς μειούμενη τις τελευταία δύο δεκαετίες.

Η κρίση, αν και αρχικά υπήρξε σφοδρή στις ανεπτυγμένες χώρες, φαίνεται στην πορεία να είχε σημαντικότερο αντίκτυπο στις αναπτυσσόμενες χώρες (The World Bank, 2021). Με δεδομένο ότι ο εμβολιασμός δεν προχώρησε με τους ίδιους ρυθμούς σε όλες τις χώρες, φαίνεται πως η πανδημία διευρύνει σημαντικά την ακραία φτώχεια και τις ανισότητες παγκόσμια. Η ακραία φτώχεια έχει μειωθεί σημαντικά τις τελευταίες δεκαετίες, αφού από το 40% του παγκόσμιου πληθυσμού στις αρχές της δεκαετίας του 1980 πλήττει μόνο κάτω από το 10% τα τελευταία έτη αντίστοιχα. Μάλιστα, από το 1998 αποκλιμακώνεται αδιάλειπτα χωρίς να αυξηθεί ούτε κατά την περίοδο της χρηματοοικονομικής κρίσης του 2008. Με βάση τις προσωρινές εκτιμήσεις του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, οι άνθρωποι που διαβιούν σε ακραία φτώχεια, από 645 εκ. το 2019 εκτιμάται ότι κυμάνθηκαν μεταξύ των 733 και 738 εκ. το 2020 και αναμένεται να κυμανθούν μεταξύ των 731 και 751 εκ. το 2021, ενώ οι προβολές προ COVID έδειχναν περαιτέρω αποκλιμάκωση.

Γράφημα 2: Εξέλιξη ακραίας φτώχειας παγκόσμια

Πηγή: UNSTATS

¹ Σύμφωνα με την τυπολογία της Παγκόσμιας Τράπεζας, σε ακραία ή απόλυτη φτώχεια θεωρούνται ότι βρίσκονται όσοι διαβιούν με κάτω από 1,90\$ την ημέρα σε όρους αγοραστικής δύναμης.

Αν και, όπως προαναφέρθηκε, η φτώχεια διαχρονικά μειώνεται, η μείωσή της επιβραδύνεται τα τελευταία χρόνια λόγω της επίπτωσης της κλιματικής αλλαγής στις αναπτυσσόμενες χώρες. Η αναμενόμενη κλιμάκωση της κλιματικής αλλαγής τα επόμενα χρόνια καθώς και το ενδεχόμενο νέων πανδημιών αναμένεται να αποτελέσουν τις μεγαλύτερες προκλήσεις για τη φτώχεια και τις ανισότητες παγκοσμίως στο άμεσο μέλλον (UN, 2021).

Μετά την παγκόσμια ύφεση του 3,5%, ο εμβολιασμός και η επανέναρξη των δραστηριοτήτων οδηγούν σε μία γρήγορη ανάκαμψη της παγκόσμιας οικονομίας. Η Παγκόσμια Τράπεζα προβλέπει θετικό ρυθμό μεγέθυνσης 5,6% για το 2021 (The World Bank, 2021), η οποία, αν και φαίνεται μεγάλη ως ποσοστό, προκύπτει από την ανάκτηση του ΑΕΠ που χάθηκε το προηγούμενο έτος και μία πολύ μετριοπαθή πρόβλεψη υπέρ αυτού μεγέθυνσης της τάξεως του 2,1%.

^{1.3/} **Επεκτατικές οικονομικές πολιτικές**

Οι περισσότερες κυβερνήσεις ανά τον κόσμο οδηγήθηκαν σε διασταλτικές οικονομικές πολιτικές με αποτέλεσμα την αύξηση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων και του χρέους.

Προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι οικονομικές συνέπειες της πανδημίας, οι κυβερνήσεις ανά τον κόσμο έλαβαν μέτρα δημοσιονομικής και νομισματικής επέκτασης.

Ως προς το δημοσιονομικό μέρος, οι κυβερνήσεις οδηγήθηκαν σε δημοσιονομικές πολιτικές αύξησης των δαπανών και παράλληλων φοροελαφρύνσεων. Σύμφωνα με εκτιμήσεις του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, το δημοσιονομικό έλλειμμα των κυβερνήσεων παγκοσμίως έφτασε στο 14% το 2020, σημειώνοντας μία αύξηση της τάξης του 10% σε σχέση με το προηγούμενο έτος, ενώ υπολογίζεται ότι η αύξησή του ήταν τριπλάσια από την αντίστοιχη αύξηση που προκάλεσε η αντίδραση των κυβερνήσεων στη χρηματοοικονομική κρίση του 2008. Οι ανεπτυγμένες χώρες ήταν αυτές που αντέδρασαν πιο έντονα, δεδομένου του μεγαλύτερου δημοσιονομικού χώρου που είχαν στη διάθεσή τους, με το δημοσιονομικό τους έλλειμμα να αγγίζει συνολικά τα 17% (Makin & Layton, 2021).

Τα μέτρα νομισματικής πολιτικής, από την άλλη, περιλάμβαναν την αύξηση της προσφοράς χρήματος από τις κεντρικές τράπεζες, κυρίως μέσω της μείωσης των επιτοκίων σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα (σε αρκετές περιπτώσεις κοντά στο 0 ή ακόμα και αρνητικά επιτόκια), ενώ παράλληλα αγόρασαν ομόλογα του ιδιωτικού τομέα, κάτι το οποίο έγινε εκτενώς από την Ομοσπονδιακή Τράπεζα των ΗΠΑ, την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και την Τράπεζα της Αγγλίας.

Το αποτέλεσμα της αύξησης των δημοσιονομικών ελλειμμάτων ήταν μία αύξηση του παγκόσμιου δημόσιου χρέους το οποίο ήδη είχε φτάσει σε υψηλά επίπεδα κατά την περίοδο της

χρηματοοικονομικής κρίσης. Με βάση το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (IMF, 2021α), το παγκόσμιο δημόσιο χρέος έφτασε στο 97,3% του παγκόσμιου ΑΕΠ, αυξημένο κατά 13 ποσοστιαίες μονάδες σε σχέση με το 2019, ενώ μαζί με το ιδιωτικό χρέος, το σύνολο του χρέους άγγιξε το 353% του παγκόσμιου ΑΕΠ το 2ο εξάμηνο του 2021. Η αύξηση του χρέους της Κίνας, το οποίο αυξήθηκε κατά 337% τη δεκαετία 2010–2020, συνεχίστηκε και το 2020 φτάνοντας τα 2,4 τρισ. \$. Η Κίνα, σε μία προσπάθεια να πετύχει τη συνέχιση της ανάπτυξης της και να ξεπεράσει τη χρηματοοικονομική κρίση του 2008, είχε προχωρήσει σε εκτεταμένο εσωτερικό και εξωτερικό δανεισμό με ρυθμούς αύξησης μεγαλύτερους από το ΑΕΠ της. Η διαφαινόμενη μείωση των ρυθμών ανάπτυξης της Κίνας, της δεύτερης μεγαλύτερης οικονομίας στον πλανήτη, θα επηρεαστεί περαιτέρω από μία ενδεχόμενη επαναφορά προστατευτικών πολιτικών από τη Δύση αλλά και τη συστηματική πτώση του ρυθμού γεννήσεων στην Κίνα (The Economist, 2021). Η κατάσταση αυτή, σε συνδυασμό με το αυξανόμενο χρέος της, πιθανότατα θα δημιουργήσει αναταραχές στο διεθνές οικονομικό περιβάλλον τα επόμενα χρόνια.

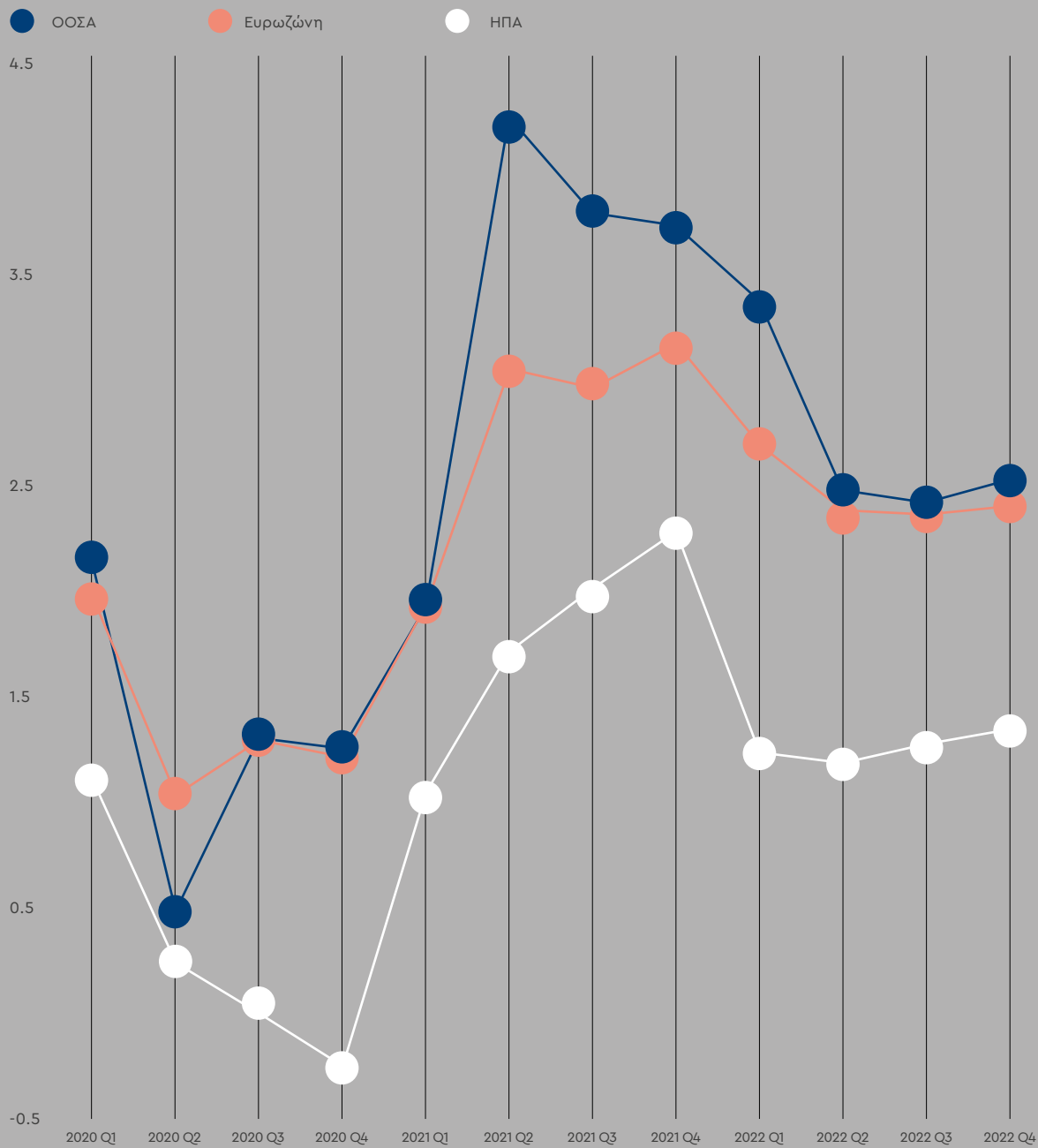
^{1.4/} Πληθωρισμός

Συνέπεια της αποδιοργάνωσης των εφοδιαστικών αλυσίδων, των διασταλτικών οικονομικών πολιτικών αλλά και των αυξανόμενων τιμών των ενεργειακών πόρων ήταν ο πληθωρισμός.

Το αποτέλεσμα α) του έντονου αποπληθωρισμού κατά τη διάρκεια του 2020, β) των επεκτατικών δημοσιονομικών και νομισματικών πολιτικών, γ) της αύξησης των βραχυπρόθεσμων καταθέσεων, δ) της απότομης αύξησης της ζήτησης μετά την επανέναρξη των οικονομικών δραστηριοτήτων και ε) της συνεχιζόμενης αύξησης στις τιμές των ενεργειακών πόρων ήταν να εμφανιστεί πληθωρισμός, το 1ο εξάμηνο του 2021.

Μετά από τις αποπληθωριστικές τάσεις που παρατηρήθηκαν από τον Ιανουάριο ως τον Μάιο του 2020 εξαιτίας της κατάρρευσης της ζήτησης και των τιμών του πετρελαίου ειδικά στις ανεπτυγμένες χώρες (Ha et al, 2021), από το 1ο τρίμηνο του 2021 άρχισε να πλήττει την Ευρωζώνη και τις ΗΠΑ ο πληθωρισμός, ο οποίος κορυφώθηκε το 2ο τρίμηνο στις ΗΠΑ στο 4,24% και αναμένεται να κορυφωθεί το 4ο τρίμηνο στην ευρωζώνη στο 2,27%. Ο ΟΟΣΑ αναμένει αποκλιμάκωση του πληθωρισμού από το 2022, ο οποίος θα διαμορφωθεί σε επίπεδο κάτω από το 3% για τις ΗΠΑ και για την Ευρωζώνη εντός του επιθυμητού επιπέδου κάτω από το 2% που έχει θέσει η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (αλλά κοντά σε αυτό) (ECB, 2021δ).

Γράφημα 3: Πληθωρισμός

Όπως προαναφέρθηκε, ο πληθωρισμός είναι εν μέρει αποτέλεσμα της διατάραξης της ζήτησης και της προσφοράς λόγω της πανδημίας αλλά σε ένα μεγάλο βαθμό οφείλεται και στην άνοδο των τιμών ενέργειας. Ο πληθωρισμός, λόγω των τιμών στην ενέργεια, αναμένεται να πλήξει την παγκόσμια οικονομία τα επόμενα χρόνια. Ειδικά για την Ευρώπη, η οποία εξαρτάται ενεργειακά από εισαγωγές φυσικού αερίου από τη Ρωσία και τη Νορβηγία, το πρόβλημα θα είναι πιο έντονο. Μέσα στο 2021, οι τιμές αερίου στην Ευρώπη έχουν ήδη ανέβει κατά 600% και αναμένεται περαιτέρω άνοδος καθώς μπαίνουμε στον χειμώνα, ενώ σταδιακά η Ρωσία περιορίζει τις εξαγωγές της στην Ευρώπη. Επίσης, ο στόχος για εκπομπή μηδενικών αερίων του θερμοκηπίου έως το 2050 θα αποτελέσει βασικό παράγοντα ανατιμήσεων στην ενέργεια, καθώς η ηλεκτροπαραγωγή από ΑΠΕ δεν προχωρά αρκετά γρήγορα ώστε να καλύψει την ενεργειακή ζήτηση, ενώ παράλληλα η Διεθνής Οργάνωση Ενέργειας προβλέπει 9% ετήσια αύξηση της παγκόσμιας ζήτησης φυσικού αερίου την περίοδο 2020-2024 (World Economic Forum, 2021).

^{1.5/} Παλιές και νέες κρίσεις

Η πανδημία έδειξε ότι οι παραδοσιακού τύπου κρίσεις προσφοράς δεν έχουν εκλείψει και πολύ γρήγορα μετατρέπονται σε χρηματοοικονομικές κρίσεις.

Η αλήθεια είναι ότι μετά και το ξέσπασμα των πετρελαϊκών κρίσεων η ανθρωπότητα είχε πλέον πειστεί ότι οι μελλοντικές κρίσεις θα είναι νέου τύπου κρίσεις (ζήτησης), όπως οι χρηματοοικονομικές κρίσεις του τελευταίου τέταρτου του 19ου αιώνα, του κραχ του 1929, των δεκαετιών 1980 και 1990 και η κρίση του 2008. Είχαμε σε μεγάλο βαθμό πειστεί ότι παραδοσιακού τύπου κρίσεις προσφοράς (π.χ. λόγω κακής σοδειάς) δεν θα συμβαίνουν συχνά και όταν αυτές συμβαίνουν θα τις αντιμετωπίζουμε με σχετική ευκολία. Το ξέσπασμα της πανδημίας είχε ως αποτέλεσμα μία ταυτόχρονη κρίση τόσο στην προσφορά όσο και τη ζήτηση.

Η διακοπή των παραγωγικών δραστηριοτήτων, η αποδιοργάνωση των εφοδιαστικών αλυσίδων και η σημαντική μείωση του διεθνούς εμπορίου μάς έδειξε ότι δεν ήμασταν τόσο έτοιμοι όσο νομίζαμε. Οι προειδοποιήσεις των επιστημόνων για νέες πανδημίες στο άμεσο μέλλον αλλά κυρίως η κλιματική αλλαγή πλήττει σημαντικά τις δραστηριότητες που σχετίζονται με τον αγροδιατροφικό τομέα, έναν τομέα χαμηλότερης προστιθέμενης αξίας σε σχέση με τους υπόλοιπους αλλά απολύτως απαραίτητο για τη βιωσιμότητα του συστήματος. Έχουμε λοιπόν μπροστά μας ξανά παραδοσιακού τύπου κρίσεις, οι οποίες όμως λόγω της μεγάλης αύξησης των ρών κεφαλαίου και χρήματος μετατρέπονται πολύ γρήγορα και σε χρηματοοικονομικές κρίσεις με ακόμα μεγαλύτερες επιπτώσεις για το διεθνές οικονομικό σύστημα.

2/ Βασικά μεγέθη

2.1/ Μεταβολή του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος

Το ΑΕΠ, λόγω των μέτρων αντιμετώπισης της πανδημίας, μειώθηκε κατά 9,6% σε σχέση με το 2019, που αποτελεί τη δεύτερη μεγαλύτερη μείωση στην ΕΕ μετά την Ισπανία.

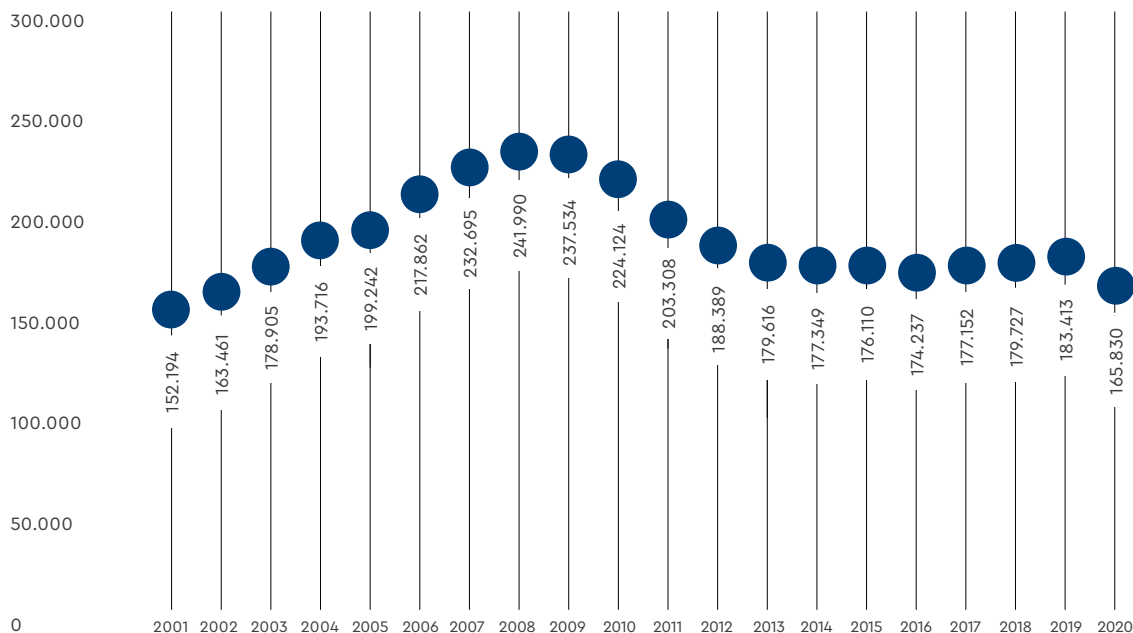
-9,6%

A horizontal bar chart with a thin grey line. A red segment is positioned below the line, representing a decrease of 9.6%.

Το 2020 ήταν ένα έντονα υφεσιακό έτος για την ελληνική οικονομία. Όπως φαίνεται και από το γράφημα που ακολουθεί, η πανδημία είχε μία ιδιαίτερα αρνητική επίπτωση στο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν της χώρας, καθώς από περίπου 183,143 δις. € το 2019 μειώθηκε στα 165,830 δις. € το 2020 σημειώνοντας πτώση 9,59% μέσα σε ένα έτος.¹ Αξίζει να σημειωθεί ότι η πτώση αυτή ήρθε μετά από μία μικρή πορεία ανάκαμψης που σημείωνε η οικονομία την περίοδο 2016–2019 μετά την κρίση χρέους (ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, 2020). Η πανδημία διέκοψε βίαια την πορεία ασθενούς μεγέθυνσης, θέτοντας εκ νέου προκλήσεις σχετικά με την ανταγωνιστικότητα και την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας (OECD, 2020α). Το ΑΕΠ το 2020 έπεσε σε επίπεδο πολύ χαμηλότερο από αυτό του 2016, όπου είχε σημειωθεί η μεγαλύτερη πτώση κατά την περίοδο της κρίσης. Ουσιαστικά, το 2020 πέσαμε σε ένα επίπεδο οικονομικής δραστηριότητας αντίστοιχο με αυτό του 2002. Για να αντιληφθούμε το μέγεθος της μείωσης αρκεί να αναφέρουμε ότι μόλις σε ένα έτος το ΑΕΠ της χώρας μειώθηκε αναλογικά περισσότερο από το 1/3 της αθροιστικής πτώσης (27,3%) της περιόδου 2009–2016, ενώ η ύφεση του 2020 ξεπέρασε την ύφεση κάθε έτους ξεχωριστά της περιόδου 2009–2016.

¹ Η ύφεση αυτή αφορά τη μεταβολή του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος από το 2019 στο 2020 σε τρέχουσες τιμές. Σε σταθερές τιμές του προηγούμενου έτους, με βάση τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ, η ύφεση είναι 8,2%. Χρησιμοποιούμε το ΑΕΠ σε σταθερές τιμές προκειμένου να μπορούμε να κάνουμε συγκρίσεις με τις υπόλοιπες χώρες της ΕΕ με βάση τα στοιχεία της Eurostat καθώς υπάρχει διαφορετικός υπολογισμός του ΑΕΠ σε σταθερές τιμές. Σημειώνεται ότι και με βάση τα στοιχεία σε σταθερές οι τιμές, η Ελλάδα και πάλι φαίνεται να σημειώνει τη δεύτερη μεγαλύτερη ύφεση στην ΕΕ μετά την Ισπανία.

Γράφημα 1: Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν σε τρέχουσες τιμές (εκ. ευρώ)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Η πτώση του ΑΕΠ άρχισε από το 1ο τρίμηνο του 2020, το οποίο εμφάνισε μείωση -2,38% σε σχέση με το αντίστοιχο τρίμηνο του προηγούμενου έτους. Η πτώση του πρώτου τριμήνου είναι σχετικά μικρή, δεδομένου ότι τα περισσότερα μέτρα καταπολέμησης της πανδημίας που οδήγησαν στον περιορισμό της οικονομικής δραστηριότητας άρχισαν να λαμβάνονται από τα μέσα Μαρτίου του 2020. Κάποια πρώτα μέτρα είχαν ξεκινήσει από τα τέλη Φεβρουαρίου με την απαγόρευση των καρναβαλικών εκδηλώσεων και των εκπαιδευτικών εκδρομών, ενώ στις 10 Μαρτίου αποφασίστηκε το κλείσιμο όλων των εκπαιδευτικών δομών παρέχοντας άδειες ειδικού σκοπού στους γονείς. Τα μέτρα που ενδεχομένως έπληξαν περισσότερο το ΑΕΠ ήταν το κλείσιμο όλων των χώρων διασκέδασης στις 12 Μαρτίου, των καταστημάτων εστίασης στις 13 Μαρτίου και των εμπορικών καταστημάτων στις 16 Μαρτίου. Τέλος, στις 23 Μαρτίου επιβλήθηκαν περιορισμοί στην κυκλοφορία των πολιτών σε όλη την επικράτεια.² Ο περιορισμός της οικονομικής δραστηριότητας αντικατοπτρίζεται έντονα στο 2ο τρίμηνο του 2020, κατά το οποίο το ΑΕΠ μειώθηκε κατά 17,2% σε σχέση με το αντίστοιχο τρίμηνο του 2019.

Τα περιοριστικά μέτρα άρχισαν σταδιακά να αίρονται από τα μέσα Μαΐου με τη μερική επαναλειτουργία του λιανεμπορίου, αν και με αρκετούς περιορισμούς, ενώ από τις 18 Μαΐου ξεκίνησε η απελευθέρωση των μετακινήσεων εντός των περιφερειακών ενοτήτων. Από τις 25 Μαΐου άρχισε η επαναλειτουργία των επιχειρήσεων εστίασης σε εξωτερικούς χώρους, ενώ από τις 6 Ιουνίου επιτράπηκε η λειτουργία και σε κλειστούς χώρους και σταδιακά μέσα στον Ιούνιο απελευθερώθηκαν σχεδόν όλες οι οικονομικές δραστηριότητες στο πλαίσιο του ανοίγματος της χώρας στον τουρισμό. Το άνοιγμα αυτό αντικατοπτρίζεται στο 3ο τρίμηνο του 2020, κατά το οποίο η πτώση σε σχέση με το αντίστοιχο τρίμηνο του 2019 περιορίστηκε στο 10,9%.

² Αναλυτική χρονολογική αναφορά των μέτρων παρατίθεται στο Παράρτημα.

Από τον Σεπτέμβριο του 2020, λόγω της νέας έξαρσης της πανδημίας, άρχισαν σταδιακά να επανέρχονται τα περιοριστικά μέτρα με επιβολή καθολικού περιορισμού των μετακινήσεων και κλεισίματος οικονομικών δραστηριοτήτων από τις 7 Νοεμβρίου. Η πτώση του ΑΕΠ κατά το τελευταίο τρίμηνο του 2020 ανήλθε σε 7% σε σχέση με το 4ο τρίμηνο του 2019. Τα μέτρα του 2ου lockdown άρχισαν να αίρονται από τα τέλη Απριλίου του 2021. Κατά το 1ο τρίμηνο του 2021 το ΑΕΠ περιορίστηκε κατά 3,4% σε σχέση με το ΑΕΠ του 1ου τριμήνου του 2020.

Κατά τη διάρκεια της πανδημίας, πέρα από τα υγειονομικά μέτρα, η ελληνική κυβέρνηση έλαβε και μέτρα για τη στήριξη της οικονομίας ενισχύοντας το εισόδημα των επιχειρήσεων και των εργαζομένων που επλήγησαν. Τέτοια μέτρα ήταν η μείωση ενοικίου σε επιχειρήσεις που διέκοψαν τη λειτουργία τους, η στήριξη ανέργων, ελεύθερων επαγγελματιών, αυτοαπασχολούμενων και ιδιοκτητών ατομικών επιχειρήσεων, η χορήγηση επιστρεπτέας προκαταβολής σε επιχειρήσεις, η παράταση στην αποπληρωμή φορολογικών και ασφαλιστικών υποχρεώσεων, η δυνατότητα αναστολής των συμβάσεων εργασίας με εισοδηματική ενίσχυση του εργαζομένου από το κράτος, κρατικές εγγυήσεις σε δάνεια, αναστολή οφειλών σε τράπεζες κ.ά. (Βατικιώτης, 2020, σ. 26).

Δεδομένου ότι τα μέτρα αυτά αφορούσαν κατά κύριο λόγο είτε αναστολή υποχρεώσεων είτε μεταβιβαστικές πληρωμές, δεν έχουν αντίκρισμα σε παραχθείσα αξία και ως εκ τούτου η συνεισφορά τους στο εισόδημα επιχειρήσεων και εργαζομένων δεν καταγράφεται στο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν του τρέχοντος έτους.

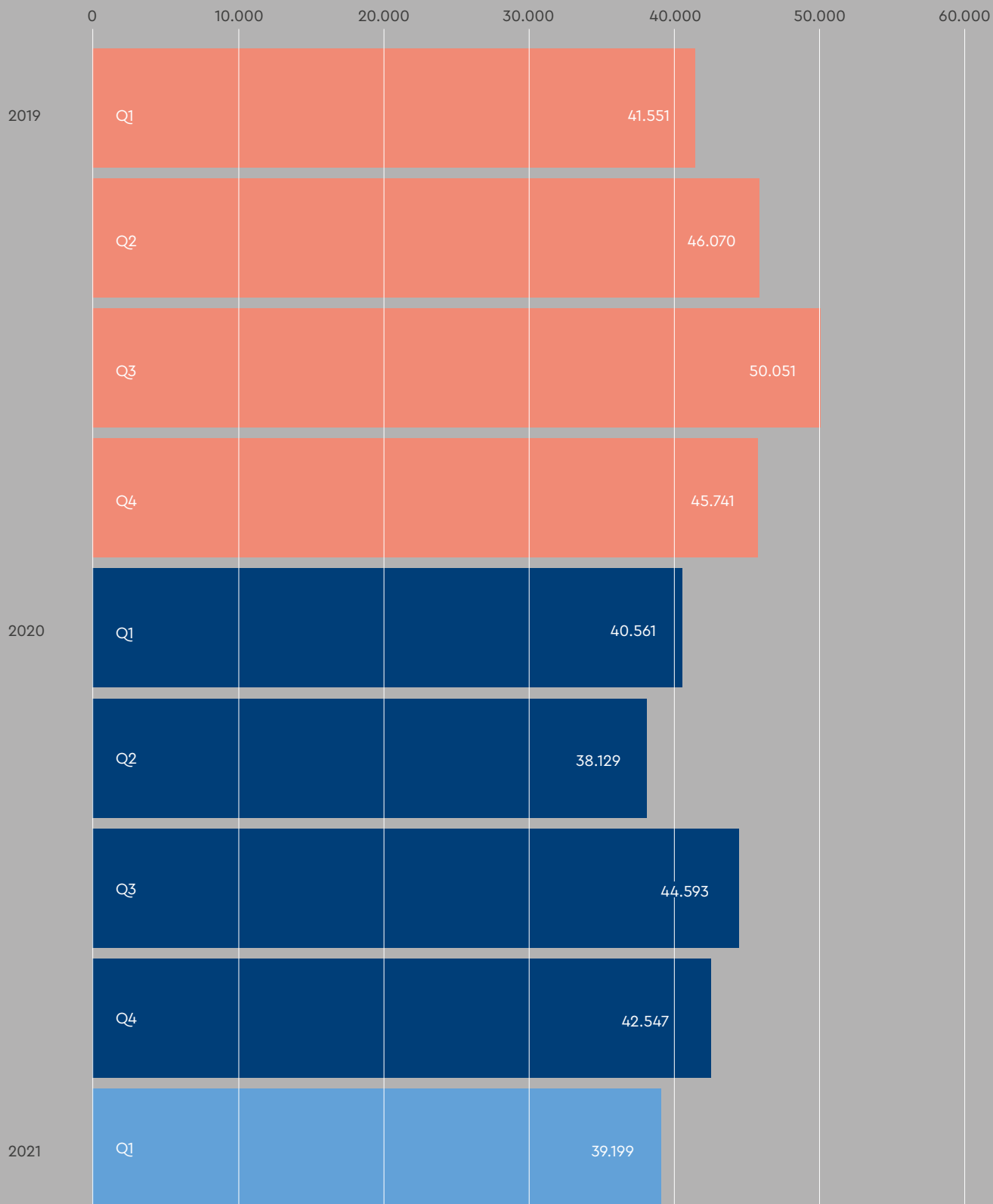
Θα χρησιμοποιήσουμε τα στοιχεία της Eurostat για να συγκρίνουμε την επίπτωση στο ελληνικό ΑΕΠ σε σχέση με τις χώρες της ΕΕ. Η πτώση του ΑΕΠ κατά 9,59% στην Ελλάδα το 2020 είναι πολύ μεγαλύτερη τόσο από τον μέσο όρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (-4,54%) όσο και της Ευρωζώνης (-4,96%). Η χώρα φαίνεται να σημειώνει τη δεύτερη μεγαλύτερη πτώση στην ΕΕ πίσω από την Ισπανία (-9,89%).

Εξετάζοντας συγκριτικά την ύφεση σε επίπεδο τριμήνων, διαπιστώνουμε ότι η ύφεση της Ελλάδας από το 1ο τρίμηνο του 2020 (2,38%) ήταν σαφώς μικρότερη από άλλων χωρών της ΕΕ, όπως η Ιταλία (5,88%), η Γαλλία (3,51%) και η Ισπανία (2,87%), στις οποίες ο ιός είχε ήδη εξαπλωθεί εντονότερα. Η ύφεση στην ΕΕ κατά το 1ο τρίμηνο ήταν 0,76% και στην Ευρωζώνη 1,33% αντίστοιχα.

Η μεγάλη ύφεση εμφανίστηκε στην Ελλάδα το 2ο τρίμηνο του 2020, όπου σημειώθηκε μείωση του ΑΕΠ κατά 17,24% σε σχέση με το αντίστοιχο τρίμηνο του προηγούμενου έτους, με την Ελλάδα να σημειώνει τη δεύτερη μεγαλύτερη ύφεση μετά την Ισπανία (20,54%). Η ύφεση στο σύνολο της ΕΕ το 2ο τρίμηνο ήταν 11,90% και στην Ευρωζώνη 12,45% αντίστοιχα.

Το 3ο τρίμηνο και το 4ο τρίμηνο του 2020 μπορούν να χαρακτηριστούν ως η περίοδος περιορισμού της ύφεσης στην ΕΕ με ύφεση 3% και 2,48% αντίστοιχα. Η ύφεση στην Ευρωζώνη κινήθηκε αντίστοιχα στο επίπεδο του 3,28% και 2,79%. Ο περιορισμός της ύφεσης συνδέεται με την άρση αρκετών μέτρων ως αποτέλεσμα της υποχώρησης της πανδημίας και του ανοίγματος του τουρισμού. Αυτό που διαφοροποιεί τη θέση της Ελλάδας σε αυτή την περίοδο είναι ότι δεν κατάφερε να περιορίσει την ύφεση στον ίδιο βαθμό με τις υπόλοιπες χώρες. Συγκεκριμένα, ενώ στο σύνολό της η ΕΕ περιορίσε την ύφεση κατά περίπου 75% από το 3ο τρίμηνο, στην Ελλάδα περιορίστηκε μόνο κατά 37%. Η ύφεση στην Ελλάδα κινήθηκε στο 10,90% το 3ο τρίμηνο και στο 6,98% το 4ο τρίμηνο του 2020. Δεδομένου ότι η Ελλάδα είναι μία χώρα με μεγάλη συμμετοχή του τουρισμού στο ΑΕΠ, αντιλαμβάνεται κάποιος ότι η άρση των περιοριστικών μέτρων προκειμένου να μπορέσει να λειτουργήσει ο κλάδος του τουρισμού δεν έφερε τον αναμενόμενο περιορισμό της ύφεσης.

Γράφημα 2: Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν ανά τρίμηνο σε τρέχουσες τιμές (εκ. ευρώ)

2.2/ Διάρθρωση Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος

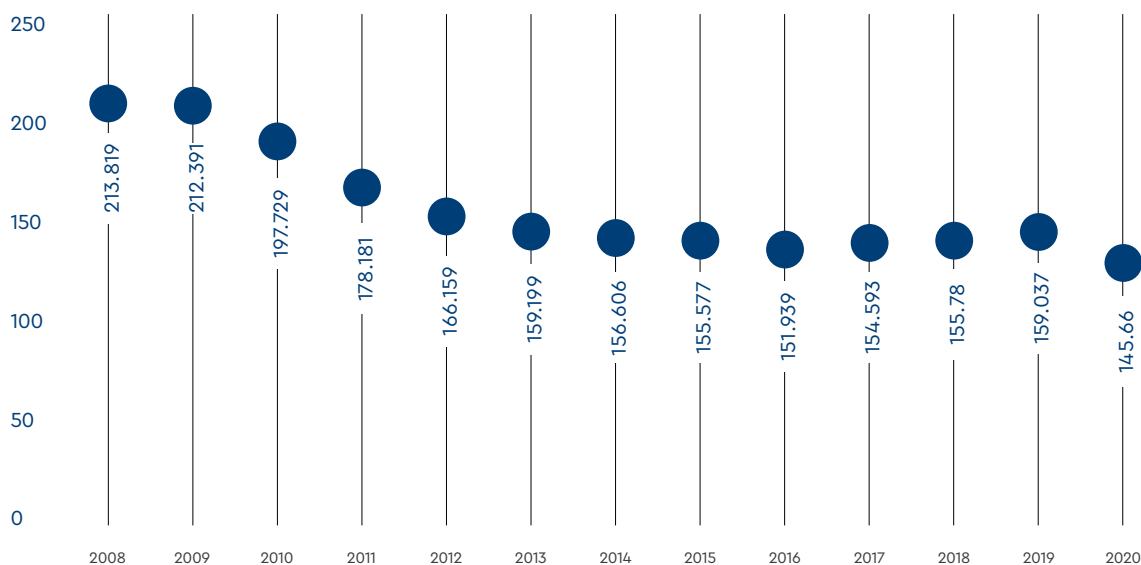
Η ακαθάριστη προστιθέμενη αξία μειώθηκε κατά 8,4% δημιουργώντας σημαντική πίεση στα φορολογικά έσοδα από την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών.

-8,4%

Προσέγγιση παραγωγής

Ξεκινώντας από την ανάλυση του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος από την πλευρά της παραγωγής, εξετάζουμε τη μείωση της παραγωγής στη χώρα που επέφερε ο περιορισμός των οικονομικών δραστηριοτήτων. Η ακαθάριστη προστιθέμενη αξία που παράχθηκε στη χώρα έπεσε το 2020 στα 145,660 δισ. € σε σχέση με τα 159,037 δισ. € το 2019, σημειώνοντας μείωση 8,41%. Η μείωση αυτή της παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών οδήγησε με τη σειρά της σε μία κατακόρυφη μείωση των φόρων επί των προϊόντων κατά 15,59% το 2020, ποσοστό πολλαπλάσιο από τις αντίστοιχες απώλειες σε κάθε έτος της οικονομικής κρίσης. Αν αναλογιστούμε ότι οι φόροι από αγαθά και υπηρεσίες αποτελούν συνήθως το 53%-55% των δημοσίων εσόδων, αντιλαμβανόμαστε τη μεγάλη πίεση που δημιουργήθηκε στον κρατικό προϋπολογισμό.

Γράφημα 3: Ακαθάριστη προστιθέμενη αξία (εκ. ευρώ)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Προσέγγιση δαπάνης

Περνώντας στην αποτύπωση των μεταβολών στο ΑΕΠ από την πλευρά της δαπάνης, εστιάζουμε στα βασικά συστατικά του μέρη, την ιδιωτική κατανάλωση, τη δημόσια κατανάλωση, την ιδιωτική επένδυση και το εξωτερικό ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών. Στον πίνακα που ακολουθεί αποτυπώνονται τα μεγέθη αυτά για την τελευταία πενταετία.

Πίνακας 2: Ακαθάριστο εγχώριο προϊόν σε τρέχουσες τιμές (εκ. ευρώ)

	2016	2017	2018	2019	2020
Τελική καταναλωτική δαπάνη	154.421	157.836	159.569	163.180	156.048
Νοικοκυριών	115.945	118.878	121.538	124.138	116.227
ΜΚΙΕΝ	2.959	2.800	2.892	2.892	2.708
Γενικής Κυβέρνησης	35.517	36.157	35.140	36.150	37.113
Ακαθάριστος σχηματισμός κεφαλαίου	22.336	21.988	23.971	23.274	22.304
Ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου	19.209	20.784	19.482	18.589	18.433
Μεταβολή αποθεμάτων / Αποκτήσεις μείον διαθέσιμες τιμαλφών	3.128	1.204	4.489	4.685	3.871
Εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών	54.595	61.977	70.015	73.516	52.880
Εισαγωγές αγαθών και υπηρεσιών	57.115	64.648	73.827	76.556	65.402
Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν σε αγοραίες τιμές	174.237	177.152	179.727	183.413	165.830

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

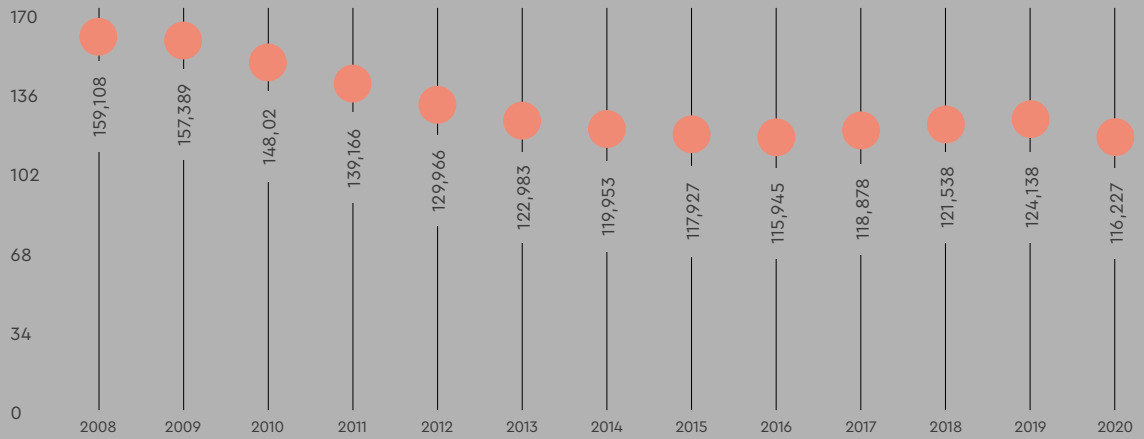
^{2.3/} **Ιδιωτική κατανάλωση**

Η κατανάλωση των νοικοκυριών ήταν η συνιστώσα του ΑΕΠ που μειώθηκε περισσότερο (-6,4%) κυρίως λόγω της μείωσης των δαπανών διασκέδασης, καταλυμάτων & εστίασης και ένδυσης & υπόδησης.

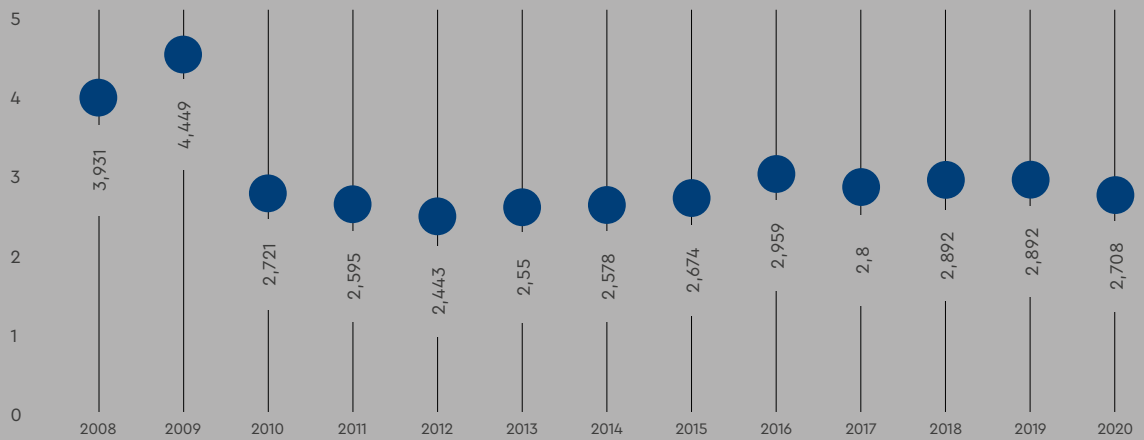
-6,4%

Η ιδιωτική κατανάλωση ήταν από τις συνιστώσες του ΑΕΠ που μειώθηκαν περισσότερο σε παγκόσμιο επίπεδο. Τα μέτρα περιορισμού της πανδημίας είχαν ως αποτέλεσμα την άμεση αλλαγή της συμπεριφοράς των καταναλωτών, οι οποίοι περιορίσαν τις δαπάνες τους σε αγαθά και υπηρεσίες που μπορούσαν να καταναλώσουν εντός της οικίας τους (Remes et al., 2021).

Στην Ελλάδα, οι καταναλωτικές δαπάνες των νοικοκυριών ανήλθαν το 2020 στα 116,227 δισ. €, σημειώνοντας μείωση -6,37% σε σχέση με το προηγούμενο έτος (Γράφημα 4). Το επίπεδο αυτό αντιστοιχεί στα επίπεδα ιδιωτικής δαπάνης της περιόδου 2015-2016, η οποία σηματοδεύτηκε από την επιβολή των ελέγχων στην κίνηση κεφαλαίων. Ακριβώς το ίδιο ποσοστό μείωσης (-6,37%) σημείωσαν και οι δαπάνες των ΜΚΙΕΝ³ (Γράφημα 5), οι οποίες ανήλθαν στα 2.708 εκ. €. Με βάση την Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών (ΕΟΠ) έτους 2020 της ΕΛΣΤΑΤ (2021), η συνολική δαπάνη των νοικοκυριών για αγορές το 2020 μειώθηκε κατά 9,95% σε σχέση με το 2019. Η μεγαλύτερη μείωση δαπανών παρατηρήθηκε σε αναψυχή και πολιτισμό (-36,4%), εστίαση και καταλύματα (-35,4%), είδη ένδυσης και υπόδησης (-27,4%), ενώ παρατηρήθηκαν και κάποιες αυξήσεις στις δαπάνες για είδη διατροφής (4,2%), οινόπνευματώδη και καπνό (3,9%), εκπαίδευση (2,6%), υγεία (1,3%) και επικοινωνίες (0,8%).

Γράφημα 4: Δαπάνη νοικοκυριών (εκ. ευρώ)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Γράφημα 5: Δαπάνη ΜΚΙΕΝ (εκ. ευρώ)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Αξίζει να σημειωθεί ότι η πτώση της ιδιωτικής καταναλωτικής δαπάνης στην Ελλάδα ήταν κάτω από τον αντίστοιχο μέσο ευρωπαϊκό όρο, καθώς στο σύνολο της ΕΕ και της Ευρωζώνης η δαπάνη των νοικοκυριών μειώθηκε κατά 7,04% και 7,61% αντίστοιχα. Η μείωση της καταναλωτικής δαπάνης το 2020 εξαρτήθηκε από το πόσο σφοδρά χτυπήθηκε η κάθε χώρα της ΕΕ από την πανδημία, πόσο αυστηρά μέτρα πήρε και πότε άρχισε να επιβάλλει και να άρει τα μέτρα. Έτσι η Ισπανία, η Ιταλία και η Ιρλανδία, που χτυπήθηκαν νωρίς από την πανδημία, σημείωσαν τη μεγαλύτερη μείωση της κατανάλωσης με ποσοστά άνω του 10%, ενώ χώρες που χτυπήθηκαν αργότερα ή εφάρμοσαν πιο χαλαρά μέτρα, όπως η Σουηδία, η Λιθουανία και η Δανία, γνώρισαν μικρότερη έως οριακή πτώση. Τέλος, στη Βουλγαρία και τη Σλοβακία είχαμε οριακή αύξηση.

² Σύμφωνα με τον ορισμό του European System of Accounts (ESA 2010), το οποίο χρησιμοποιεί η ΕΛΣΤΑΤ, τα Μη Κερδοσκοπικά Ιδρύματα που Εξυπηρετούν Νοικοκυριά (ΜΚΙΕΝ) περιλαμβάνουν Μη Κερδοσκοπικά Ιδρύματα τα οποία παρέχουν αγαθά και υπηρεσίες σε νοικοκυριά δωρεάν ή σε χαμηλές τιμές, οι οποίες δεν σχηματίζονται ελεύθερα στην αγορά. Τα ΜΚΙΕΝ εντάσσονται στον ιδιωτικό τομέα και αποτελούν ξεχωριστές νομικές οντότητες. Οι πόροι τους προέρχονται κατά κύριο λόγο από τις καταναλωτικές δαπάνες των νοικοκυριών, από μεταβιβάσεις της κυβέρνησης και από εισοδήματα προερχόμενα από την εκμετάλλευση της περιουσίας τους. Παραδείγματα τέτοιων ιδρυμάτων είναι συνδικαλιστικές οργανώσεις, επαγγελματικές οργανώσεις, ενώσεις καταναλωτών, πολιτικά κόμματα, εκκλησία, αθλητικοί οργανισμοί, φιλανθρωπικές οργανώσεις, οργανώσεις ανθρωπιστικής βοήθειας κ.λπ.

2.4/ Δημόσια κατανάλωση

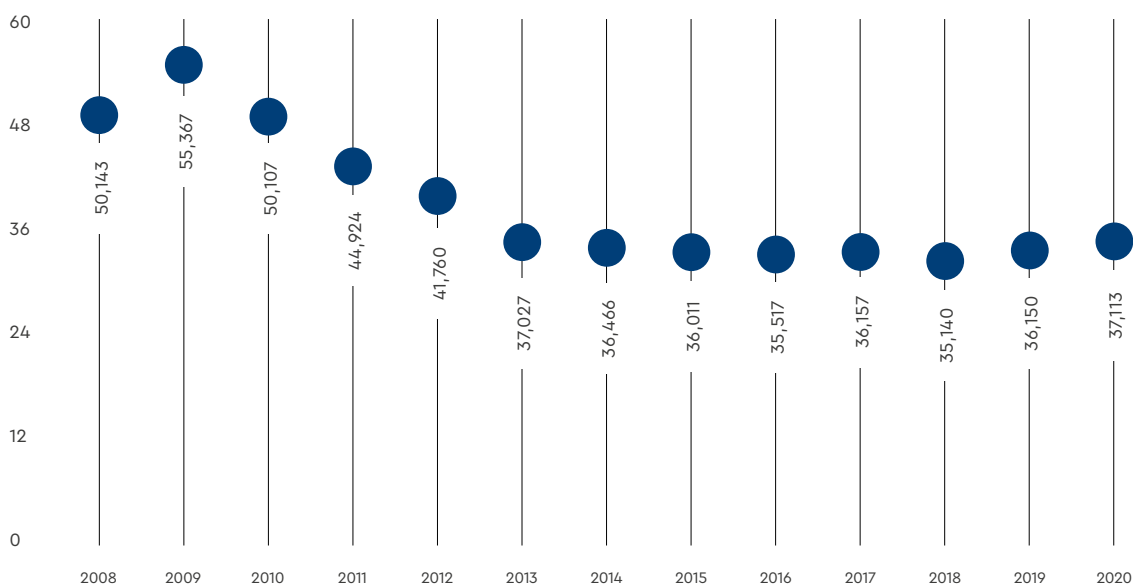
Η δημόσια κατανάλωση σημείωσε μικρή αύξηση (+2.7%) που είναι μια από τις μικρότερες αυξήσεις στην Ε.Ε..

+2,7%

Οι κυβερνήσεις ανά την ΕΕ άρχισαν από τις αρχές του 2020 να ανακοινώνουν δημοσιονομικά μέτρα για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης που προήλθε από την πανδημία, αυξάνοντας σημαντικά τις δημόσιες δαπάνες τους. Χαρακτηριστικό είναι ότι κατά τη διάρκεια της πανδημίας αναστάλθηκαν οι κανόνες περί κρατικών ενισχύσεων (European Commission, 2020α) και οι δημοσιονομικοί περιορισμοί (European Commission, 2020β). Ως αποτέλεσμα, βάσει των στοιχείων της Eurostat, οι δημόσιες δαπάνες αυξήθηκαν σε όλες τις χώρες της ΕΕ το 2020, με εξαίρεση την Ουγγαρία στην οποία μειώθηκαν κατά 2,77%!

Στην Ελλάδα, οι καταναλωτικές δαπάνες της Γενικής Κυβέρνησης έφτασαν τα 37,113 δισ. € σημειώνοντας αύξηση 2,67% σε σχέση με το 2019. Με εξαίρεση το έτος 2018, όπου σημείωσαν μείωση, οι καταναλωτικές δαπάνες της γενικής κυβέρνησης συνεχίζουν την πορεία αύξησής τους που ξεκίνησε μετά το 2016 και την πάροδο της οικονομικής κρίσης (τουλάχιστον όπως αυτή αποτυπώνεται από την πορεία των μακροοικονομικών μεγεθών). Η αύξηση προφανώς αντικατοπτρίζει τις αυξημένες ανάγκες που ανέκυψαν εξαιτίας της πανδημίας.⁴

Γράφημα 6: Καταναλωτική δαπάνη της Γενικής Κυβέρνησης (εκ. ευρώ)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

⁴ Τονίζεται ότι μέρος μόνο των δημοσίων δαπανών καταγράφεται στο ΑΕΠ. Δεδομένου ότι οι μεταβιβαστικές πληρωμές και οι επιδοτήσεις δεν αποτελούν αντικείμενο του ΑΕΠ, η αύξηση της δημόσιας δαπάνης εδώ αφορά μόνο μισθούς, αγορές αγαθών και υπηρεσιών και δημόσιες επενδύσεις. Εδώ π.χ. καταγράφονται οι δαπάνες για σχολεία, νοσοκομεία κ.λπ. και όχι για τις επιστρεπτές προκαταβολές ή τα επιδόματα σε ανέργους. Για τον λόγο αυτό, χρησιμοποιούμε και τον όρο καταναλωτική δαπάνη και όχι δημόσια δαπάνη.

Η αύξηση των δημοσίων καταναλωτικών δαπανών στην Ελλάδα το 2020 ήταν από τις μικρότερες στην ΕΕ, όπου οι αντίστοιχες δαπάνες αυξήθηκαν συνολικά κατά 4,67%, και την Ευρωζώνη, όπου αυξηθήκαν κατά 4,76% αντίστοιχα. Συγκεκριμένα, η αύξηση του 2,67% στην Ελλάδα την τοποθετεί δεύτερη στη λίστα με την μικρότερη αύξηση των δαπανών μετά τη Λετονία (1,76%) και το Βέλγιο (2,63%).⁵ Και εδώ η αύξηση των δαπανών εξαρτάται αφενός από το πόσο σφοδρά χτύπησε την κάθε χώρα η πανδημία και από το πόσο εντατικά μέτρα πήρε, αλλά εξαρτάται και από το δημοσιονομικό περιθώριο που είχε κάθε κυβέρνηση για άσκηση επεκτατικής δημοσιονομικής πολιτικής. Ένας ακόμα παράγοντας που επηρεάζει το μέγεθος αυτό του ΑΕΠ είναι κατά πόσο συγκεκριμένες υπηρεσίες ανήκουν ή όχι στη Γενική Κυβέρνηση.

^{2.5/} Επενδύσεις

Συνεχίζεται η πορεία αποεπένδυσης, υπονομεύοντας τις αναπτυξιακές προοπτικές της ελληνικής οικονομίας.

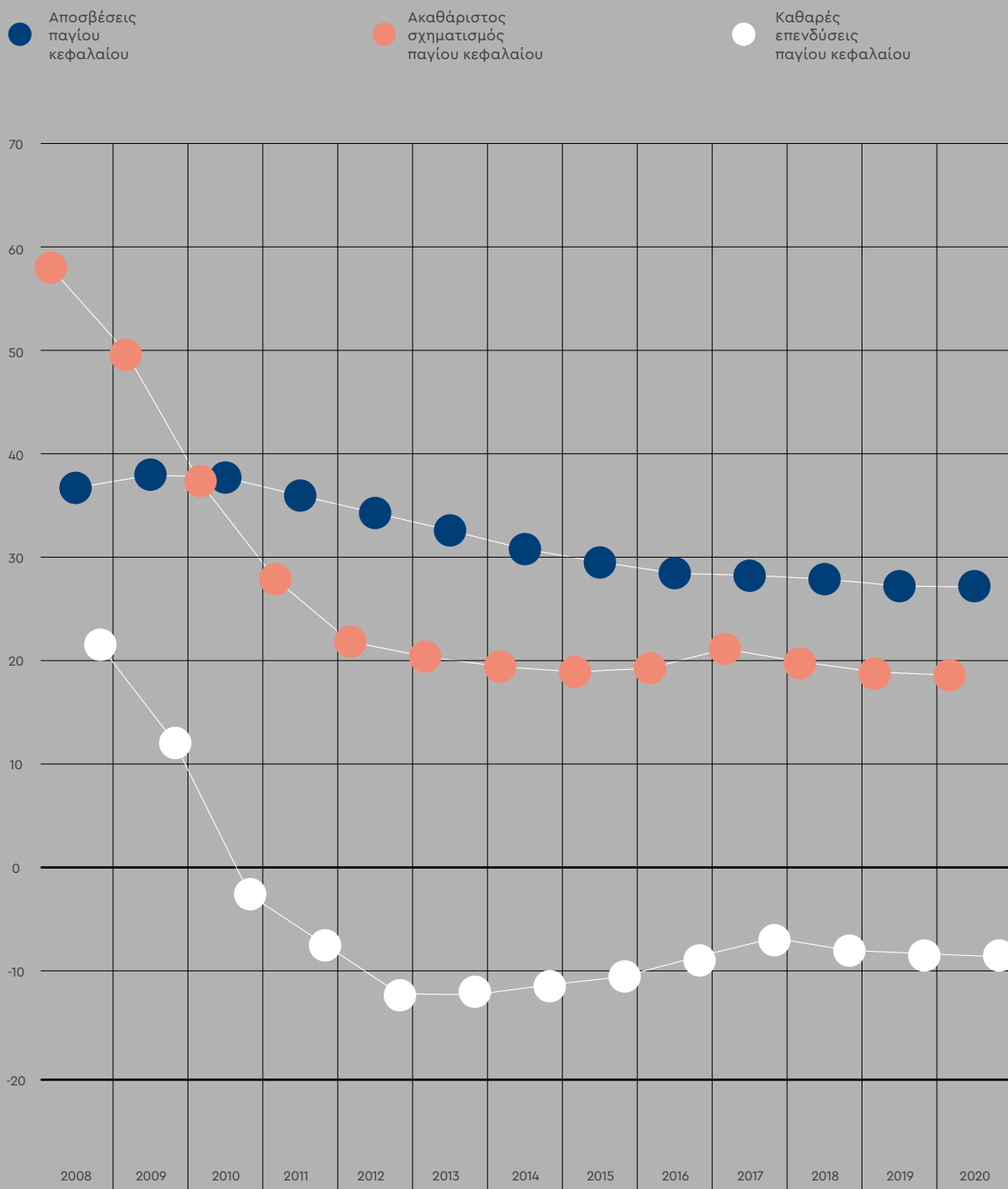
Οι επενδύσεις (Ακαθάριστος Σχηματισμός Παγίου Κεφαλαίου), οι οποίες αναδείχθηκαν ως ο μεγάλος ασθενής κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης (Eurobank, 2020), ανήλθαν στα 18,433 δισ. € το 2020, σημειώνοντας μικρή πτώση κατά 0,84% σε σχέση με το 2019. Η πορεία των επενδύσεων συνεχίζει τη συνεχή καθοδική τάση η οποία ξεκίνησε το 2008 με μία μικρή ανάκαμψη κατά τα έτη 2016 και 2017.⁶ Εντούτοις, η μείωση των επενδύσεων στην ελληνική οικονομία (στα ίδια επίπεδα με την πτώση των επενδύσεων στη Γερμανία) είναι μάλλον μικρή σε σχέση με την αντίστοιχη μείωση κατά 5,57% στο σύνολο της ΕΕ και κατά 6,14% στην Ευρωζώνη, ως αποτέλεσμα της πτώσης της ζήτησης και των μειωμένων κερδών των επιχειρήσεων (ECB, 2021α).

Δεν έχουν ανακοινωθεί ακόμα στοιχεία για τις αποσβέσεις του 2020 από την ΕΛΣΤΑΤ, αλλά δεδομένου ότι αυτές υπολογίζονται λογιστικά και δεν έχουν μεγάλες διακυμάνσεις εικάζουμε ότι θα κινηθούν κοντά στα επίπεδα του προηγούμενου έτους, δηλαδή στα 27 δισ. €. Συγκρίνοντας τα μεγέθη των ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου και των αποσβέσεών τους, διαπιστώνουμε οι καθαρές επενδύσεις στην ελληνική οικονομία εξακολουθούν να είναι αρνητικές για δέκατο συνεχόμενο χρόνο. Εάν αθροίσουμε το σύνολο της αποεπένδυσης κατά την περίοδο αυτή, προκύπτει ότι η ελληνική οικονομία έχει απωλέσει πάνω από 95 δισ. € παγίου κεφαλαίου την τελευταία δεκαετία. Η τάση αυτή υπονομεύει σημαντικά τις αναπτυξιακές προοπτικές της ελληνικής οικονομίας για τα επόμενα έτη.

⁵ Επισημαίνεται ότι οι αυξήσεις αυτές αφορούν την μεταβολή του απόλυτου μεγέθους της δημόσιας καταναλωτικής δαπάνης και όχι ως λόγου του ΑΕΠ.

⁶ Σύμφωνα με τα περσινά στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ, οι επενδύσεις είχαν σημειώσει αύξηση και το 2018. Με βάση τα αναθεωρημένα φετινά στοιχεία το 2018 σημειώθηκε μείωση.

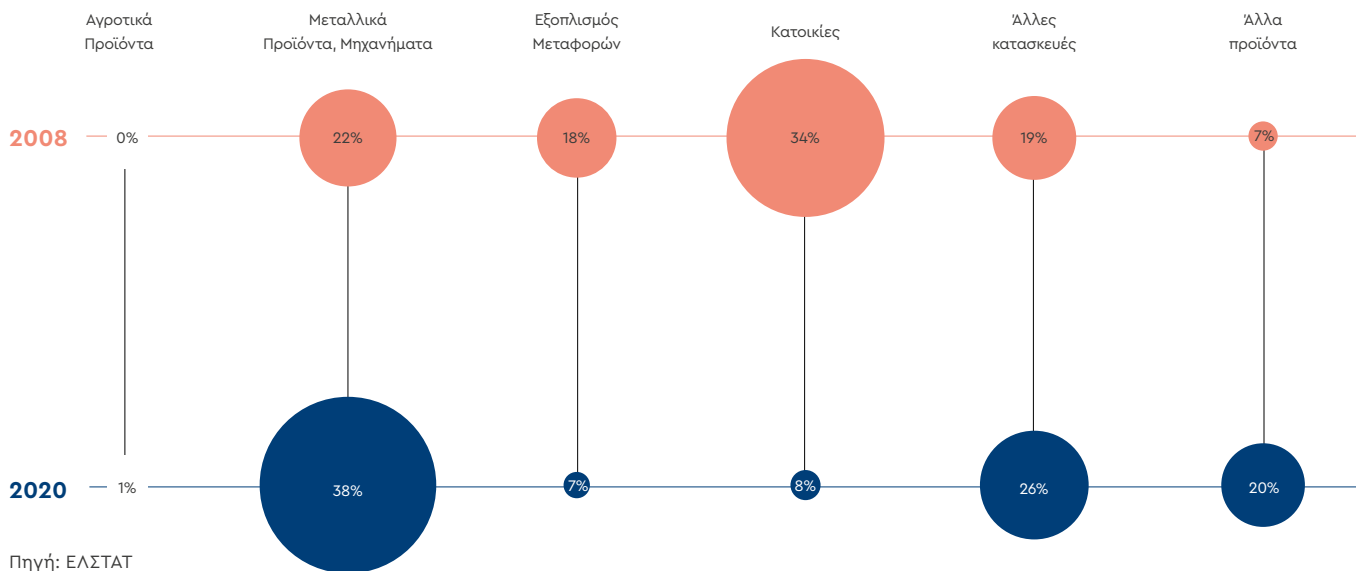
Γράφημα 7: Επενδύσεις παγίου κεφαλαίου (εκ. ευρώ)

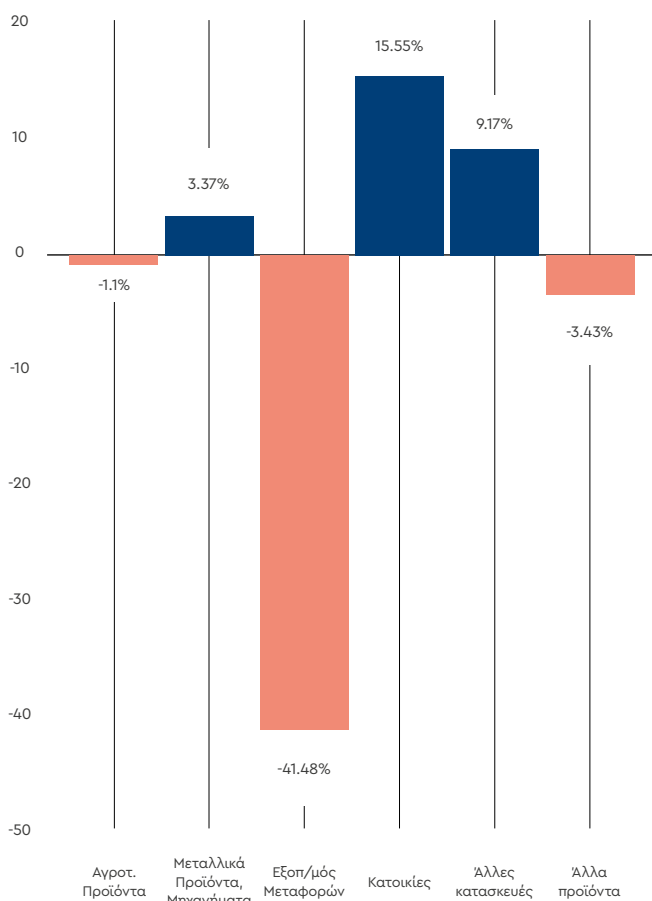
Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Εστιάζοντας στη διάρθρωση των επενδύσεων στην Ελλάδα, τη μεγαλύτερη πτώση από το 2019 στο 2020 συναντούμε σε εξοπλισμούς μεταφορών (-41,48%) οι οποίοι αποτελούν το 38% του συνόλου των επενδύσεων. Ένα θετικό στοιχείο είναι ότι είχαμε αύξηση των επενδύσεων τόσο στις κατοικίες (15,55%), ακολουθώντας τρίτη συνεχή χρονιά αύξησης, όσο και στις λοιπές κατασκευές που εμφάνισαν μεγέθυνση 9,17%. Η αύξηση των επενδύσεων στις κατοικίες και στις κατασκευές, δεδομένου ότι αποτελούν το 8% και το 26% του συνόλου των επενδύσεων αντίστοιχα, φαίνεται ότι κράτησε τη μείωση του ακαθάριστου σχηματισμού παγίου κεφαλαίου σε χαμηλά επίπεδα (-0,84%).

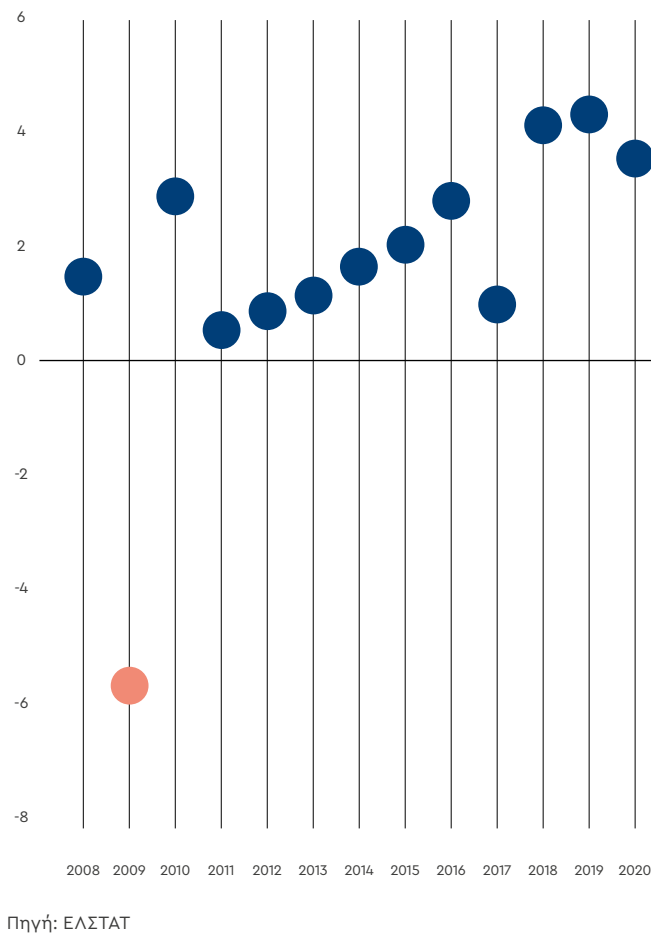
Γράφημα 8: Διάρθρωση Ακαθάριστου Σχηματισμού Παγίου Κεφαλαίου το 2008 και το 2020

Γράφημα 9: Ποσοστιαία μεταβολή επενδύσεων 2019-2020

Γράφημα 10: Μεταβολή αποθεμάτων / Αποκτήσεις μείον διαθέσιμες τιμαλφών (εκ. ευρώ)

Επίσης, η διακοπή της οικονομικής δραστηριότητας έφερε μία μικρή πτώση κατά 17,37% των αποθεμάτων των επιχειρήσεων δεδομένου ότι λόγω της δυσκολίας προμήθειας πρώτων υλών, περιορισμού του διεθνούς εμπορίου κ.λπ. αναγκάστηκαν να μειώσουν τα αποθέματα που διατηρούσαν (Γράφημα 10).

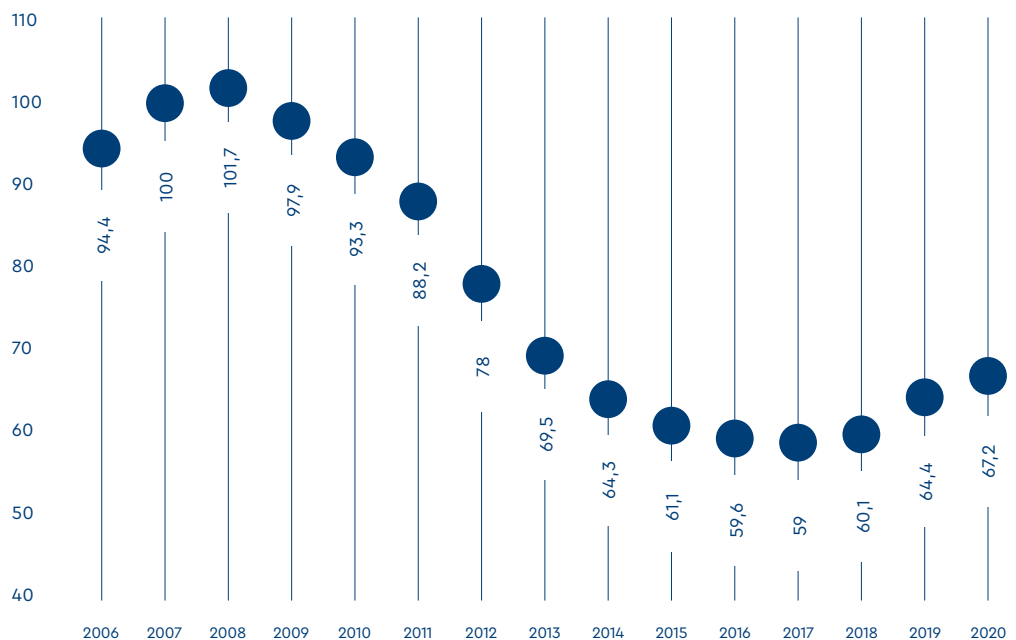
Η ανάκαμψη των επενδύσεων στις κατασκευές

Η αύξηση των επενδύσεων στις κατοικίες έρχεται μετά από μία τεράστια μείωσή τους κατά την περίοδο της κρίσης. Όπως είχαμε επισημάνει και στην Έκθεση του 2019 (ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, 2019), οι κατοικίες αποτελούσαν το βασικότερο μερίδιο των επενδύσεων στη χώρα και ένα σημαντικό κομμάτι του ΑΕΠ, αφού το 2008 αποτελούσαν το 34% του συνόλου των επενδύσεων. Δεδομένου ότι κατά τη διάρκεια της κρίσης η οικοδομική δραστηριότητα είχε σχεδόν μηδενιστεί ως αποτέλεσμα της τεράστιας μείωσης της ζήτησης και κατ' επέκταση των τιμών των ακινήτων, που προκλήθηκαν από την πτώση του τραπεζικού δανεισμού, συντελέστηκε μία απαξίωση του κτιριακού αποθέματος της χώρας. Μετά το 2016, καθώς η χώρα έβγαινε από την κρίση η αύξηση της ζήτησης οδήγησε τις τιμές των κατοικιών ξανά σε αυξητική πορεία (Γράφημα 11), δίνοντας ουσιαστικά το σύνθημα για έναρξη της δραστηριότητας του κατασκευαστικού κλάδου, η οποία μεταφράζεται σε μία αύξηση των επενδύσεων του κλάδου. Με βάση τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ, το 2020 αυξήθηκαν κατά 9,2% οι οικοδομικές άδειες, κατά 9,2% η επιφάνεια και κατά 6,2% ο όγκος των δομούμενων κτιρίων αντίστοιχα.

Η άνοδος των τιμών των ακινήτων, πέρα από την ανάκαμψη της οικονομίας τα τελευταία χρόνια, σχετίζεται και με μία σειρά από άλλους παράγοντες.

Το κτιριακό απόθεμα της χώρας είχε αρχίσει να απαξιώνεται μετά από μία περίπου δεκαετία παύσης της οικοδομικής δραστηριότητας, οπότε ήδη υπήρχε ένα έλλειμμα επενδύσεων στο κλάδο.

Γράφημα 11: Δείκτης τιμών διαμερισμάτων (2007=100)

Μία ακόμα παράμετρος είναι η αύξηση της ζήτησης από κατοίκους του εξωτερικού. Συγκεκριμένα, στα μεγάλα αστικά κέντρα και ειδικά στην Αθήνα, η αύξηση των βραχυ-χρόνιων μισθώσεων μέσω πλατφορμών από τουρίστες ώθησαν τις τιμές των ενοικίων προς τα πάνω. Η παροχή της Golden Visa σε επενδυτές άνω των 250.000€ προκάλεσε σημαντικά το ενδιαφέρον κατοίκων τρίτων χωρών, ειδικά από την Κίνα. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι, έως τον Απρίλιο του 2020, από τις 7.414 χορηγήσεις αδειών διαμονής σε επενδυτές - αγοραστές ακινήτων οι 5.352 άδειες εκδόθηκαν για λογαριασμό Κινέζων αγοραστών και ακολουθούν οι Τούρκοι με 520 αγορές, οι Ρώσοι με 379, οι Λιβανέζοι με 158 και οι Αιγύπτιοι με 152 (Ναυτεμπορική, 2020). Επίσης, ένας μεγάλος αριθμός διαμερισμάτων μισθώνεται από Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις μέσω προγραμμάτων της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ. Επιπλέον, πολλά από τα διαμερίσματα που έχουν δεσμευτεί από τις τράπεζες λόγω αδυναμίας των ιδιοκτητών τους να ανταποκριθούν στις οφειλές τους παραμένουν επί μακρόν κλειδωμένα και ανενεργά, καθώς οι τράπεζες δεν κατάφεραν να τα εκμεταλλευτούν.

Θετικά στην αγορά ακινήτων επέδρασαν και μία σειρά από μέτρα που έχουν ληφθεί από την κυβέρνηση, όπως η αναστολή της επιβολής ΦΠΑ 24% στις μεταβιβάσεις νεόδμητων οικοδομών για τρία χρόνια (2020-2022), η έκπτωση φόρου εισοδήματος 40% για ανακαίνιση και ενεργειακή αναβάθμιση εφόσον οι δαπάνες γίνονται μέσω του τραπεζικού συστήματος και κυρίως η δράση Εξοικονομώ, η οποία έδωσε τη δυνατότητα σε πολλούς ιδιοκτήτες να αναβαθμίσουν τα ακίνητά τους.

^{2.6/} Εξωτερικό εμπόριο

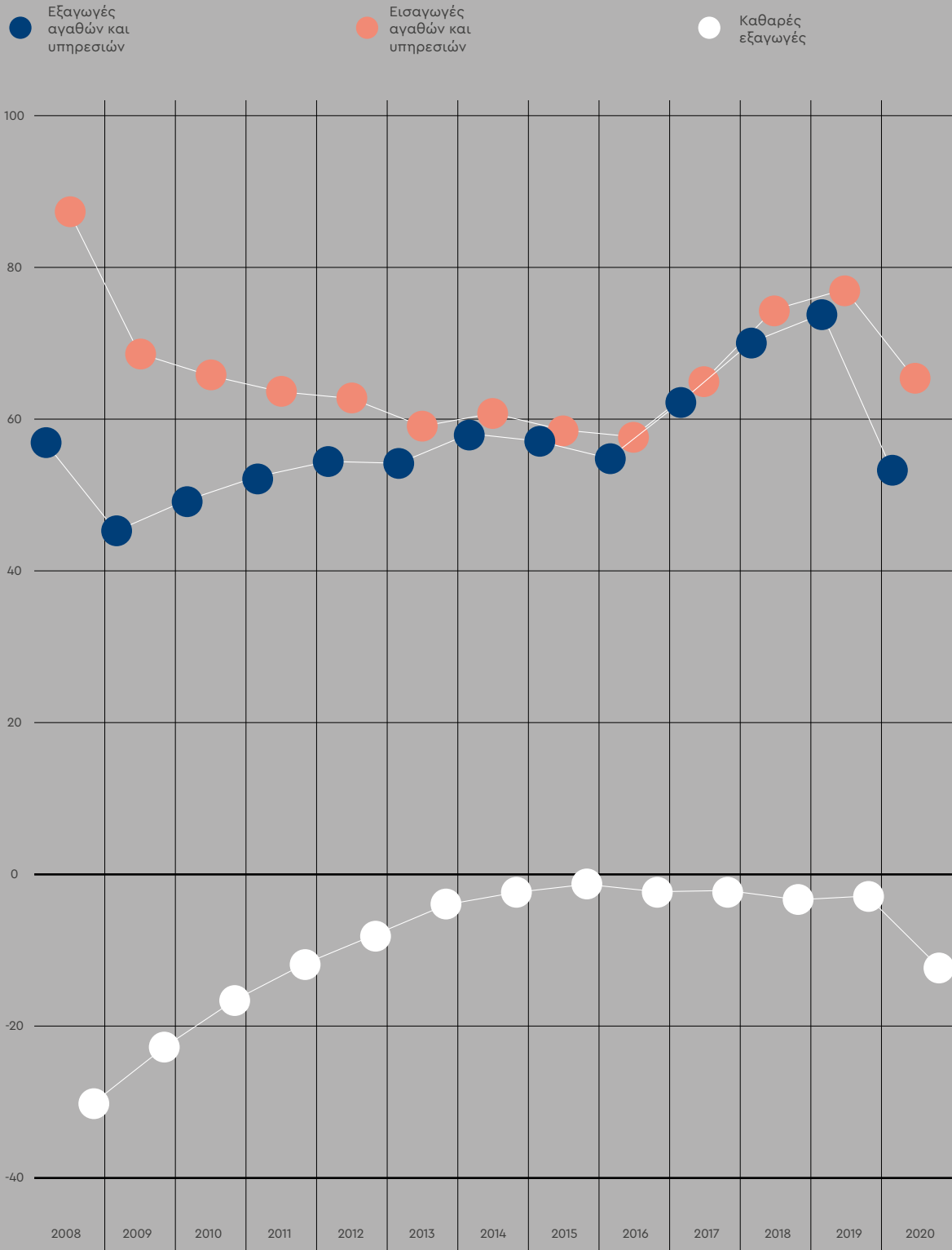
*Μετά από μια σταθερή πορεία ισοσκελισμού,
το εμπορικό ισοζύγιο σημείωσε σημαντική επιδείνωση.*

Κατά τη διάρκεια της πανδημίας του 2020, μειώθηκαν τόσο οι εισαγωγές όσο και οι εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών κατά 14,57% και 28,07% αντίστοιχα σε σχέση με το 2019, ακολουθώντας τις παγκόσμιες τάσεις μείωσης των εμπορικών συναλλαγών λόγω της πανδημίας. Με βάση στοιχεία της Υπηρεσίας των Ηνωμένων Εθνών για το Εμπόριο και την Ανάπτυξη (UNCTAD), το διεθνές εμπόριο συνολικά μειώθηκε κατά 7,4%.

Το ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών της Ελλάδας από έλλειμα ύψους 3,040 δις. € το 2019 έφτασε σε έλλειμα 12,522 δις. € το 2020, σημειώνοντας επιδείνωση κατά 312%, ποσοστό το οποίο αποτελεί την 3η μεγαλύτερη επιδείνωση στην ΕΕ μετά την Κροατία και την Κύπρο.⁷ Η εξέλιξη αυτή είναι ιδιαίτερα ανησυχητική για το εμπορικό ισοζύγιο της ελληνικής οικονομίας, το οποίο από παραδοσιακά ελλειμματικό είχε ισοσκελιστεί μετά το 2015.

⁷ Αξίζει δε να σημειωθεί ότι κάποιες χώρες της ΕΕ αύξησαν σημαντικά το εμπορικό τους πλεόνασμα: πρωταθλήτρια η Ιρλανδία, της οποίας οι καθαρές εξαγωγές αυξήθηκαν κατά 562%, η Φινλανδία κατά 149%, η Σλοβακία κατά 95% και η Λιθουανία κατά 86%.

Γράφημα 12: Ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών (εκ. ευρώ)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Το έλλειμμα στο εμπορικό ισοζύγιο της Ελλάδος οφείλεται σχεδόν κατά αποκλειστικότητα στον περιορισμό του εισοδήματος από τον τουρισμό. Στην Ελλάδα, μία χώρα όπου η οικονομία της βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στην τουριστική βιομηχανία, το εισόδημα από ταξιδιωτικές υπηρεσίες παραδοσιακά αντιστάθμιζε (μετρίαζε) το έλλειμμα που δημιουργούσε το εμπόριο αγαθών στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, δημιουργώντας ένα σημαντικό πλεονασματικό ισοζύγιο υπηρεσιών. Κατά την περίοδο της πανδημίας, ο τουρισμός ήταν από τους κλάδους που επλήγη περισσότερο σε παγκόσμια βάση με ιδιαίτερα αρνητικές επιπτώσεις για τις οικονομίες που έχουν μεγάλη εξάρτηση από αυτό τον κλάδο, όπως η Ελλάδα (Folinas & Metaxas, 2020). Με βάση τα στοιχεία για το ισοζύγιο πληρωμών της Τράπεζας της Ελλάδος, το 2020 τα καθαρά έσοδα από ταξιδιωτικές υπηρεσίες (εισροές - εκροές) έπεσαν στα 3,526 δισ. € από τα 15,435 δισ. € του 2019. Σύμφωνα με μελέτη του INSETE, το 2020 καταγράφηκε εισροή 6,4 εκ. τουριστών αεροπορικώς, παρουσιάζοντας μείωση της τάξης του 73,3% σε σχέση με το 2019, όπου καταγράφηκαν 24 εκ. αφίξεις.

Ενώ η χρονιά είχε ξεκινήσει με ιδιαίτερα καλές προοπτικές με την αύξηση κατά 11,1% των αφίξεων σε σχέση με τον Ιανουάριο του 2020 και κατά 7,9% τον Φεβρουάριο του 2019 (που ήδη αποτελούσε ένα έτος ρεκόρ στην εισροή τουριστών), με το ξέσπασμα της πανδημίας παρατηρήθηκε μείωση κατά 60,7% τον Μάρτιο του 2020. Τον Ιούνιο του 2020 η μείωση των αφίξεων έφτασε στο 97,5%. Μετά την άρση των μέτρων και το άνοιγμα του τουρισμού άρχισε να παρατηρείται μία μικρή βελτίωση: οι αφίξεις της περιόδου Ιουλίου - Οκτωβρίου του 2020 παρουσίασαν μείωση της τάξης του 58%-72% σε σχέση με το προηγούμενο έτος. Το νέο lockdown του Νοεμβρίου του 2020 οδήγησε ξανά σε μείωση 88%-89% έως το τέλος του έτους (INSETE Intelligence, 2021).

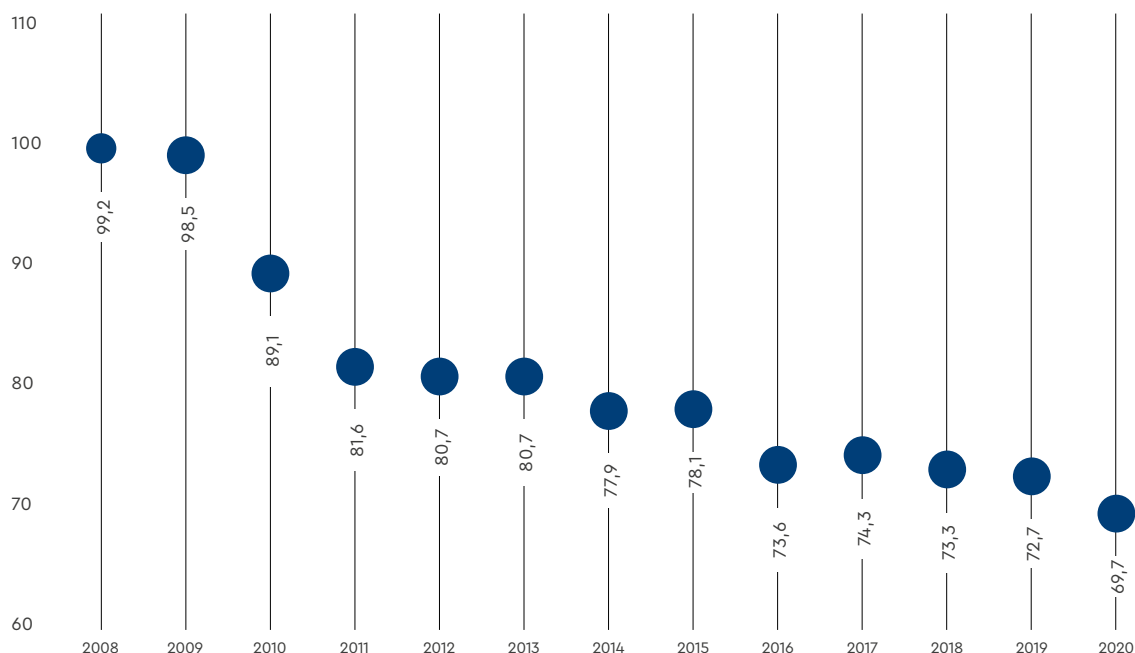
^{2.7/} Παραγωγικότητα

Η παραγωγικότητα της εργασίας μειώθηκε κατά 4,13%, μείωση η οποία δεν οφείλεται μόνο στην πανδημία αλλά και στην αποεπένδυση στην ελληνική οικονομία.

-4,13%

Ο αντίκτυπος της αποεπένδυσης στην ελληνική οικονομία είναι εδώ και πολλά χρόνια εμφανής στην παραγωγικότητα της εργασίας, η οποία εδώ βρίσκεται σε σταθερή πτώση από την οικονομική κρίση και μετά. Ενώ κατά τα έτη 2018 και 2019 η πτώση της παραγωγικότητας είχε αποκλιμακωθεί, το 2020 σημειώθηκε μείωση 4,13%, ανάλογη με τη μείωση του 2016 που ήταν η χρονιά των capital controls. Σημειώνεται ότι δεδομένου πως ο δείκτης προκύπτει από τη σύγκριση με τον μέσο όρο της ΕΕ, η επίδραση της πανδημίας κατά κάποιο τρόπο εξαλείφεται. Η παραγωγικότητα της εργασίας στην Ελλάδα το 2020 ήταν στο 69,7% του επιπέδου της ΕΕ, λίγο χαμηλότερα από την Ουγγαρία, τη Λετονία και την Κροατία. Αυτή τη στιγμή, η Ελλάδα παρουσιάζει τη δεύτερη χαμηλότερη παραγωγικότητα στην ΕΕ μετά τη Βουλγαρία, η οποία όμως σταθερά κερδίζει έδαφος κάθε χρόνο. Κορυφαία χώρα στην ΕΕ αναδεικνύεται η Ιρλανδία, η οποία βρίσκεται στο 218,4% της ΕΕ.

Γράφημα 13: Παραγωγικότητα ανά εργαζόμενο στην Ελλάδα, ΕΕ=100

Πηγή: Eurostat

2.8/ Άμεσες Ξένες Επενδύσεις

Τα αποθέματα Άμεσων Ξένων Επενδύσεων στην Ελλάδα μειώθηκαν κατά 15,7% μετά από μία πολύ σημαντική ανάκαμψη που είχε συντελεστεί κατά την περίοδο 2015-2019.

-15,7%

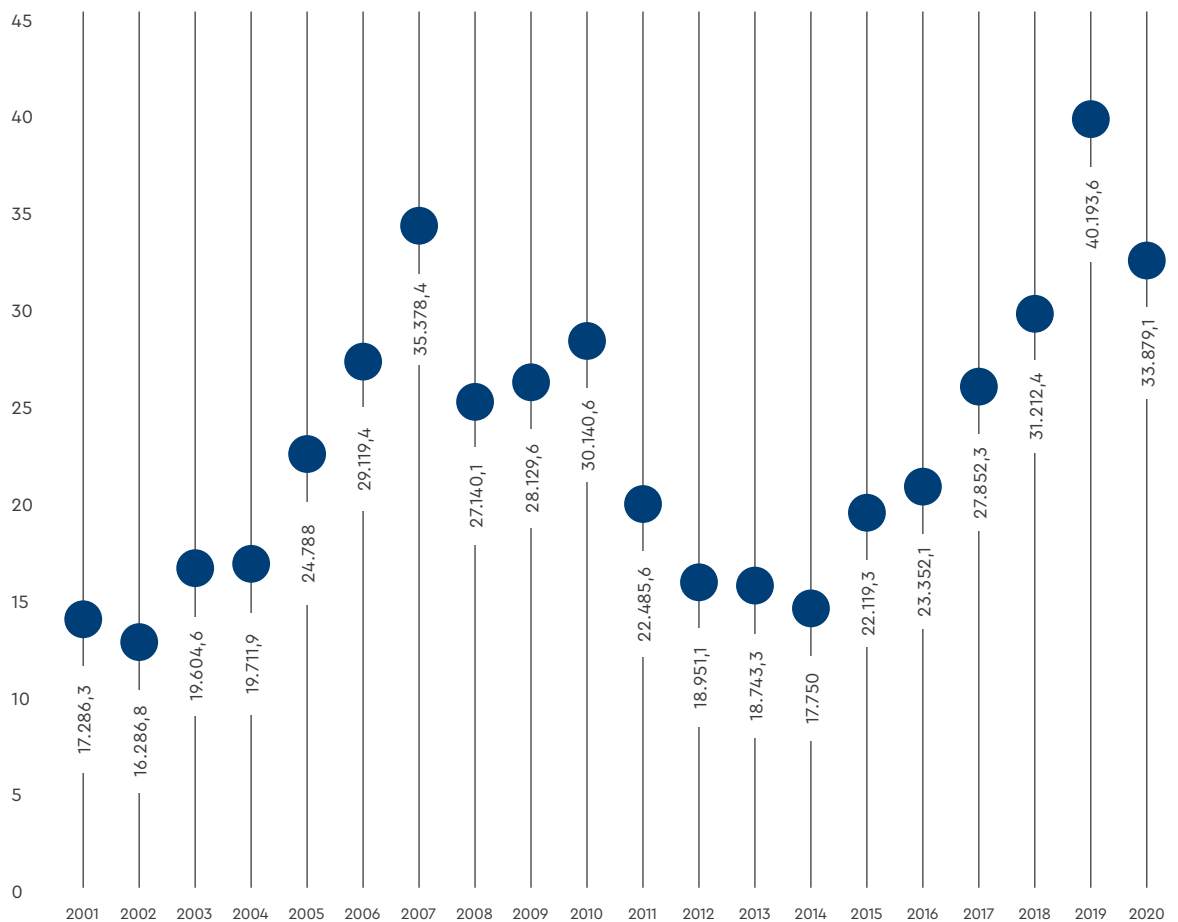
Κατά τη διάρκεια της πανδημίας υπήρξε μία μεγάλη συρρίκνωση των ροών Άμεσων Ξένων Επενδύσεων (ΑΞΕ) σε παγκόσμιο επίπεδο. Σύμφωνα με την έκθεση της UNCTAD για τις ΑΞΕ, αυτές μειώθηκαν το 2020 κατά 35% σε σχέση με το 2019, ενώ αναμένεται μερική ανάκαμψη κατά 10%-15% για το 2021. Η κρίση στις επενδύσεις χτύπησε κυρίως τις ανεπτυγμένες χώρες, στις οποίες υπήρξε μείωση των ροών κατά 58% σε αντίθεση με τις αναπτυσσόμενες χώρες, όπου η μείωση περιορίστηκε στο 8%, με την Ασία να εμφανίζει τη μεγαλύτερη ανθεκτικότητα (UNCTAD, 2021). Αξίζει βέβαια να σημειωθεί ότι δεδομένου ότι στις ροές ΑΞΕ υπολογίζονται και τα επανεπενδυθέντα κέρδη των θυγατρικών επιχειρήσεων, μέρος της μείωσης των ροών οφείλεται και στη μείωση των κερδών λόγω της πτώσης της παραγωγικής δραστηριότητας.

Όσον αφορά τις ΑΞΕ στην Ελλάδα, το 2020 παρατηρήθηκε μία μείωση των αποθεμάτων της τάξης του 15,7%. Συγκεκριμένα, τα αποθέματα ΑΞΕ στην Ελλάδα το 2020 ανήλθαν στα 33,879 δισ. € έναντι 40,193 δισ. € το 2019. Παρά τη μεγάλη μείωση του ΑΕΠ, ο λόγος των ροών ΑΞΕ ως προς το ΑΕΠ στην Ελλάδα επίσης μειώθηκε κατά 21% (από 2,4% το 2019 στο 1,9% το 2020). Η μείωση αυτή ήρθε μετά από πέντε έτη συνεχούς αύξησης των ΑΞΕ στην Ελλάδα, οι οποίες από το 2015 είχαν αρχίσει να ανακάμπτουν δυναμικά, φτάνοντας το 2019 σε ιστορικό ρεκόρ, με το ποσοστό τους στο ΑΕΠ να

αυξάνεται από 0,65% το 2015 σε 1,82% το 2018 και 2,19% το 2019, προσεγγίζοντας τους αντίστοιχους μέσους όρους της ΕΕ και της Ευρωζώνης. Παράλληλα, η Ελλάδα είχε αυξήσει σημαντικά την ελκυστικότητά της και είχε φτάσει να προσελκύει το 0,3% των ροών ΑΞΕ παγκοσμίως το 2019, με μέγιστο το 0,38% του 2006.

Δεδομένου ότι οι μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις δημιουργούν αλυσίδες αξίας με ευρύτατη γεωγραφική εξάπλωση, συχνά σε παγκόσμιο επίπεδο, υπάρχει μεγάλη εξάρτηση της παραγωγής από κάθε ξεχωριστό κομμάτι της αλυσίδας αξίας. Η διασπορά αυτή των δραστηριοτήτων είχε ως αποτέλεσμα την κατάρρευση των εφοδιαστικών αλυσίδων των πολυεθνικών επιχειρήσεων κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Χαρακτηριστικά παραδείγματα ήταν από την έλλειψη κοντέινερ, που είχε ως αποτέλεσμα την μείωση των εμπορευματικών μεταφορών, μέχρι την έλλειψη μικροτσιπ με αρνητικό αντίκτυπο στην παραγωγή ηλεκτρονικών συσκευών και αυτοκινήτων. Με βάση τα παραπάνω και με τον φόβο έξαρσης νέων πανδημιών στο μέλλον, είναι πολύ πιθανό τα επόμενα χρόνια να υπάρξει μία αναδιάρθρωση των δραστηριοτήτων των πολυεθνικών επιχειρήσεων με σκοπό τη μεγαλύτερη ανθεκτικότητα των εφοδιαστικών τους αλυσίδων. Μία τέτοια αναδιάρθρωση πιθανότατα να μειώσει τη γεωγραφική εξάπλωση των ΑΞΕ ή/και το συνολικό τους ύψος. Ενδεχομένως, να δούμε μία επιστροφή σε εσωστρεφείς οικονομίες και εθνικούς πρωταθλητές στις ανεπτυγμένες χώρες, με ιδιαίτερα αρνητικές επιδράσεις για τις αναπτυσσόμενες χώρες ΟΕCD (2020).

Γράφημα 14: Απόθεμα ΑΞΕ στην Ελλάδα (εκ. ευρώ)

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος

Σε κλαδικό επίπεδο, παρατηρούμε ότι σχεδόν σε όλους τους κλάδους μειώθηκαν τα αποθέματα¹ επενδύσεων με εξαίρεση την εκπαίδευση (523,3%), στην οποία παρουσιάστηκε εκτόξευση του αποθέματος, προφανώς λόγω των ξένων κεφαλαίων που επενδύθηκαν για την ανάπτυξη των υποδομών ψηφιακής εξ αποστάσεως εκπαίδευσης αλλά και της εισροής ξένων επενδύσεων από εκπαιδευτικά ιδρύματα του εξωτερικού που δημιουργούν παραρτήματα στην Ελλάδα. Αύξηση των ΑΞΕ σημειώθηκε επίσης στους κλάδους των επαγγελματικών επιστημονικών και τεχνικών δραστηριοτήτων (44,9%), των ιδιωτικών αγοραπωλησιών ακινήτων (βλ. πιο πάνω τις αναφορές στην Golden Visa) (19,7%) και τα μεταλλικά προϊόντα και μηχανήματα (19,4%). Εν τούτοις, οι κλάδοι αυτοί δεν έχουν μεγάλη βαρύτητα στο σύνολο των ΑΞΕ. Τις μεγαλύτερες μειώσεις στο απόθεμα ΑΞΕ τις είδαμε στις διοικητικές δραστηριότητες (-82,3%), τα οχήματα (-74,8%), τις κατασκευές (-60,4%) και τον ιδιαίτερα σημαντικό κλάδο της ενέργειας, του αερίου και του νερού (-52,4%).

Πίνακας 3: Αποθέματα επενδύσεων μη κατοίκων στην Ελλάδα ανά κλάδο σε εκ. ευρώ

Κλάδος	Έτος			% μεταβολή %(2019-2020)
	2018	2019	2020	
Εκπαίδευση	0,8	0,8	4,9	523,28%
Μη κατανεμόμενα	93,2	357,5	784,2	119,38%
Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες	360,8	282,1	408,7	44,90%
Ιδιωτικές αγοραπωλησίες ακινήτων	2.249,9	3.376,6	4.041,8	19,70%
Μεταλλικά προϊόντα και μηχανήματα	880,7	1.097,0	1.309,8	19,40%
Ψυχαγωγικές, πολιτιστικές και αθλητικές δραστηριότητες	1.059,6	1.804,6	1.772,2	-1,80%
Λοιπές μεταποιητικές βιομηχανίες	1.273,8	2.086,7	1.934,0	-7,32%
Μεταφορές και αποθήκευση	3.565,4	3.752,1	3.259,6	-13,12%
Ενημέρωση και επικοινωνία	5.213,8	6.014,9	5.217,4	-13,26%
Διαχείριση ακίνητης περιουσίας	1.879,4	2.323,4	2.012,6	-13,37%
Ξενοδοχεία και εστιατόρια	892,0	979,0	827,8	-15,45%
Γεωργία, ορυχεία	1.450,3	1.749,6	1.407,7	-19,54%
Υγεία και κοινωνική μέριμνα	322,1	498,7	373,5	-25,09%
Εμπόριο και επισκευές	4.985,2	5.900,1	3.854,0	-34,68%
Ηλεκτρονικοί υπολογιστές, οπτικά προϊόντα	71,6	220,2	143,6	-34,78%
Κλωστοϋφαντουργικές ύλες και ξύλο	108,4	171,4	105,8	-38,28%
Τρόφιμα, ποτά και καπνός	2.240,8	2.550,0	1.572,1	-38,35%
Προϊόντα πετρελαίου, χημικών, φαρμακευτικών και πλαστικού	3.447,8	3.855,4	2.303,8	-40,25%
Ηλεκτρική ενέργεια, αέριο και νερό	2.369,8	2.245,4	1.068,4	-52,42%
Κατασκευές	430,7	640,1	253,7	-60,37%
Οχήματα και λοιπός εξοπλισμός μεταφορών	1,1	9,7	2,5	-74,82%
Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες	863,6	1.047,3	185,4	-82,30%
Λοιπές υπηρεσίες	15,7	16,6	1,3	-92,25%

⁸ Στην έκθεση του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ προτιμούμε να εστιάζουμε την ανάλυσή μας στα αποθέματα και όχι στις ροές, δεδομένου ότι αυτά παρουσιάζουν μικρότερη μεταβλητότητα μέσα στον χρόνο και μας επιτρέπουν να παρακολουθούμε καλύτερα την εξέλιξη των ξένων εγκατεστημένων κεφαλαίων στη χώρα. Επίσης, μέσω των αποθεμάτων ΑΞΕ εμφανίζεται καλύτερα και η ενδεχόμενη φυγή ξένων επενδύσεων από την εγχώρια οικονομία.

2.9/ **Ανεργία**

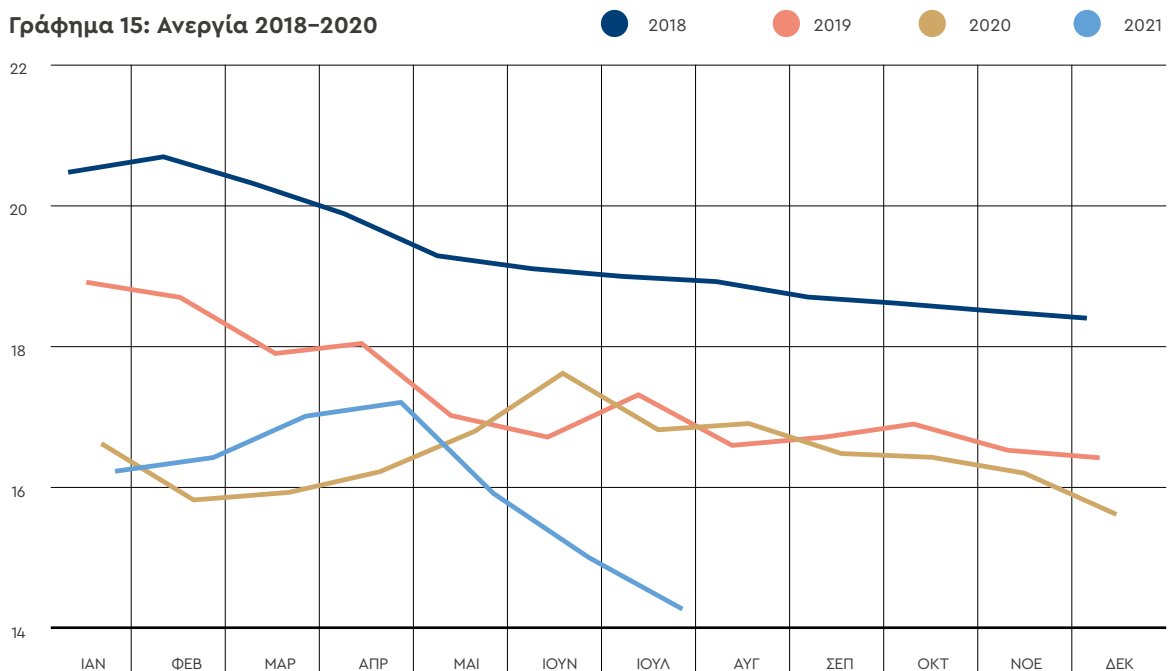
Η ανεργία το 2020 στην Ελλάδα ανήλθε στο 16,3% συνεχίζοντας την αποκλιμάκωση που ξεκίνησε μετά το 2016.

16,3%

Η μέση ανεργία για το έτος 2020 ανήλθε στο 16,3%, συνεχίζοντας την πτωτική πορεία που ξεκίνησε μετά το ετήσιο επίπεδο ρεκόρ του 27,5% που είχε σημειωθεί το 2013. Σύμφωνα με μελέτη των Betcherman et al. (2020), η ανεργία στην Ελλάδα δεν επηρεάστηκε ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Είχαμε μείωση του εργατικού δυναμικού, καθώς ένα μέρος των ανέργων δήλωσε ότι δεν αναζητά εργασία δεδομένου του παγώματος προσλήψεων, ειδικά σε κλάδους που σχετίζονται με τον τουρισμό. Καταλυτικό ρόλο όμως για τη συγκράτηση της ανεργίας έπαιξε η παρέμβαση της κυβέρνησης για τη διατήρηση των θέσεων εργασίας. Οι αναστολές εργασίας και οι προϋποθέσεις που τέθηκαν για τη χορήγηση των επιστρεπτέων προκαταβολών έδρασαν καταλυτικά προς την κατεύθυνση αυτή.

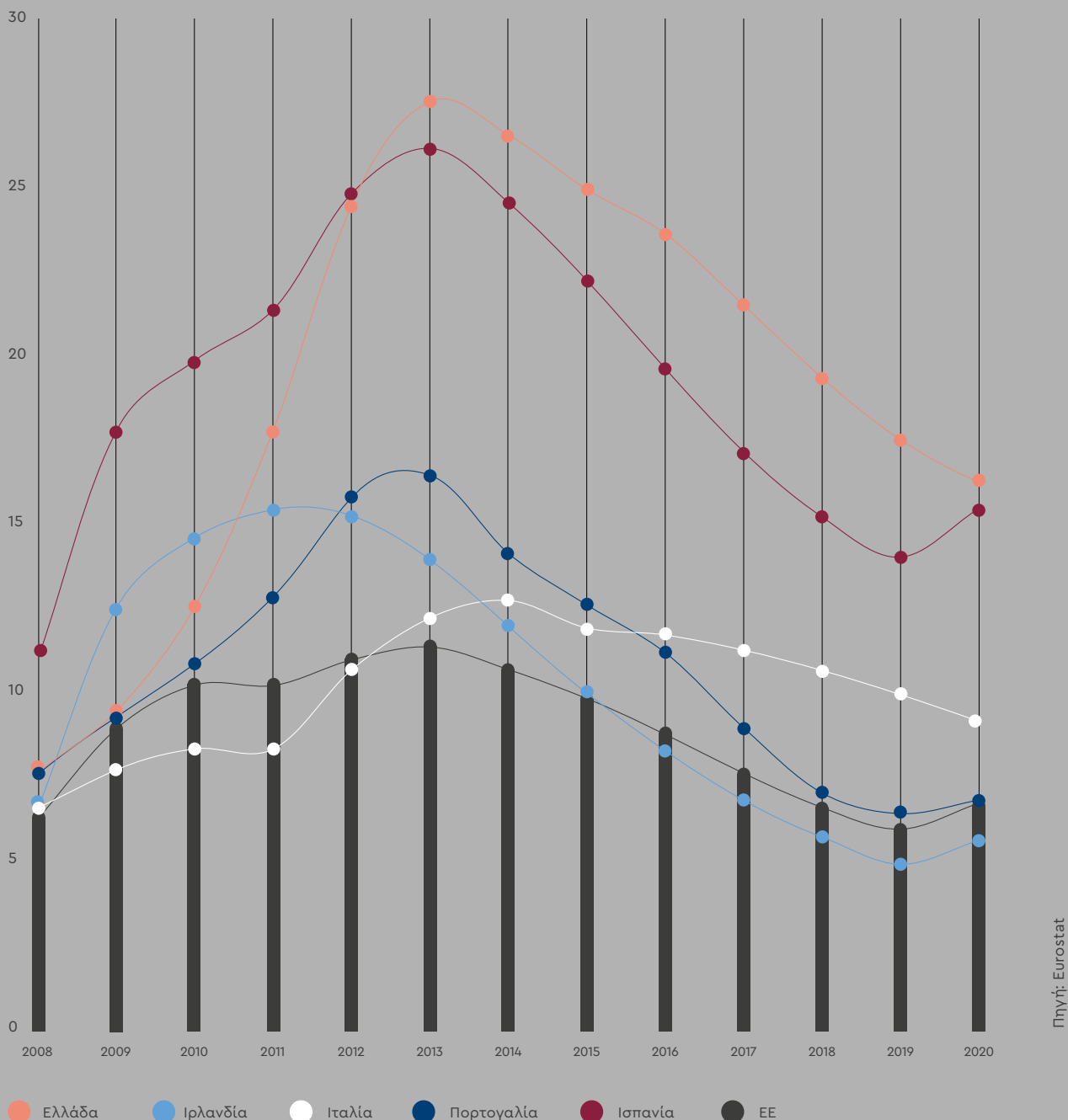
Εν τούτοις, οι επιπτώσεις της πανδημίας φαίνονται έντονα κατά το διάστημα Μαρτίου- Ιουνίου του 2020, όπου υπήρξε αύξηση της ανεργίας, σε μία περίοδο που παραδοσιακά υπάρχει αύξηση της απασχόλησης ως αποτέλεσμα της έναρξης της τουριστικής περιόδου. Αντίστοιχα αυξητική τάση ακολούθησε η ανεργία τους πρώτους μήνες του 2021 φτάνοντας τον Απρίλιο στο 17,2%, όμως ιδιαίτερα θετική εξέλιξη αποτελεί η σημαντική αποκλιμάκωσή της έκτοτε, φτάνοντας τον Ιούλιο στο 14,2%, ποσοστό που είχε να σημειωθεί από το έτος 2010.

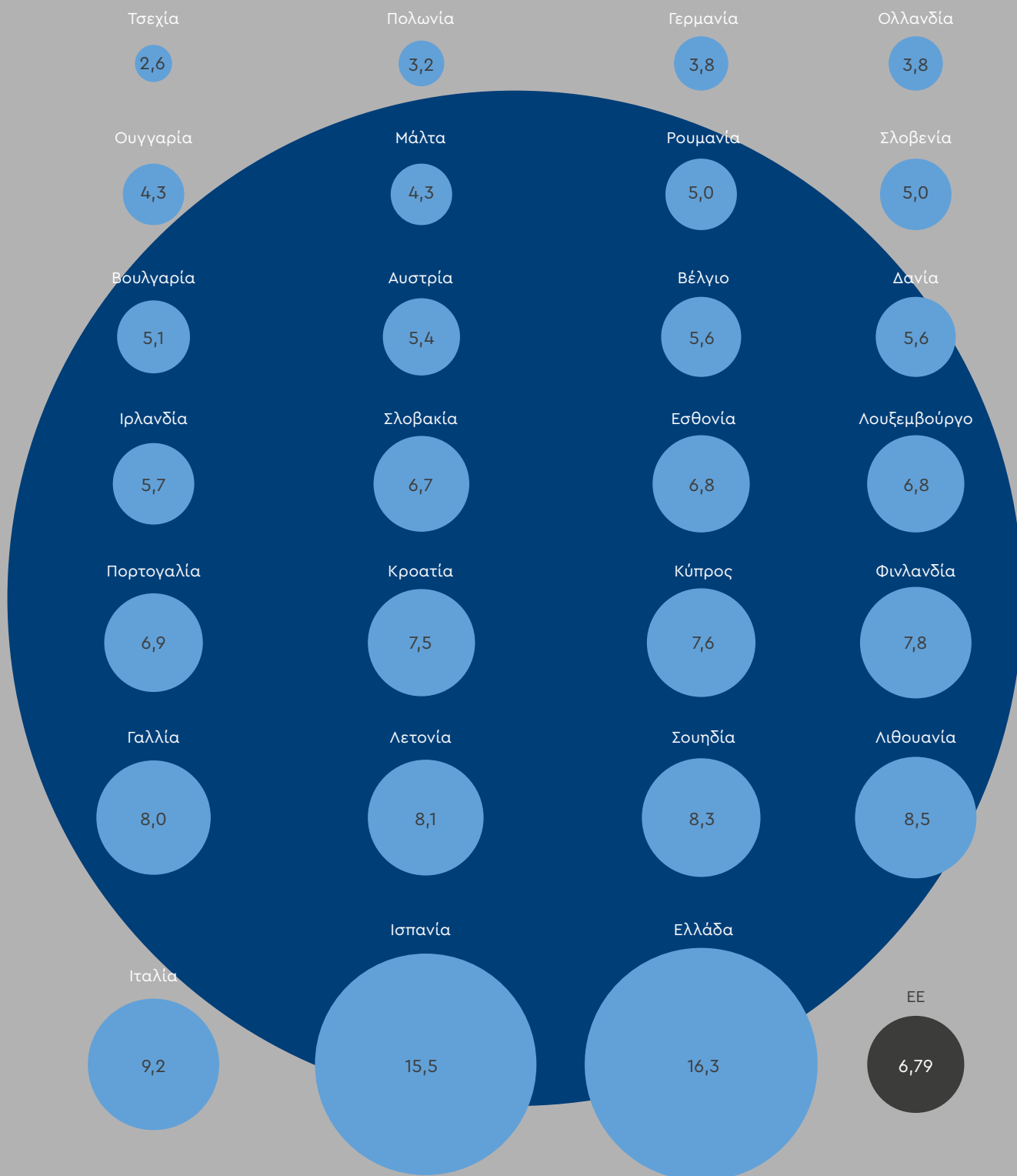
Γράφημα 15: Ανεργία 2018-2020

Η ανεργία στην Ελλάδα φαίνεται να υποχωρεί συστηματικά, καθώς η οικονομία από το 2016 άρχισε σταδιακά να εξέρχεται από την οικονομική κρίση. Εν τούτοις, αν δούμε τη μεγάλη εικόνα η Ελλάδα σήμερα είναι η χώρα με την υψηλότερη ανεργία στην ΕΕ (Γράφημα 16). Από τις χώρες PIIGS που είχαν πληγεί σημαντικά από την κρίση, η Ιταλία, η Πορτογαλία και κυρίως η Ιρλανδία κατάφεραν να αποκλιμακώσουν σημαντικά τα ποσοστά ανεργίας τους τα τελευταία έτη. Αντίθετα, στην Ελλάδα και την Ισπανία άρχισε να κλιμακώνεται σε δυσθεώρητα επίπεδα μετά το 2011, ενώ μετά το 2013 η Ελλάδα είναι σταθερά η χώρα με τη μεγαλύτερη ανεργία στην ΕΕ (Γράφημα 16).

Γράφημα 16: Ανεργία στην ΕΕ το 2020

3/ Χρηματοοικονομικό περιβάλλον

Η τάση αύξησης των καταθέσεων η οποία είχε ξεκινήσει το 2016 συνεχίστηκε εντονότερα κατά τη διάρκεια της πανδημίας.

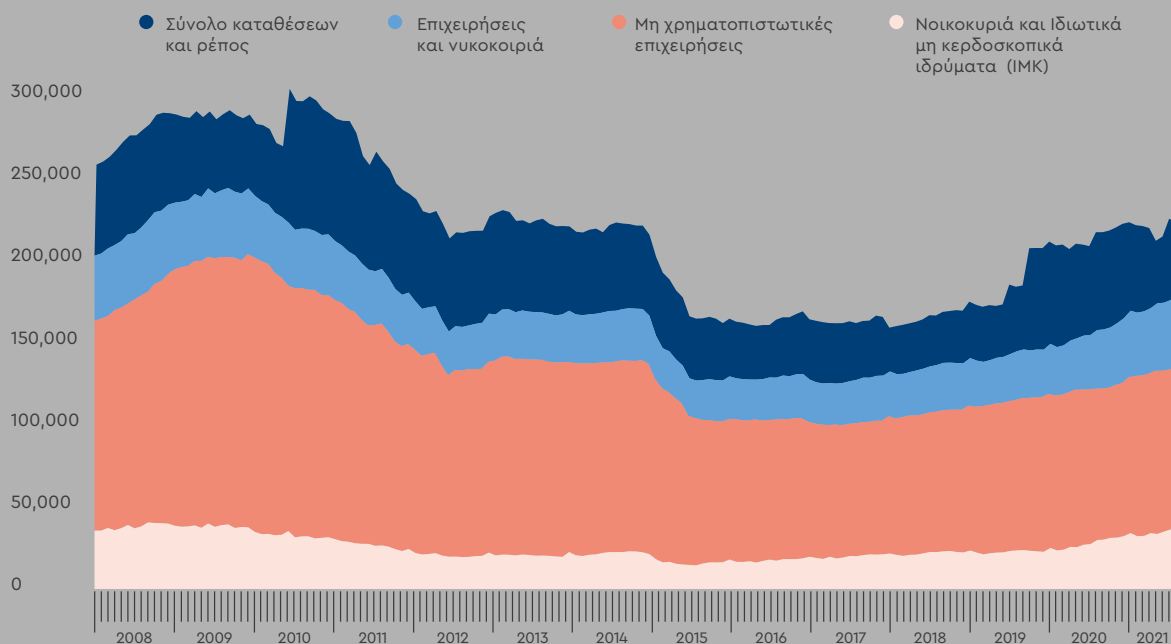
3.1/ Καταθέσεις

Η ανάκαμψη των καταθέσεων, η οποία είχε ξεκινήσει από το 2018, συνεχίστηκε με πιο έντονο ρυθμό το 2020 και το 1ο εξάμηνο του 2021. Συγκεκριμένα, το σύνολο σε καταθέσεις και ρέπος από 201,539 δισ. € τον Ιανουάριο του 2018 έφτασε στα 217,471 δισ. € τον Ιούνιο του 2021.

Το φαινόμενο της αύξησης των καταθέσεων κατά τη διάρκεια της πανδημίας δεν ήταν μόνο ελληνικό αλλά παγκόσμιο φαινόμενο. Οφείλεται προφανώς στη μείωση της δαπάνης των νοικοκυριών λόγω του lockdown σε συνδυασμό με τη λήψη μέτρων στήριξης των εισοδημάτων τους και την αναβολή φορολογικών υποχρεώσεων αλλά και σε πιο ειδικούς παράγοντες. Ένας από αυτούς είναι ότι διακόπηκε η κατανάλωση αγαθών και υπηρεσιών πέραν των βασικών αναγκών (π.χ. ταξίδια, εστιατόρια, αναψυχή) που απορροφούν ένα σημαντικό μέρος της καταναλωτικής δαπάνης, ειδικά των νοικοκυριών υψηλότερου εισοδήματος OECD (2020).

Εν τούτοις, παρά την αύξηση των καταθέσεων στο ελληνικό τραπεζικό σύστημα, το επίπεδό τους απέχει ακόμη σημαντικά από τα επίπεδα προ της οικονομικής κρίσης. Σημειώνεται ότι η Ελλάδα αποτελεί τη μόνη χώρα της Ευρωζώνης η οποία δεν έχει καταφέρει να ανακτήσει το προ κρίσης επίπεδο καταθέσεων. Η αύξηση οφείλεται στην αντίστοιχη άνοδο των καταθέσεων των ντόπιων νοικοκυριών και των επιχειρήσεων κατά την περίοδο αυτή, οι οποίες αποτελούν το 75%-80% του συνόλου των καταθέσεων και των ρέπος. Τη μεγαλύτερη ποσοστιαία αύξηση καταθέσεων εμφάνισαν οι επιχειρήσεις, των οποίων οι καταθέσεις από τον Ιανουάριο του 2018 έως και τον Ιούνιο του 2021 αυξήθηκαν κατά 156%, ενώ οι καταθέσεις των νοικοκυριών και των ιδιωτικών Μη Κερδοσκοπικών Ιδρυμάτων αυξήθηκαν κατά 27%. Σημειώνεται, βέβαια, ότι βασικός τροφοδότης του χρηματοπιστωτικού συστήματος με καταθέσεις είναι τα νοικοκυριά των οποίων οι καταθέσεις ανέρχονται περίπου στο 60% του συνόλου, ενώ οι καταθέσεις των επιχειρήσεων αποτελούν περίπου το 16%. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι η τάση αύξησης των καταθέσεων που ξεκίνησε το 2018 εντείνεται ακόμα περισσότερο κατά τη διάρκεια της πανδημίας και του κλεισίματος οικονομικών δραστηριοτήτων και των συνακόλουθων μέτρων ενίσχυσης από την κυβέρνηση. Αξίζει να σημειωθεί ότι το φαινόμενο της αύξησης των καταθέσεων των νοικοκυριών και των ΙΜΚΙ δεν παρατηρήθηκε μόνο στην Ελλάδα αλλά είναι κάτι που συνέβη σε όλες τις χώρες της ΕΕ (με εξαίρεση τη Δανία) (EUROSTAT, 2021).

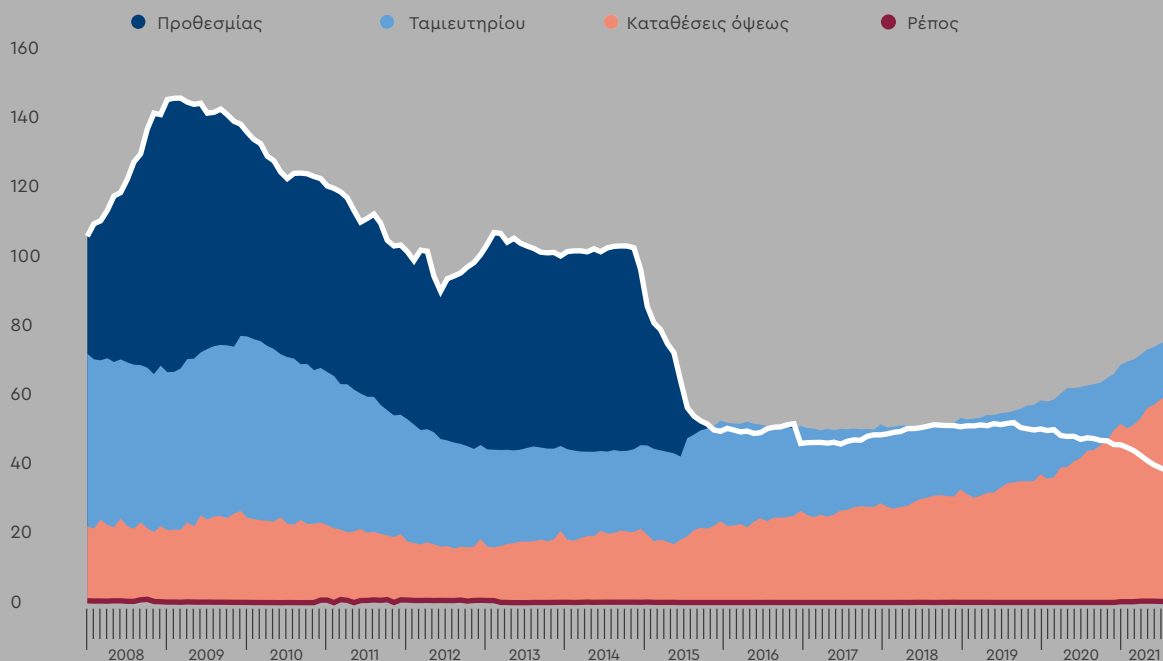
Γράφημα 1: Καταθέσεις

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος

Αναφορικά με τη διάρθρωση των καταθέσεων κατοίκων, διαπιστώνουμε ότι παρά την αύξησή τους ως σύνολο, από τον Νοέμβριο του 2014 μειώνονται συστηματικά οι προθεσμιακές καταθέσεις ενώ αυξάνονται οι ταμειυτηρίου και οι όψεως.

Γράφημα 2: Διάρθρωση Καταθέσεων

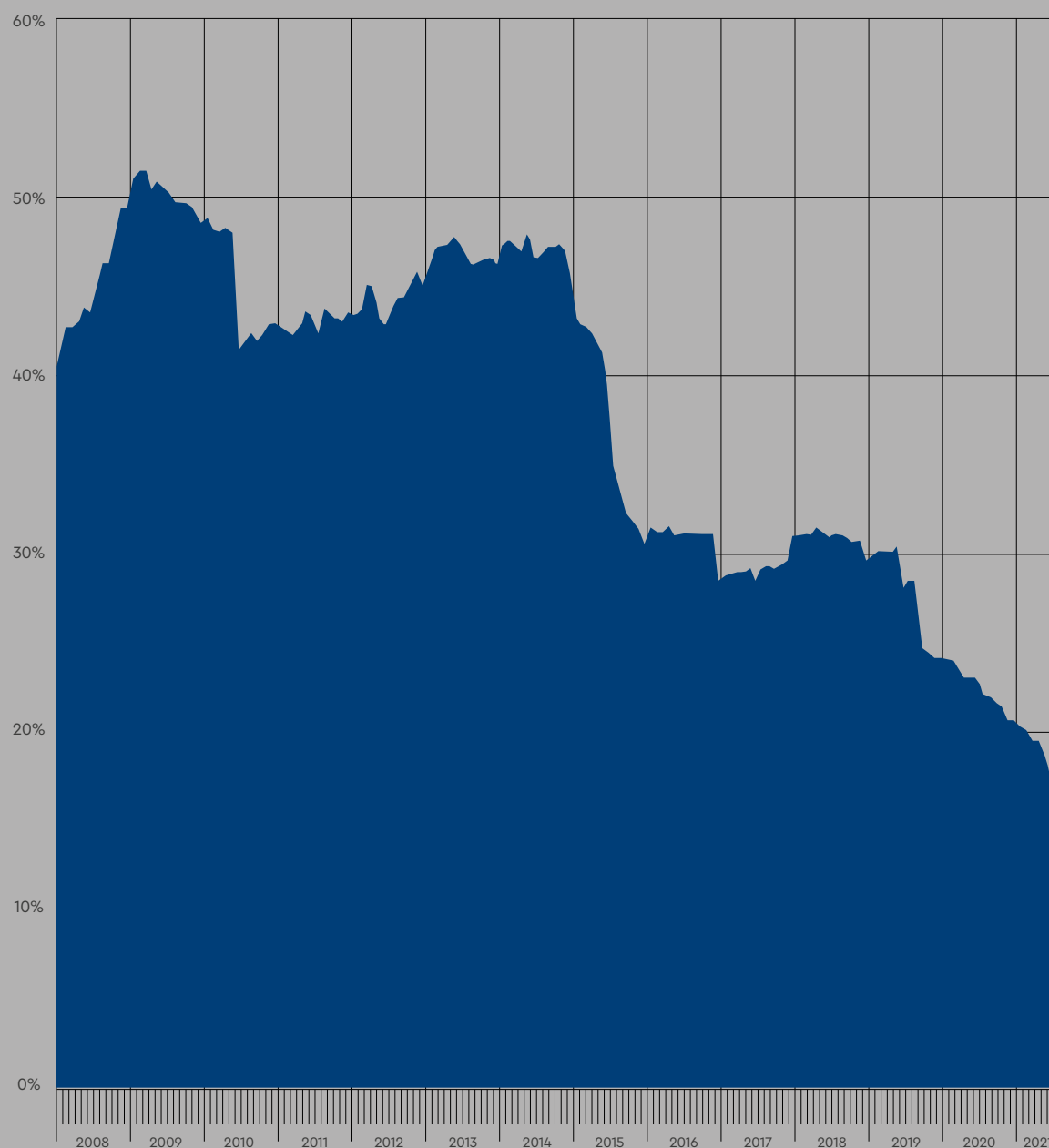

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος

Συγκεκριμένα οι προθεσμιακές καταθέσεις κατοίκων, από περίπου 47% του συνόλου που αποτελούσαν τον Οκτώβριο του 2014 έπεσαν μόλις στο 17% τον Ιούνιο του 2021. Αντίστοιχες τάσεις (αν και μικρότερης έντασης) μείωσης των

προθεσμιακών καταθέσεων παρατηρούνται και στο σύνολο της Ευρωζώνης, κάτι το οποίο είναι αναμενόμενο λόγω της ενιαίας νομισματικής πολιτικής.

Γράφημα 3: Αναλογία προθεσμιακών καταθέσεων κατοίκων στο σύνολο των καταθέσεων

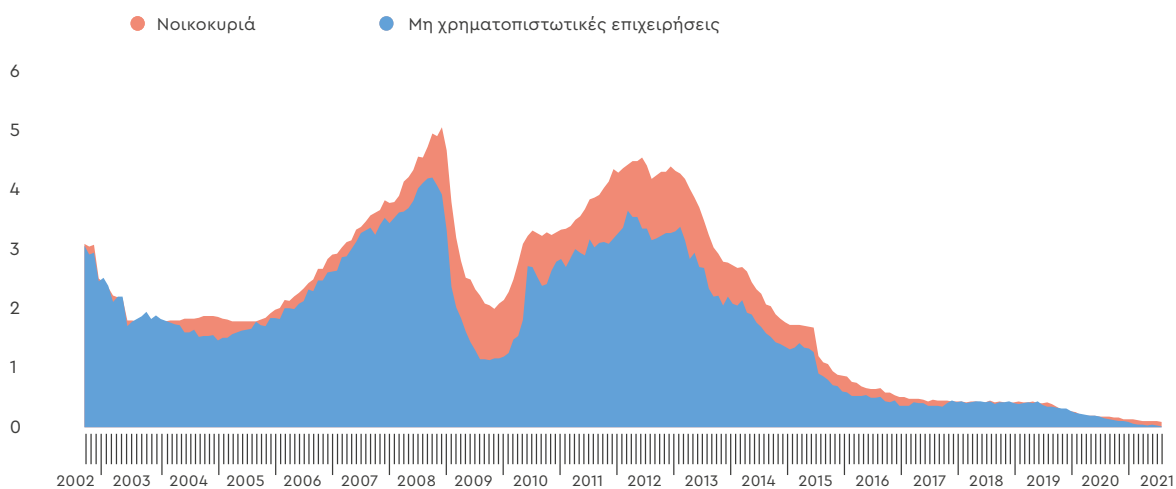

3.2/ **Επιτόκια**

Τα επιτόκια καταθέσεων στην Ελλάδα κινούνται κοντά σε μηδενικό επίπεδο, ακολουθώντας τα επιτόκια της ΕΚΤ.

Τα επιτόκια καταθέσεων στην ελληνική χρηματοπιστωτική αγορά, ακολουθώντας την πορεία των επιτοκίων στην Ευρωζώνη μειώνονται συστηματικά μετά τον Φεβρουάριο του 2013 φτάνοντας τον Ιούνιο του 2021 σε επίπεδα κοντά στο 0%. Η πολιτική της ΕΚΤ για μηδενικά επιτόκια ήταν ένα από τα μέτρα αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης μετά το 2008 η οποία διατηρείται έως σήμερα (VOXEU, 2019).

Γράφημα 4: Μέσα σταθμισμένα επιτόκια καταθέσεων νοικοκυριών και επιχειρήσεων

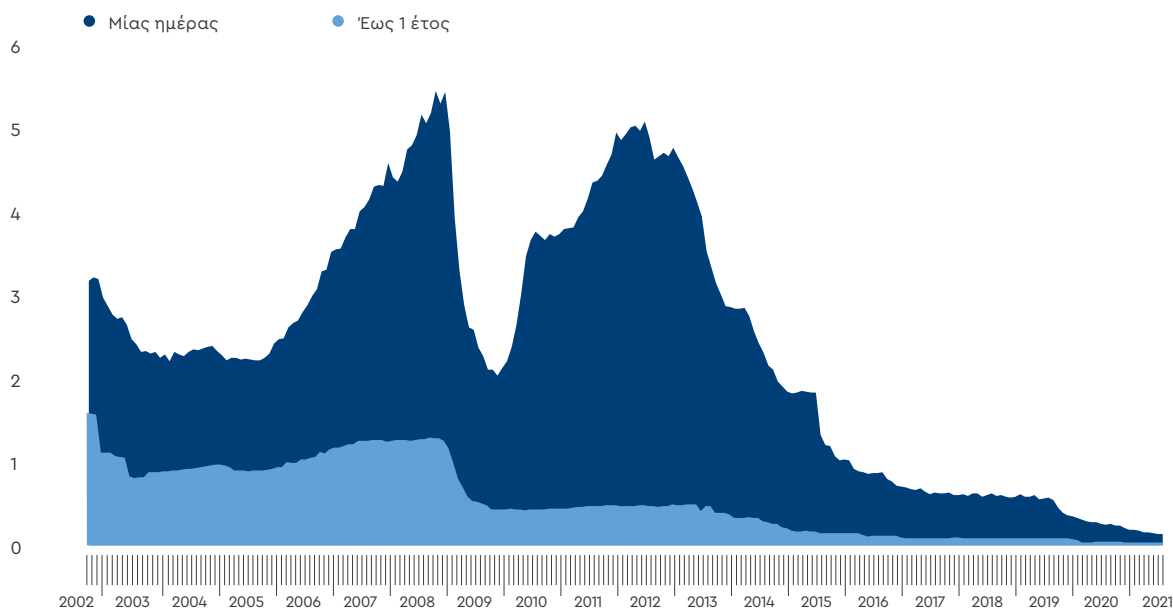
Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος

Αυτό φυσικά δεν επηρεάζει τις καταθέσεις, δεδομένου ότι όλες σχεδόν οι συναλλαγές περνάνε μέσω του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Αυτό που επηρεάζεται είναι οι προθεσμιακές καταθέσεις που, όπως είδαμε παραπάνω, μειώνονται δραστικά. Η μείωση των προθεσμιακών καταθέσεων οφείλεται αφενός στη μείωση του σταθμισμένου επιτοκίου και αφετέρου στη μείωση του spread μεταξύ των overnight και των προθεσμιακών καταθέσεων. Στο γράφημα που ακολουθεί παρουσιάζεται η εξέλιξη των επιτοκίων καταθέσεων μίας ημέρας και καταθέσεων συμφωνημένης διάρκειας έως ενός έτους για τα νοικοκυριά.¹¹ Όπως φαίνεται, το spread είναι πλέον μηδενικό, οπότε δεν

υπάρχει πρακτικά κίνητρο για προθεσμιακή κατάθεση. Θεωρούμε ότι η τάση αυτή είναι ένα από τα αίτια που ενέτεινε περαιτέρω την πληθωριστική έκρηξη του 2021, καθώς πέρα από την αύξηση του κόστους πρώτων υλών είναι και σε ένα βαθμό νομισματικό φαινόμενο. Συγκεκριμένα, η μεγάλη άνοδος των ρευστών ενεργητικών αύξησε την προσφορά του M1,¹² ενώ παράλληλα είχαμε μία μείωση του παραχθέντος προϊόντος λόγω της μείωσης της οικονομικής δραστηριότητας που έφερε η πανδημία. Σύμφωνα με την κλασική θεωρία του πληθωρισμού (ποσοτική θεωρία χρήματος), το αποτέλεσμα είναι να δημιουργηθούν πληθωριστικές τάσεις (Mankiw & Taylor, 2017).

¹¹ Παρουσιάζουμε μόνο τα στοιχεία επιτοκίων των νοικοκυριών λόγω έλλειψης συνεχούς χρονοσειράς για τα προθεσμιακά επιτόκια των επιχειρήσεων.

¹² Το M1 αποτελεί περιλαμβάνει άμεσα ρευστοποιήσιμες μορφές περιουσιακών στοιχείων, όπως χαρτονομίσματα και κέρματα, καταθέσεις όψεως, επιταγές, διαθέσιμα εμπορικών τραπεζών και ημερήσιες καταθέσεις

Γράφημα 5: Επιτόκιο καταθέσεων ημέρας και συμφωνημένης διάρκειας έως ενός έτους για τα νοικοκυριά

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος

Μένει να δούμε κατά πόσο η εκτίναξη του πληθωρισμού το 2021 θα επηρεάσει την πολιτική της ΕΚΤ για μηδενικά επιτόκια. Πάντως, από ό,τι φαίνεται, όσο η ΕΚΤ θεωρεί ότι ο πληθωρισμός είναι παροδικό φαινόμενο, θα συνεχίσει την ίδια πολιτική χαμηλών επιτοκίων (Fitch Rating, 2021).

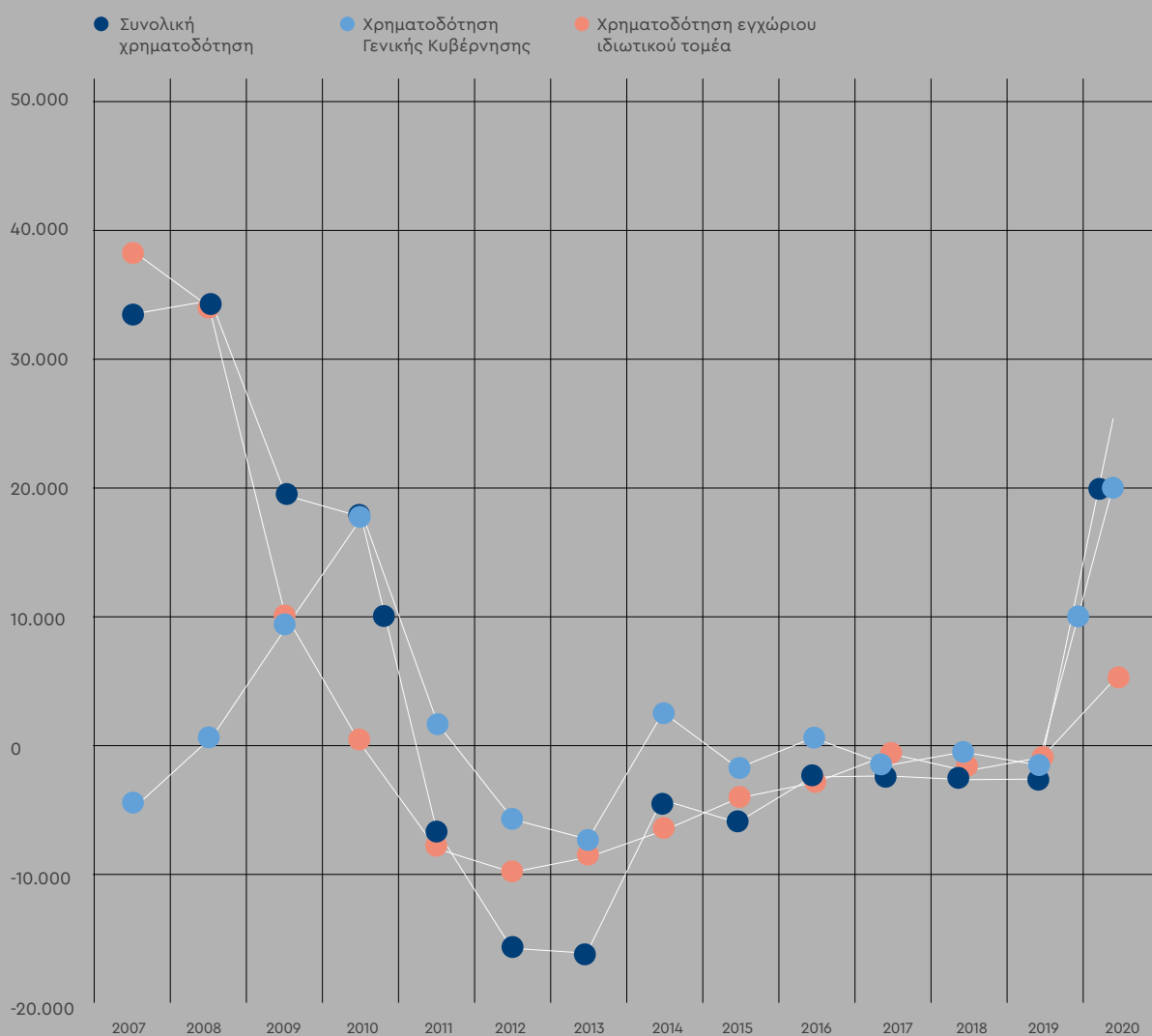
3.3/ Χρηματοδότηση

Η εκτόξευση του τραπεζικού δανεισμού το 2020 αφορά κατά κύριο λόγο στον δανεισμό της Γενικής Κυβέρνησης και στη χρηματοδότηση των μέτρων στήριξης των επιχειρήσεων τα οποία πέρασαν μέσα από το τραπεζικό σύστημα.

Στην τρέχουσα ενότητα επικεντρωνόμαστε στην χρηματοδότηση της ιδιωτικής οικονομίας από τη χρηματοπιστωτική αγορά. Ως δείκτη για τη μέτρηση της πιστωτικής επέκτασης χρησιμοποιούμε τις καθαρές ροές χρηματοδότησης.¹³ Κατά τη διάρκεια της πανδημίας, παρά τη σημαντική μείωση της οικονομικής δραστηριότητας, η συνολική χρηματοδότηση της οικονομίας από τα εγχώρια χρηματοπιστωτικά ιδρύματα αυξήθηκε. Συγκεκριμένα, το άθροισμα των καθαρών ροών χρηματοδότησης το 2020 ήταν 25,572 δισ. € έναντι αρνητικής καθαρής χρηματοδότησης - 2,640 δισ. € το 2019, ενώ η τάση αυτή φαίνεται να συνεχίζεται και το 2021 με 14,784 δισ. € αθροίσματος καθαρών ροών το πρώτο εξάμηνο. Όμως, η εκτίναξη αυτή της χρηματοδότησης αφορά αποκλειστικά δανεισμό του κράτους, αφού το άθροισμα των καθαρών ροών προς τη Γενική Κυβέρνηση το 2020 ανήλθε στα 20,195 δισ. €, αποτελώντας το 79% της χρηματοδότησης της συνολικής οικονομίας. Τόσο μεγάλη έκθεση της Γενικής Κυβέρνησης σε εγχώρια χρηματοδότηση είχαμε να δούμε από την περίοδο 2009–2010, όταν ανέκυψε η κρίση ελλειμμάτων και χρέους. Αναφορικά με την καθαρή χρηματοδότηση του ιδιωτικού τομέα, παρατηρούμε ότι για πρώτη φορά το 2020 προέκυψε καθαρό θετικό αποτέλεσμα μετά την οικονομική κρίση. Συγκεκριμένα, αν και υπήρξαν συνεχώς αρνητικές

καθαρές ετήσιες ροές από το 2010, αυτές τείνουν να αποκλιμακώνονται μετά το 2013 και να σταθεροποιούνται στο επίπεδο του -1 δισ. € την περίοδο 2017-2019. Το 2020 είχαμε καθαρή θετική ροή χρηματοδότησης προς τον ιδιωτικό τομέα 5,377 δισ. €. Εν τούτοις, όπως θα δούμε παρακάτω, η αύξηση της χρηματοδότησης τόσο της Γενικής Κυβέρνησης όσο και του ιδιωτικού τομέα οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στους πόρους που αφιερώθηκαν στα μέτρα στήριξης κατά της πανδημίας, οι οποίοι διατέθηκαν μέσω του χρηματοπιστωτικού συστήματος.

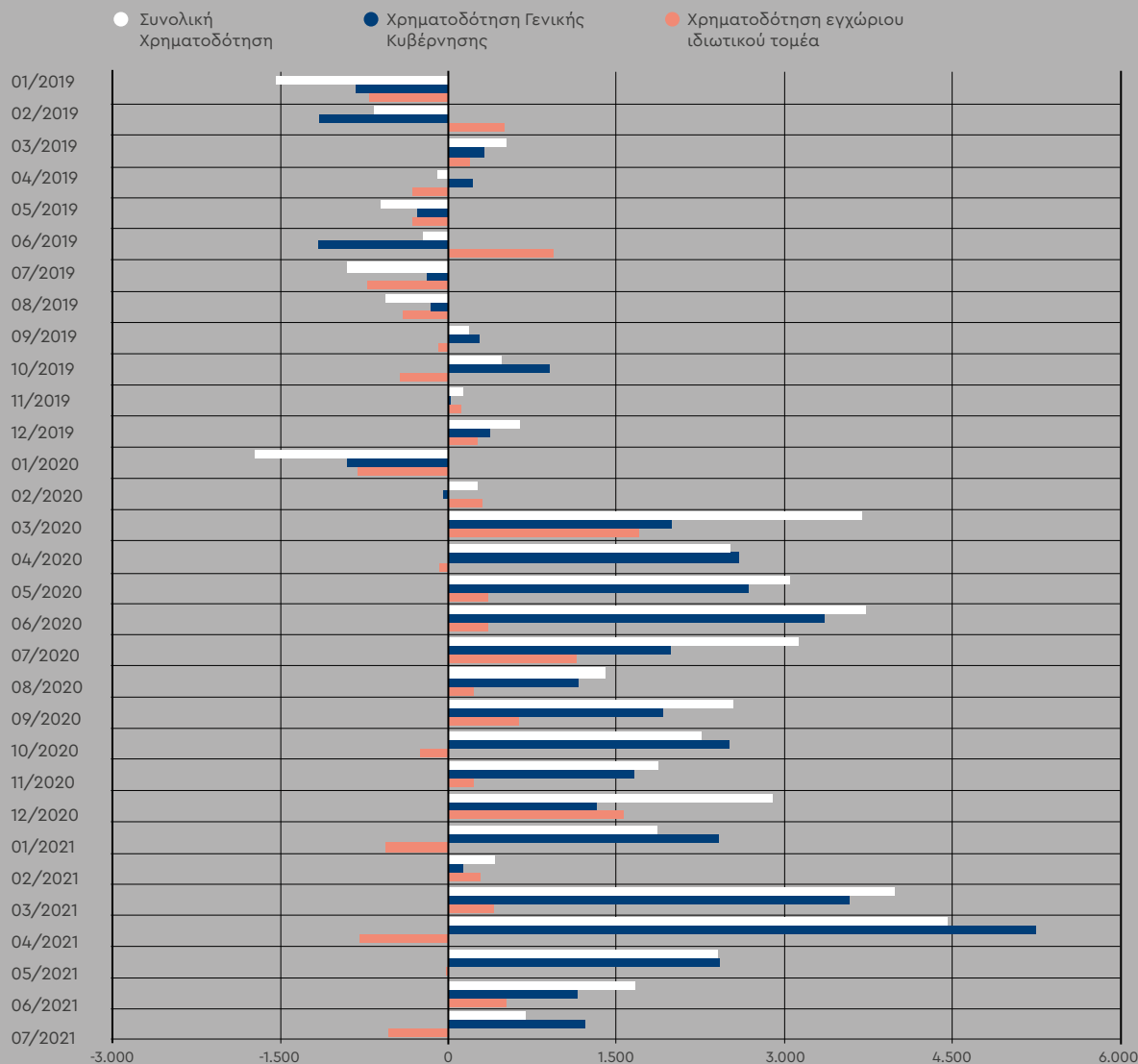
Γράφημα 6: Συνολική χρηματοδότηση της ελληνικής οικονομίας από εγχώρια Νομισματικά Χρηματοπιστωτικά Ιδρύματα (ετήσιες καθαρές ροές σε εκ. ευρώ)

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος

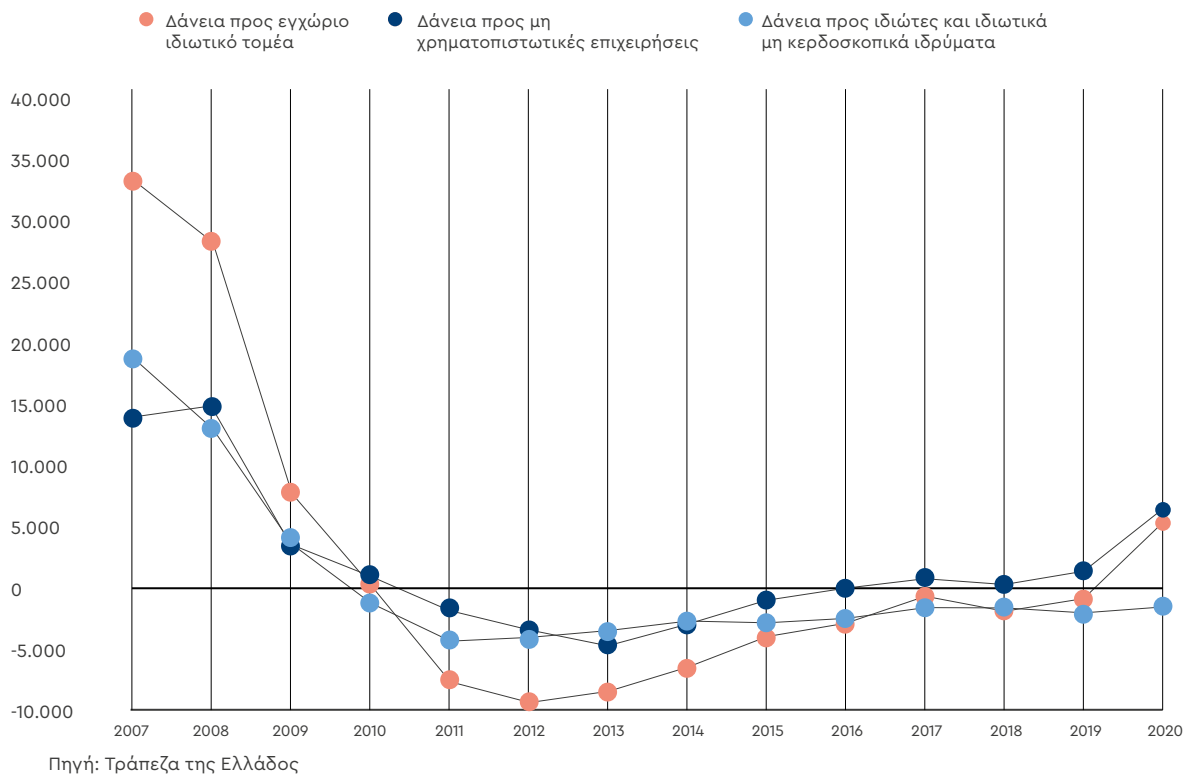
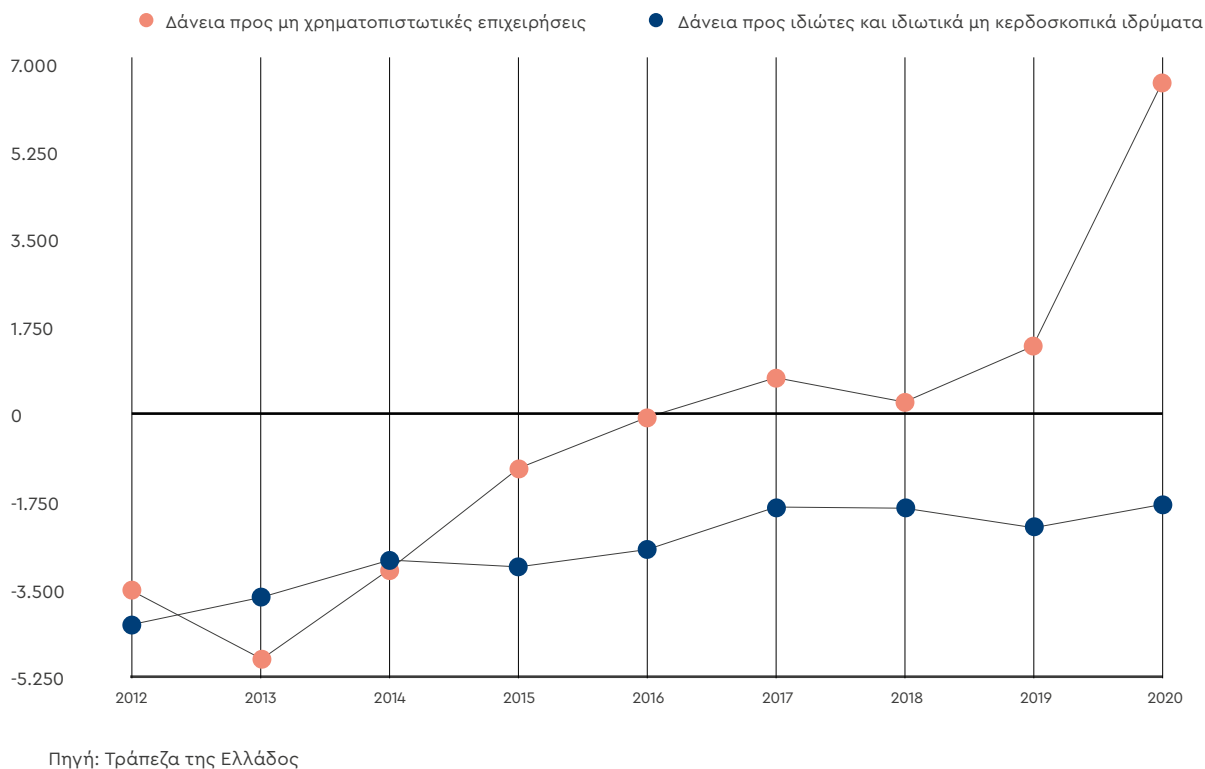
¹⁴ Το μέτρο των υπολοίπων χρηματοδότησης στο τέλος κάθε μήνα ενδεχομένως να έδινε μία πληρέστερη εικόνα, όμως παρουσιάζει μία σημαντική στρέβλωση καθώς επηρεάζεται από διαγραφές οφειλών, εταιρικούς μετασχηματισμούς και πωλήσεις χαρτοφυλακίων δανείων πιστωτικών ιδρυμάτων. Το αποτέλεσμα είναι, ειδικά τα τελευταία χρόνια, τα υπόλοιπα χρηματοδότησης να εμφανίζονται διαρκώς μειούμενα και να μην αντανακλούν το πραγματικό ύψος των νέων δανείων ειδικά για μικρομεσαίες επιχειρήσεις.

Γράφημα 7: Συνολική χρηματοδότηση της ελληνικής οικονομίας από εγχώρια Νομισματικά Χρηματοπιστωτικά Ιδρύματα (εκ. ευρώ)

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος

Επικεντρωνόμαστε στη χρηματοδότηση του ιδιωτικού τομέα μέσω δανείων από εγχώρια χρηματοπιστωτικά ιδρύματα. Μετά τη διακοπή της παροχής ρευστότητας του ιδιωτικού τομέα από τις εγχώριες τράπεζες, η οποία κορυφώθηκε το 2012 με άθροισμα καθαρών ροών -9,616 δισ. €, παρατηρήθηκε μία σταδιακή ανάκαμψη της χρηματοδότησης με τις καθαρές ροές όμως να παραμένουν σε αρνητικά επίπεδα. Μετά το 2013, παρατηρούμε μία σταδιακή αύξηση των καθαρών ροών δανείων προς τις επιχειρήσεις, η οποία εντείνεται περαιτέρω μετά το 2018 και εκτοξεύεται το 2020. Συγκεκριμένα, ο καθαρός δανεισμός προς επιχειρήσεις ήταν -4,977 δισ. το 2013, πέρασε στο θετικό επίπεδο των 686,7 εκ. € το 2017, έφτασε τα 1.319,5 δισ. € το 2019 και εκτοξεύτηκε στα 6,601 δισ. € το 2020. Για τους ιδιώτες η αύξηση ήταν σαφώς μικρότερη την ίδια περίοδο και αυτές οι ροές παρέμειναν αρνητικές. Το άθροισμα των καθαρών ροών δάνειων προς ιδιώτες κυμάνθηκε από -3,701 δισ. € το 2013 σε -2,223 δισ. € το 2019 και σε -1,729 δισ. € το 2020. Πλέον, οι ροές προς τους ιδιώτες αποτελούν ένα κλάσμα των ροών προς τις επιχειρήσεις και, αν αναλογιστούμε ότι πριν την κρίση οι ροές προς τους δύο τομείς κυμαίνονταν στο ίδιο ύψος (με τις ροές προς ιδιώτες συχνά να υπερτερούν σε σχέση με τις ροές προς επιχειρήσεις), διαπιστώνουμε ότι έχει συντελεστεί μία αλλαγή στο μοντέλο χρηματοδότησης / ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας. Ενώ πριν την κρίση σε μεγάλο βαθμό η πίστη στόχευε στην ενίσχυση της ζήτησης, τα τελευταία χρόνια βλέπουμε να ενισχύει περισσότερο την πλευρά της προσφοράς.

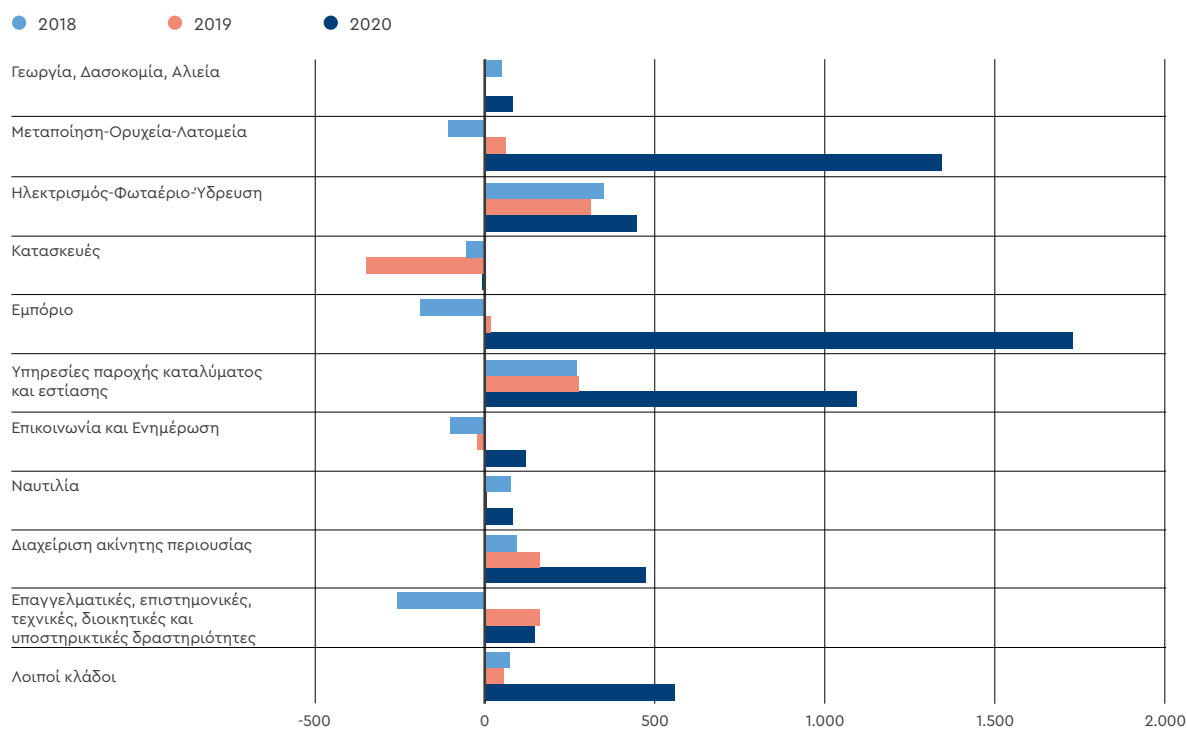
Γράφημα 8: Δάνεια στον ιδιωτικό τομέα (ετήσιες καθαρές ροές σε εκ. €)**Γράφημα 9: Η αλλαγή στη διάρθρωση της δανειοδότησης (ετήσιες καθαρές ροές σε εκ. €)**

¹⁴ Οι ετήσιες καθαρές ροές υπολογίστηκαν αθροίζοντας τις μηνιαίες καθαρές ροές.

Βέβαια, η αύξηση της χρηματοδότησης προς τις μη χρηματοπιστωτικές επιχειρήσεις το 2020, όπως σημειώνεται και στην Έκθεση του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος για το 2020, οφείλεται αποκλειστικά σχεδόν στο γεγονός ότι η χρηματοδότηση για τα μέτρα στήριξης σε κλάδους που επλήγησαν κατά την περίοδο της πανδημίας πέρασε μέσω του τραπεζικού συστήματος. Δεν είναι τυχαίο ότι, με βάση τα στοιχεία της Τράπεζας της Ελλάδος, το (69,3%) των νέων δανείων προς μη χρηματοπιστωτικές επιχειρήσεις που εκταμιεύτηκαν το 2020 αφορούσαν κεφάλαια κίνησης, κάτι το οποίο εξηγείται τόσο από τη μειωμένη ρευστότητα των επιχειρήσεων εξαιτίας της πτώσης της οικονομικής δραστηριότητας όσο και από τον βραχυπρόθεσμο ορίζοντα των προγραμμάτων στήριξης κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Στη βάση των χρηματοδοτήσεων αυτών βρίσκεται η Ελληνική Αναπτυξιακή Τράπεζα με το πρόγραμμα εγγυήσεων του Ταμείου Εγγυοδοσίας Επιχειρήσεων COVID-19 και το πρόγραμμα συγχρηματοδότησης και επιδότησης επιτοκίου του Ταμείου Επιχειρηματικότητας. Μέσω των προγραμμάτων, δόθηκαν εξασφαλίσεις για τα χαρτοφυλάκια των τραπεζών και έτσι αυτές μπόρεσαν να αυξήσουν την παροχή δανείων προς τις επιχειρήσεις. Επίσης, τα μέτρα αναστολής πληρωμών των υφιστάμενων δανείων από τις επιχειρήσεις κατά τη διάρκεια της πανδημίας και η επιδότηση των δόσεων με το Πρόγραμμα Γέφυρα είχαν ως αποτέλεσμα την ακόμη μεγαλύτερη αύξηση των καθαρών ροών δανείων το 2020.

Σε κλαδικό επίπεδο, όπως φαίνεται στο παρακάτω γράφημα, το 2020 υπήρξε σημαντική επέκταση σε όλους τους κλάδους. Οι κλάδοι στους οποίους υπήρξε η μεγαλύτερη αύξηση καθαρών δανείων είναι αυτοί του εμπορίου (από 18,45 εκ. € το 2019 σε 1,728 δισ. € το 2020), των καταλυμάτων και εστίασης (από 275,14 εκ. € το 2019 σε 1,093 δισ. € το 2020) και της μεταποίησης (από 63,22 εκ. € το 2019 σε 1,343 δισ. € το 2020). Το γεγονός ότι αυτοί οι κλάδοι είναι που έχουν πληγεί περισσότερο κατά την κρίση της πανδημίας συνηγορεί στο ότι η πιστωτική επέκταση προς αυτούς συνδέεται άμεσα με τα μέτρα στήριξης κατά τη διάρκεια της πανδημίας.

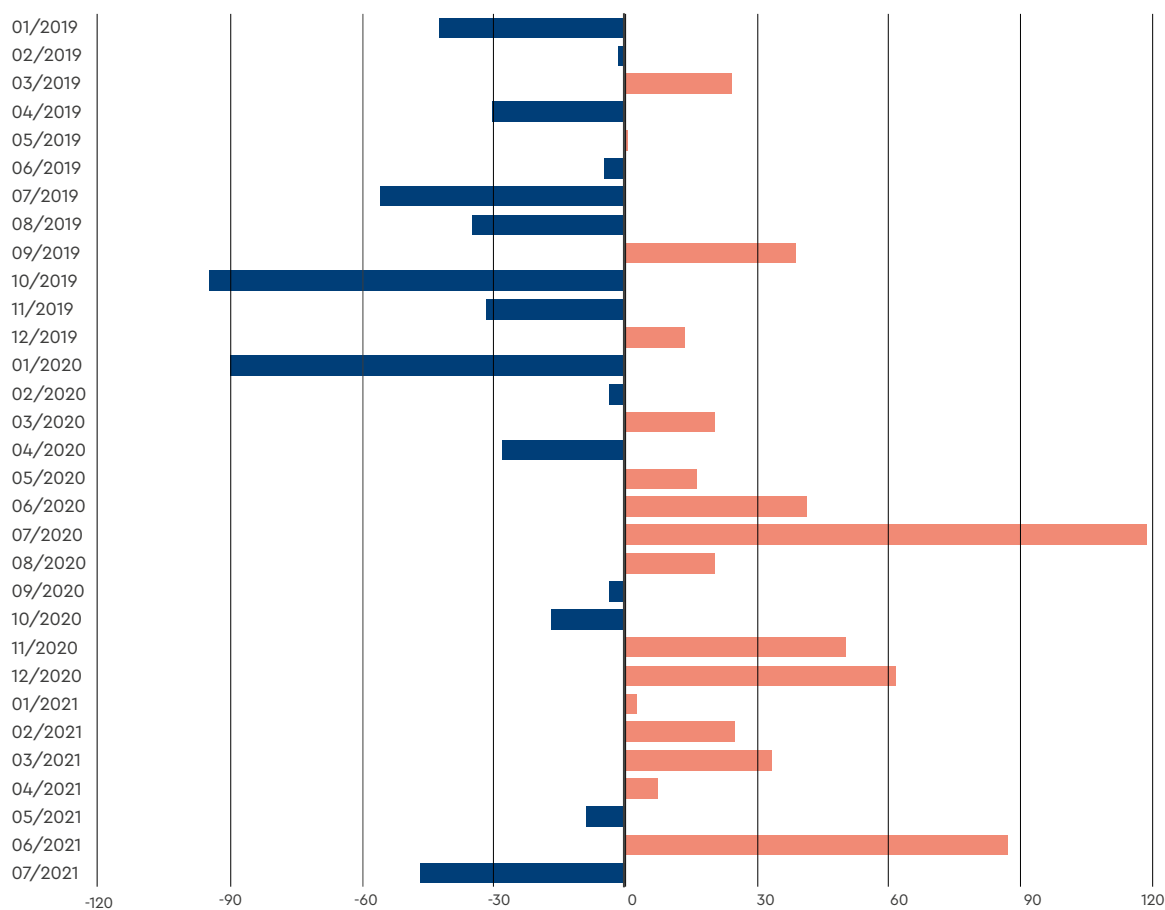
Γράφημα 10: Κλαδική κατανομή καθαρών ροών δανείων (εκ. ευρώ)

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος

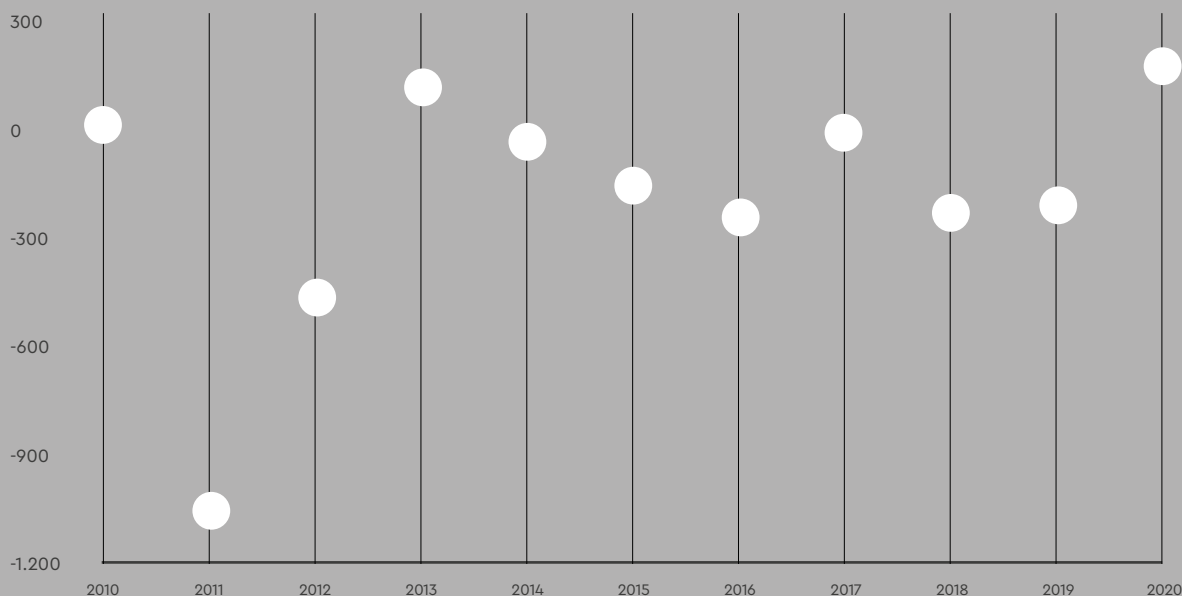
Αναφορικά με το μέγεθος των επιχειρήσεων που δανειοδοτήθηκαν, στην Έκθεση του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος (σελ. 217) αναφέρεται ότι «στο τέλος Δεκεμβρίου του 2020, 680 περίπου επιχειρήσεις μεγάλου μεγέθους είχαν υπόλοιπο 24,4 δισ. €, έναντι 59,8 χιλιάδων περίπου μικρομεσαίων επιχειρήσεων με υπόλοιπο χρηματοδότησης 41,4 δισ. €», όμως το γεγονός ότι τα στοιχεία αυτά αναφέρονται σε υπόλοιπα συνεπάγεται κάποια έλλειψη αξιοπιστίας λόγω των μεθοδολογικών προβλημάτων που προαναφέρθηκαν. Για να αποκτήσουμε μία εικόνα της πιστωτικής επέκτασης σε μικρές επιχειρήσεις, χρησιμοποιούμε τα στοιχεία για τις καθαρές ροές δανείων προς ελεύθερους επαγγελματίες, αγρότες και ατομικές επιχειρήσεις που δημοσιεύει η ΤτΕ από το 2010.¹⁵ Όπως φαίνεται από το γράφημα που ακολουθεί, το 2020 υπήρξε μία καθαρή ροή δανείων 188 εκ. € προς τις μικρές επιχειρήσεις. Η πιστωτική αυτή επέκταση, αν και προφανώς οφείλεται στα μέτρα στήριξης κατά τη διάρκεια της πανδημίας, έπεται μίας περιόδου συνεχούς πιστωτικής συρρίκνωσης από το 2010 και μετά. Εν τούτοις, διαπιστώνουμε ότι τα καθαρά δάνεια στις μικρές επιχειρήσεις το 2020 (188 εκ. €) είναι μόνο ένα μικρό κλάσμα (ή ένα ελάχιστο τμήμα της τάξης του 0,027%) των καθαρών δανείων που χορηγήθηκαν στις υπόλοιπες επιχειρήσεις (6,829 δισ. €) το ίδιο έτος. Λαμβάνοντας υπόψη ότι, σύμφωνα με το μητρώο της ΕΛΣΤΑΤ, οι ατομικές επιχειρήσεις ήταν πάνω από 1,2 εκ. στην Ελλάδα, αντιλαμβανόμαστε ότι πρακτικά οι μικρές επιχειρήσεις δεν έχουν πρόσβαση στην τραπεζική χρηματοδότηση.

Γράφημα 11: Δάνεια προς ελεύθερους επαγγελματίες, αγρότες και ατομικές επιχειρήσεις (εκ. ευρώ)

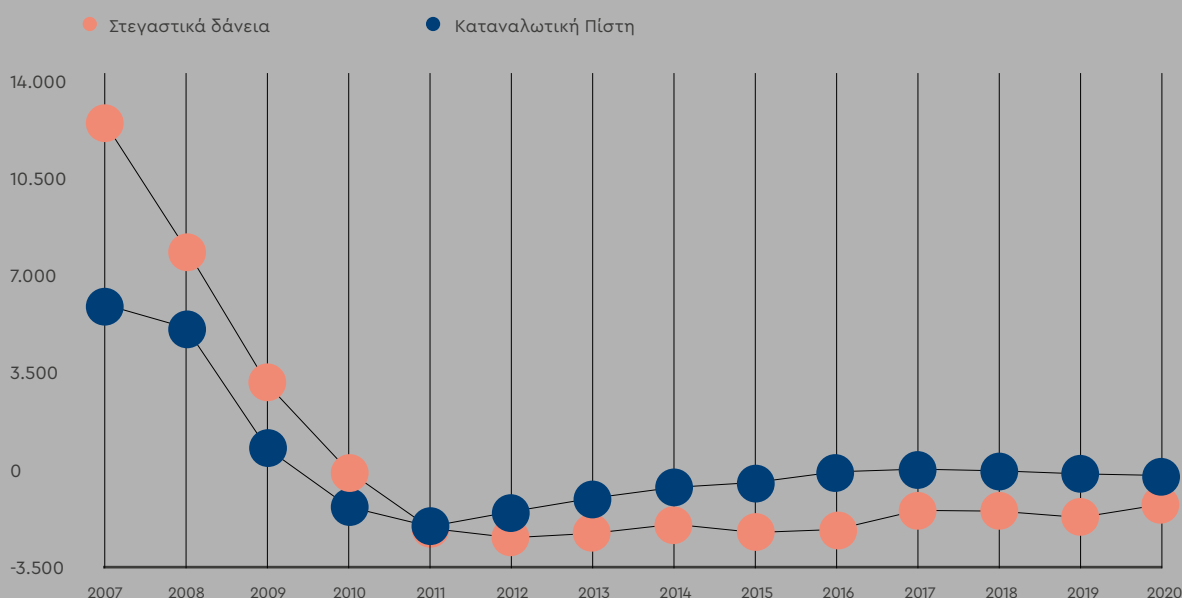
Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος

¹⁵ Από τον Ιούνιο του 2010 τα δάνεια προς τους ελεύθερους επαγγελματίες, τους αγρότες και τις ατομικές επιχειρήσεις δεν περιλαμβάνονται στα δάνεια προς τις επιχειρήσεις, αλλά ως ξεχωριστή υποκατηγορία δανείων.

Γράφημα 12: Δάνεια προς ελεύθερους επαγγελματίες, αγρότες και ατομικές επιχειρήσεις (εκ. ευρώ)

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος

Τέλος, εξετάζουμε την πιστωτική επέκταση προς τα νοικοκυριά, η οποία, όπως προαναφέρθηκε, συρρικνώνεται συστηματικά από την περίοδο της κρίσης έως σήμερα. Οι δύο πυλώνες της χρηματοδότησης των νοικοκυριών, τα στεγαστικά δάνεια και τα καταναλωτικά δάνεια, που στήριζαν τη ζήτηση πριν την κρίση, κατέρρευσαν μετά το 2007 και από το 2009 βρίσκονται σε αρνητικά επίπεδα. Από το 2017 παρατηρούμε μία ελαφρά ανάκαμψη των στεγαστικών δανείων, των οποίων οι καθαρές ροές αυξήθηκαν κατά -468,84 εκ. € το 2020 σε σχέση με το 2019. Από την άλλη μεριά, η καταναλωτική πίστη σημείωσε αύξηση μετά το 2011 ξεπερνώντας την πιστωτική επέκταση των στεγαστικών δανείων, όμως μετά το 2016 παραμένει σε σταθερή πορεία. Το 2020 η καταναλωτική πίστη σημείωσε συρρίκνωση κατά 59,13 εκ. € σε σχέση με το 2019.

Γράφημα 13: Καθαρές ροές δανείων προς νοικοκυριά (εκ. ευρώ)

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος

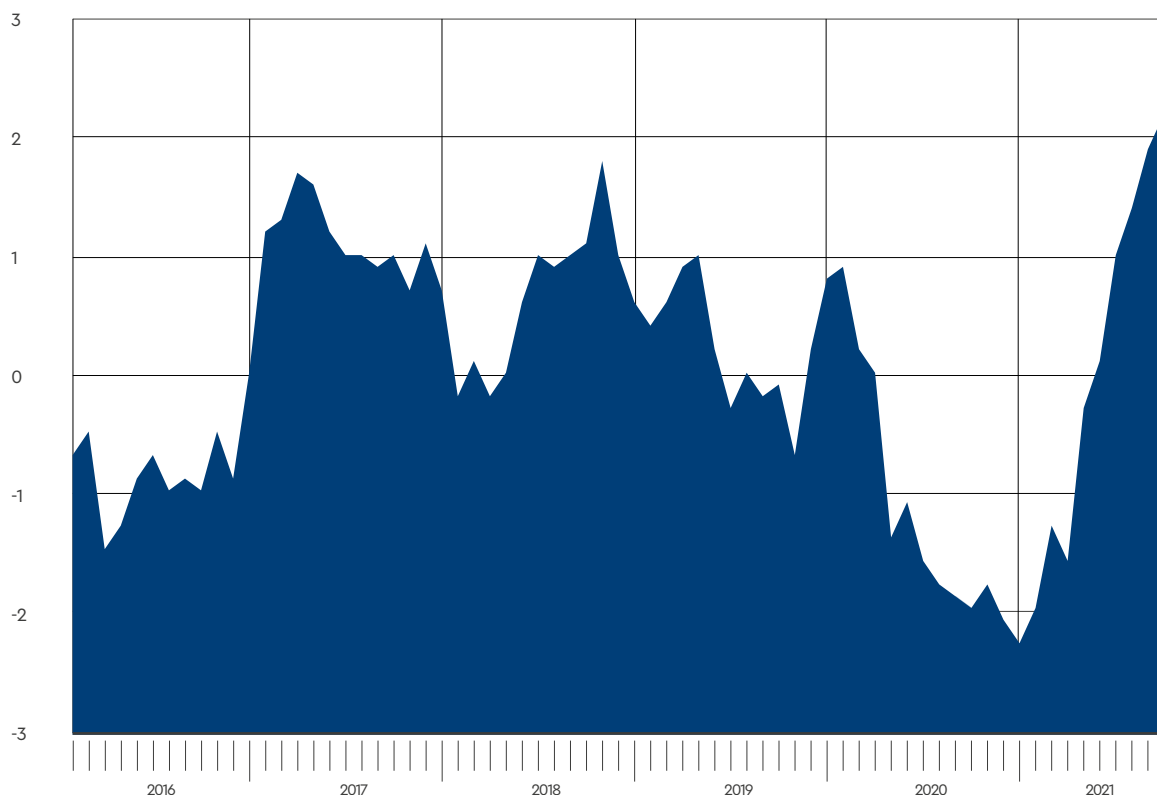
3.4/ Πληθωρισμός

Κατά τη διάρκεια του 2020 σημειώθηκε αποπληθωρισμός στην ελληνική οικονομία ο οποίος κυμάνθηκε μεσοσταθμικά στο -1,2% ενώ από το 2021 εμφανίστηκε πληθωρισμός.

-1,2%

Κατά τη διάρκεια της πανδημίας είχαμε έντονα αποπληθωριστικά φαινόμενα, τα οποία ξεκίνησαν αμέσως μετά το πρώτο lockdown. Συγκεκριμένα, από τον Απρίλιο του 2020 ο πληθωρισμός διαμορφώθηκε στο -1,4 σε σχέση με τον αντίστοιχο μήνα του προηγούμενου έτους και στη συνέχεια κλιμακώθηκε φτάνοντας στο -2,3% τον Δεκέμβριο. Ο μέσος πληθωρισμός το 2020 διαμορφώθηκε στο -1,2%. Αξίζει να σημειωθεί ότι τέτοια επίπεδα αρνητικού πληθωρισμού συναντήσαμε μόνο κατά τη διάρκεια της περιόδου κορύφωσης της ύφεσης 2013-2015. Από το σύνολο των χωρών της ΕΕ, η Ελλάδα ήταν η χώρα που γνώρισε τον μεγαλύτερο αποπληθωρισμό, με την Κύπρο να την ακολουθεί. Αυτό προφανώς είναι αποτέλεσμα του ρεκόρ ύφεσης που σημείωσε η ελληνική οικονομία στο σύνολο των χωρών της ΕΕ το 2020. Μετά την άρση του lockdown του 2021 άρχισε να εμφανίζεται από τον Μάιο του 2021 θετικός πληθωρισμός, ο οποίος τον Αύγουστο έφτασε στο 1,9%.

Γράφημα 14: Πληθωρισμός

Κατά τη διάρκεια του αποπληθωρισμού του 2020, η μεγαλύτερη πτώση του Δείκτη Τιμών Καταναλωτή σημειώθηκε στην ενέργεια, με τις τιμές να μειώνονται από τον Απρίλιο και να φτάνουν τον Ιούνιο σε μείωση 16% σε σχέση με τον αντίστοιχο μήνα του προηγούμενου έτους. Μεγάλος αποπληθωρισμός, ο οποίος άγγιξε το -5%, σημειώθηκε κατά την ίδια περίοδο και στα βιομηχανικά αγαθά, ο οποίος όμως οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην πτώση των τιμών της ενέργειας αφού, αν λάβουμε υπόψη τον πληθωρισμό στα βιομηχανικά αγαθά απαλείφοντας την επίδραση του πληθωρισμού στην ενέργεια, τότε αυτός είναι σαφώς μικρότερος. Κατά τη διάρκεια της πανδημίας, είχαμε και ανατιμήσεις στα προϊόντα διατροφής, για τα οποία ο πληθωρισμός κυμάνθηκε ανοδικά με κορύφωση τον Ιούλιο του 2020, όπου οι τιμές αυξήθηκαν κατά 3,15% σε σχέση με τον αντίστοιχο μήνα του προηγούμενου έτους. Η αύξηση των τιμών στα είδη διατροφής οφείλεται αποκλειστικά στην αύξηση του πληθωρισμού στα μη επεξεργασμένα είδη διατροφής, ενώ αντίθετα στα επεξεργασμένα είδη διατροφής ο πληθωρισμός το 2020 ήταν μεσοσταθμικά σχεδόν μηδενικός. Στον τομέα των υπηρεσιών σημειώθηκε επίσης αρνητικός πληθωρισμός από τον Ιούνιο του 2020 με -3% και κυμάνθηκε μεταξύ -2,5% και -3,5% έως το τέλος του έτους. Η τάση αυτή προφανώς αντικατοπτρίζει τις μειωμένες τιμές στην τουριστική αγορά, η οποία άνοιξε το καλοκαίρι.

Οι πληθωριστικές τάσεις που παρατηρήθηκαν το 2ο τρίμηνο του 2021 οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στις αυξήσεις των τιμών ενέργειας κατά 9,8% τον Απρίλιο και κατά 13,2% τον Μάιο του 2021, οι οποίες συμπάρευσαν και τις τιμές των βιομηχανικών προϊόντων.

Πίνακας 1: Δείκτης Τιμών Καταναλωτή

	ΕνΔΤΚ χωρίς ενέργεια και μη επεξεργασμένα είδη διατροφής	ΕνΔΤΚ - Διατροφή	ΕνΔΤΚ - Μη επεξεργασμένα είδη διατροφής	ΕνΔΤΚ - Επεξεργασμένα είδη διατροφής	ΕνΔΤΚ - Βιομηχανικά αγαθά	ΕνΔΤΚ - Βιομηχανικά αγαθά χωρίς την ενέργεια	ΕνΔΤΚ - Ενέργεια	Υπηρεσίες
Ιαν 20	0,51	0,20	3,51	-1,23	1,35	-0,12	4,81	1,39
Φεβ 20	0,05	0,09	3,40	-1,38	0,24	-0,16	1,30	0,67
Μάρ 20	0,46	0,16	3,37	-1,24	0,23	2,93	-5,88	0,16
Απρ 20	-0,18	0,89	5,17	-0,97	-4,36	-0,04	-14,27	0,06
Μάι 20	0,09	1,65	7,12	-0,68	-4,25	0,92	-15,87	0,06
Ιούν 20	-1,74	3,15	8,38	0,84	-4,38	-0,56	-13,39	-3,03
Ιούλ 20	-1,58	1,65	3,25	0,95	-4,22	-0,29	-12,64	-2,83
Αύγ 20	-1,77	1,77	3,79	0,90	-4,69	-0,84	-12,81	-2,94
Σεπ 20	-1,96	2,18	5,61	0,68	-4,66	-0,96	-13,30	-3,22
Οκτ 20	-1,73	1,64	4,69	0,28	-4,15	-0,97	-11,66	-2,69
Νοέ 20	-1,81	1,47	4,16	0,26	-5,32	-2,54	-11,67	-2,23
Δεκ 20	-1,94	0,56	1,44	0,17	-4,85	-2,31	-10,85	-2,51
Ιαν 21	-1,76	-0,56	-1,99	0,11	-4,56	-1,93	-9,74	-1,89
Φεβ 21	-1,59	-0,44	-1,53	0,05	-2,57	-0,82	-5,68	-1,93
Μάρ 21	-2,60	-0,21	-0,10	-0,28	-3,36	-5,17	1,87	-2,16
Απρ 21	-1,96	-0,83	-1,58	-0,50	1,55	-1,32	9,77	-2,69
Μάι 21	-2,45	-0,39	-0,92	-0,17	1,83	-2,09	13,20	-3,20

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος

¹⁵ Το μέτρο των υπολοίπων χρηματοδότησης στο τέλος κάθε μήνα ενδεχομένως να έδινε μία πληρέστερη εικόνα, όμως παρουσιάζει μία σημαντική στρέβλωση καθώς επηρεάζεται από διαγραφές οφειλών, εταιρικούς μετασχηματισμούς και πωλήσεις χαρτοφυλακίων δανείων πιστωτικών ιδρυμάτων. Το αποτέλεσμα είναι, ειδικά τα τελευταία χρόνια, τα υπόλοιπα χρηματοδότησης να εμφανίζονται διαρκώς μειούμενα και να μην αντανακλούν το πραγματικό ύψος των νέων δανείων ειδικά για μικρομεσαίες επιχειρήσεις.

Ο πληθωρισμός στην ελληνική οικονομία που εμφανίστηκε το 2021 ακολουθεί τις διεθνείς τάσεις αύξησης του πληθωρισμού που παρατηρούνται μετά το σταδιακό άνοιγμα των οικονομιών. Ο πληθωρισμός διεθνώς πυροδοτείται τόσο από τη ζήτηση όσο και από το κόστος παραγωγής (OECD, 2021α). Αναφορικά με την πλευρά την ζήτησης, όπως προαναφέρθηκε, η αύξηση των ρευστών αποταμιεύσεων των νοικοκυριών οδήγησε σε μία αύξηση της ζήτησης αμέσως μετά το άνοιγμα των δραστηριοτήτων. Εδώ θα πρέπει να αναφέρουμε ότι ο πληθωρισμός του 2021 κατά ένα βαθμό οφείλεται και στον αποπληθωρισμό του 2020. Δεδομένου ότι ο πληθωρισμός υπολογίζεται με βάση το επίπεδο τιμών του προηγούμενου έτους, είναι επόμενο να εμφανίζεται πληθωρισμός μετά από ένα χρόνο συμπίεσης των τιμών. Παράλληλα, κατά τη διάρκεια της πανδημίας οι επιχειρήσεις εξάντλησαν μεγάλο μέρος των αποθεμάτων τους και η επανεκκίνηση της παραγωγής δεν είναι εύκολη υπόθεση, δεδομένου ότι οι παγκόσμιες εφοδιαστικές αλυσίδες έχουν διαταραχθεί. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το φαινόμενο της έλλειψης κοντέινερ, μεγάλο μέρος των οποίων κατά τη διάρκεια της πανδημίας έμειναν εγκαταλειμμένα σε διάφορα λιμάνια και η επαναφορά τους στην εφοδιαστική αλυσίδα αποδεικνύεται δύσκολη υπόθεση. Το φαινόμενο αυτό αύξησε σημαντικά το κόστος των θαλασσίων εμπορευματικών μεταφορών, με αποτέλεσμα τη μετακύλιση του κόστους στα προϊόντα (ECB, 2021β). Οι παράγοντες αυτοί σχετίζονται με τη συγκυρία της πανδημίας και, αν υποθέσουμε ότι δεν θα αλλάξει κάτι δραματικά στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας και τις εφοδιαστικές αλυσίδες, οι πληθωριστικές πιέσεις θα αρχίσουν να αποκλιμακώνονται όσο η πανδημία υποχωρεί.

Υπάρχει όμως και ένα αίτιο που δεν σχετίζεται με την πανδημία και αφορά την απότομη άνοδο του ενεργειακού κόστους. Το ενεργειακό κόστος αυξήθηκε κυρίως λόγω της αύξησης της τιμής του πετρελαίου διεθνώς με ιδιαίτερα αρνητικές επιπτώσεις για την ενεργειακά εξαρτώμενη ΕΕ. Παράλληλα, δεδομένης της αναθεώρησης του στόχου της για περιορισμό των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου κατά 55% έως το 2030 σε σχέση με το επίπεδο του 1990, αφενός οδήγησαν στην αύξηση των τιμών αδειών ρύπων και αφετέρου στις δαπάνες για επενδύσεις σε Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας. Ο συνδυασμός των δύο είχε ως αποτέλεσμα μία αύξηση των τιμών της ενέργειας, η οποία θα αποτελέσει ίσως τη μεγαλύτερη πρόκληση για τις ευρωπαϊκές οικονομίες τα επόμενα χρόνια (ECB, 2021γ). Η εξέλιξη αυτή εγείρει μεγάλη ανησυχία για τη χώρα μας, η οποία έθεσε στόχο για πλήρη απολιγνιτοποίηση το 2023, δεδομένου ότι ιστορικά είχε συνδέσει την παραγωγή της με την κατανάλωση φθηνής ενέργειας από τα λιγνιτικά κοιτάσματα που διαθέτει.

4/ Δημόσια Οικονομικά

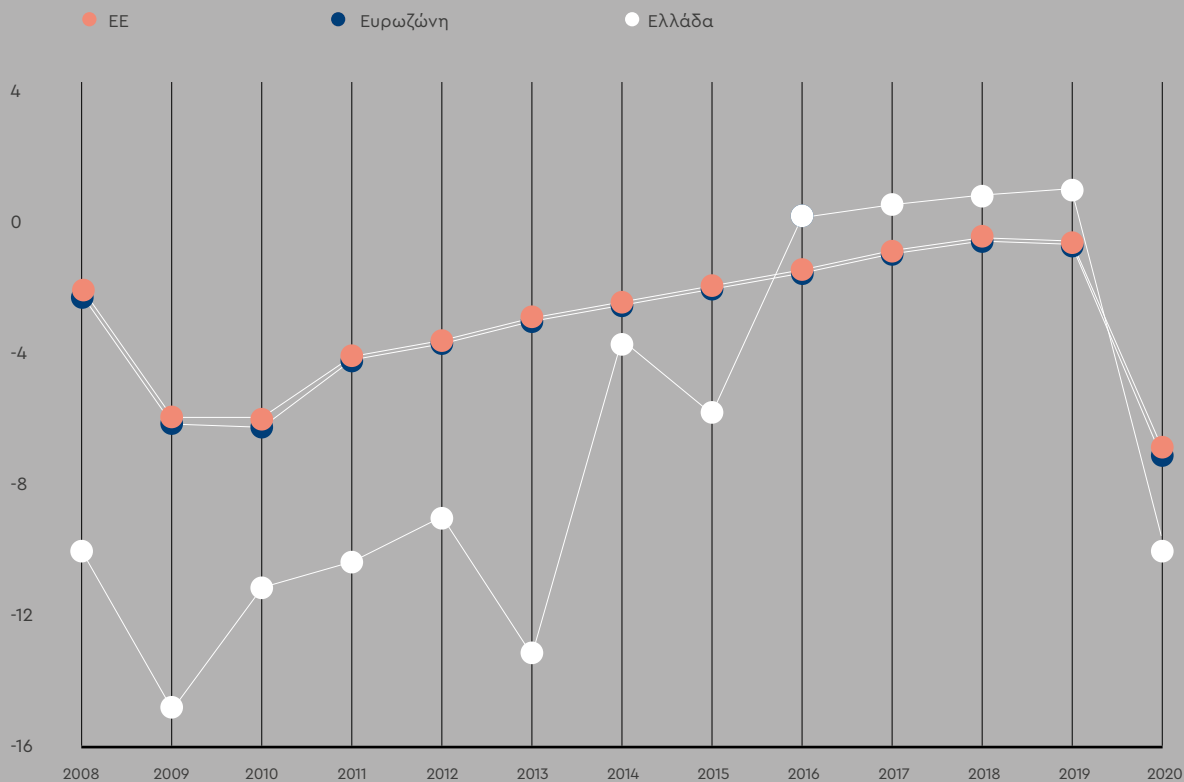
4.1/ Δημοσιονομικό έλλειμμα

Το 2020 υπήρξε δημοσιονομικός εκτροχιασμός ως επακόλουθο των μέτρων στήριξης και των μειωμένων φορολογικών εσόδων, με το έλλειμμα της Γενικής Κυβέρνησης να φτάνει στο 9,73%.

Κατά τη διάρκεια της πανδημικής κρίσης, όλες οι κυβερνήσεις ακολούθησαν διασταλτικές δημοσιονομικές πολιτικές αφενός λόγω των δημοσιονομικών μέτρων που έλαβαν για τη στήριξη των επιχειρήσεων και των νοικοκυριών και αφετέρου λόγω των μειωμένων φορολογικών εσόδων εξαιτίας της μείωσης της οικονομικής δραστηριότητας (IMF, 2020). Σε παγκόσμιο επίπεδο, η δημοσιονομική επέκταση εξαιτίας της πανδημίας έφτασε τα 7,8 τρισ. ενώ σε άλλα 6 τρισ. υπολογίζονται τα πρόσθετα δάνεια και οι εγγυήσεις ξεπερνώντας κατά πολύ την αντίστοιχη δημοσιονομική επέκταση για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης του 2008 (OECD, 2021β).

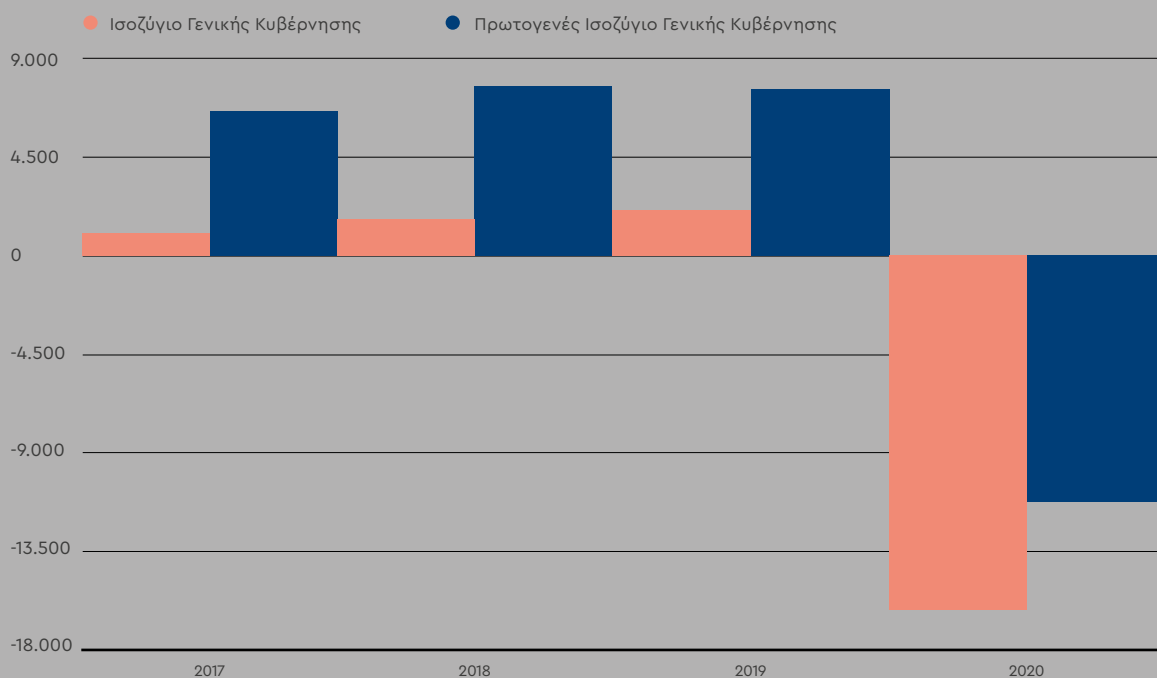
Στην Ελλάδα, η δημοσιονομική επέκταση στην οποία οδηγήθηκε η κυβέρνηση για την αντιμετώπιση των επιπτώσεων της πανδημίας είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία δημοσιονομικού ελλείμματος για το 2020 μετά από τρία χρόνια πλεονασμάτων. Το έλλειμμα της Γενικής Κυβέρνησης για το 2020 διαμορφώθηκε στα 16,130 δισ. €, αναλογώντας στο 9,73% του ΑΕΠ, ενώ το 2019 είχε σημειωθεί πλεόνασμα 2,099 δισ. €, που αναλογούσε στο 1,1% του ΑΕΠ. Επίσης το πρωτογενές έλλειμμα το 2020 ανήλθε στα 11,185 δισ. €, αναλογώντας στο 6,74% του ΑΕΠ. Τα επίπεδα αυτά ελλείμματος το 2020 αντιστοιχούν περίπου στα επίπεδα του 2012. Η Ελλάδα το 2020 ήταν η τρίτη χώρα με το μεγαλύτερο πρωτογενές δημοσιονομικό έλλειμμα ως ποσοστό του ΑΕΠ, μετά την Ισπανία (11%) και τη Μάλτα (10,1%), ενώ το έλλειμμα στο σύνολο της ΕΕ διαμορφώθηκε στο 6,9% και στην Ευρωζώνη στο 7,2% αντίστοιχα.

Γράφημα 1: Ισοζύγιο Γενικής Κυβέρνησης προς ΑΕΠ

Πηγή: Eurostat

Γράφημα 2: Ισοζύγιο Γενικής Κυβέρνησης (εκ. ευρώ)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Η αύξηση του δημοσιονομικού ελλείματος οφείλεται σε ένα συνδυασμό μειωμένων φορολογικών εσόδων και αυξημένων μεταβιβαστικών πληρωμών κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Στον πίνακα 1 που ακολουθεί αναλύονται οι βασικές συνιστώσες των εσόδων και των δαπανών της Γενικής Κυβέρνησης. Βλέπουμε πως τα έσοδα της Γενικής Κυβέρνησης μειώθηκαν κατά 5,35 δισ. € (-5,95%), ενώ οι αντίστοιχες δαπάνες αυξήθηκαν κατά 12,9 δισ. (14,68%).

Το μεγαλύτερο κενό στα έσοδα δημιουργήθηκε από τη μείωση των εσόδων από φόρους επί της παραγωγής και των εισαγωγών, οι οποίες μειώθηκαν κατά 4,44 δισ. € σε σχέση με το 2019, και των εσόδων από τους φόρους εισοδήματος περιουσίας, οι οποίοι μειώθηκαν κατά 2,62 δισ. € αντίστοιχα. Σημειώνεται ότι το κενό στα έσοδα θα ήταν πολύ μεγαλύτερο αν η Γενική Κυβέρνηση δεν ελάμβανε το 2020 κεφαλαιακές μεταβιβάσεις ύψους 6,68 δισ. €, αυξημένες κατά 117,3% σε σχέση με το προηγούμενο έτος. Αυτές οι μεταβιβάσεις προφανώς αντικατοπτρίζουν τις αυξημένες ροές από κονδύλια της ΕΕ. Οσον αφορά την πλευρά των δαπανών, τη μεγαλύτερη συνεισφορά στην αύξηση είχαν, όπως προαναφέρθηκε, δαπάνες που δεν σχετίζονται με την κανονική λειτουργία του δημοσίου τομέα αλλά με έκτακτες μεταβιβαστικές πληρωμές. Συγκεκριμένα, τη μεγαλύτερη συνεισφορά στην εκτόξευση των συνολικών δαπανών είχαν οι δαπάνες για κεφαλαιακές μεταβιβάσεις, οι οποίες αυξήθηκαν κατά 8,19 δισ. € (291,43%), και οι δαπάνες για επιδοτήσεις, οι οποίες αυξήθηκαν κατά 4,09 δισ. € (223,25%).

Πίνακας 1: Κύρια μεγέθη της Γενικής Κυβέρνησης σε τρέχουσες τιμές, σε εκ. €

			Έτος	Μεταβολή	% Μεταβολή
	2018	2019	2020	2019-2020	2019-2020
Συνολικά έσοδα					
Εμπορεύσιμη παραγωγή, παραγωγή για ίδια τελική χρήση και πληρωμές για μη εμπορεύσιμη παραγωγή	5.589	5.367	4.989	-378	-7,04%
Λοιπές επιδοτήσεις παραγωγής, εισπρακτέες	0	0	0	0	
Φόροι επί της παραγωγής και των εισαγωγών, εισπρακτέοι	31.331	31.660	27.221	-4.439	-14,02%
Εισόδημα περιουσίας εισπρακτέο	813	1216	845	-371	-30,51%
Τρέχοντες φόροι εισοδήματος, περιουσίας, κ.λπ., εισπρακτέοι	18.598	17.813	15.191	-2.622	-14,72%
Καθαρές κοινωνικές εισφορές, εισπρακτέες	26.272	26.654	25.453	-1.201	-4,51%
Λοιπές τρέχουσες μεταβιβάσεις, εισπρακτέες	3.500	4.081	4.139	58	1,42%
Κεφαλαιακές μεταβιβάσεις, εισπρακτέες	2.704	3.073	6.677	3.604	117,28%
Συνολικά έσοδα	88.807	89.864	84.515	-5.349	-5,95%

			Έτος	Μεταβολή	% Μεταβολή
	2018	2019	2020	2019-2020	2019-2020
Συνολικά δαπάνες					
Ενδιάμεση ανάλωση	8.551	8.602	8.705	103	1,20%
Εισόδημα εξαρτημένης εργασίας, πληρωτέο	21.727	21.902	22.253	351	1,60%
Λοιποί φόροι επί της παραγωγής, πληρωτέοι	37	41	34	-7	-17,07%
Επιδοτήσεις, πληρωτέες	1.554	1.832	5.922	4.090	223,25%
Εισόδημα περιουσίας, πληρωτέο	6.081	5.508	4.949	-559	-10,15%
Τρέχοντες φόροι εισοδήματος, περιουσίας, κ.λπ., πληρωτέοι	66	44	32	-12	-27,27%

Κοινωνικές παροχές εκτός από τις κοινωνικές μεταβιβάσεις σε είδος και κοινωνικές μεταβιβάσεις σε είδος - αγορασμένη εμπορεύσιμη παραγωγή, πληρωτέες	38.557	39.547	39.478	-69	-0,17%
Λοιπές τρέχουσες μεταβιβάσεις, πληρωτέες	3.007	2.788	3.078	290	10,40%
Προσαρμογή για τη μεταβολή συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων	0	0	0	0	
Κεφαλαιακές μεταβιβάσεις, πληρωτέες	2.897	2.811	11.003	8.192	291,43%
Ακαθάριστος σχηματισμός κεφαλαίου και αποκτήσεις μείον διαθέσεις μη χρηματοοικονομικών, μη παραχθέντων περιουσιακών στοιχείων	4.660	4.690	5.191	501	10,68%
Συνολικά δαπάνες	87.137	87.765	100.645	12.880	14,68%
Αποτέλεσμα λειτουργίας Γενικής Κυβέρνησης	1.670	2.099	-16.130		

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Η εκτίναξη του δημοσιονομικού ελλείμματος σε αυτό το επίπεδο οφείλεται αφενός στο γεγονός ότι η Ελλάδα τα τελευταία χρόνια ακολουθούσε μία ιδιαίτερα σφιχτή δημοσιονομική πολιτική με συνεχή πλεονάσματα, αφετέρου η συγκυρία της πανδημίας την οδήγησε τόσο σε δημόσιες δαπάνες, οι οποίες είχαν παγώσει τα προηγούμενα έτη, όσο και στη μεγάλη ύφεση που αντιμετώπισε η χώρα, η οποία μείωσε σημαντικά τον παρονομαστή στον λόγο Έλλειμμα/ ΑΕΠ. Η ελληνική κυβέρνηση μπόρεσε να λάβει μέτρα ενίσχυσης των πληγέντων από την πανδημία στο πλαίσιο μιας αντίστοιχης πρωτοβουλίας που έλαβε η χώρα σε ευρωπαϊκό (και σε παγκόσμιο) επίπεδο. Δεδομένου ότι η συγκυρία της πανδημίας ήταν πρωτόγνωρη και ιδιαίτερα έντονη, δεν υπήρχαν ώριμα και εφαρμόσιμα σχέδια αντιμετώπισης (τέτοιων) κρίσεων από τις κρατικές αρχές και τα μέτρα που ελήφθησαν αντικατόπριζαν περισσότερο ένα αντανakλαστικό επιβίωσης - έκτακτων άμεσων ενισχύσεων μέσω κρατικών παρεμβάσεων - χρηματοδοτήσεων και στη συνέχεια σχεδιασμού προγραμμάτων μεσοπρόθεσμης ανάπτυξης των οικονομιών («Σχέδιο ανάκαμψης και ανθεκτικότητας»). Στο πλαίσιο αυτό, όλη σχεδόν η ατζέντα οικονομικών προτεραιοτήτων που κυριαρχούσε επί δεκαετία στην Ελλάδα (συγκράτηση και μείωση των δημοσίων δαπανών, έλεγχος προσλήψεων στο δημόσιο, εξασφάλιση ετήσιων πλεονασμάτων, συνετή διαχείριση για αποπληρωμή του χρέους κ.λπ.) πέρασε σε δεύτερη μοίρα.

Αν και η γενική εικόνα της δημοσιονομικής κατάστασης της Ελλάδας είναι αυτή του δημοσιονομικού εκτροχιασμού κατά τη διάρκεια της πανδημίας, εάν δούμε προσεκτικότερα τα δεδομένα, διαπιστώνουμε ότι η αύξηση του ελλείμματος ως ποσοστού του ΑΕΠ οφείλεται αφενός στη μεγάλη μείωση του ΑΕΠ και αφετέρου στην αύξηση της δημόσιας δαπάνης σε απόλυτο μέγεθος με δεδομένο το δημοσιονομικό πλεόνασμα που εμφάνιζε η χώρα τα προηγούμενα έτη. Τα μέτρα στήριξης που έλαβε η κυβέρνηση το 2020 ανήλθαν στα 23,9 δισ. €, εκ των οποίων 11,6 δισ. € αφορούσαν άμεσες ενισχύσεις, 1,6 δισ. € σε μέτρα αναστολής πληρωμής υποχρεώσεων και 10,7 δισ. € σε μέτρα ενίσχυσης της ρευστότητας (Υπουργείο Οικονομικών, 2020). Εάν συγκρίνουμε αυτά τα μέτρα ως ποσοστά του ΑΕΠ του 2019 με άλλων ευρωπαϊκών χωρών, όπως της Ουγγαρίας, του Βελγίου και της Πορτογαλίας, θα διαπιστώσουμε ότι τα μέτρα που έλαβε η ελληνική κυβέρνηση δεν ξεπέρασαν σε ένταση την αντίδραση των υπολοίπων χωρών (Βατικιώτης, 2021). Στο βαθμό λοιπόν που η αύξηση του ελλείμματος είναι παροδική και δεν δημιουργεί διαρθρωτικές παγιώσεις, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι δεν αποτελεί μείζον πρόβλημα για την ελληνική οικονομία.

4.2/ Χρέος της Γενικής Κυβέρνησης

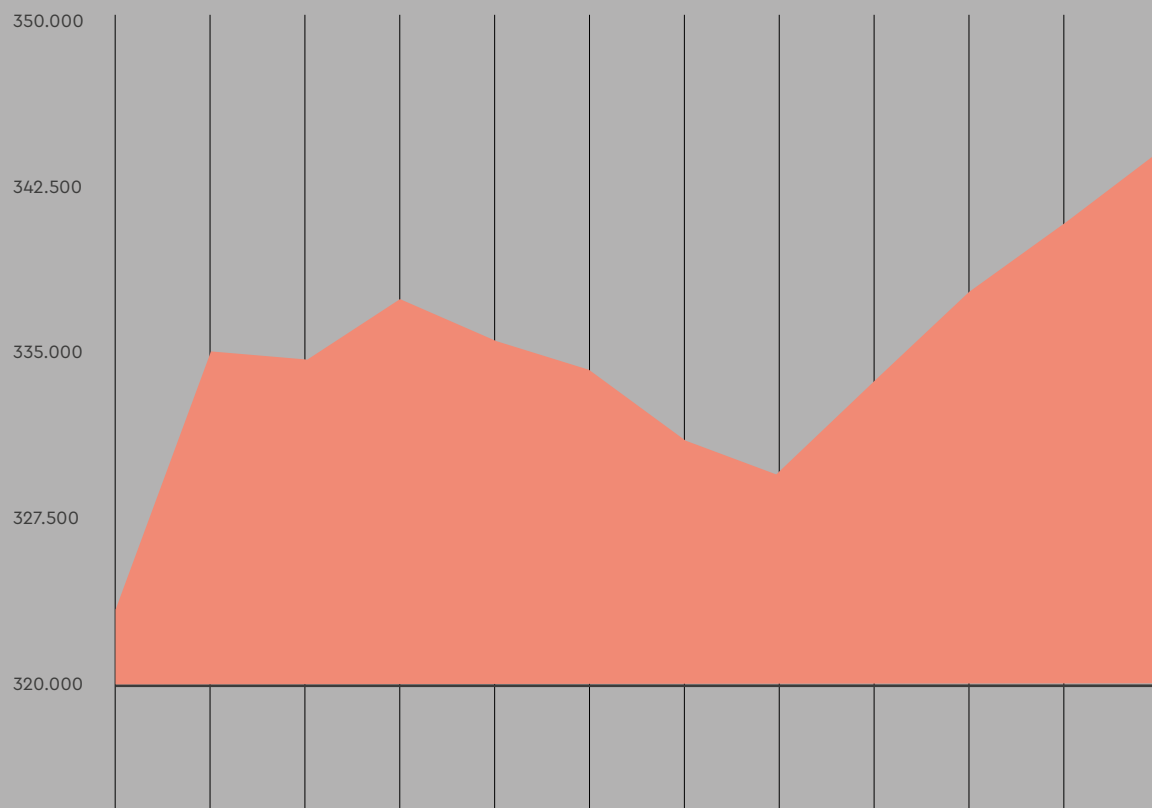
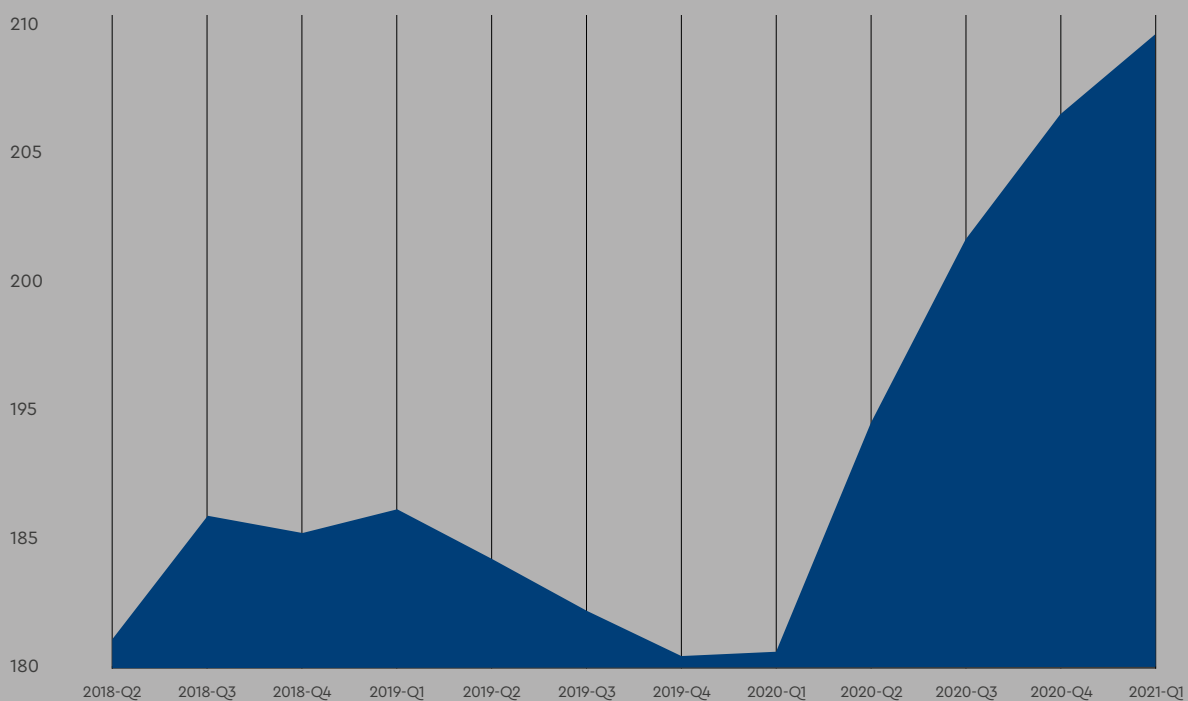
Η αύξηση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων και η μείωση του ΑΕΠ οδήγησε στην εκτόξευση του χρέους της Γενικής Κυβέρνησης στο 205,6% το 2020.

Επακόλουθο της αύξησης των δημοσιονομικών ελλειμμάτων ήταν η αύξηση του δημόσιου χρέους. Το ενοποιημένο χρέος της Γενικής Κυβέρνησης το 4ο τρίμηνο του 2020 έφτασε στα 341.023 εκ. €, σημειώνοντας αύξηση 3,01% σε σχέση με το αντίστοιχο τρίμηνο του 2019. Όμως η σημαντική μείωση του ΑΕΠ της χώρας οδήγησε στην αύξηση του λόγου χρέους προς ΑΕΠ στο 205,6%, που αποτελεί ρεκόρ για τα διαχρονικά επίπεδα του ελληνικού χρέους, ενώ η περαιτέρω αύξηση του χρέους στα 344.156 εκ. € το 1ο τρίμηνο του 2021 εκτόξευσε τον λόγο χρέους προς ΑΕΠ στο 209,3%. Το τρέχον επίπεδο του χρέους καθιστά την Ελλάδα ως την πιο υπερχρεωμένη χώρα της ΕΕ και της Ευρωζώνης, που έχουν χρέος 92,9% και 100,5% αντίστοιχα, ενώ απέχει πολύ από το επίπεδο χρέους της δεύτερης πιο χρεωμένης χώρας, της Ιταλίας, της οποίας ο λόγος χρέους προς ΑΕΠ ανέρχεται στο 160%. Η Ελλάδα είναι επίσης η 4η πιο υπερχρεωμένη χώρα στον κόσμο μετά τη Βενεζουέλα (350%), την Ιαπωνία (266%) και το Σουδάν (259%).

Την ανησυχία για την εξέλιξη του δημόσιου χρέους και της βιωσιμότητάς του εξαιτίας των αυξανόμενων πρωτογενών ελλειμμάτων κατά την περίοδο της πανδημίας εξέφρασε και η Τράπεζα της Ελλάδος μέσω της Έκθεσής της για τη Νομισματική Πολιτική, η οποία δημοσιεύτηκε τον Ιούνιο του 2021 (Τράπεζα της Ελλάδος, 2021). Ωστόσο, η ΤτΕ προβλέπει πως υπό την προϋπόθεση ότι θα σταματήσει η δημοσιονομική επέκταση, η αναμενόμενη επαναφορά της οικονομίας στη μεγέθυνση θα μειώσει το λόγο χρέους προς ΑΕΠ σε 189,5% του ΑΕΠ το 2022, 176,7% του ΑΕΠ το 2023 και 166,1% του ΑΕΠ το 2024.

Η αύξηση του δημόσιου χρέους δεν ήταν μόνο ελληνικό φαινόμενο αλλά παγκόσμιο. Σύμφωνα με στοιχεία του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (IMF, 2021), ο λόγος του χρέους των κυβερνήσεων παγκόσμια προς το παγκόσμιο ΑΕΠ εκτινάχτηκε από 83,7% το 2019 σε 98,7% το 2020. Σύμφωνα με την έκθεση ενισχυμένης εποπτείας της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την Ελλάδα, το χρέος αναμένεται να αρχίσει να αποκλιμακώνεται από το 2021 με το επικρατέστερο σενάριο να το τοποθετεί στο 169% του ΑΕΠ στα τέλη της δεκαετίας και κάτω από το 100% του ΑΕΠ έως το 2047. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη θετική επίδραση που θα έχουν μεσοπρόθεσμα στο ΑΕΠ οι πόροι του Ταμείου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας.

Αξίζει βέβαια να σημειωθεί ότι η Ελλάδα, παρά το εξαιρετικά υψηλό επίπεδο χρέους της, σημείωσε τη δεύτερη μικρότερη αύξηση του χρέους της (2,85%) το 4ο τρίμηνο του 2020 μετά τη Νορβηγία (2,85%) ενώ το 1ο τρίμηνο του 2021 είχε τη μικρότερη αύξηση στην ΕΕ όταν ακόμη και σε όρους λόγου χρέους προς ΑΕΠ η Ελλάδα είχε την τέταρτη μικρότερη αύξηση (13,91%) στην ΕΕ μετά τη Σουηδία (13,75%), το Λουξεμβούργο (12,73%), την Ολλανδία (11,96%) και την Ιρλανδία (2,10%).

Γράφημα 3: Ενοποιημένο χρέος Γενικής Κυβέρνησης (εκ. ευρώ)**Γράφημα 4: Ενοποιημένο χρέος Γενικής Κυβέρνησης / ΑΕΠ (εκ. ευρώ)**

Παράρτημα

Περιοριστικά μέτρα	Ημερομηνία έναρξης	Ημερομηνία άρσης
Σύσταση για παραμονή στο σπίτι ("Μείνετε Σπίτι") – Μη υποχρεωτική	27/2/2020	22/3/2020
Κλείσιμο νηπιαγωγείων	11/3/2020	1/6/2020
Κλείσιμο πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης	11/3/2020	1/6/2020
Κλείσιμο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης	11/3/2020	10/5/2020
Σύσταση για παραμονή στο σπίτι σε ευάλωτες ομάδες (ηλικιωμένοι, άνθρωποι με υποκείμενα νοσήματα κ.λπ.)	11/3/2020	
Κλείσιμο δημοσίων χώρων συμπεριλαμβανομένων εστιατορίων, χώρων διασκέδασης, καταστημάτων με είδη μη πρώτης ανάγκης, χώρων άθλησης κ.λπ.)	14/3/2020	3/5/2020
Κλείσιμο χώρων διασκέδασης	14/3/2020	17/5/2020
Κλείσιμο γυμναστηρίων και αθλητικών κέντρων	14/3/2020	5/6/2020
Κλείσιμο καταστημάτων με είδη μη πρώτης ανάγκης	14/3/2020	3/5/2020
Κλείσιμο θρησκευτικών χώρων λατρείας	14/3/2020	16/5/2020
Κλείσιμο εστιατορίων και καφετεριών/μπαρ	14/3/2020	31/5/2020
Κλείσιμο ξενοδοχείων και άλλων καταλυμάτων	15/3/2020	24/5/2020
Μερικό κλείσιμο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης	16/3/2020	25/5/2020
Περιορισμοί στις ιδιωτικές συγκεντρώσεις	19/3/2020	3/5/2020
Υποχρεωτική καραντίνα σε ταξιδιώτες από το εξωτερικό	19/3/2020	1/7/2020
Εφαρμογή τηλεργασίας	19/3/2020	26/4/2021
Εντολή παραμονής στο σπίτι στο σύνολο του πληθυσμού	23/3/2020	4/5/2020
Υποχρεωτική χρήση μάσκας σε όλους τους κλειστούς δημόσιους χώρους	28/4/2020	6/7/2020
Μερικό κλείσιμο δημοσίων χώρων, συμπεριλαμβανομένων εστιατορίων, χώρων διασκέδασης, καταστημάτων με είδη μη πρώτης ανάγκης, χώρων άθλησης κ.λπ.)	4/5/2020	
Κλείσιμο καταστημάτων με είδη μη πρώτης ανάγκης	4/5/2020	1/6/2020
Μερικό κλείσιμο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης	11/5/2020	18/5/2020
Μερικό κλείσιμο θρησκευτικών χώρων λατρείας	17/5/2020	5/6/2020
Μερικό κλείσιμο χώρων διασκέδασης	18/5/2020	15/6/2020
Μερικό κλείσιμο ξενοδοχείων και άλλων καταλυμάτων	25/5/2020	1/7/2020
Μερικό κλείσιμο εστιατορίων και καφετεριών/μπαρ	1/6/2020	6/11/2020
Μερικό κλείσιμο γυμναστηρίων και αθλητικών κέντρων	6/6/2020	15/6/2020
Εντολή χρήσης μάσκας σε κλειστούς χώρους	7/7/2020	16/7/2020
Μερικός περιορισμός σε όλες τις εκδηλώσεις/ δημόσιες συναθροίσεις	13/7/2020	6/11/2020
Μερικοί περιορισμοί στις συγκεντρώσεις άνω των 50 ατόμων	13/7/2020	6/11/2020
Μερικοί περιορισμοί στις μαζικές συγκεντρώσεις	13/7/2020	6/11/2020
Υποχρεωτική χρήση μάσκας σε όλους τους δημόσιους χώρους	17/7/2020	27/6/2021
Μερικό κλείσιμο χώρων διασκέδασης	9/8/2020	6/11/2020

Κλείσιμο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης	3/11/2020	9/5/2021
Εντολή παραμονής στο σπίτι σε συγκεκριμένες περιφέρειες	3/11/2020	6/11/2020
Μερικό κλείσιμο γυμναστηρίων και αθλητικών κέντρων	4/11/2020	6/11/2020
Περιορισμοί σε όλες τις εκδηλώσεις/δημόσιες συναθροίσεις	7/11/2020	25/1/2021
Κλείσιμο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης	7/11/2020	5/2/2021
Κλείσιμο χώρων διασκέδασης	7/11/2020	20/5/2021
Μερικό κλείσιμο γυμναστηρίων και αθλητικών κέντρων	7/11/2020	30/5/2021
Περιορισμοί στις συγκεντρώσεις άνω των 50 ατόμων	7/11/2020	25/1/2021
Περιορισμοί στις μαζικές συγκεντρώσεις	7/11/2020	20/5/2021
Κλείσιμο καταστημάτων με είδη μη πρώτης ανάγκης	7/11/2020	17/1/2021
Μερικό κλείσιμο θρησκευτικών χώρων λατρείας	7/11/2020	
Περιορισμοί στις ιδιωτικές συγκεντρώσεις	7/11/2020	13/5/2021
Κλείσιμο εστιατορίων και καφετεριών/μπαρ	7/11/2020	2/5/2021
Μερικοί περιορισμοί στις μετακινήσεις σε συγκεκριμένες περιφέρειες	7/11/2020	3/7/2021
Κλείσιμο νηπιαγωγείων	16/11/2020	10/1/2021
Κλείσιμο πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης	16/11/2020	10/1/2021
Υποχρεωτική καραντίνα σε ταξιδιώτες από το εξωτερικό	18/12/2020	18/4/2021
Εντολή για περιορισμό των οικογενειακών επαφών σε ένα στενό οικογενειακό/κοινωνικό κύκλο	1/1/2021	2/1/2021
Εντολή παραμονής στο σπίτι σε συγκεκριμένες περιφέρειες	11/1/2021	5/2/2021
Περιορισμός των συγκεντρώσεων άνω των 100 ατόμων	26/1/2021	20/5/2021
Μερικό κλείσιμο νηπιαγωγείων	6/2/2021	19/3/2021
Μερικό κλείσιμο πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης	6/2/2021	19/3/2021
Μερικό κλείσιμο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης	6/2/2021	19/3/2021
Κλείσιμο καταστημάτων με είδη μη πρώτης ανάγκης	6/2/2021	
Μερικοί περιορισμοί στις μετακινήσεις σε συγκεκριμένες περιφέρειες	6/2/2021	19/4/2021
Κλείσιμο νηπιαγωγείων	20/3/2021	9/5/2021
Κλείσιμο πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης	20/3/2021	9/5/2021
Κλείσιμο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης	20/3/2021	11/4/2021
Μερικό κλείσιμο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης	12/4/2021	9/5/2021
Υποχρεωτική καραντίνα σε ταξιδιώτες από το εξωτερικό	19/4/2021	
Μερική εφαρμογή τηλεργασίας	27/4/2021	
Μερικό κλείσιμο εστιατορίων και καφετεριών/μπαρ	3/5/2021	
Μερικό κλείσιμο νηπιαγωγείων	10/5/2021	17/5/2021
Μερικό κλείσιμο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης	10/5/2021	
Μερικό κλείσιμο χώρων διασκέδασης	21/5/2021	
Υποχρεωτική χρήση μάσκας σε όλους τους κλειστούς δημόσιους χώρους	28/6/2021	

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Βατικιώτης Λ. (2020) «Πολύ λίγα και πολύ ...τοξικά οικονομικά μέτρα ανά τον κόσμο για την αντιμετώπιση των επιπτώσεων από την πανδημία του κορωνοϊού (Covid-19)» ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ. Διαθέσιμο στο: <https://shorturl.at/gCK09>

Βατικιώτης, Λ. (2021) «Ελληνική οικονομία εν μέσω πανδημίας: Ποτέ ένα ρεκόρ ύφεσης δεν είναι αρκετό», σσ. 62-90, στο: *Τροχιές επιπτώσεων, εθνολογικές προσεγγίσεις*, (επιμ. Μ. Σπυριδάκης & Β. Κράββα). Εκδ. Gutenberg.

ΕΛΣΤΑΤ (2021) «Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 2020», *Δελτίο Τύπου*, 29 Σεπτεμβρίου 2021. Διαθέσιμο στο: <https://www.statistics.gr/documents/20181/b3851aa0-57dc-e9a1-8eab-28e7df80501d>

Eurobank (2020) *7 ημέρες Οικονομία*, Τεύχος 330, 30 Απριλίου 2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.eurobank.gr/-/media/eurobank/omilos/oikonomikes-analuseis/elliniki-oikonomia/7-imeres-oikonomia/2020/7-imeres-oikonomia-30-04-20.pdf>

ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (2019) *Έκθεση ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ 2019 για τις Μικρομεσαίες Επιχειρήσεις*, Αθήνα: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ. Διαθέσιμο στο: <https://shorturl.at/kCEY6>

ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (2020), *Έκθεση ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ 2020: Ψηφιακός μετασχηματισμός και μικρές επιχειρήσεις*, Αθήνα: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ. Διαθέσιμο στο: <https://shorturl.at/dhDE0>

INSETE Intelligence (2021) «Διεθνείς Αεροπορικές Αφίξεις: 2019-2020 Α' Μέρος», *Απολογισμός Μάρτιος 2021*. Διαθέσιμο στο: https://insete.gr/wp-content/uploads/2021/06/21_03_Diethneis_Aeroporikes_Afixeis_2019-2020_a1.pdf

Mankiw G. & Taylor M. (2017) *Οικονομική: Μακροοικονομική*, (Επιμ. Σπ. Ζήκος), σσ.192-194. Εκδ. Τζιόλα.

Ναυτεμπορική (2020) «Ένωση Επενδυτών Κίνας-Ελλάδας: Να επιτραπεί στους Κινέζους αγοραστές ακινήτων να έρθουν στην Ελλάδα», 31 Αυγούστου 2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.naftemporiki.gr/finance/story/1632343/enosi-ependuton-kinas-elladas-na-epitrapei-stous-kinezous-agorastes-akiniton-na-erthoun-stin-ellada>

Τράπεζα της Ελλάδος (2021) *Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής (2020-2021)* Ιούνιος. Διαθέσιμο στο: <https://www.bankofgreece.gr/ekdoseis-ereyna/ekdoseis/ekthesh-nomismatikhs-politikhs>

Υπουργείο Οικονομικών (2020), *Εισηγητική έκθεση προϋπολογισμού 2021*, Νοέμβριος.

Ξενόγλωσση

Betcherman, G., Giannakopoulos, N., Laliotis, I., Pantelaiou, I., Testaverde, M., & Tzimas, G. (2020) "Reacting quickly and protecting jobs: The short-term impacts of the COVID-19 lockdown on the Greek labor market", *GLO Discussion Paper*, No. 613, Global Labor Organization (GLO), Essen. Διαθέσιμο στο: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/222449/1/GLO-DP-0613.pdf>

ECB (2021α) "The euro area capital stock since the beginning of the COVID-19 pandemic", *ECB Economic Bulletin*, Issue 2/2021. Διαθέσιμο στο: https://www.ecb.europa.eu/pub/economic-bulletin/focus/2021/html/ecb.ebbox202102_02~79710cb696.en.html

ECB (2021β) "What is driving the recent surge in shipping costs?", *ECB Economic Bulletin*, Issue 3/2021. Διαθέσιμο στο: https://www.ecb.europa.eu/pub/economic-bulletin/focus/2021/html/ecb.ebbox202103_01~8ecbf2b17c.en.html

ECB (2021γ) "Recent dynamics in energy inflation: the role of base effects and taxes", *ECB Economic Bulletin*, Issue 3/2021. Διαθέσιμο στο: https://www.ecb.europa.eu/pub/economic-bulletin/focus/2021/html/ecb.ebbox202103_04~0a0c8f0814.en.html

ECB (2021δ) "The definition of price stability", *Monetary Policy*. Διαθέσιμο στο: <https://www.ecb.europa.eu/mopo/strategy/pricestab/html/index.en.html>

European Commission (2020α) "State aid: Commission adopts Temporary Framework to enable Member States to further support the economy in the COVID-19 outbreak", March, Brussels. Διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_496

European Commission (2020β) "Coronavirus: Commission proposes to activate fiscal framework's general escape clause to respond to pandemic", March, Brussels. Διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_499

European Commission (2020γ) "Guidance to the Member States concerning foreign direct investment and free movement of capital from third countries, and the protection of Europe's strategic assets, ahead of the application of Regulation (EU) 2019/452 (FDI Screening Regulation)", Brussels. Διαθέσιμο στο: https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2020/march/tradoc_158676.pdf

EUROSTAT (2021) "Impact of COVID-19 on household consumption and savings". Διαθέσιμο στο: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/ddn-20210510-1>

Fitch Rating (2021) "Interest Rates to Remain on Hold until 2025", *Fitch Rating non-rating action commentary* ECB. Διαθέσιμο στο: <https://www.fitchratings.com/research/sovereigns/ecb-interest-rates-to-remain-on-hold-until-2025-01-09-2021>

Folinas, S. & Metaxas, T. (2020) "*Tourism: The Great Patient of Coronavirus COVID-2019*", University of Thessaly. Διαθέσιμο στο: https://mpr.ub.uni-muenchen.de/103515/1/MPRA_paper_99666.pdf

IMF (2020) "Fiscal policies to address the Covid-19 pandemic", *IMF Fiscal Monitor*. Διαθέσιμο στο: <https://www.imf.org/-/media/Files/Publications/fiscal-monitor/2020/October/English/ch1.ashx>

IMF (2021) "Fault Lines Widen in the Global Recovery", 2021 *World Economic Outlook Update*. Διαθέσιμο στο: <https://www.imf.org/-/media/Files/Publications/WEO/2021/Update/July/English/text.ashx>

IMF (2021a) Fiscal Monitor April 2021. Διαθέσιμο στο: <https://www.imf.org/en/Publications/FM/Issues/2021/03/29/fiscal-monitor-april-2021>

Ha, J., Kose, M., & Ohnsorge, F. (2021) Inflation During the Pandemic: What Happened? What is Next?, 1 July 2021. Διαθέσιμο στο: https://mpr.ub.uni-muenchen.de/108677/2/MPRA_paper_108677.pdf

Makin, A. J. & Layton, A. (2021) "The global fiscal response to COVID-19: Risks and repercussions", *Economic Analysis and Policy*, Vol. 69, March 2021, σσ. 340-349. Διαθέσιμο στο: doi.org/10.1016/j.eap.2020.12.016

OECD (2020) "The increase in bank deposits during the COVID-19 crisis: Possible drivers and implications", *OECD ECOSCOPE*. Διαθέσιμο στο: <https://oecdecoscope.blog/2020/12/10/the-increase-in-bank-deposits-during-the-covid-19-crisis-possible-drivers-and-implications/>

OECD (2020a) Economic Surveys: Greece 2020. Διαθέσιμο στο: https://www.oecd-ilibrary.org/economics/oecd-economic-surveys-greece-2020_b04b25de-en

OECD (2020β) "Foreign direct investment flows in the time of COVID-19", *Policy Responses to Coronavirus (COVID-19)*. Διαθέσιμο στο: <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/foreign-direct-investment-flows-in-the-time-of-covid-19-a2fa20c4/>

OECD (2021a) "How will rising shipping cost affect inflation in OECD countries?", *OECD ECOSCOPE*, June. Διαθέσιμο στο: <https://oecdecoscope.blog/2021/06/19/how-will-rising-shipping-cost-affect-inflation-in-oecd-countries/>

OECD (2021β) "The territorial impact of COVID-19: Managing the crisis and recovery across levels of government", *Policy Responses to Coronavirus (COVID-19)*, May. Διαθέσιμο στο: <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/the-territorial-impact-of-covid-19-managing-the-crisis-and-recovery-across-levels-of-government-a2c6abaf/>

Remes, J., Manyika, J., Smit, S., Kohli, S., Fabius, V., Dixon-Fyle, S. & Nakaliuzhnyi, A. (2021) "The consumer demand recovery and lasting effects of COVID-19", *McKinsey, Special Report*, March 2021.

The Economist (2021) "China's census shows its population is nearing its peak", *Finance & economics*, 13 May 2021. Διαθέσιμο στο: <https://www.economist.com/finance-and-economics/2021/05/13/chinas-census-shows-its-population-is-nearing-its-peak>

The World Bank (2021) "Global Economic Prospects June 2021", Chapter 1, *The World Bank Docs*, June 2021. Διαθέσιμο στο: <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/600223300a3685fe68016a484ee867fb-0350012021/related/Global-Economic-Prospects-June-2021-Global-Outlook.pdf>

The World Bank (2021) "Updated estimates of the impact of COVID-19 on global poverty: Turning the corner on the pandemic in 2021?", *The World Bank Blogs*. Διαθέσιμο στο: <https://blogs.worldbank.org/opendata/updated-estimates-impact-covid-19-global-poverty-turning-corner-pandemic-2021>

UN (2021) "Countries in Special Situations Hardest Hit by Climate Crisis, Pandemic, Delegates Say, as Second Committee Continues Session", *Meetings Coverage and Press Releases*, 7 October 2021. Διαθέσιμο στο: <https://www.un.org/press/en/2021/gaef3551.doc.htm>

UNCTAD (2021) "Investing In Sustainable Recovery", *World Investment Report 2021*. Διαθέσιμο στο: https://unctad.org/system/files/official-document/wir2021_en.pdf

VOXEU (2019) "The ECB's performance during the crisis: Lessons learned". Διαθέσιμο στο: <https://voxeu.org/article/ecb-s-performance-during-crisis>

World Economic Forum (2021) "5 things you should know about Europe's energy crisis", *Agenda*, 13 October 2021. Διαθέσιμο στο: <https://www.weforum.org/agenda/2021/10/5-facts-europe-energy-crisis/>

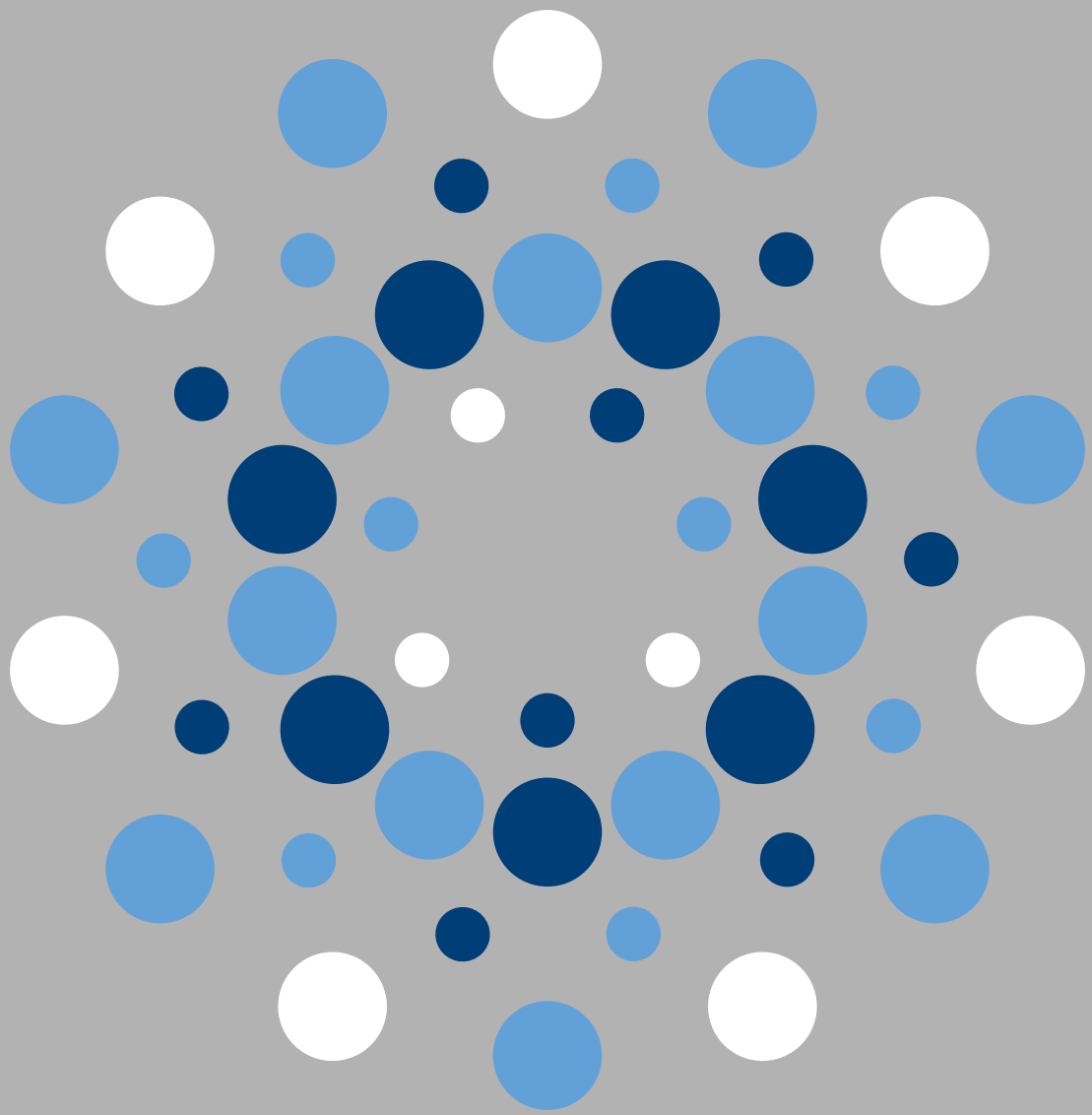
World Trade Statistic Review (2021) "Highlights of world trade in 2020 and the impact of COVID-19", Chapter 2. Διαθέσιμο στο: https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/wts2021_e/wts2021chapter02_e.pdf

ΜΕΡΟΣ II

Διαρθρωτικά των επιχειρήσεων

Η πανδημία επέφερε μια νέα εσωτερική γεωμετρία στους τομείς και τους κλάδους της ελληνικής οικονομίας αυξάνοντας τη ζήτηση και τον κύκλο εργασιών ορισμένων κλάδων και οδηγώντας στα Τάρταρα τη ζήτηση και τα έσοδα άλλων κλάδων.

Οι ανακατατάξεις εξετάζονται υπό το πρίσμα τόσο των διοικητικών στοιχείων όπως ανακοινώνονται και ταξινομούνται σε τακτική βάση από τη Στατιστική Υπηρεσία, όσο και των ερευνών οικονομικού κλίματος που πραγματοποιεί το Ινστιτούτου Μικρών Επιχειρήσεων με τη βοήθεια της δημοσκοπικής εταιρείας Marc.

1/ Εξελίξεις σε τομείς και κλάδους της ελληνικής οικονομίας

Λεωνίδα Βατικιώτης

^{1,1/} Επιχειρήσεις σε αναγκαστικό κλείσιμο: μια νέα οριζόντια διαίρεση

Η διακοπή οικονομικών δραστηριοτήτων κατ' εφαρμογή των μέτρων κοινωνικής αποστασιοποίησης επέφερε έναν νέο διαχωρισμό μεταξύ των επιχειρήσεων, που προστέθηκε σε όσους ξέρουμε (μικρές – μεγάλες, κ.ά.).

Το κλείσιμο επιχειρήσεων με κρατική εντολή για πρώτη φορά τον Μάρτιο του 2020 και για δεύτερη φορά τον Νοέμβριο του 2020 σε πανελλαδική κλίμακα δημιούργησε ένα πρωτόγνωρο διϊσμό στην ελληνική οικονομία. (Τα οικονομικά μέτρα που εφαρμόστηκαν κατά ημερομηνία ανακοίνωσης παρατίθενται στο παράρτημα του πρώτου κεφαλαίου). Μέχρι το 2019 υπήρχε η γνωστή σχέση αντιπαλότητας και συνεργασίας μεταξύ μικρομεσαίων και μεγάλων επιχειρήσεων, μεταξύ εξαγωγικών ή καινοτομικών και μη, μεταξύ επιχειρήσεων του πρωτογενούς, δευτερογενούς και τριτογενούς τομέα, μεταξύ αυτών που απασχολούν προσωπικό κι όσων δεν απασχολούν, κ.ο.κ. Από τον Μάρτιο του 2020 προστέθηκε μία ακόμη διάσταση, που διαίρεσε τις ελληνικές επιχειρήσεις: η κοινωνική επαφή. Κλάδοι που στηρίζονται στην προσωπική επαφή για την ολοκλήρωση της ανταλλαγής τέθηκαν σε αναστολή λειτουργίας σε μια αναγκαία κατά τ' άλλα προσπάθεια ανακοπής της μετάδοσης του κορωνοϊού. Με βάση επίσημα στοιχεία, σε ένα σύνολο 1.419.855 επιχειρήσεων (ή πιο κοντά στην πραγματικότητα, 870.494 επιχειρήσεων, όσες είναι δηλαδή οι επιχειρήσεις, αν εξαιρέσουμε εκείνες του πρωτογενούς τομέα), 210.217 επιχειρήσεις ή 14,8% του συνόλου τέθηκαν σε αναστολή λειτουργίας τον Μάρτιο του 2020. Τον Νοέμβριο του ίδιου έτους τέθηκαν σε αναστολή λειτουργίας 188.985 επιχειρήσεις ή 13,3% του συνόλου (ΕΛΣΤΑΤ, 2021α).

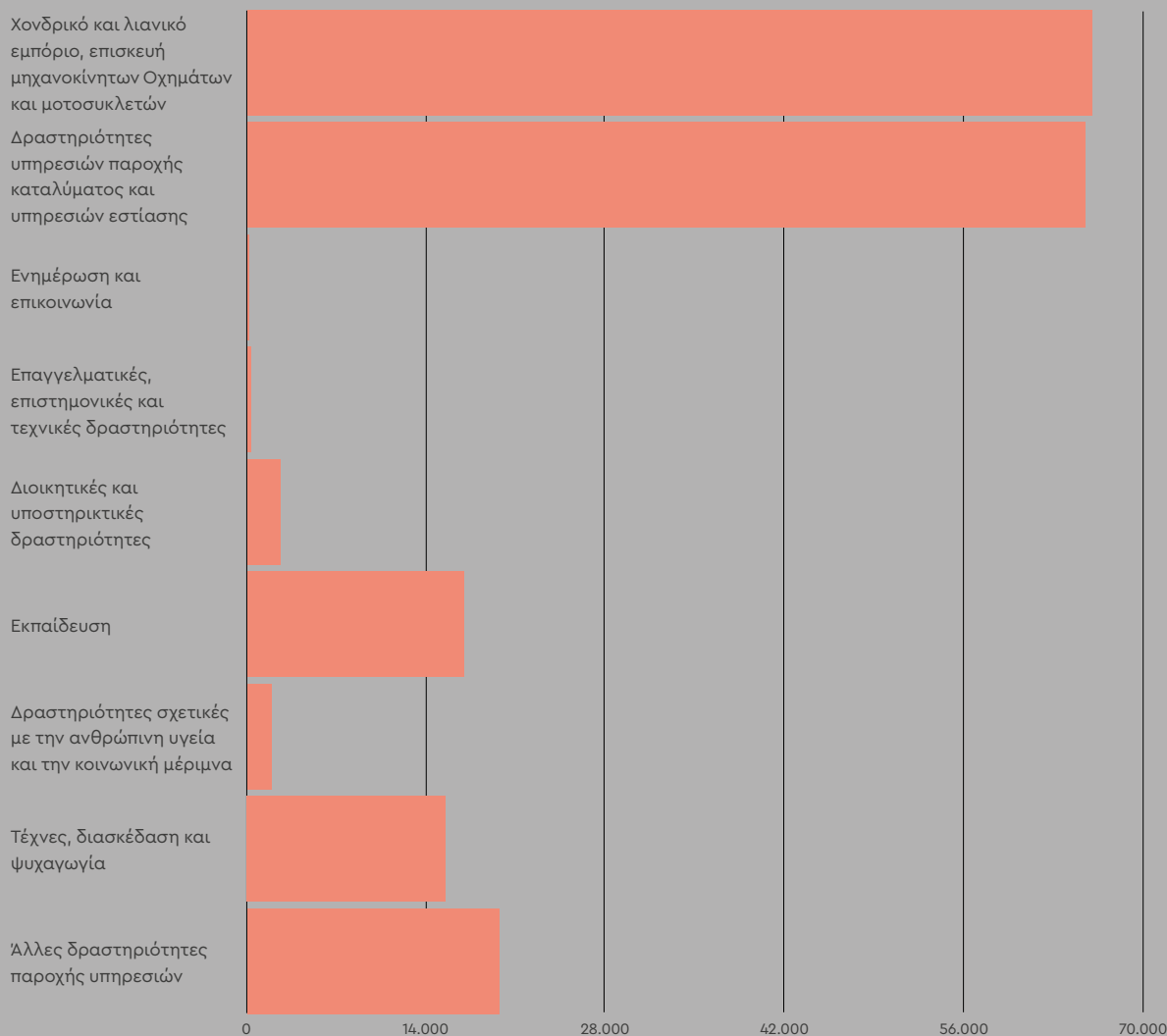
Πίνακας 1:**Τομείς που δεν επιβλήθηκε αναστολή λειτουργίας με κρατική εντολή και τομείς που επιβλήθηκε**

Μη αναστολή λειτουργίας με κρατική εντολή	Αναστολή λειτουργίας με κρατική εντολή
<ol style="list-style-type: none"> 1. Γεωργία, δασοκομία και αλιεία 2. Ορυχεία και λατομεία 3. Μεταποίηση 4. Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού, κλιματισμού 5. Παροχή νερού, επεξεργασία λυμάτων, διαχείριση αποβλήτων και δραστηριότητες εξυγίανσης 6. Κατασκευές 7. Μεταφορά και αποθήκευση 8. Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες 9. Διαχείριση ακίνητης περιουσίας 10. Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή μηχανοκίνητων οχημάτων, μοτοσυκλετών 2. Δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και υπηρεσιών εστίασης 3. Ενημέρωση και επικοινωνία 4. Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες 5. Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες 6. Εκπαίδευση 7. Ανθρώπινη υγεία και κοινωνική μέριμνα 8. Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία 9. Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών

Η συνύπαρξη κλάδων στους οποίους δεν έκλεισε ούτε μία μέρα, έστω μία επιχείρηση (π.χ. γεωργία, δασοκομία και αλιεία, μεταποίηση, κατασκευές, κ.ά.), με άλλους κλάδους στους οποίους έκλεισε το 85% ή ακόμη και το 89% των επιχειρήσεων (π.χ. παροχή καταλύματος και υπηρεσίες εστίασης ή εκπαίδευση) καθιστούν αναγκαία τη μελέτη των κλαδικών επιπτώσεων του αναγκαστικού κλεισίματος. Σε αυτό το επίπεδο λοιπόν διακρίνονται δύο γενικά σύνολα, όπως φαίνεται και στο Πίνακα 1: το πρώτο αποτελείται από τους τομείς στους οποίους δεν επιβλήθηκε αναστολή λειτουργίας και το δεύτερο σύνολο από τους τομείς στους οποίους επιβλήθηκε αναστολή λειτουργίας.

Μεταξύ των τομέων και των επιχειρήσεων που επιβλήθηκε αναγκαστικό κλείσιμο, τα βάρη δεν κατανεμήθηκαν ομοιόμορφα. Σε 188.985 επιχειρήσεις που έκλεισαν τον Νοέμβριο του 2020, όπως φαίνεται στο Γράφημα 1, ο τομέας με την υψηλότερη συμμετοχή αποδείχθηκε το χονδρικό και λιανικό εμπόριο, η επισκευή μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσυκλετών (66.000 επιχειρήσεις ή 34,92% του συνόλου), ο τομέας παροχής καταλύματος και εστίασης (65.513 επιχειρήσεις ή 34,67% του συνόλου), η εκπαίδευση (17.026 ή 9,01%), οι τέχνες, η διασκέδαση και ψυχαγωγία (15.531 επιχειρήσεις ή 8,22%), κ.ο.κ.

Γράφημα 1:
Αριθμός επιχειρήσεων κατά τομέα σε αναγκαστικό κλείσιμο 11/2020

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Η δεύτερη χειρότερη επίδοση, αυτή των επιχειρήσεων που διατηρούν καταλύματα και εστίαση, στον χάρτη των επιχειρήσεων που αναγκάστηκαν να κλείσουν υπογραμμίζει, μεταξύ άλλων δεικτών, το βαρύ τίμημα που πλήρωσαν οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις στη διάρκεια της πρόσφατης κρίσης. Στις δύο προηγούμενες ετήσιες εκθέσεις του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ ξεχωρίσαμε 5 από τους 19 τομείς στους οποίους δραστηριοποιούνται κυρίως οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις: α) μεταποίηση, β) διαχείριση ακίνητης περιουσίας, γ) κατασκευές, δ) καταλύματα και εστίαση και ε) ακίνητη περιουσία (ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, 2019 & 2020). Ελέγχοντας την ανταπόκρισή τους στην κρίση, διαπιστώσαμε βάσει επίσημων στοιχείων ότι στους τομείς της ελληνικής οικονομίας που άντεξαν την κρίση και μάλιστα βγήκαν ενισχυμένοι (με κριτήριο την εξέλιξη της απασχόλησης, του αριθμού των επιχειρήσεων, κ.ά.) συγκαταλέγεται μόνο ένας τομέας από τους πέντε των ΜμΕ: «Από τους κλάδους που μπορούν να χαρακτηριστούν ως δυναμικοί κλάδοι, τους οποίους ανέδειξε η κρίση και λειτουργούν ως μηχανισμοί υπέρβασής της, μόνο ένας ανήκει στους πέντε κλάδους όπου δραστηριοποιούνται κατά κύριο λόγο οι ΜμΕ: Οι δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και υπηρεσιών εστίασης» (ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, 2019).

Επομένως, η τρέχουσα κρίση αμφισβητεί τη βιωσιμότητα του μοναδικού κλάδου των ΜμΕ που άντεξε από την κρίση των Μνημονίων.

Ο διχασμός της ιδιωτικής οικονομίας, ήτοι μεταξύ των κλάδων που εξαρτώνται από την κοινωνική επαφή και στους οποίους επιβλήθηκε αναγκαστικό κλείσιμο και όλων των άλλων, δεν αποτέλεσε ελληνικό φαινόμενο. Χαρακτήρισε όλες εκείνες τις χώρες που στο πρώτο, το δεύτερο ή το τρίτο κύμα επλήγησαν από την κρίση του κορωνοϊού. Σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, «υπηρεσίες έντασης επαφών (εμπόριο, μεταφορές, καταλύματα και τέχνες), που συνήθως είναι σχετικά αδιάφορες προς τον οικονομικό κύκλο, επηρεάστηκαν περισσότερο. Στο αποκορύφωμα του πρώτου κύματος στο 2ο τρίμηνο του 2020, η δραστηριότητα σε αυτούς τους τομείς ήταν 25% χαμηλότερη σε σχέση με τις τάσεις πριν την πανδημία του κορωνοϊού. Από την άλλη μεριά, τομείς που συνήθως ακολουθούν τον οικονομικό κύκλο επηρεάστηκαν σχετικά λιγότερο, όπως η βιομηχανία (-19%) και οι κατασκευές (-15%). Υπηρεσίες με υψηλά ειδικευμένο προσωπικό και μεγάλο περιθώριο για τηλεργασία, όπως οι τεχνολογίες επικοινωνιών και πληροφορική, ο χρηματοπιστωτικός τομέας και η διαχείριση ακίνητης περιουσίας συρρικνώθηκαν λιγότερο από -10% (European Commission, 2021).

Οι κλαδικές επιπτώσεις της κρίσης της πανδημίας θα έχουν σημαντικές δευτερογενείς επιπτώσεις και στην οικονομική γεωγραφία της Ελλάδας (Λαμπριανίδης, 2012). Οι έντονες περιφερειακές αντιθέσεις που ήδη χαρακτηρίζουν τη χώρα μας (κι εκδηλώνονται με την συνύπαρξη περιφερειών που εξαρτώνται κατά μεγάλο μέρος από τον τουρισμό με περιφέρειες που εξαρτώνται σημαντικά από τη γεωργία και καθόλου από τον τουρισμό) θα οξυνθούν. Σε μια σειρά χώρες, όπως τις ΗΠΑ, η νέα οικονομική γεωγραφία που ανέκυψε μετά την πανδημία αποτελεί ήδη αντικείμενο μελέτης (Klein & Smith, 2021).

Οι ιδιαίτερες επιπτώσεις της κρίσης της πανδημίας στις μικρομεσαίες δεν αποτελεί ελληνική ιδιαιτερότητα. Έρευνα του ΔΝΤ σε 17 χώρες έδειξε ότι ο κορωνοϊός (χωρίς να ληφθούν μέτρα από τις κυβερνήσεις) θα αυξήσει τις χρεοκοπίες μικρομεσαίων επιχειρήσεων κατά 9%, ενώ οι τομείς που πλήττονται περισσότερο από κάθε άλλον είναι: καταλύματα, εστίαση, τέχνες, διασκέδαση και εκπαίδευση (Kalemi-Ozcan κ.ά., 2020).

^{1,2/} Τρεις τάσεις: συγκρίνοντας το 2021 ως προς το 2019

Για την πλειοψηφία των επιχειρήσεων ο κύκλος εργασιών του 1ου εξαμήνου του 2021 ξεπέρασε εκείνον του 2020, αλλά υπολείπεται του κύκλου εργασιών του 2019. Όχι όμως για όλες τις επιχειρήσεις.

Το πρώτο εξάμηνο του 2021, για το οποίο υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία, ο κύκλος εργασιών των επιχειρήσεων παρουσίασε την εξής εικόνα: ήταν υψηλότερος μεν του κύκλου εργασιών του 1ου εξαμήνου του 2020, αλλά υποδεέστερος του κύκλου εργασιών του τελευταίου, προ-κορωνοϊού έτους, ήτοι του 2019. Αυτή η εικόνα αποτυπώθηκε στο σύνολο του κύκλου εργασιών όλων των τομέων ύψους 141,94 δισ. ευρώ που υπολείπεται του 2019 (150,01 δισ. ευρώ) αλλά υπερβαίνει εκείνον του 2020 (127,73 δισ. ευρώ) και σε πολλούς τομείς. Για παράδειγμα, ορυχεία και λατομεία, κατασκευές, μεταφορά και αποθήκευση, ενημέρωση και επικοινωνία, διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες και τέλος εκπαίδευση εμφάνισαν το 2021 κύκλο εργασιών υψηλότερο του 2020, αλλά χαμηλότερο του 2019. Η «τοποθέτηση» του 1ου εξαμήνου του 2021 μεταξύ του 2019 και του 2020 ως ένα εξάμηνο μερικής ανάκαμψης, εξηγείται στη βάση των χαλαρότερων απαγορευτικών μέτρων που υιοθετήθηκαν το 2021 σε σχέση με το 2020.

Υπάρχουν ωστόσο και δύο εξαιρέσεις σε αυτή τη γενική τάση που επιβεβαιώνουν ότι η κρίση της πανδημίας δεν αποτέλεσε ένα δυσάρεστο διάλειμμα σε μια ανθηρή οικονομική πορεία (Λάσκος, 2021).

Η πρώτη εξαίρεση αφορά τομείς που ο κύκλος εργασιών τους το 1ο εξάμηνο του 2021 αυξήθηκε, όπως αναμενόταν, όχι μόνο έναντι του 2020, αλλά κι έναντι του 2019. Πρόκειται για τους εξής τομείς: γεωργία, δασοκομία και αλιεία (αύξηση κατά 19% ως προς το 2019 και κατά 18% ως προς το 2020), μεταποίηση (4% ως προς το 2019 και 19% ως προς το 2020), χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσυκλετών (2% ως προς το 2019 και 12% ως προς το 2020), επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες (7% ως προς το 2019 και 15% ως προς το 2020), άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση (7% ως προς το 2019, 9% ως προς το 2020) και τέλος δραστηριότητες σχετικά με την ανθρώπινη υγεία (17% ως προς το 2019, 22% ως προς το 2020).

Η δεύτερη εξαίρεση αφορά τομείς που κατά το 1ο εξάμηνο του 2021 ο κύκλος εργασιών τους δεν εμφανίζεται μειωμένος έναντι του 2019, αλλά και έναντι του 2020. Στους ακόλουθους δύο τομείς, το 2020 ξεκίνησε μια πτώση που δεν αντιστράφηκε το 2021, όπως συνέβη σε όλη την οικονομία: διαχείριση ακίνητης περιουσίας (μείωση κατά 68% ως προς το 2019 και 11% ως προς το 2020) και τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία (μείωση κατά 44% ως προς το 2019 και κατά 15% ως προς το 2020). Η πτώση που καταγράφουν αυτοί οι δύο κλάδοι το 2021 δείχνει σαν το τρέχον έτος να επιβλήθηκε ακόμη σκληρότερο lockdown από το 2020 ή σαν το 2020 οι κλάδοι αυτοί να εισήλθαν σε μια καθοδική πορεία, χάνοντας τη δυναμική και τη σημασία που είχαν στο ΑΕΠ πριν την πανδημία.

Πίνακας 2: Κύκλος Εργασιών (σε χιλ. ευρώ), από διοικητικές πηγές, για το σύνολο των επιχειρήσεων της ελληνικής οικονομίας (Στατιστικό Μητρώο Επιχειρήσεων έτους 2018), ανά τομέα οικονομικής δραστηριότητας (NACE Αναθ. 2)

Οικονομική δραστηριότητα	Κύκλος Εργασιών (σε χιλ. ευρώ)						
	2019		2020			2021	
	Α εξάμηνο	Β εξάμηνο	Γ εξάμηνο	Α εξάμηνο	Β εξάμηνο	Γ εξάμηνο	Α εξάμηνο
Γεωργία, δασοκομία και αλιεία	2.888.007	3.975.314	6.863.321	2.916.780	4.184.280	7.101.060	3.433.306
Ορυχεία και λατομεία	423.987	467.165	891.152	358.133	440.095	798.228	389.341
Μεταποίηση	31.202.985	32.498.377	63.701.362	27.297.116	29.219.556	56.516.672	32.563.754
Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού και κλιματισμού	10.122.521	10.753.544	20.876.065	8.519.401	9.621.189	18.140.590	(**)
Παροχή νερού, επεξεργασία λυμάτων, διαχείριση αποβλήτων και δραστηριότητες εξυγίανσης	928.472	1.019.930	1.948.402	856.124	1.055.281	1.911.405	(**)
Κατασκευές	4.257.642	5.740.652	9.998.294	3.650.670	5.771.113	9.421.783	4.077.268
Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσυκλετών	60.017.082	65.625.585	125.642.667	54.530.479	61.004.201	115.534.680	61.047.687
Μεταφορά και αποθήκευση	8.124.542	9.168.534	17.293.076	5.982.006	6.763.546	12.745.552	6.424.736
Δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και υπηρεσιών εστίασης	4.776.200	8.862.363	13.638.563	1.960.460	4.495.133	6.455.593	2.197.297
Ενημέρωση και επικοινωνία	6.027.237	6.087.326	12.114.563	5.300.821	5.970.225	11.271.046	5.734.463
Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες	6.949.369	6.119.432	13.068.801	5.736.756	4.375.283	10.112.039	(**)
Διαχείριση ακίνητης περιουσίας	2.130.458	1.336.361	3.466.819	775.922	964.318	1.740.240	692.494
Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες	4.486.447	5.646.704	10.133.151	4.162.955	5.576.731	9.739.686	4.779.322
Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες	3.041.715	4.232.278	7.273.993	2.002.484	2.722.906	4.725.390	2.257.165
Άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση	188.686	254.655	443.341	185.546	256.929	442.475	201.361
Εκπαίδευση	178.809	242.878	421.687	162.568	213.444	376.012	175.534
Δραστηριότητες σχετικές με ανθρώπινη υγεία και κοινωνική μέριμνα	1.017.047	1.077.214	2.094.261	973.735	1.121.808	2.095.543	1.188.486
Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία	2.617.318	2.893.726	5.511.044	1.722.890	2.121.546	3.844.436	1.463.246
Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών	601.580	763.312	1.364.892	496.136	631.836	1.127.972	521.564
Άγνωστη δραστηριότητα	35.228	135.514	170.742	137.721	199.867	337.588	185.920
Γενικό Σύνολο	150.015.332	166.900.864	316.916.196	127.728.703	146.709.287	274.437.990	141.943.070

Ενδιαφέρον ωστόσο έχει το γεγονός ότι από αυτούς τους δύο κλάδους (ακίνητη περιουσία και τέχνες), που έδειξαν όμοια οικονομική συμπεριφορά το 2021 σε σχέση με το παρελθόν, μόνο ο κλάδος των τεχνών υπάχθηκε στους νόμους για αναγκαστικό κλείσιμο εξαιτίας της πανδημίας, ενώ η ακίνητη περιουσία δεν συμπεριλαμβανόταν στους σχετικούς κλάδους. Η συγκεκριμένη διάσταση -και στο βαθμό που δεν ακολούθησαν εξειδικευμένα μέτρα για την ανακούφιση των επαγγελματιών των δύο κλάδων- επιβεβαιώνει την ποσοτική ανεπάρκεια και την ποιοτική ακαταλληλότητα των μέτρων ανακούφισης που ελήφθησαν, καθώς δεν στόχευσαν σε κλάδους, ακόμη κι επιμέρους υποκλάδους, με τη δέουσα λεπτομέρεια. Ο τομέας της ακίνητης περιουσίας δεν επωφελήθηκε των μέτρων ανακούφισης, μιας και δεν έκλεισε, όπως για παράδειγμα η εστίαση. Εν τούτοις, αποδείχθηκε εξαιρετικά επιρρεπής στην οικονομική συγκυρία με αποτέλεσμα ο κύκλος εργασιών του να υποστεί κάθετη πτώση λόγω της γενικότερης ύφεσης και αβεβαιότητας που αποθαρρύνει αγοραπωλησίες ακίνητης περιουσίας. Από την άλλη, οι τέχνες, λόγω της σφοδρότητας της πτώσης του κύκλου εργασιών έπρεπε να τύχουν πιο γενναίων επιδοτήσεων, καθώς σε κανέναν άλλο τομέα από όσους έκλεισαν δεν καταγράφηκε μείωση του κύκλου εργασιών το 1ο εξάμηνο τόσο του 2020 όσο και του 2021.

Η ανάγκη καλά στοχευμένων μέτρων στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις, που θα ξεφεύγουν από τις γενικές ενισχύσεις ανά κλάδο, προκύπτει ως συμπέρασμα κι ως ανάγκη και για την επόμενη περίοδο με βάση την ευρωπαϊκή εμπειρία (Juergensen κ.ά., 2020).

^{1.3/} Κλαδική επισκόπηση

Αποκλίνουσες ήταν οι τροχιές που διέγραψαν οι σπουδαιότεροι κλάδοι της ελληνικής οικονομίας, με κριτήριο τον κύκλο εργασιών και την απασχόληση.

Στη συνέχεια εξετάζονται οι εξελίξεις από το 2019 σε 5 κλάδους της ελληνικής οικονομίας: λιανικό και χονδρικό εμπόριο, καταλύματα, εστίαση, κατασκευές και βιομηχανία. Τέλος, παρουσιάζονται στοιχεία για την έναρξη και τη λήξη δραστηριοτήτων επιχειρήσεων (δημογραφικά).

Λιανικό και χονδρικό εμπόριο

Οι οικονομικές εξελίξεις δεν ακολούθησαν μια ομοιόμορφη τροχιά, όχι μόνο στο εσωτερικό του τομέα χονδρικού και λιανικού εμπορίου, επισκευής μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσυκλετών (που είδε τον συνολικό κύκλο εργασιών του το 1ο εξάμηνο του 2021 να αυξάνεται ακόμη κι έναντι του 2019), αλλά ακόμη και στο εσωτερικό του επιμέρους κλάδου του λιανικού εμπορίου. Υπάρχουν υποκλάδοι που βελτίωσαν σημαντικά τη θέση τους κι άλλοι που υπέστησαν μεγάλη απώλεια εσόδων, χωρίς μάλιστα την δυνατότητα να απωλέσουν απλώς μέρος των εσόδων τους.

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 3, οι μεγάλοι χαμένοι του πρώτου, αυστηρού κύματος αναγκαστικού κλεισίματος το 2020, ήταν ο κλάδος καυσίμων και λιπαντικών αυτοκινήτων, που είδε τον κύκλο εργασιών του να μειώνεται πάνω από 5 ποσοστιαίες μονάδες σε σχέση με τον προηγούμενο χρόνο (ΕΛΣΤΑΤ, 2021β). Δεν περνάει απαρατήρητο ότι ο κύκλος εργασιών του υποκλάδου καυσίμων και λιπαντικών αυτοκινήτων μειώνεται σταθερά από το 2010. Είναι μια τάση που επηρεάζει δεκάδες

ακόμη επαγγέλματα που συνδέονται με τα οχήματα. Μια εξήγηση, για τα τελευταία δύο χρόνια, πέραν των προφανών (απαγόρευση των μετακινήσεων και αγορά από πολυκαταστήματα, μιας και η ανάλυση αφορά πωλήσεις μόνον από εξειδικευμένα καταστήματα), βρίσκεται στη μείωση του αριθμού των νέων επιβατηγών αυτοκινήτων που κυκλοφόρησαν για πρώτη φορά στην Ελλάδα. Βάσει των πιο πρόσφατων στοιχείων, το 1ο οκτάμηνο του 2021 κυκλοφόρησαν 117.955 νέα επιβατηγά, περισσότερα μεν σε σχέση με το 2020 (93.670), αλλά σημαντικά λιγότερα σε σχέση με το 2019: 137.231 (ΕΛΣΤΑΤ, 2021γ). Εξαιρώντας από τον γενικό δείκτη του κύκλου εργασιών στο λιανικό εμπόριο τα καύσιμα και λιπαντικά, διαπιστώνουμε ότι η πτώση από το 2019 στο 2020 ήταν ασήμαντη και σε κάθε περίπτωση πάνω από τον κύκλο εργασιών του 2015 που αποτελεί έτος αναφοράς. Σημαντική πτώση καταγράφηκε επίσης το 2020 και στον κύκλο εργασιών στα πολυκαταστήματα. Παρά την εύνοια που επιδείχθηκε εκ μέρους της πολιτείας, μέσω για παράδειγμα της εισαγωγής καινοφανών πρακτικών τύπου click away που εισήχθη στο τέλος του 2020, παραμονές των γιορτών, οι καταναλωτές αντιμετώπισαν με επιφύλαξη τις συνθήκες υγιεινής των πολυκαταστημάτων. Πτώση επίσης εμφανίστηκε και στις πωλήσεις στα καταστήματα ένδυσης - υπόδησης.

Στους κερδισμένους του λιανικού εμπορίου το 2020 συγκαταλέγονται: Πρώτον, τα καταστήματα ειδών διατροφής όπου συγκεντρώνονται τα μεγάλα καταστήματα τροφίμων (super markets) και τρόφιμα--καπνός (όπου συγκεντρώνονται όλα τα εξειδικευμένα καταστήματα εμπορίου τροφίμων: φρούτων και λαχανικών, κρέατος, ψαριών, αρτοποιίας, ζαχαροπλαστικής κ.λπ.). Ο αυξημένος κύκλος εργασιών στο εμπόριο τροφίμων επιβεβαιώνεται από τις αλλαγές που καταγράφηκαν στην κατανομή δαπανών των οικογενειακών προϋπολογισμών το 2020 (ΕΛΣΤΑΤ, 2021δ). Ειδικότερα, παρατηρούμε ότι σε είδη διατροφής και μη οινοπνευματώδη ποτά αφιερώθηκε το 23,1% των οικογενειακών προϋπολογισμών και σε οινοπνευματώδη ποτά και καπνό το 3,9%, όταν το 2019 σε αυτές τις δύο κατευθύνσεις είχε αφιερωθεί το 20% και 3,4% των προϋπολογισμών, αντίστοιχα.

Στους κερδισμένους του λιανικού εμπορίου το 2020 συγκαταλέγεται δεύτερον τα φαρμακευτικά και καλλυντικά (όπου επίσης συμπεριλαμβάνονται και καταστήματα ιατρικών και ορθοπεδικών ειδών) και τρίτον, οι πωλήσεις εκτός καταστημάτων, όπου περιλαμβάνονται πωλήσεις με αλληλογραφία ή μέσω διαδικτύου, τρόφιμα, ποτά και καπνός σε υπαίθριους πάγκους και αγορές κ.ά.

Πίνακας 3: Δείκτης κύκλου εργασιών στο λιανικό εμπόριο 2010–2021 (Έτος βάσης 2015=100,0)

Έτη	Γενικός Δείκτης	Γενικός Δείκτης (εκτός καυσίμων – λιπαντικών)[3]	Καταστήματα ειδών διατροφής (*)	Λοιπά καταστήματα (εκτός καυσίμων)	Μεγάλα καταστήματα τροφίμων (super markets)	Πολυκαταστήματα
Μέσοι ετήσιοι δείκτες						
2010	137,8	136,1	123,7	152,1	120,9	139,5
2011	127,9	125,6	120,7	132,0	120,0	142,6
2012	113,9	111,4	111,3	111,5	111,6	134,6
2013	104,1	101,8	102,4	101,4	101,6	116,7
2014	103,0	100,8	101,5	100,2	101,4	105,8
2015	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
2016	97,9	99,4	99,2	99,8	99,4	104,1
2017	99,6	100,3	99,2	101,7	99,9	102,7
2018	101,6	102,0	101,9	101,5	103,4	101,1
2019	102,9	103,2	102,8	102,0	105,3	88,6
2020	98,9	102,9	108,0	99,9	112,7	80,7

Έτη	Καύσιμα και λιπαντικά αυτοκινήτων	Τρόφιμα – Ποτά – Καπνός	Φαρμακευτικά - Καλλυντικά	Ένδυση – Υπόδηση	Έπιπλα – Ηλεκτρικά είδη – Οικιακός εξοπλισμός	Βιβλία – Χαρτικά – Λοιπά είδη	Πωλήσεις εκτός καταστημάτων
Μέσοι ετήσιοι δείκτες							
2010	143,9	143,8	154,6	150,3	185,5	113,3	172,0
2011	137,6	127,0	137,5	120,5	153,7	106,7	124,2
2012	124,5	111,2	117,9	96,8	125,0	93,9	98,0
2013	115,1	109,4	99,8	94,0	112,8	92,0	96,7
2014	113,3	102,2	102,0	96,1	107,1	95,1	99,0
2015	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
2016	90,8	97,6	97,9	101,9	97,7	101,9	93,8
2017	97,1	95,5	96,5	104,0	100,3	107,7	113,4
2018	101,3	93,4	96,2	104,3	102,9	108,4	126,0
2019	102,4	88,1	97,9	104,6	107,8	116,1	122,9
2020	81,2	83,0	115,7	80,4	102,1	109,4	153,1

Εξετάζοντας τον Ιούλιο του 2021 (τελευταίος μήνας για τον οποίο υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία) σε σύγκριση με τον Ιούλιο του προηγούμενου έτους παρατηρούμε ότι καταγράφηκε άνοδος του γενικού δείκτη πωλήσεων κατά 11,6%. Τα εμπορικά πώλησης φαρμακευτικών/καλλυντικών συνεχίζουν να καταγράφουν ρεκόρ πωλήσεων (εντός του κλάδου του λιανικού εμπορίου), πετυχαίνοντας αύξηση του κύκλου εργασιών τους κατά 27%, που σημαίνει ότι παρά την υποχώρηση της πανδημίας τα νοικοκυριά συνεχίζουν να δαπανούν μέρος του εισοδήματός τους σε φαρμακευτικές ανάγκες. Ακολουθεί στην άνοδο τον Ιούλιο του 2021 η ένδυση-υπόδηση (23,3%), που το 2020 ως προς το 2019 είδε τις πωλήσεις της να μειώνονται σημαντικά. Η κάλυψη το 2021 μέρους των απωλειών της ένδυσης -υπόδησης του 2020 (ως προς το 2019) αφήνει ανοικτό το ερώτημα κατά πόσο η στροφή ενός τμήματος των εργαζομένων στην τηλεργασία (που μειώνει το κόστος ένδυσης-υπόδησης, δεδομένων των απαιτήσεων που υπάρχουν στους χώρους εργασίας) θα επηρεάσει τις πωλήσεις του κλάδου. Αύξηση άνω του μέσου όρου κατέγραψαν επίσης οι κλάδοι τροφίμων-ποτών-καπνών (13,3%) και επίπλων-ηλεκτρικών ειδών και οικιακού εξοπλισμού (12,6%).

Ο δείκτης απασχολούμενων ατόμων στο λιανικό εμπόριο κινήθηκε προς την ίδια κατεύθυνση με τον κύκλο εργασιών. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 2, το 2ο τρίμηνο του 2021 η απασχόληση ξεπέρασε τις αντίστοιχες επιδόσεις του 2019 και 2021. Τα σκήπτρα στην απασχόληση διατηρεί ο κλάδος ειδών διατροφής, πολύ περισσότερο από κάθε άλλη προηγούμενη χρονιά (ΕΛΣΤΑΤ, 2021ιβ).

Πίνακας 4: Εξέλιξη του δείκτη απασχολούμενων ατόμων στο λιανικό εμπόριο, Έτος βάσης: 2015=100,0

Έτος / Τρίμηνο	Δείκτες			
	Γενικός Δείκτης	Γενικός Δείκτης (εκτός του κλάδου καυσίμων αυτοκινήτων)	Δείκτης στον κλάδο ειδών διατροφής	Γενικός Δείκτης (εκτός των κλάδων διατροφής και καυσίμων)
2019	102,1	102,7	105,8	99,7
	105,1	105,9	108,4	103,5
	107,1	107,8	111,3	104,4
	105,0	105,4	107,7	103,2
2020	105,3	105,9	110,1	101,5
	105,4	105,9	110,9	100,8
	106,5	106,9	112,2	101,4
	104,1	104,5	113,3	95,1
2021	104,3	104,4	113,9	94,3
	106,8	107,0	116,3	97,0

Σχετικά με τα φαρμακεία, το 2020 ο αριθμός τους παρουσίασε αύξηση κατά 1,09% (99 φαρμακεία) σε σχέση με το προηγούμενο έτος. Συνολικά λειτουργούσαν 10.427 φαρμακεία στο σύνολο της χώρας, εκ των οποίων τα 3.674 (35,2%) στην Περιφέρεια Αττικής. Η μεγαλύτερη αύξηση σε απόλυτες τιμές το 2020 παρατηρήθηκε στην Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας με 22 νέα φαρμακεία (3,5%), ενώ η μεγαλύτερη μείωση παρατηρήθηκε στην Αττική με 7 λιγότερα φαρμακεία (-0,2%). Με κριτήριο τον αριθμό φαρμακείων ανά 10.000 κατοίκους, ενώ στο σύνολο της χώρας ο μέσος όρος είναι 9,7, τα πρωτεία κρατούν η Θεσσαλία (11,2) και η Κεντρική Μακεδονία (10,5). Αύξηση στον αριθμό των φαρμακείων είχε παρατηρηθεί και το 2019 (10.328), έναντι του 2018 (10.250), αντανακλώντας την αυξημένη ζήτηση φαρμακευτικών προϊόντων (ΕΛΣΤΑΤ, 2021).

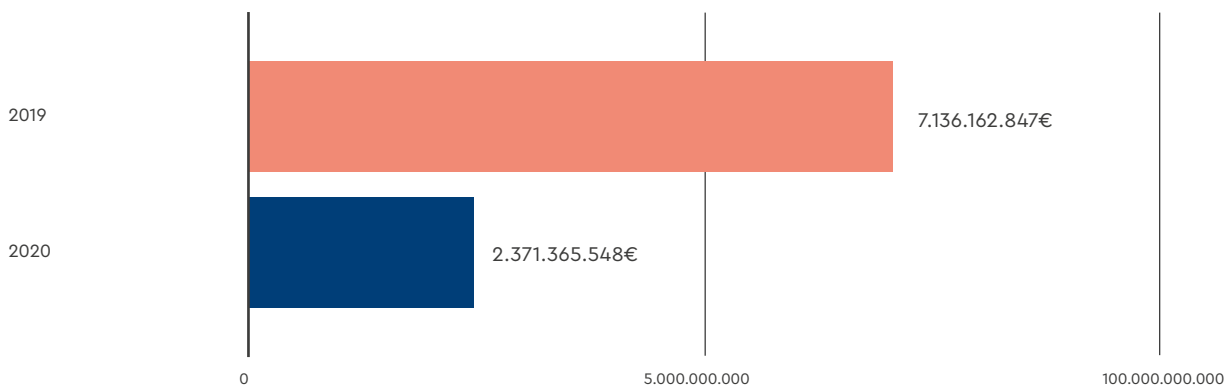
Ο δείκτης κύκλου εργασιών στο χονδρικό εμπόριο κατά το 2ο τρίμηνο του 2021, σε σύγκριση με τον αντίστοιχο δείκτη του 2ου τριμήνου του προηγούμενου έτους παρουσίασε αύξηση κατά 30,8%, ενώ σε σύγκριση με τον αντίστοιχο δείκτη του πρώτου τριμήνου παρουσίασε αύξηση κατά 13,3% (ΕΛΣΤΑΤ 2021θ).

Σε κάθε περίπτωση οι ποσοτικές αλλαγές που παρατηρούνται είναι η κορυφή του παγόβουνου βαθύτερων διεργασιών που ωρίμαζαν επί χρόνια στο εμπόριο κι επί πανδημίας επιταχύνθηκαν, όπως η αύξηση του ηλεκτρονικού εμπορίου, η ανάδυση των υβριδικών αγορών rhygital, ως συνδυασμός του physical και του digital, κ.α. (McKinsey & Company, 2021).

Καταλύματα

Ο ετήσιος κύκλος εργασιών του κλάδου των καταλυμάτων (κλάδος 55 NACE αναθ. 2), βάσει διοικητικών πηγών το 2020 σε σύγκριση με το 2019 μειώθηκε κατά περισσότερο από 66% (από 7,14 δισ. ευρώ σε 2,37 δισ. ευρώ), όπως φαίνεται στο Γράφημα 2 (ΕΛΣΤΑΤ, 2021ε).

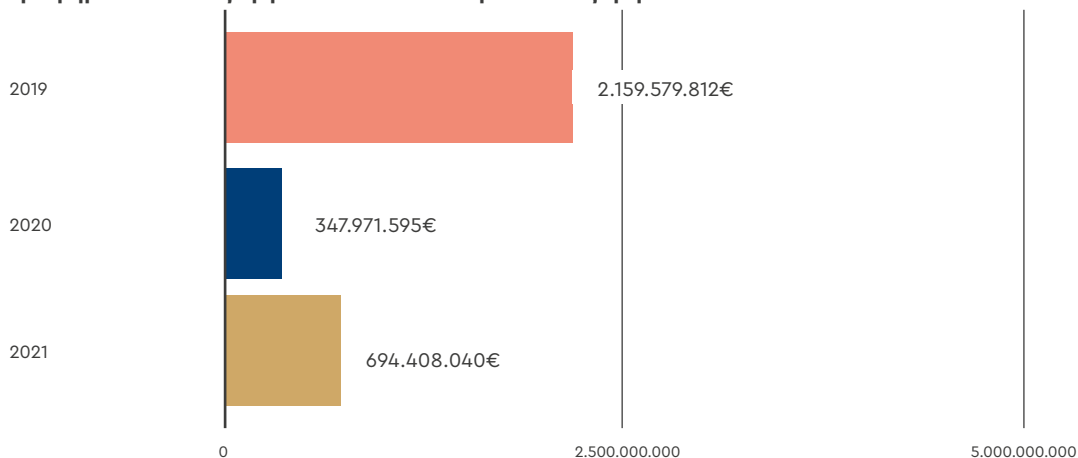
Γράφημα 2: Κύκλος εργασιών κλάδου Παροχής Καταλυμάτων

Μεταβολή: -66,77%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

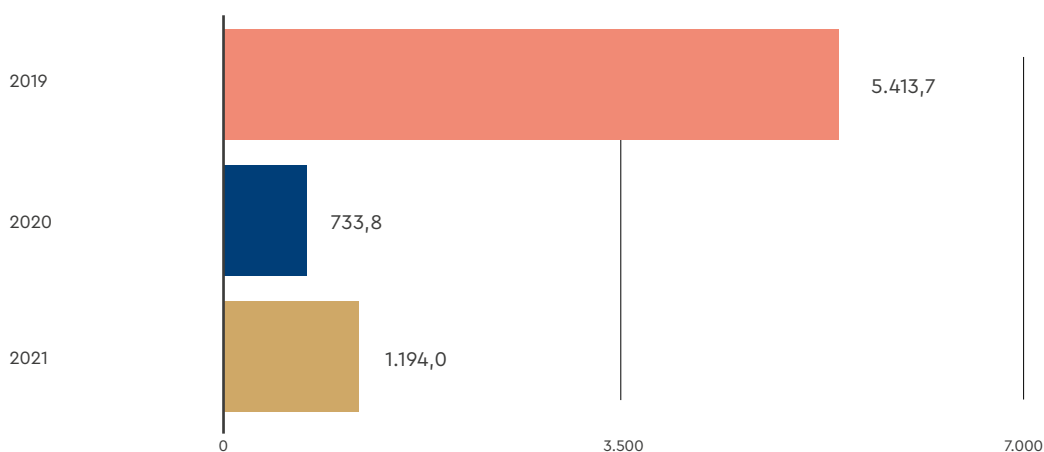
Δεδομένου ότι τα πιο πρόσφατα στοιχεία αφορούν το 2ο τρίμηνο του 2021, η μοναδική αξιόπιστη και πρόσφατη σύγκριση για τα τρία τελευταία έτη μπορεί να γίνει στη βάση του 1ου εξαμήνου, αθροίζοντας τα δύο 1α τρίμηνα κάθε έτους. Στη βάση αυτή, κι όπως φαίνεται στο Γράφημα 3, ο κύκλος εργασιών του 2021 (694,41 εκ. ευρώ) ήταν διπλάσιος του κύκλου εργασιών του 2020 (347,97 εκ. ευρώ), σημαντικά υποδεέστερος όμως του 2019 (2,16 δισ. ευρώ), μόλις το ένα τρίτο...

Γράφημα 3: Κύκλος εργασιών σε Καταλύματα 1ο εξάμηνο

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Η μείωση του κύκλου εργασιών στα καταλύματα επιβεβαιώνεται και από τα στοιχεία της Έρευνας ποιοτικών χαρακτηριστικών ημεδαπών τουριστών της ΕΛΣΤΑΤ για το έτος 2020 (ΕΛΣΤΑΤ, 2021ιθ). Βάσει αυτής της έρευνας, τα άτομα όλων των ηλικιών που πραγματοποίησαν τουλάχιστον ένα ταξίδι ανήλθαν σε 3,8 εκ. και πραγματοποιήθηκαν 5,8 εκ. ταξίδια, σημειώνοντας μείωση κατά 17,7% και 21,9% αντίστοιχα σε σύγκριση με το έτος 2019. Το σύνολο των διανυκτερεύσεων το 2020 ανήλθε σε 66,6 εκ. και οι δαπάνες σε 1.822,1 εκ. ευρώ, σημειώνοντας μείωση 11,3% και 27,4% αντίστοιχα σε σχέση με το 2019.

Ανάλογη εικόνα ραγδαίας πτώσης προκύπτει επίσης και από τα στοιχεία που περιγράφουν τις δαπάνες των αλλοδαπών τουριστών. Οι συνολικές τουριστικές εισπράξεις το 2020 των αλλοδαπών τουριστών έφτασαν τα 4,32 δισ. ευρώ από 18,18 δισ. ευρώ το 2019, μειώθηκαν δηλαδή κατά τρία τέταρτα. Χρησιμοποιώντας τα εξάμηνα για να έχουμε όσο το δυνατόν πιο πρόσφατα στοιχεία, παρατηρούμε βάσει των στοιχείων που περιλαμβάνονται στο Γράφημα 4 ότι το 1ο εξάμηνο του 2020 μειώθηκαν κατά 86% σε σχέση με το 2019, ενώ το 1ο εξάμηνο του 2021 η μείωση έφτασε το επίσης μεγάλο ποσοστό του 78% (Τράπεζα της Ελλάδας, 2021).

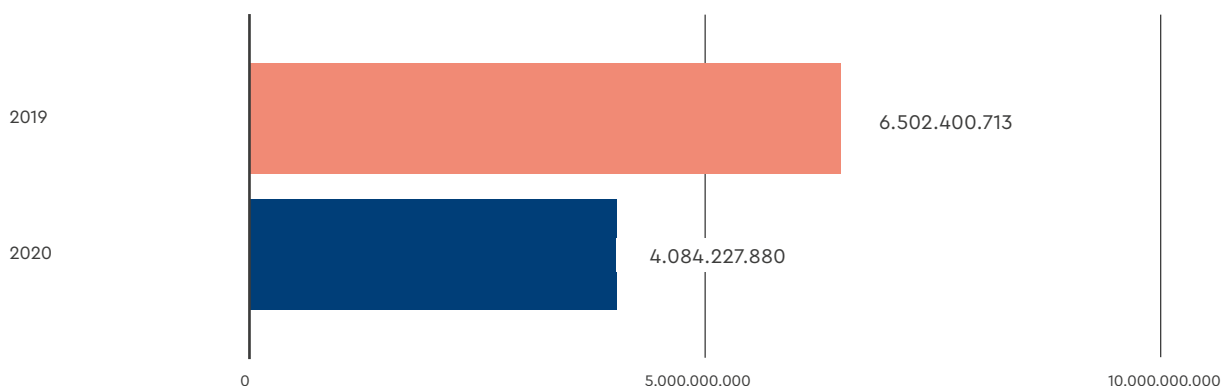
Γράφημα 4: Τουριστικές εισπράξεις 1ο εξάμηνο, εκ. ευρώ

Πηγή: Τράπεζα Ελλάδας

Εστίαση

Η μείωση που καταγράφηκε στον κύκλο εργασιών των επιχειρήσεων του κλάδου της εστίασης (κλάδος 56 NACE, αναθ. 2) δεν ήταν τόσο σημαντική όσο ήταν η μείωση στον κλάδο των καταλυμάτων. Όπως φαίνεται στο Γράφημα 5, το 2020 ο κύκλος εργασιών μειώθηκε στα 4,08 δισ. ευρώ από 6,5 δισ. τον προηγούμενο χρόνο. Η μείωση έφτασε το 37%.

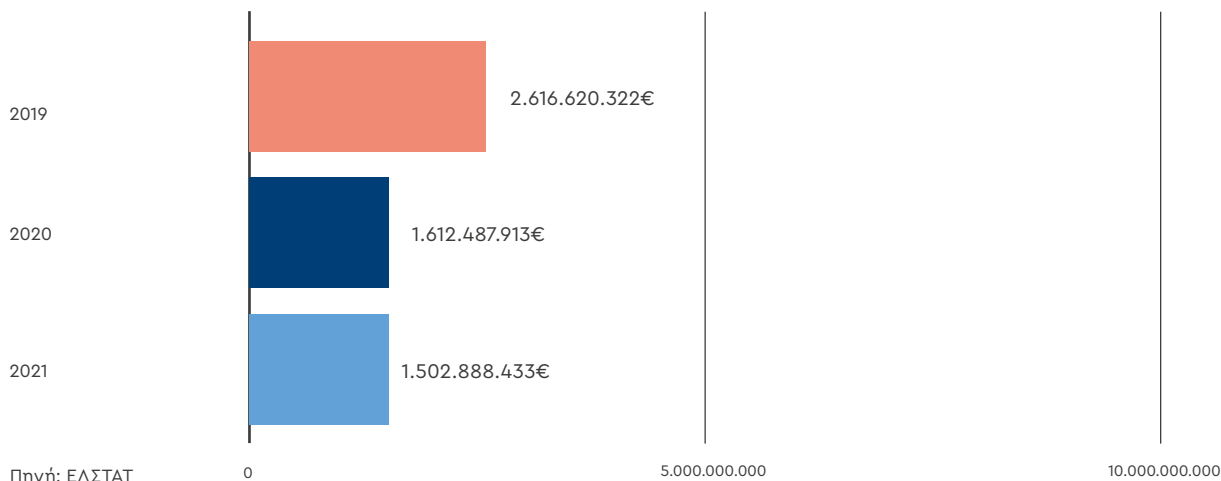
Γράφημα 5: Κύκλος εργασιών Εστίασης, ευρώ

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Ωστόσο, σχετικά ενδιαφέροντα συμπεράσματα προκύπτουν αν συγκρίνουμε τα 1α εξάμηνα των τριών τελευταίων ετών, όπως απεικονίζονται στο Γράφημα 6. Φαίνεται ότι το μεν 2020 υπήρχε μια σοβαρή μείωση (από 2,61 δισ. ευρώ σε 1,61 δισ. ευρώ) κατά 38%, ωστόσο το 1ο εξάμηνο του 2021 ο κύκλος εργασιών προσεγγίζει τον κύκλο εργασιών του 2020 (1,5 δισ. το 2021 έναντι 1,61 δισ. το 2020). Η διαφορά προφανώς συντελείται το 2ο τρίμηνο του 2021, δεδομένου ότι το 1ο τρίμηνο του 2021 η εστίαση έμεινε περισσότερες ημέρες κλειστή σε σχέση με το 2020, δεδομένου ότι τα απαγορευτικά μέτρα επιβλήθηκαν για πρώτη φορά τον Μάρτιο του 2020.

Γράφημα 6: Κύκλος εργασιών το 1ο εξάμηνο

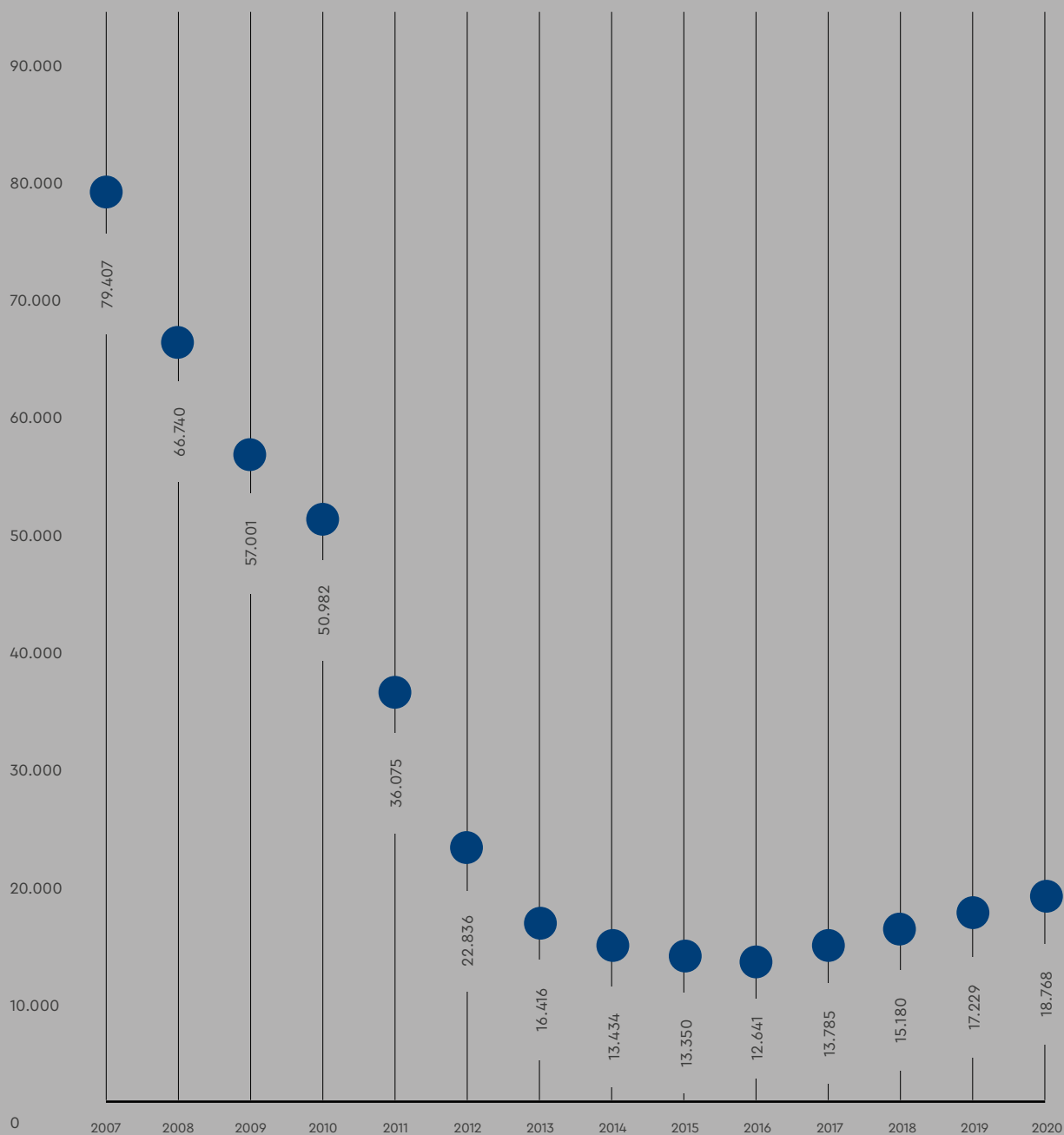

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Κατασκευές

Εντελώς ανεπηρέαστη από το πάγωμα των οικονομικών δραστηριοτήτων αποδείχτηκε το 2020 η οικοδομική δραστηριότητα, που συνέχισε στην τροχιά που ξεκίνησε το 2017 να μεγεθύνεται, όπως φαίνεται στο Γράφημα 7, συμβάλλοντας έτσι στη συγκράτηση της ύφεσης.

Γράφημα 7: Αριθμός οικοδομικών αδειών

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Η αύξηση της οικοδομικής δραστηριότητας συνεχίστηκε και το 2021: από 185.180 άδειες το 2018, έφτασαν τις 17.229 το 2019 και τις 18.768 το 2020. Τον Μάιο του 2021, το σύνολο της οικοδομικής δραστηριότητας στο σύνολο της χώρας, με βάση τις εκδοθείσες οικοδομικές άδειες, ανήλθε σε 2.222 οικοδομικές άδειες, που αντιστοιχούν σε 592,4 χιλιάδες μ2 επιφάνειας και 2.401,7 χιλιάδες μ3 όγκου. Παρουσίασε δηλαδή αύξηση κατά 62,9% στον αριθμό των οικοδομικών αδειών, κατά 111,8% στην επιφάνεια και κατά 97% στον όγκο, σε σχέση με τον αντίστοιχο μήνα του 2020. Να σημειωθεί ότι ο όρος οικοδομική άδεια αναφέρεται σε όλα τα είδη αδειών: οικοδομικές άδειες για νέα οικοδομή ή προσθήκη, επισκευή, αναπαλαίωση, κατεδάφιση, περιτοίχιση, νομιμοποίηση, αναθεώρηση και τροποποίηση οικοδομής. Στο σύνολο της οικοδομικής δραστηριότητας, οι εκδοθείσες άδειες ιδιωτικής οικοδομικής δραστηριότητας στο σύνολο της χώρας αντιπροσωπεύουν τη συντριπτική πλειοψηφία: 2203 ή το 99,14%. Οι εκδοθείσες άδειες δημόσιας οικοδομικής δραστηριότητας τον ίδιο μήνα στο σύνολο της χώρας ήταν μόλις 19, αντιπροσωπεύοντας ένα ποσοστό μικρότερο του 1%. Το πεντάμηνο Ιανουαρίου-Μαΐου 2021, η συνολική οικοδομική δραστηριότητα εμφάνισε στο σύνολο της χώρας αύξηση κατά 41,7% στον αριθμό των οικοδομικών αδειών, κατά 63,2% στην επιφάνεια και κατά 57,9% στον όγκο σε σχέση με το αντίστοιχο πεντάμηνο του έτους 2020 (ΕΛΣΤΑΤ, 2021στ). Η γεωγραφική κατανομή της οικοδομικής δραστηριότητας δεν αναπαράγει ένα δημογραφικό πρότυπο άνισης κατανομής του πληθυσμού στον ελλαδικό γεωγραφικό χώρο προς όφελος της πρωτεύουσας (Κοτζαμάνης, 2021). Από τις 992 νέες οικοδομές του Μαΐου, μόλις οι 205 συγκεντρώνονται στην Περιφέρεια Αττικής (21% του συνόλου) κι ακολουθούν η Κεντρική Μακεδονία με 113 (11%) και η Πελοπόννησος με 100 (10%).

Στο προσεχές μέλλον, μένει να φανεί πώς θα επηρεαστεί η οικοδομική δραστηριότητα από τη μεγάλη αύξηση των τιμών που παρατηρείται στον γενικό δείκτη τιμών υλικών κατασκευής νέων κτιρίων κατοικιών. Τον Αύγουστο του 2021, σε σύγκριση με τον Αύγουστο του 2020, ο δείκτης παρουσίασε αύξηση κατά 4,6%, όταν κατά τη σύγκριση των αντίστοιχων δεικτών του 2020 με το 2019 είχε παρατηρηθεί μείωση κατά 0,3%. Οι μεγαλύτερες μεταβολές σημειώθηκαν στα ακόλουθα επιμέρους υλικά: πετρέλαιο κίνησης 20,6%, σωλήνες χαλκού 16,4%, σίδηρος σπλισμού 16,3%, αγωγοί χάλκινοι 12,1%, θερμαντικά σώματα 7,5%, κιγκλιδώματα ανοξείδωτα 5%, τούβλα 4,7%, κ.ο.κ. (ΕΛΣΤΑΤ, 2021ζ). Η ύφεση που έχει επέλθει στην κατασκευή νέων κατοικιών την τελευταία δεκαετία δεν είναι ένα ζήτημα που αφορά αποκλειστικά και μόνο τον κύκλο εργασιών και το επίπεδο απασχόλησης των επαγγελματιών που δραστηριοποιούνται γύρω από την οικοδομή. Αφορά εξ ίσου σοβαρά κι ένα κοινωνικό ζήτημα: τις συνθήκες στέγασης του πληθυσμού. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι κατά τη διάρκεια αυτής της δεκαετίας, που η οικονομική δραστηριότητα έχει μειωθεί στο ένα τέταρτο

Πίνακας 5: Κατανομή του πληθυσμού που διαβιεί σε κατοικία με στενότητα χώρου

Πληθυσμός	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Σύνολο	25,9	26,5	27,3	27,4	28,1	28,7	29,1	29,2	28,7	29,0
Μη φτωχός	23,2	22,7	22,9	22,9	24,3	25,0	25,4	25,7	25,0	25,8
Φτωχός	35,8	39,4	42,0	43,1	42,0	42,2	43,8	44,2	45,7	43,9

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

περίπου της προ κρίσης εποχής, το ποσοστό του πληθυσμού που ζει σε κατοικία με στενότητα χώρου αυξάνεται σταθερά όπως φαίνεται και στο Πίνακας 5, για να φτάσει από το 25,9% του πληθυσμού στο 29%. Εντύπωση, επιπλέον, προκαλεί ότι σε ακατάλληλα σπίτια μένει επίσης όλο και περισσότερο κι ένα ποσοστό του πληθυσμού που εντάσσεται στους μη φτωχούς: από 23,2% το 2011 σε 25,8% το 2020. Η πολύ μεγάλη αύξηση του πληθυσμού που εντάσσεται στην κατηγορία των φτωχών υποδηλώνει ότι οι φτωχοί γίνονται φτωχότεροι. Οι συνθήκες ζωής τους διαρκώς επιδεινώνονται (ΕΛΣΤΑΤ, 2021ιζ).

Βιομηχανία

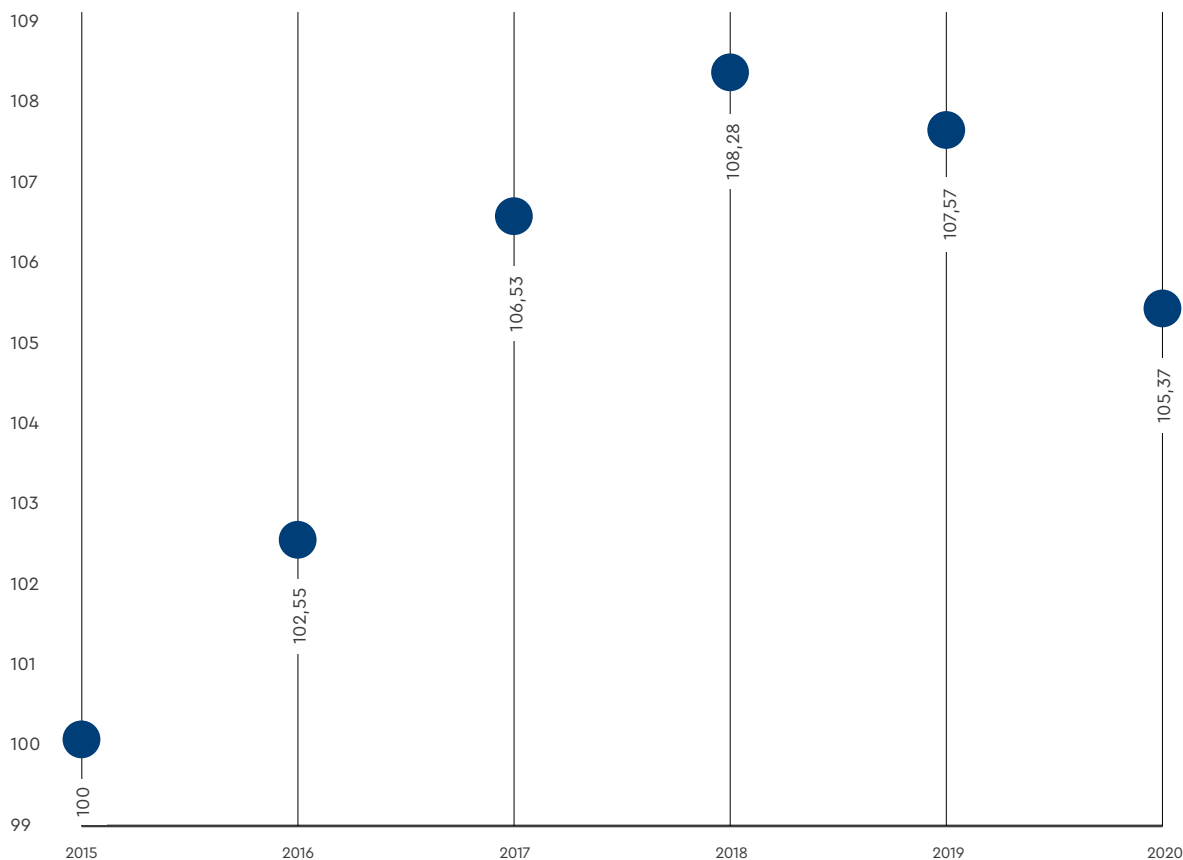
Πέρα από κάθε πρόβλεψη κινήθηκε το 2021 ο γενικός δείκτης κύκλου εργασιών στη βιομηχανία. Τον Ιούλιο του 2021, σε σύγκριση με τον ίδιο μήνα του προηγούμενου έτους παρουσίασε αύξηση κατά 25,2% έναντι μείωσης 16,1% που σημειώθηκε κατά την αντίστοιχη σύγκριση του 2020 με το 2019. Το δωδεκάμηνο Αύγουστος 2020-Ιούλιος 2021, ο μέσος γενικός δείκτης παρουσίασε αύξηση 6,5% σε σύγκριση με τον αντίστοιχο δείκτη του δωδεκάμηνου Αύγουστος 2019-Ιούλιος 2020, έναντι μείωσης 9,4% που παρατηρήθηκε κατά τη σύγκριση του αντίστοιχου προηγούμενου δωδεκάμηνου.

Η αύξηση του γενικού δείκτη κύκλου εργασιών στη βιομηχανία κατά 25,2% τον Ιούλιο του 2021 σε ετήσια βάση προήλθε κυρίως από την αύξηση κατά 25,9% του δείκτη κύκλου εργασιών της μεταποίησης. Στην αύξηση αυτή συνέβαλαν κυρίως οι μεταβολές των δεικτών παραγωγής οπτάνθρακα και προϊόντων διύλισης πετρελαίου, παραγωγής βασικών μετάλλων, παραγωγής φαρμακευτικών προϊόντων και σκευασμάτων. Αντιθέτως, μείωση κατά 21,4% παρατηρήθηκε στον δείκτη κύκλου εργασιών ορυχείων-λατομείων. Η μείωση αυτή προήλθε από τις μεταβολές των δεικτών διψήφιων κλάδων: εξόρυξης άνθρακα και λιγνίτη-άντλησης αργού πετρελαίου και φυσικού αερίου-υποστηρικτικών δραστηριοτήτων εξόρυξης, εξόρυξης μεταλλούχων μεταλλευμάτων (ΕΛΣΤΑΤ, 2021ι).

Κατ' αναλογία με τον κύκλο εργασιών κινήθηκε και ο δείκτης βιομηχανικής παραγωγής. Τον Ιούλιο του 2021 σε σύγκριση με τον Ιούλιο του 2020 παρουσίασε αύξηση κατά 7,8%, έναντι μείωσης 0,1% που σημειώθηκε κατά την αντίστοιχη σύγκριση του 2020 με το 2019. Κατά την περίοδο Ιανουαρίου-Ιουλίου 2021, σε σύγκριση με την αντίστοιχη περίοδο του 2020, ο μέσος γενικός δείκτης παρουσίασε αύξηση 9,4%.

Η αύξηση του γενικού δείκτη βιομηχανικής παραγωγής της περιόδου Ιανουαρίου-Ιουλίου 2021 κατά 9,4% σε σύγκριση με την αντίστοιχη περίοδο του 2020 προήλθε από την αύξηση κατά 16,5% του δείκτη παροχής ηλεκτρικού ρεύματος, κατά 8% του δείκτη μεταποίησης, κατά 7,4% του δείκτη ορυχείων-λατομείων και κατά 0,6% του δείκτη παροχής νερού (ΕΛΣΤΑΤ, 2021ια).

Γράφημα 8: Εξέλιξη Γενικού Δείκτη Βιομηχανικής Παραγωγής, έτος βάσης 2015

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Σε σχέση με το πρόβλημα των ημερών, ο γενικός δείκτης τιμών παραγωγού στη βιομηχανία (με έτος βάσης το 2015=100) και μήνα αναφοράς τον Αύγουστο 2021, σε σύγκριση με τον Αύγουστο 2020, παρουσίασε αύξηση κατά 13,1%, έναντι μείωσης 6,6% που σημειώθηκε κατά την αντίστοιχη σύγκριση των δεικτών του έτους 2020 με το έτος 2019. Το δωδεκάμηνο Σεπτεμβρίου 2020-Αυγούστου 2021, σε σχέση με το αντίστοιχο δωδεκάμηνο του προηγούμενου έτους, η αύξηση ήταν της τάξης του 2,7%, έναντι μείωσης 4,7% κατά την αντίστοιχη σύγκριση του προηγούμενου δωδεκάμηνου (ΕΛΣΤΑΤ 2021γ).

Σημασία έχει, γνωρίζοντας την εισαγωγική εξάρτηση της ελληνικής παραγωγής, και ο δείκτης τιμών εισαγωγών στη βιομηχανία. Τον Ιούλιο του 2021, σε σύγκριση με τον αντίστοιχο δείκτη του Ιουλίου 2020, εμφάνισε αύξηση 21,2% έναντι μείωσης 11,1% που σημειώθηκε κατά την αντίστοιχη σύγκριση των δεικτών του έτους 2020 με 2019. Ο μέσος γενικός δείκτης του δωδεκάμηνου Αυγούστου 2020-Ιουλίου 2021, σε σύγκριση με τον μέσο γενικό δείκτη εισαγωγών στη βιομηχανία του δωδεκαμήνου Αυγούστου 2019-Ιουλίου 2020 παρουσίασε αύξηση 4,3% έναντι μείωσης 5,3% που σημειώθηκε κατά την αντίστοιχη σύγκριση των προηγούμενων δωδεκαμήνων. Οι κλάδοι που πρωτοστάτησαν στις αυξήσεις (μεταξύ Ιουλίου 2020 και Ιουλίου 2021) είναι: παραγωγή οπτάνθρακα και προϊόντων διύλισης πετρελαίου 65,2%, άντληση αργού πετρελαίου και φυσικού αερίου 63,7%, παραγωγή βασικών μετάλλων 23,2%, παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού και κλιματισμού 11,5%, παραγωγή χημικών ουσιών και προϊόντων 7%, κατασκευή ηλεκτρονικών υπολογιστών, ηλεκτρονικών και οπτικών προϊόντων 6%, κ.ο.κ.

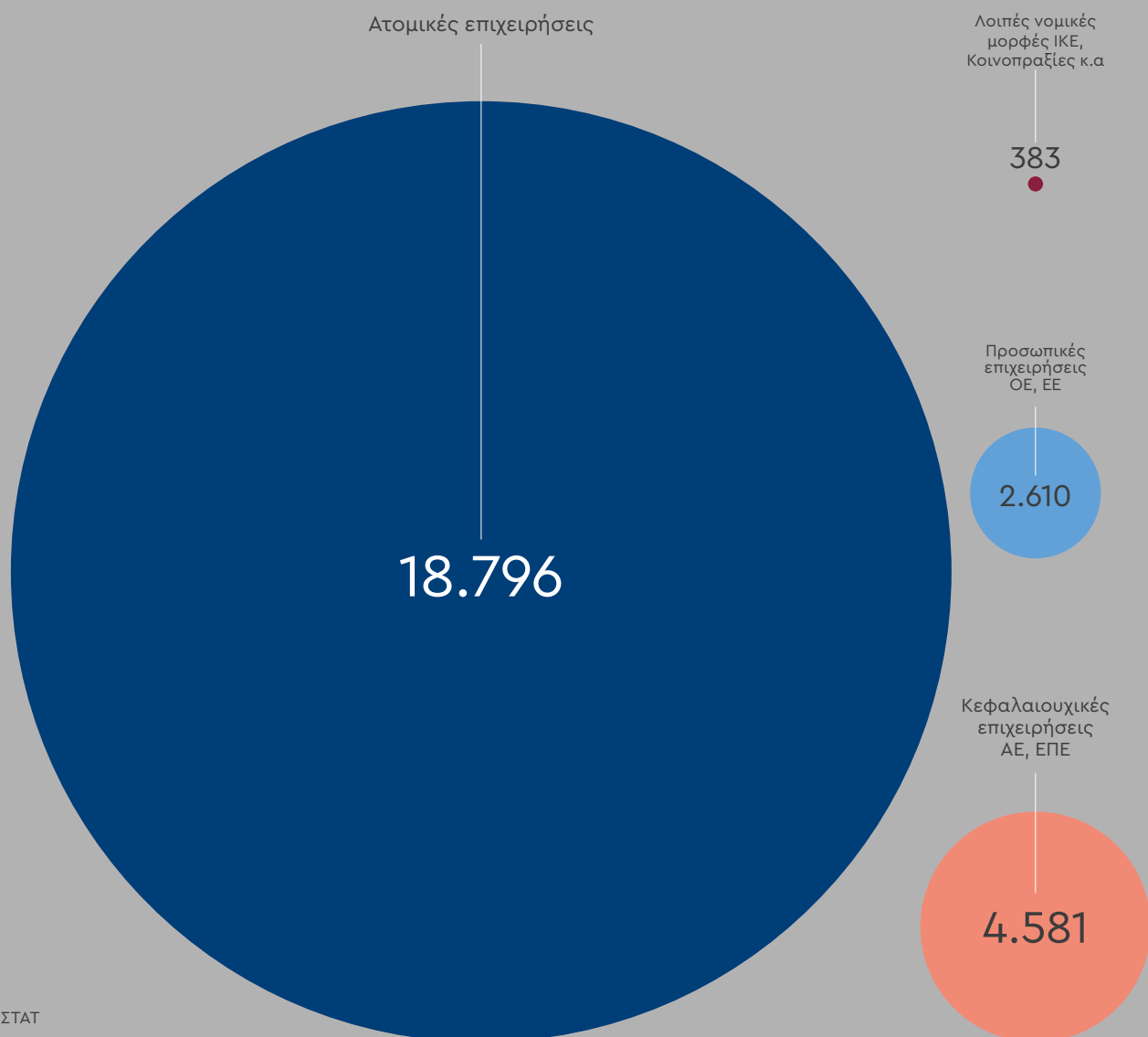
Δημογραφία επιχειρήσεων

Τέλος, μια σε έναν βαθμό αντιπροσωπευτική εικόνα για την κατάσταση του επιχειρηματικού τομέα της οικονομίας προσφέρει η μελέτη των δημογραφικών του, δηλαδή της εξέλιξης των ενάρξεων λειτουργίας επιχειρήσεων και των πτωχεύσεων επιχειρήσεων (ΕΛΣΤΑΤ, 2021ε).

Οι εγγραφές νέων επιχειρήσεων (ενάρξεις λειτουργίας) για το σύνολο της οικονομίας το 2ο τρίμηνο του 2021 ανήλθαν σε 26.370, παρουσιάζοντας αύξηση 71% σε σχέση με το 2ο τρίμηνο του 2020 (που είχαν ανέλθει σε 15.419) και μείωση σε σχέση με το 1ο τρίμηνο του 2021 που είχαν ανέλθει σε 26.441. Σχεδόν οι 3 στις 4, όπως φαίνεται και στο Γράφημα 9, είναι ατομικές επιχειρήσεις, κάτι που σημαίνει μικρούς κύκλους εργασιών, αν όχι ολιγωνεμία μισθωτή εργασία.

Γράφημα 9:

Πλήθος εγγραφών νέων επιχειρήσεων ανά κατηγορία νομικής μορφής, 2ο τρίμηνο 2021

Ξεχωριστή μνεία αξίζει στις πτωχεύσεις που για το σύνολο των τομέων της οικονομίας, τόσο στο 2ο τρίμηνο του 2021 όσο και στο 2ο τρίμηνο του 2020 ανήλθαν σε ...4!

Αν εξαιρέσουμε τη γεωργική παραγωγή, ο μεγαλύτερος αριθμός νέων επιχειρήσεων, όπως αποτυπώνεται στον ακόλουθο Πίνακα 10, εμφανίζεται στον τομέα χονδρικού και λιανικού εμπορίου, επισκευής μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσυκλετών (3.865 επιχειρήσεις), στις τεχνικές και επιστημονικές δραστηριότητες (3.642 επιχειρήσεις) και στον τομέα καταλυμάτων και εστίασης (2.514 επιχειρήσεις).

Με κριτήριο την αύξηση στο πλήθος των εγγραφών νέων επιχειρήσεων από το 2ο τρίμηνο του 2020 στο 2ο τρίμηνο του 2021, η μεγαλύτερη αύξηση καταγράφεται στον κλάδο Μεταφοράς και αποθήκευσης (95,8%) και τον τομέα ενημέρωσης και επικοινωνίας (87,5%). Η μικρότερη δε αύξηση καταγράφηκε στον κλάδο Δραστηριοτήτων υπηρεσιών, παροχής καταλύματος και υπηρεσιών εστίασης (46,3%) και στον τομέα μεταποίησης (48,1%).

* Τα στοιχεία δεν δημοσιοποιούνται για λόγους στατιστικής εμπιστευτικότητας αναφορικά με την προστασία της ταυτότητας των επιχειρήσεων.

«-» Δεν υπάρχουν εγγραφές νέων επιχειρήσεων.

"(1) Σημειώνεται ότι στα στοιχεία που καταγράφονται για τον τομέα οικονομικής δραστηριότητας Γεωργία, Δασοκομία και Αλιεία περιλαμβάνονται οι αγρότες που εντάσσονται στο ειδικό καθεστώς (ΦΠΑ), δηλαδή οι αγρότες που εγγράφονται στο φορολογικό μητρώο αγροτών, έχοντας σωρευτικά λάβει επιδότηση κατώτερη των 5.000 ευρώ κατά το προηγούμενο φορολογικό έτος και έχοντας πραγματοποιήσει κατά το προηγούμενο φορολογικό έτος πωλήσεις αγροτικών προϊόντων ίδιας παραγωγής και παροχές αγροτικών υπηρεσιών κατώτερης των 15.000 ευρώ προς οποιοδήποτε πρόσωπο.

Πίνακας 6: Πλήθος εγγραφών νέων επιχειρήσεων ανά τομέα οικονομικής δραστηριότητας και ανά Μεγάλη Γεωγραφική Περιοχή (NUTS 1), 2ο τρίμηνο 2021

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ		ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ	ΜΕΓΑΛΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΠΕΡΙΟΧΗ (NUTS 1)			
Κωδ. NACE Αναθ. 2	Περιγραφή		ΒΟΡΕΙΑ ΕΛΛΑΔΑ	ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ	ΑΤΤΙΚΗ	ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ – ΚΡΗΤΗ
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ		26.370	7.474	6.281	9.351	3.264
A	Γεωργία, δασοκομία και αλιεία (1)	5.599	2.544	1.972	255	828
	εκ των οποίων					
	Αγρότες ειδικού σκοπού	4.551	2.100	1.536	198	717
B	Ορυχεία και λατομεία	*	*	*	*	-
Γ	Μεταποίηση	754	174	179	319	82
Δ	Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού και κλιματισμού	682	211	211	219	41
E	Παροχή νερού, επεξεργασία λυμάτων, διαχείριση αποβλήτων και δραστηριότητες εξυγίανσης	49	17	6	*	*
ΣΤ	Κατασκευές	1.851	470	488	629	264
Z	Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσυκλετών	3.865	1.116	803	1.523	423
H	Μεταφορά και αποθήκευση	1.077	212	218	511	136
Θ	Δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και υπηρεσιών εστίασης	2.514	646	743	620	505
I	Ενημέρωση και επικοινωνία	960	164	111	615	70
K	Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες	387	82	54	230	21
Λ	Διαχείριση ακίνητης περιουσίας	938	145	136	578	79
M	Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες	3.642	803	593	1.946	300
N	Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες	868	173	183	361	151
Ξ	Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση	*	*	*	19	*
O	Εκπαίδευση	451	97	86	222	46
Π	Δραστηριότητες σχετικές με την ανθρώπινη υγεία και την κοινωνική μέριμνα	1.036	269	169	499	99
P	τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία	571	114	116	267	74
Σ	Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών	833	183	171	357	122
Ω	Άγνωστη δραστηριότητα	255	48	32	165	10

Πολύ πιο αντιπροσωπευτική είναι η εικόνα που σχηματίζεται από τα δημογραφικά που αφορούν ολόκληρο το έτος 2020 (ΕΛΣΤΑΤ 2021ιστ). Οι ενάρξεις λειτουργίας επιχειρήσεων σε όλους τους τομείς της οικονομίας ανήλθαν σε 84.122, παρουσιάζοντας μια οριακή, ανεπαίσθητη μείωση κατά 0,05% σε σχέση με το 2019, όταν οι ενάρξεις έφτασαν τις 84.164. Στην άλλη πλευρά, οι λήξεις λειτουργίας επιχειρήσεων σε όλους τους τομείς της οικονομίας τη χρονιά που ξέσπασε η πανδημία και εφαρμόστηκαν για πρώτη φορά τα lockdown έφτασαν τις 37.345, παρουσιάζοντας μείωση σε σχέση με το 2019, όταν είχαν ανέλθει σε 48.290. Συμπερασματικά, στη δημογραφία των επιχειρήσεων (ενάρξεις-λήξεις) δεν αποτυπώθηκε η πρωτοφανής για την τελευταία δεκαετία ύφεση κατά 8,2% που έπληξε την Ελλάδα, προφανώς λόγω των μέτρων δημοσιονομικής στήριξης. Η αποτελεσματικότητα ωστόσο των μέτρων στήριξης αμφισβητεί την ισχύ της κυρίαρχης θεωρίας, βάσει της οποίας η ελεύθερη αγορά και η ατομική ελευθερία αποτελούν τα μοναδικά εργαλεία που μπορούν να εξασφαλίσουν την άριστη κατανομή των διαθέσιμων πόρων και την μεγιστοποίηση των ωφελειών στους οικονομικά δρώντες (Polin & Epstein, 2021).

Εξετάζοντας την κλαδική κατανομή των ενάρξεων και λήξεων, παρατηρούμε ότι το μεγαλύτερο σε απόλυτο μέγεθος πλήθος ενάρξεων λειτουργίας επιχειρήσεων παρουσίασε ο τομέας γεωργίας, δασοκομίας και αλιείας. Τη μεγαλύτερη ποσοστιαία αύξηση στις ενάρξεις λειτουργίας επιχειρήσεων το 2020, σε σύγκριση με το 2019, ήτοι κατά 92,9%, παρουσίασε ο τομέας παροχής ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού και ηλεκτρισμού. Αντίθετα, ο τομέας άλλων δραστηριοτήτων παροχής υπηρεσιών, που περιλαμβάνει δραστηριότητες οργανώσεων με μέλη, επισκευή ηλεκτρονικών υπολογιστών και ειδών προσωπικής και οικιακής χρήσης, καθώς και άλλες δραστηριότητες προσωπικών υπηρεσιών, και στηρίζεται στην προσωπική επαφή, παρουσίασε τη μεγαλύτερη ποσοστιαία μείωση 37,2% στις ενάρξεις λειτουργίας επιχειρήσεων το 2020 σε σχέση με το 2019.

Το μεγαλύτερο σε απόλυτο μέγεθος πλήθος λήξεων λειτουργίας επιχειρήσεων, με 8.082 λήξεις, το 2020 καταγράφηκε στον τομέα χονδρικού και λιανικού εμπορίου, επισκευής μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσυκλετών. Τη μεγαλύτερη ποσοστιαία μείωση 40,3% στις λήξεις λειτουργίας επιχειρήσεων το 2020 σε σχέση με το 2019 εμφάνισε ο τομέας ενημέρωσης και επικοινωνίας. Με κριτήριο τη γεωγραφική κατανομή, η μεγαλύτερη αύξηση (κατά 8,6%) στο πλήθος των ενάρξεων λειτουργίας επιχειρήσεων το 2020 σε σχέση με το 2019 εμφανίστηκε στην Περιφέρεια Κρήτης. Η αντίστοιχη μεγαλύτερη μείωση εμφανίστηκε στην Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου, κατά 21,2%. Σχετικά με τις λήξεις λειτουργίας, η μεγαλύτερη μείωση το 2020 σε σχέση με το 2019, ήτοι κατά 28,1%, παρουσιάστηκε στην Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας.

Τέλος, σε σχέση με τις νομικές μορφές στις ενάρξεις λειτουργίας επιχειρήσεων τη μεγαλύτερη ποσοστιαία αύξηση κατά 18,9% κατέγραψαν οι ανώνυμες εταιρείες (από 841 σε 1.000) και τη μεγαλύτερη μείωση κατά 26,4% οι Εταιρείες Περιορισμένης Ευθύνης (από 220 σε 162). Σε ό,τι αφορά τις λήξεις λειτουργίας επιχειρήσεων, η μεγαλύτερη ποσοστιαία μεταβολή είναι η μείωση που κατέγραψαν οι κοινοπραξίες κατά 37,4% (από 337 σε 211).

^{1.4/} Κατανομή και εξέλιξη της απασχόλησης

Σε υπηρεσίες και μεταποίηση η απασχόληση το 2ο τρίμηνο του 2021 υπερέβη τις επιδόσεις του 1ου τριμήνου του 2019. Όχι όμως και στον πρωτογενή τομέα.

Το 2020 και 2021 η απασχόληση μειώθηκε, σε σχέση με τις επιδόσεις του 2019 προς επιβεβαίωση μια ευρύτερης τάσης μετατροπής μεγάλων τμημάτων του εργατικού δυναμικού σε ευάλωτα και ευέλικτα τμήματα της μισθωτής εργασίας (Σπυριδάκης, 2018). Το 3ο τρίμηνο (για το οποίο υπάρχουν τα πιο πρόσφατα στοιχεία) έφτασε τα 3,97 εκ. άτομα (ΕΛΣΤΑΤ, 2021η).

Τομεακή κατανομή της απασχόλησης

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, επίσης, η κατανομή της απασχόλησης στους τρεις βασικούς τομείς της οικονομίας, δεδομένου ότι δεν υπάρχει αμφιβολία πως πρόκειται για έναν επιμερισμό που ξεκίνησε την εποχή που γεωργία-μεταποίηση-υπηρεσίες μοιράζονταν συγκρίσιμα ποσοστά στο ΑΕΠ και σήμερα στερείται περιεχομένου (Piketty, 2014). Παρατηρούμε την ένταση της δράσης ορισμένων μακροχρόνιων τάσεων στη διάρκεια της πανδημίας.

Για παράδειγμα, ενώ τόσο η απασχόληση στον δευτερογενή όσο και στον τριτογενή τομέα (και κατά συνέπεια στη συνολική απασχόληση) το 2ο τρίμηνο του 2021 υπερέβη το επίπεδο του 1ου τριμήνου του 2019, υποδηλώνοντας μια τάση αύξησης πάνω από τα επίπεδα του 2019, η απασχόληση στον πρωτογενή τομέα το τελευταίο τρίμηνο για το οποίο υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία ήταν υποδεέστερη του πρώτου τριμήνου της χρονολογικής σειράς μας. Φαίνεται έτσι ότι η ενίσχυση της πρωτογενούς παραγωγής και του αγροτοδιατροφικού τομέα δεν συμβαδίζει με την ανάκαμψη της απασχόλησης σε αυτόν τον τομέα.

Πίνακας 7: Απασχολούμενοι κατά τομέα οικονομικής δραστηριότητας, σε χιλιάδες

Κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας σε σύμπτυξη	Α΄ τρίμηνο 2019	Β΄ τρίμηνο 2019	Γ΄ τρίμηνο 2019	Δ΄ τρίμηνο 2019	Α΄ τρίμηνο 2020
ΣΥΝΟΛΟ ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΩΝ	3.814,0	3.956,4	3.971,9	3.901,8	3.852,6
ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ ΤΟΜΕΑΣ	466.1	456.0	447.8	444.6	424.2
ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΤΟΜΕΑΣ	580.4	606.4	611.7	601.0	587.8
ΤΡΙΤΟΓΕΝΗΣ ΤΟΜΕΑΣ	2.767.6	2.893.9	2.912.4	2.856.2	2.840.7

Κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας σε σύμπτυξη	Β΄ τρίμηνο 2020	Γ΄ τρίμηνο 2020	Δ΄ τρίμηνο 2020	Α΄ τρίμηνο 2021	Β΄ τρίμηνο 2021
ΣΥΝΟΛΟ ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΩΝ	3.844,0	3.926,8	3.878,5	3.625,1	3.915,3
ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ ΤΟΜΕΑΣ	426.4	402.9	394.6	443.8	444.4
ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΤΟΜΕΑΣ	582.7	584.5	570.8	563.1	581.4
ΤΡΙΤΟΓΕΝΗΣ ΤΟΜΕΑΣ	2.834.9	2.939.5	2.913.1	2.618.1	2.889.5

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Κλαδική κατανομή της απασχόλησης

Ορατές είναι οι αλλαγές που έχουν συντελεστεί και σε ένα χαμηλότερο επίπεδο ανάλυσης. Χρησιμοποιώντας το ίδιο κριτήριο (την απασχόληση το 2ο τρίμηνο του 2021 ως προς το 1ο τρίμηνο του 2019), που σε συνολικό επίπεδο αυξήθηκε, κι ας έχουν λόγω εποχικότητας διαφορετικές επιδόσεις τα συγκεκριμένα τρίμηνα, παρατηρούμε ότι σε μια σειρά τομείς η απασχόληση το 2ο τρίμηνο του 2021 ήταν υποδεέστερη σε σχέση με το 1ο τρίμηνο του 2019. Κινήθηκε, δηλαδή, αντίθετα στην ευρύτερη τάση. Συγκεκριμένα, στους ακόλουθους τομείς: α) γεωργία, δασοκομία και αλιεία, β) ορυχεία και λατομεία, γ) παροχή νερού, επεξεργασία λυμάτων, διαχείριση αποβλήτων και δραστηριότητες εξυγίανσης, δ) κατασκευές, ε) δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και εστίασης, στ) ενημέρωση και επικοινωνία, ζ) χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες, η) διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες, θ) τέχνες διασκέδαση και ψυχαγωγία, ι) δραστηριότητες νοικοκυριών ως εργοδοτών και τέλος ια) δραστηριότητες ετερόδικων οργανισμών και φορέων.

Πίνακας 8: Απασχολούμενοι (σε χιλιάδες) ηλικίας 15 ετών και άνω, κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας για τα έτη 2001 – 2021 ανά τρίμηνο

ΚΛΑΔΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗ- ΡΙΟΤΗΤΑΣ	Α΄ τρίμηνο 2019	Β΄ τρίμηνο 2019	Γ΄ τρίμηνο 2019	Δ΄ τρίμηνο 2019	Α΄ τρίμηνο 2020	Β΄ τρίμηνο 2020	Γ΄ τρίμηνο 2020	Δ΄ τρίμηνο 2020	Α΄ τρίμηνο 2021	Β΄ τρίμηνο 2021
ΣΥΝΟΛΟ	3.814,0	3.956,4	3.971,9	3.901,8	3.852,6	3.844,0	3.926,8	3.878,5	3.625,1	3.915,3
Α. Γεωργία, Δασοκομία και Αλιεία	466.1	456.0	447.8	444.6	424.2	426.4	402.9	394.6	443.8	444.4
Β. Ορυχεία και Λατομεία	11.5	12.3	13.6	12.6	11.5	11.3	11.3	10.3	11.1	9.9
Γ. Μεταποίηση	363.5	379.9	385.1	379.9	375.7	374.5	373.1	361.2	367.9	379.4
Δ. Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού και κλιματισμού	27.7	30.3	31.3	29.2	30.9	33.0	32.6	33.5	34.0	37.3
Ε. Παροχή νερού, επεξεργασία λυμάτων, διαχείριση αποβλήτων και δραστηριότητες εξυγίανσης	31.4	33.6	35.2	32.3	28.4	27.8	26.0	21.6	18.2	16.7
ΣΤ. Κατασκευές	146.3	150.4	146.6	147.1	141.2	136.1	141.5	144.2	132.0	138.1
Ζ. Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσικλετών	676.4	686.0	699.9	705.3	706.3	704.7	721.2	722.6	653.0	700.2
Η. Μεταφορά και αποθήκευση	195.8	204.8	210.3	216.5	217.2	214.3	206.0	196.4	194.2	211.7
Θ. Δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και εστίασης	322.1	403.4	429.2	372.8	329.0	321.1	396.0	328.5	193.1	316.9
Ι. Ενημέρωση και επικοινωνία	105.5	105.8	102.9	94.4	102.3	98.4	96.7	102.8	95.2	104.1
Κ. Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες	84.1	83.7	86.0	83.0	83.6	80.2	87.8	86.7	77.4	74.4
Λ. Διαχείριση ακίνητης περιουσίας	5.9	5.5	5.1	3.6	5.4	5.2	5.1	4.8	6.1	7.4
Μ. Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες	218.7	219.1	219.6	215.3	216.1	222.0	231.5	248.4	250.4	245.7
Ν. Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες	85.9	92.6	96.0	89.2	85.7	84.8	86.0	82.7	66.6	78.7
Ξ. Δημόσια διοίκηση και άμυνα. Υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση	348.6	344.1	340.6	332.6	332.4	336.6	358.0	375.1	371.3	388.8
Ο. Εκπαίδευση	319.6	333.3	308.0	322.7	330.5	336.2	304.3	324.5	308.8	320.5
Π. Δραστηριότητες ανθρώπινης υγείας και κοινωνικής μέριμνας	245.1	247.4	248.4	252.6	261.3	263.1	278.0	273.5	272.9	288.2
Ρ. Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία	51.9	55.5	53.1	54.3	58.4	54.3	53.9	60.0	36.3	49.4
Σ. Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών	78.8	82.9	83.9	84.7	86.8	88.6	88.2	84.3	72.7	83.1
Τ. Δραστηριότητες νοικοκυριών ως εργοδοτών	25.9	25.8	24.3	23.9	21.0	21.7	23.2	20.4	18.3	18.1
ΚΑ. Δραστηριότητες ετερόδοικων οργανισμών και φορέων	3.1	3.9	5.2	5.1	4.5	3.8	3.6	2.4	1.9	2.4

Η μείωση της απασχόλησης στους παραπάνω ένδεκα κλάδους επιτείνει τις αλλαγές που προκάλεσε στην κοινωνική διαστρωμάτωση της Ελλάδας η προηγούμενη οικονομική κρίση (Σακελλαρόπουλος, 2014). Επίσης, προοικονομεί την μείωση του ειδικού τους βάρους στην οικονομία, δεδομένου ότι δεν ήταν μια περίοδος υψηλών επενδύσεων οπότε η μείωση της απασχόλησης ήταν αποτέλεσμα υποκατάστασης ζωντανής εργασίας από κεφάλαιο. Στις παραπάνω ποσοτικές μεταβολές ελάχιστα αποτυπώνονται ουσιαστικές ποιοτικές αλλαγές που έχουν συντελεστεί με σημαντικότερη την τοποθέτηση της επισφάλειας στο επίκεντρο του συστήματος εργασίας (Κακουλίδου, κ.ά, 2021). Συμπέρασμα το οποίο επιβεβαιώνεται από την εκτίμηση του Εθνικού Ινστιτούτου Εργασίας και Ανθρώπινου Δυναμικού (ΕΙΕΑΔ) ότι όσοι εργαζόμενοι βρέθηκαν σε καθεστώς αναστολής εργασίας και για όσο καιρό βρέθηκαν απώλεσαν το 30% του εισοδήματός τους (Κυριακούλιας, 2021). Εξέλιξη που θα έχει αρνητικές επιπτώσεις στη συνολική ζήτηση.

Σε διεθνές επίπεδο η πανδημία, βάσει έρευνας του ινστιτούτου Gallup, έθεσε εκτός εργασίας πάνω από 1 δισ. εργαζόμενους, με το 53% να διακόπτει προσωρινά την εργασία, το 32% να χάνει τη δουλειά ή την επιχείρησή του, ενώ το 49% εργάστηκε μειωμένες ώρες και το 50% με μειωμένους μισθούς (Ray, 2021). Στη δε Ευρώπη, το 55% των επιχειρήσεων μείωσε το προσωπικό του το πρώτο εξάμηνο του 2020 (European Investment Bank, 2021). Διεθνώς επίσης, έχει ήδη επιβεβαιωθεί μια τάση έντονης αρνητικής επιρροής της πανδημίας στα επαγγέλματα χαμηλής ειδίκευσης (Sedik & Yoo, 2021). Παράγοντας μετασχηματισμού σε όλες τις προηγούμενες υγειονομικές κρίσεις (SARS το 2003, H1N1 το 2009, MERS το 2012 και Ebola το 2014) αποδείχθηκε η ψηφιοποίηση της οικονομίας και η εισαγωγή αυτοματισμών στην παραγωγή, τη διοίκηση και την επιχειρηματική λειτουργία. Έχει μάλιστα παρατηρηθεί ότι όσο βαρύτερες είναι οι απώλειες στο μέτωπο της υγείας, τόσο ταχύτερος είναι ψηφιακό μετασχηματισμός. Μένει να δούμε πώς αυτή η τάση θα εκφραστεί στην κλαδική διάρθρωση και στον χάρτη των επαγγελμάτων και ειδικεύσεων της Ελλάδας. Εκτιμάται ότι οι κλάδοι που θα πρωτοστατήσουν είναι η βιομηχανία, το λιανικό εμπόριο και ο χρηματοπιστωτικός τομέας (Paradimitriou κ.ά., 2021).

Σε κάθε περίπτωση, δεδομένης της αυξημένης ευαλωτότητας των μικρομεσαίων επιχειρήσεων κι ευρύτερα της ευρωπαϊκής οικονομίας (λόγω του πράσινου και ψηφιακού μετασχηματισμού, της συρρίκνωσης της ζήτησης, κ.ά.), αν κάτι πρέπει να αποκλειστεί για το άμεσο και το μακροπρόθεσμο μέλλον είναι η επαναφορά στο καθεστώς δημοσιονομικής πειθαρχίας όπως ήδη ζητείται (Schauble, 2021). Αντίθετα, σχέδια γενναίας αύξησης των δημόσιων επενδύσεων που θα λαβαίνουν υπ' όψη τους την κοινωνική και περιβαλλοντική ισορροπία αποδεικνύονται πιο ρεαλιστικά (Mazzucato, 2021).

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- ΕΛΣΤΑΤ (2021α) «Εξέλιξη κύκλου εργασιών επιχειρήσεων σε αναστολή λειτουργίας λόγω της πανδημίας της νόσου του κορωνοϊού 2019 (Covid-19): Ιούλιος», *Δελτίο Τύπου*, 16 Σεπτεμβρίου. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3uaSgPD>
- ΕΛΣΤΑΤ (2021β) «Δείκτης κύκλου εργασιών στο λιανικό εμπόριο: Ιούλιος 2021, ετήσια αύξηση 13,3%», 30 Σεπτεμβρίου. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3l2bmnP>
- ΕΛΣΤΑΤ (2021γ) «Χορήγηση αδειών κυκλοφορίας οχημάτων: Αύγουστος 2021», *Δελτίο Τύπου*, 9 Σεπτεμβρίου. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3D8n8Dh>
- ΕΛΣΤΑΤ (2021δ) «Ερευνα οικογενειακών προϋπολογισμών 2020», *Δελτίο Τύπου*, 29 Σεπτεμβρίου. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/2YafXLE>
- ΕΛΣΤΑΤ (2021ε) «Εξέλιξη κύκλου εργασιών επιχειρήσεων παροχής καταλύματος και εστίασης: Ιούλιος 2021», *Δελτίο Τύπου*, 17 Σεπτεμβρίου. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/2YcJkGE>
- ΕΛΣΤΑΤ (2021στ) «Ερευνα οικοδομικής δραστηριότητας: Μάιος 2021», *Δελτίο Τύπου*, 12 Αυγούστου. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3ot1188>
- ΕΛΣΤΑΤ (2021ζ) «Δείκτης τιμών υλικών κατασκευής νέων κτηρίων κατοικιών», 24 Σεπτεμβρίου. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3l2qgdJ>
- ΕΛΣΤΑΤ (2021η) «Παρακολούθηση στοιχείων φαρμακείων, φαρμακοποιών και φαρμακαποθηκών: έτος 2020», *Δελτίο Τύπου*, 24 Σεπτεμβρίου. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3mdbnVu>
- ΕΛΣΤΑΤ (2021θ) «Δείκτης κύκλου εργασιών στο χονδρικό εμπόριο: β' τρίμηνο 2021, ετήσια αύξηση 30,8%», *Δελτίο Τύπου*, 27 Αυγούστου. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/2YfAcAM>
- ΕΛΣΤΑΤ (2021ι) «Δείκτης κύκλου εργασιών στη βιομηχανία: Ιούλιος 2021, ετήσια αύξηση 25,2%», *Δελτίο Τύπου*, 20 Σεπτεμβρίου. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3ivmJmD>
- ΕΛΣΤΑΤ (2021ια) «Δείκτης βιομηχανικής παραγωγής: Ιούλιος 2021, ετήσια αύξηση 7,8%», *Δελτίο Τύπου*, 10 Σεπτεμβρίου. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3D8pMcS>
- ΕΛΣΤΑΤ (2021ιβ) «Λιανικό εμπόριο (Δείκτης απασχολούμενων ατόμων)/β' τρίμηνο 2021». Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3F9PRto>
- ΕΛΣΤΑΤ (2021ιγ) «Δείκτης τιμών παραγωγού στη βιομηχανία: Αύγουστος 2021, ετήσια αύξηση 13,1%», *Δελτίο Τύπου*, 30 Σεπτεμβρίου. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3osqME5>
- ΕΛΣΤΑΤ (2021ιδ) «Δείκτης τιμών εισαγωγών στη βιομηχανία: Ιούλιος 2021, ετήσια αύξηση 21,2%», *Δελτίο Τύπου*, 14 Σεπτεμβρίου. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3B66X9h>
- ΕΛΣΤΑΤ (2021ιε) «Δημογραφικά γεγονότα επιχειρήσεων, εγγραφές νέων επιχειρήσεων και πτωχεύσεις επιχειρήσεων: β' τρίμηνο 2021», *Δελτίο Τύπου*, 26 Αυγούστου. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3otBEBF>
- ΕΛΣΤΑΤ (2021ιστ) «Δημογραφία επιχειρήσεων: Ενάρξεις και λήξεις λειτουργίας επιχειρήσεων 2019-2020», *Δελτίο Τύπου*, 26 Φεβρουαρίου. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/2ZMM3hh>
- ΕΛΣΤΑΤ (2021ιζ) «Υλική στέρωση και συνθήκες διαβίωσης, έρευνα εισοδήματος και συνθηκών διαβίωσης νοικοκυριών: έτος 2020», 23 Σεπτεμβρίου. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3oqxBWR>
- ΕΛΣΤΑΤ (2021ιη) «Ερευνα εργατικού δυναμικού: β' τρίμηνο 2021», *Δελτίο Τύπου*, 16 Σεπτεμβρίου. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/2Yov1Bh>
- ΕΛΣΤΑΤ (2021ιθ) «Ερευνα ποιοτικών χαρακτηριστικών ημεδαπών τουριστών: έτος 2020», *Δελτίο Τύπου*, 29 Ιουλίου. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3irHNu6>
- ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (2019) «Εκθεση για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις». Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3EB0wNz>
- ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (2020) «Εκθεση για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις».
- Κακουλίδου, Θ. Κορφιάτης, Π. Μελίδης, Κ. & Τουρτούρη Μ. (2021) Η ζώνη της επισφάλειας στην Ελλάδα, εμπειρία και προτάσεις πολιτικής. Επιστημονική συμβολή: Ι. Κουζής & Απ. Καψάλης, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3lShAac>
- Κοτζαμάνης, Β. (2021) «Δημογραφικές εξελίξεις και προκλήσεις», *Ερευνητικές Μελέτες*, ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, Μάρτιος. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3FbGARE>

Κυριακούλιας, Π. (2021), Ένας χρόνος πανδημίας Covid-19: εργαζόμενοι με αναστολή σύμβασης εργασίας, ποσοτικές και ποιοτικές εκτιμήσεις, Θεματικό δελτίο ενημέρωσης Νο 4, Μάρτιος 2021, Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας και Ανθρώπινου Δυναμικού. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3AUUcgC>

Λαμπριανίδης, Λ. (2012) *Οικονομική γεωγραφία: Στοιχεία θεωρίας και εμπειρικά παραδείγματα*. Εκδ. Πατάκη.

Λάσκος, Χρ. (2021) «Η πανδημία και η οικονομική πολιτική», σσ. 109-124, στο *Πανδημία Covid-19 και οι σύγχρονες απειλές στη δημόσια υγεία*, (επιμ. Ηλ. Κονδύλης & Αλ. Μπένος). Εκδ. Τόπος.

Riketty, T. (2014) *Το κεφάλαιο τον 21ο αιώνα*. Εκδ. Πόλις.

Σακελλαρόπουλος, Σπ. (2014) *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*. Εκδ. Τόπος.

Σπυριδάκης, Μ. (2018) *Homotopia: Εμπειρίες ευαλωτότητας στην κρίση*. Εκδ. Πεδίο.

Τράπεζα της Ελλάδας (2021) «Ταξιδιωτικές υπηρεσίες, εισπράξεις ανά χώρα προέλευσης». Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3uB6kBP>

Ξενόγλωσση

European Commission (2021) "The Sectoral Impact of the Covid-19 Crisis", *Technical note for the Eurogroup*, Brussels, March 3. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3ACSTTw>

European Investment Bank (2021) Investment Report 2020/2021, Building a smart and green Europe in the Covid-19 era. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3DOoN1l>

Juergensen, J. Guimon, J. & Narula, R. (2020), European SMEs amidst the COVID-19 crisis: assessing impact and policy responses, *Journal of Industrial and Business Economics*: 499-510. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3n1nQMp>

Kalemi-Ozcan, S. Gourinchas P. O. Penciakova V. & Sander, N. (2020), Covid-19 and SME Failures, *IMF Working Paper WP/20/207*. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3j8x9ZB>

Klein, A. & Smith, E. (2021) "Explaining the Economic Impact of Covid-19: Core Industries and the Hispanic workforce", February 5, Brookings Institute. Διαθέσιμο στο: <https://brook.gs/30pcRoo>

Mazzucato, M. (2021), A new global economic consensus, *Social Europe*, 14 Οκτωβρίου. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3aNcYfp>

McKinsey & Company (2021), The Next Normal: The future of shopping – technology everywhere, Απρίλιος. Διαθέσιμο στο: <https://mck.co/3ALq1Zm>

Papadimitriou, D. Pierros, C. Rodousakis, N. & Zezza, G. (2021), Restating the Greek economy? Strategic Analysis. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3FZOmhE>

Pollin, R. & Epstein, G. (2021), Neoliberalism's bailout problem, 24 Ιουνίου. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3ATm4Se>

Ray, J. (2021), COVID-19 Put more than 1 billion out of work, May 3, <https://bit.ly/3FTWbpf>

Schauble, W. (2021) Europe's social peace requires a return to fiscal discipline, *Financial Times*, 3 Ιουνίου. Διαθέσιμο στο: <https://on.ft.com/3vkHM0m>

Sedik, T.S. & Yoo, J. (2021) "Pandemics and Automation: Will the Lost Jobs Come Back?" *Working Paper No. 2021/011*, *IMF*, January, 15. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/2X71jEU>

2/ Παρουσίαση ερευνών για τον αντίκτυπο της πανδημίας στις μικρές επιχειρήσεις

Γιώργος Θανόπουλος
Αντώνης Αγγελάκης

2.1/ Εισαγωγή

Η ελληνική οικονομία στις αρχές του 2020 βίωσε ένα ισχυρό εξωγενές σοκ, το ξέσπασμα της πανδημικής κρίσης Covid-19, με συνέπεια να περιέλθει απότομα σε βαθιά ύφεση. Χρειάστηκε μια άνευ προηγουμένου δημοσιονομική παρέμβαση, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και διεθνώς, προκειμένου να μετριαστούν οι αρνητικές κοινωνικο-οικονομικές επιπτώσεις της πανδημίας, καθώς για μια ακόμα φορά αποδείχτηκε ότι σε περιόδους κρίσης οι οικονομίες αδυνατούν να αυτορρυθμιστούν με την απαιτούμενη ταχύτητα.

Στην Ελλάδα, η πανδημία Covid-19 οδήγησε πολύ γρήγορα σε ραγδαία υποχώρηση των βασικών οικονομικών δεικτών που προσδιορίζουν την οικονομική κατάσταση των ΜμΕ, έτσι όπως αποτυπώνονται στις έρευνες οικονομικού κλίματος του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ. Η κυβέρνηση, με σκοπό την αντιμετώπιση των αρνητικών συνεπειών της πανδημίας στην οικονομία, έλαβε σταδιακά σειρά μέτρων στήριξης, τα οποία αποσκοπούσαν κυρίως στην ενίσχυση της ρευστότητας των επιχειρήσεων και στη συγκράτηση της απασχόλησης. Τα μέτρα στήριξης μετρίασαν τον αρνητικό αντίκτυπο της πανδημίας, βοηθώντας τις επιχειρήσεις να παραμείνουν «ζωντανές» και συγκράτησαν την απασχόληση.

Ωστόσο, δεν θα πρέπει να λησμονούμε ότι η οικονομική κρίση που προκάλεσε η πανδημία βρήκε τις ΜμΕ σε μια περίοδο όπου προσπαθούσαν ακόμα να ανακάμψουν από την προηγούμενη δεκαετή χρηματοπιστωτική κρίση. Καθώς η πανδημική κρίση προκάλεσε αρνητικές συνέπειες, τόσο στο σκέλος της προσφοράς όσο και στο σκέλος της ζήτησης επιβάρυνε περαιτέρω ένα σημαντικό μέρος των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων και ιδιαίτερα εκείνων που για μεγάλα χρονικά διαστήματα ανέστειλαν εξ ολοκλήρου ή εν μέρει τη δραστηριότητά τους.

Οι πρόσφατες, μάλιστα, πληθωριστικές πιέσεις δημιουργούν νέες προκλήσεις. Ναρκοθετούν τις προοπτικές ανάκαμψης της ελληνικής οικονομίας και ως εκ τούτου, τη δυνατότητα των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων να «επουλώσουν τις πληγές τους», εν απουσία μάλιστα πολιτικών προσανατολισμένων στις ανάγκες και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους.

Πλέον των παραπάνω, η πανδημία φαίνεται πως έχει προκαλέσει ή επιταχύνει πολλαπλές διαθρωτικές αλλαγές, όπως οι διαδικασίες ψηφιακού μετασχηματισμού και οι μεταβολές στην αγορά εργασίας, κυρίως με την ευρεία υιοθέτηση της τηλεργασίας.

Τα παραπάνω εξετάζονται με βάση τα πρωτογενή δεδομένα των τακτικών και έκτακτων ερευνών που υλοποίησε το ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ κατά τη διάρκεια της πανδημίας.

Για τα κεφάλαια 2.2 έως και 2.12, τα δεδομένα με βάση τα οποία γίνεται η ανάλυση προέρχονται κυρίως από τις τακτικές εξαμηνιαίες έρευνες του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ για το οικονομικό κλίμα στις μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις. Οι τηλεφωνικές συνεντεύξεις, για τις έρευνες αυτές που πραγματοποιούνται συστηματικά και σε εξαμηνιαία βάση από το 2009, γίνονται από την εταιρία MARC ΑΕ σε αντιπροσωπευτικό πανελλαδικό δείγμα 800 περίπου πολύ μικρών και μικρών επιχειρήσεων (0-49 άτομα προσωπικό) που αποτελούν το 99,6% των επιχειρήσεων στην Ελλάδα. Βασικός τους σκοπός είναι η αποτύπωση του οικονομικού κλίματος στις πολύ μικρές και μικρές επιχειρήσεις στους κλάδους της μεταποίησης, του εμπορίου και των υπηρεσιών. Τα πρωτογενή δεδομένα οικονομικών και επιχειρηματικών προσδοκιών των ερευνών οικονομικού κλίματος του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ χρησιμοποιούνται από την Ευρωπαϊκή Συνομοσπονδία Μικρομεσαίων Επιχειρήσεων (SMEunited) για την κατασκευή των δεικτών ευρωπαϊκού οικονομικού κλίματος και είναι συγκρίσιμα με τα στοιχεία άλλων χωρών της ΕΕ.

Για τα κεφάλαια 2.13 και 2.14, τα πρωτογενή δεδομένα με βάση τα οποία γίνεται η ανάλυση προέρχονται από πειραματική έρευνα γνώμης που διενήργησε το ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ διαδικτυακά, μέσω του κοινωνικού δικτύου Facebook, η διεύθυνση του οποίου είναι ευρεία σε όλα τα ηλικιακά και κοινωνικά στρώματα. Η έρευνα, η οποία ήταν πολυθεματική, έγινε σε δείγμα 4.122 ατόμων, κατά το διάστημα μεταξύ 29 Δεκεμβρίου 2020 έως και 27 Ιανουαρίου 2021. Για τα κεφάλαια 2.13 και 2.14, τα στοιχεία προέρχονται από τις απαντήσεις που έδωσε δείγμα 917 μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων της ως άνω πολυθεματικής έρευνας.

2.2/ Δείκτης οικονομικού κλίματος των ΜμΕ

Το 2020 ο δείκτης οικονομικού κλίματος των ελληνικών ΜμΕ υποχώρησε πολύ περισσότερο σε σχέση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, ενώ η ανάκαμψη που κατέγραψε το 1ο εξάμηνο του 2021, αν και σημαντική, δεν προσέγγισε τα προ πανδημίας επίπεδα, σε αντίθεση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο.

Η ελληνική οικονομία κατά το 1ο εξάμηνο του 2020 βίωσε ένα ισχυρό εξωγενές σοκ, το ξέσπασμα της πανδημικής κρίσης Covid-19, που στην οικονομία εκδηλώθηκε με τη μορφή της βαθιάς και απότομης ύφεσης. Η κυβέρνηση, κατά την αρχική εκδήλωση της πανδημίας και συγκεκριμένα το διάστημα Μαρτίου-Μαΐου, έλαβε πρωτοφανή μέτρα περιορισμού της οικονομικής και κοινωνικής δραστηριότητας με σκοπό τον περιορισμό της εξάπλωσης του κορωνοϊού για την προστασία της δημόσιας υγείας. Παράλληλα, υιοθέτησε μέτρα για τη στήριξη των επιχειρήσεων και της απασχόλησης, προκειμένου να περιορίσει τις αρνητικές συνέπειες της πανδημίας στην οικονομία. Με βάση την έρευνα οικονομικού κλίματος του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ για τις ΜμΕ (Ιούλιος 2020), το 1ο εξάμηνο του 2020 καταγράφηκε ραγδαία επιδείνωση τόσο στον δείκτη οικονομικού κλίματος όσο και σε όλους τους επιμέρους δείκτες. Η βελτίωση που σταθερά είχε παρατηρηθεί στις προηγούμενες έξι εξαμηνιαίες έρευνες του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ ανακόπηκε απότομα. Η επιδείνωση μάλιστα όλων των βασικών δεικτών ήταν τέτοια που παρέπεμπε τόσο στην περίοδο 2012-2013, δηλαδή σε εκείνη που η ελληνική οικονομία κατέγραψε την πιο βαθιά ύφεση κατά τη διάρκεια υλοποίησης των προγραμμάτων δημοσιονομικής προσαρμογής, όσο και στο 2015, όπου το σοκ των ελέγχων στη κίνηση κεφαλαίων (capital controls) είχε οδηγήσει mutatis mutandis σε κατακρήμνιση του δείκτη οικονομικού κλίματος μέσα σε μόλις ένα εξάμηνο. Όπως φαίνεται στο Γράφημα 1, ενώ το 2019 ο δείκτης οικονομικού κλίματος των ελληνικών ΜμΕ προσέγγισε υστέρη από μια δεκαετία τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, η εκδήλωση της πανδημίας Covid-19 και η οικονομική κρίση που ακολούθησε οδήγησαν στη ραγδαία πτώση του, από τις 66,4 μονάδες στις 20,1. Σημείωσε, δηλαδή, πτώση της τάξης των 46 μονάδων μόλις μέσα σε ένα εξάμηνο, γεγονός που αποτυπώνει το ισχυρό αρνητικό σοκ που προκάλεσε η πανδημία στην οικονομία. Αντίστοιχα ήταν και τα στοιχεία σε ευρωπαϊκό επίπεδο όπου ο δείκτης οικονομικού κλίματος των ευρωπαϊκών ΜμΕ υποχώρησε από τις 73,4 μονάδες στις 54,6 παρουσιάζοντας μείωση 18,8 μονάδων. Η υποχώρηση μάλιστα του δείκτη κλίματος των ευρωπαϊκών ΜμΕ συνιστά τη χαμηλότερη επίδοση που έχει καταγραφεί από τότε που παρουσιάζεται ο εν λόγω δείκτης (2007), καθώς διαμορφώθηκε χαμηλότερα από το προηγούμενο ιστορικό χαμηλό που είχε αποτυπωθεί κατά την περίοδο της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης το 2009 (55,1).

Αξιοσημείωτο είναι πως κατά την πρώτη φάση της πανδημίας, παρόλο που όλες οι χώρες της ΕΕ βίωσαν τις σοβαρές συνέπειες της πανδημίας, οι οικονομικές επιπτώσεις δεν ήταν συμμετρικές. Χώρες όπως η Γερμανία, που ήταν σε θέση να υιοθετήσουν λιγότερο αυστηρά περιοριστικά μέτρα βασιζόμενες στο ανεπτυγμένο εθνικό σύστημα υγείας που διέθεταν και παράλληλα στην οικονομική τους ευρωστία, που επέτρεψε να λάβουν αποτελεσματικότερα μέτρα στήριξης, περιόρισαν σημαντικά τις αρνητικές επιπτώσεις της πανδημίας στην οικονομία. Από την άλλη μεριά, χώρες όπως η Ισπανία, η Ιταλία και η Γαλλία που αναγκάστηκαν να υιοθετήσουν αυστηρά περιοριστικά μέτρα λόγω του σοβαρού αντίκτυπου που είχε η εξάπλωση του κορωνοϊού στα εθνικά συστήματα υγείας τους, χωρίς ταυτόχρονα να διαθέτουν τον απαιτούμενο δημοσιονομικό χώρο για τη λήψη αποτελεσματικότερων ανακουφιστικών μέτρων κατέγραψαν χειρότερες οικονομικές επιδόσεις. Το ίδιο ίσχυσε και για την Ελλάδα. Επιπλέον, οι χώρες που ο τουρισμός είχε μεγαλύτερη συμμετοχή

στην οικονομία τους, όπως η Ελλάδα και η Κροατία, παρουσίασαν μεγαλύτερες απώλειες λόγω της καθίζησης που υπέστη η δραστηριότητα αυτή. Τα παραπάνω προκύπτουν και από την απότομη διεύρυνση του χάσματος μεταξύ των ευρωπαϊκών ΜμΕ του Νότου και της περιφέρειας, έναντι εκείνων του Βορρά και του Κέντρου όπως καταγράφηκε στους αντίστοιχους δείκτες οικονομικού κλίματος του βαρόμετρου της SMEunited (SMEunited, 2020). Συγκεκριμένα, ο δείκτης οικονομικού κλίματος για τις ΜΜΕ των κρατών της Βόρειας και Κεντρικής Ευρώπης μειώθηκε το 1ο εξάμηνο του 2020 από τις 72,7 στις 59,1 μονάδες (πτώση 13,6 μονάδων), ενώ για τις χώρες του Νότου και της περιφέρειας της ΕΕ από τις 75,5 στις 43,3 μονάδες (πτώση 32,2 μονάδων).

Το 2ο εξάμηνο του 2020 χαρακτηρίστηκε στο πρώτο μισό του (τρίτο τρίμηνο του έτους) από την επανεκκίνηση της ελληνικής οικονομίας και στη συνέχεια την εκδήλωση του δεύτερου κύματος της πανδημίας, την υιοθέτηση εκ νέου αυστηρών περιοριστικών μέτρων κατά το δεύτερο μισό του (τέταρτο τρίμηνο του έτους) και την επέκταση των μέτρων για τη στήριξη των επιχειρήσεων και της απασχόλησης. Αξίζει να σημειωθεί ότι ενώ στις υπόλοιπες χώρες της ΕΕ η ύφεση περιορίστηκε σημαντικά από το τρίτο τρίμηνο του έτους, στην Ελλάδα, της οποίας το ΑΕΠ εξαρτάται σημαντικά από τον τουρισμό, η ύφεση δεν περιορίστηκε σημαντικά και με βάση τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ άγγιξε το 11% στο 3ο τρίμηνο και το 7% το 4ο τρίμηνο.

Ο δείκτης οικονομικού κλίματος, όπως αποτυπώθηκε στη σχετική έρευνα του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (Φεβρουάριος 2021), παρέμεινε το 2ο εξάμηνο του 2020 στο εξαιρετικά χαμηλό επίπεδο των 20,1 μονάδων. Νέο στοιχείο αποτέλεσε η μεταβολή της σύνθεσής του. Δεν αντιπροσώπευε μια συμμετρική αποτύπωση των επιπτώσεων της πανδημίας, αλλά άρχιζε να παρουσιάζει μια τάση διεύρυνσης των ανισοτήτων μεταξύ των επιχειρήσεων. Είναι χαρακτηριστικό πως στους περισσότερους επιμέρους δείκτες η κατάσταση των ελληνικών ΜμΕ κατέγραψε μια σχετική βελτίωση, η οποία όμως δεν ήταν ισομερής. Η πανδημική κρίση επηρέασε με διαφορετική ένταση τις επιχειρήσεις, ιδιαίτερα τις μικρότερες και εκείνες που είχαν αναστείλει τη λειτουργία τους με κρατική εντολή, όπου η κατάσταση τους επιδεινώθηκε περαιτέρω. Από τη μια μεριά, παρατηρήθηκε μια αύξηση των επιχειρήσεων που οι δραστηριότητές τους δεν επλήγησαν άμεσα από την κρίση και σε κάποιο βαθμό ήταν υποκατάστατες δραστηριοτήτων που ανέστειλαν τη λειτουργία τους (πχ φαγητό στο χέρι). Από την άλλη, όμως, για την πλειονότητα των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων φάνηκε πως η κατάσταση επιδεινώθηκε περαιτέρω, υποδηλώνοντας πως τα μέτρα στήριξης που είχαν ληφθεί δεν ήταν τόσο αποτελεσματικά ή/και στοχευμένα ώστε να περιορίσουν ικανοποιητικά τον αρνητικό αντίκτυπο της πανδημικής κρίσης.

Σε αντίθεση με τις ελληνικές ΜμΕ, όπου για την πλειονότητά τους το 2ο εξάμηνο του 2020 αποτέλεσε μια περίοδο περαιτέρω επιδείνωσης της κατάστασής τους, οι ευρωπαϊκές ΜμΕ περιορίσαν τις

απώλειές τους. Ο δείκτης οικονομικού κλίματος των ευρωπαϊκών ΜμΕ παρουσίασε άνοδο από τις 54,6 στις 59,8 μονάδες. Αντίστοιχα ο σχετικός δείκτης για τις ΜμΕ των κρατών της Βόρειας και Κεντρικής Ευρώπης αυξήθηκε από τις 59,1 στις 62,4 μονάδες, ενώ για τις χώρες του Νότου και της περιφέρειας της ΕΕ από τις 43,3 στις 51,9. Με άλλα λόγια το χάσμα μεταξύ των ΜμΕ του Βορρά και του Νότου της ΕΕ μειώθηκε, καθώς ο σχετικός δείκτης των ευρωπαϊκών ΜμΕ των κρατών της Βόρειας και Κεντρικής Ευρώπης αυξήθηκε κατά 3,3 μονάδες, ενώ ο αντίστοιχος δείκτης των ΜμΕ των κρατών της Νότιας Ευρώπης και της περιφέρειας αυξήθηκε κατά 8,8 μονάδες. Όπως αναφέρεται στη σχετική έκθεση της SMEunited (SMEunited, 2020α), η μερική ανάκαμψη που παρουσιάστηκε στον δείκτη επιχειρηματικού κλίματος ΜμΕ το 2ο εξάμηνο του 2020 οφειλόταν κυρίως στην επανεκκίνηση των οικονομιών το διάστημα Ιουνίου-Οκτωβρίου. Επηρέαστηκε, επιπλέον, και από την ικανότητα των εθνικών κυβερνήσεων να αντιδράσουν ικανοποιητικά και άμεσα στις προκλήσεις της κρίσης. Τα μέτρα στήριξης που έλαβαν οι χώρες της βόρειας και κεντρικής Ευρώπης συνέβαλαν πιο αποτελεσματικά στον περιορισμό των αρνητικών συνεπειών της πανδημίας, σε αντιδιαστολή με τις χώρες του Νότου και της περιφέρειας της ΕΕ όπου καταγράφηκε διεύρυνση του αρνητικού αντίκτυπου της πανδημικής κρίσης στις ΜμΕ. Με άλλα λόγια, η κατάσταση των ΜμΕ επηρεάστηκε αφενός από το διάστημα που μπόρεσαν να λειτουργήσουν χωρίς αυστηρούς περιορισμούς, αφετέρου από τα μέτρα που ελήφθησαν για τη στήριξή τους κατά το διάστημα που υιοθετήθηκαν οι αυστηροί περιορισμοί στην οικονομική και κοινωνική δραστηριότητα.

Μπαίνοντας στο 2ο lockdown, στην Ελλάδα οι αυστηροί περιορισμοί ξεκίνησαν για κάποιους κλάδους ήδη από τον Οκτώβριο (εστίαση) και καθολικά τον Νοέμβριο του 2020, παραμένοντας ουσιαστικά σε ισχύ μέχρι τις αρχές του επόμενου έτους, επιβαρύνοντας περαιτέρω την πλειονότητα των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων. Τα δε μέτρα που ελήφθησαν όπως προέκυψε και από την έρευνα του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (Φεβρουάριος 2021) δεν επαρκούσαν για να καλύψουν τις απώλειές τους. Είναι χαρακτηριστικό πως το 2020 οι τέσσερις κύκλοι των επιστρεπτών προκαταβολών που υλοποιήθηκαν για την ενίσχυση της ρευστότητας των επιχειρήσεων, περιλάμβαναν ενισχύσεις συνολικού ύψους 5,5 δισ. €, όταν σύμφωνα με την ΕΛΣΤΑΤ (2020), οι απώλειες του κύκλου εργασιών μόνο των επιχειρήσεων σε αναστολή λειτουργίας ανήλθαν στα 11,5 δισ. € και στο σύνολο των επιχειρήσεων ανήλθαν στα 41,5 δισ. €.

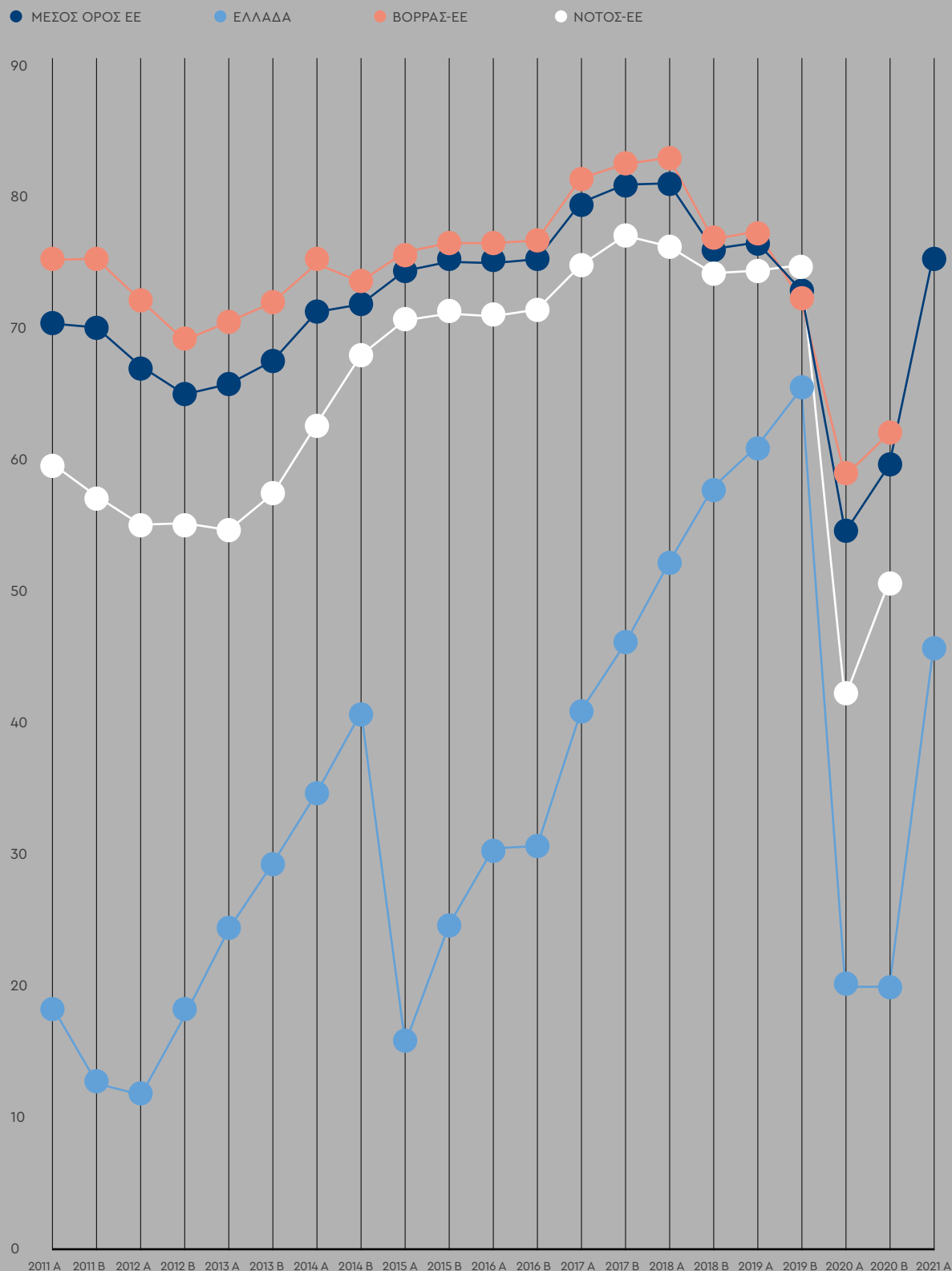
Το 1ο εξάμηνο του 2021 χαρακτηρίστηκε από τη σταδιακή άρση των αυστηρών περιοριστικών μέτρων για το μεγαλύτερο μέρος των οικονομικών δραστηριοτήτων στις αρχές τους έτους, την εκδήλωση του τρίτου κύματος της πανδημίας και την επαναφορά των αυστηρών περιοριστικών μέτρων το διάστημα Φεβρουαρίου-Απριλίου, την επέκταση των μέτρων για την στήριξη των επιχειρήσεων και της απασχόλησης και την έναρξη και επιτάχυνση του εμβολιαστικού προγράμματος έναντι του κορωνοϊού.

Σύμφωνα με τη σχετική έρευνα του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (Ιούλιος 2021) για το οικονομικό κλίμα στις μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις, μετά από το παρατεταμένο διάστημα των εκτεταμένων περιορισμών στην οικονομική και κοινωνική δραστηριότητα, που υιοθετήθηκαν για την αντιμετώπιση της πανδημίας Covid-19, η κατάσταση όπως προέκυψε από τα ευρήματα της έρευνας βελτιώθηκε. Η άρση των περιορισμών σε συνδυασμό με τους εμβολιασμούς δημιούργησαν θετικό κλίμα για την πορεία των επιχειρήσεων και της οικονομίας. Η επέκταση των μέτρων στήριξης, όπως μεταξύ άλλων οι 3 νέοι κύκλοι επιστρεπτέων προκαταβολών (5, 6 και 7), τα προγράμματα μη επιστρεπτέας προκαταβολής των Περιφερειών, το πρόγραμμα επιδότησης παγίων δαπανών και τα ειδικά προγράμματα για την επανεκκίνηση της εστίασης και του τουρισμού, φάνηκε ότι κάλυψαν ένα σημαντικό μέρος των απωλειών των επιχειρήσεων. Ο δείκτης οικονομικού κλίματος των ΜμΕ, μετά τις εξαιρετικά χαμηλές επιδόσεις που είχε καταγράψει σε όλη τη διάρκεια του 2020, παρουσίασε το 1ο εξάμηνο του 2021 σημαντική άνοδο 26,2 μονάδων καθώς διαμορφώθηκε στις 46,3 μονάδες.

Ωστόσο, η πρόδρομη αυτή ανάκαμψη που παρατηρήθηκε κυρίως στο τέλος του 1ου εξαμήνου του 2021 δεν ήταν ισομερής. Οι επιχειρήσεις που το προηγούμενο διάστημα είχαν αναστείλει τη λειτουργία τους παρέμειναν σε δύσκολη θέση, κάτι που παρατηρήθηκε και για την πλειονότητα των πολύ μικρών επιχειρήσεων. Για τις επιχειρήσεις αυτές τα σοβαρά προβλήματα ρευστότητας παρέμειναν, καθώς και η δυνατότητά τους να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους και να ξεφύγουν από τον φαύλο κύκλο της υπερχρέωσης. Η σημαντική, τέλος, άνοδος των τιμών που καταγράφεται όλο και πιο έντονα από τις αρχές του έτους, δημιουργεί νέα αρνητικά δεδομένα που θα δοκιμάσουν όχι μόνο τις αντοχές των ΜμΕ αλλά συνολικά τις προοπτικές ανάκαμψης της ελληνικής οικονομίας, καθώς οδηγούν σε μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος των πολιτών.

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο και σύμφωνα με την τελευταία έκθεση της SMEunited (SMEunited, 2021β) ο δείκτης οικονομικού κλίματος των ευρωπαϊκών ΜμΕ παρουσίασε σημαντική άνοδο 16,3 μονάδων και διαμορφώθηκε στις 76,1 μονάδες, ξεπερνώντας το προ πανδημίας επίπεδο. Η άνοδος αυτή αποδίδεται στη σταδιακή χαλάρωση των αυστηρών περιοριστικών μέτρων και στην επιτάχυνση των εμβολιαστικών προγραμμάτων στην ΕΕ, που έδωσε τη δυνατότητα της επαναλειτουργίας των οικονομικών δραστηριοτήτων. Ωστόσο, και σε αυτή την έκθεση επισημαίνεται η ασυμμετρία στην ένταση των επιπτώσεων στις ΜμΕ μεταξύ των κρατών-μελών της ΕΕ. Πρωταρχικό λόγο πιθανολογείται ότι συνιστά η απόκλιση της διάρκειας των αυστηρών περιοριστικών μέτρων μεταξύ των κρατών. Επιπλέον, συγκρίνοντας τις επιπτώσεις της πανδημικής κρίσης στα ΑΕΠ των κρατών, προσδιορίστηκαν έξι κράτη-μέλη της ΕΕ τα οποία επλήγησαν σημαντικά από την πανδημική κρίση: η Ελλάδα, η Πορτογαλία, η Κροατία, η Ισπανία, η Ιταλία και η Γαλλία. Στο διάστημα μεταξύ του 1ου και του 2ου εξαμήνου του 2020, ο δείκτης οικονομικού κλίματος των ΜμΕ των παραπάνω χωρών παρουσίασε μεγαλύτερη πτώση σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες. Αυτές οι έξι χώρες ήταν εκείνες που παρουσίασαν τις πιο αδύναμες επιδόσεις στο υγειονομικό σκέλος και, ως εκ τούτου, χρειάστηκε να υιοθετήσουν μεγαλύτερης διάρκειας και πιο αυστηρά περιοριστικά μέτρα για την αντιμετώπιση της πανδημίας. Επιπλέον οι χώρες που επηρεάστηκαν περισσότερο βασίζονταν σε μεγάλο βαθμό στον τουρισμό. Τέλος, οι ευρωπαϊκές ΜμΕ εκτιμούν ότι το τρέχον εξάμηνο (Β 2021) θα είναι ελαφρώς χειρότερο σε σχέση με το προηγούμενο, κάτι που προκαλείται από τον φόβο που έχει δημιουργήσει η άνοδος του πληθωρισμού και η ενδεχόμενη εκδήλωση ενός τετάρτου πανδημικού κύματος.

Γράφημα 1: Δείκτης οικονομικού κλίματος ΜμΕ

^{2.3/} Οι μεταβολές στον ετήσιο κύκλο εργασιών των ΜμΕ

Το 2020 σχεδόν οι μισές ΜμΕ (45,8%) δήλωσαν ετήσιο κύκλο εργασιών κάτω από 50.000 €. Επιπλέον, σχεδόν διπλασιάστηκαν οι ΜμΕ που κατέγραψαν ζημιές, ενώ υποδιπλασιάστηκαν οι επιχειρήσεις που κατέγραψαν κέρδη.

Οι σοβαρές και πιο εμφανείς επιπτώσεις της υγειονομικής κρίσης παρατηρήθηκαν στην απότομη και βαθιά μείωση στον κύκλο εργασιών των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων, όπως αποτυπώθηκε στις έρευνες οικονομικού κλίματος του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, καθώς και στις μεταβολές που επήλθαν τόσο στον κύκλο εργασιών όσο και στην κερδοφορία των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων συγκρίνοντας τα σχετικά μεγέθη μεταξύ των ετών 2020 και 2019.

Ειδικότερα, το 1ο εξάμηνο του 2020, 8 στις 10 επιχειρήσεις (80,6%) δήλωσαν πως ο κύκλος εργασιών τους μειώθηκε, το 2ο εξάμηνο 7 στις 10 επιχειρήσεις (70,7%) και το 1ο εξάμηνο του 2021 πάνω από 1 στις 2 επιχειρήσεις (55%). Η μεσοσταθμική μείωση του κύκλου εργασιών για τις επιχειρήσεις αυτές ήταν 46,4% το 1ο εξάμηνο του 2020, 47,8% το 2ο εξάμηνο και 41,4% το 1ο εξάμηνο του 2021. Με βάση τα στοιχεία αυτά φαίνεται πως σε όλη τη διάρκεια της πανδημίας η πλειονότητα των μικρών και πολύ μικρών μικρών επιχειρήσεων σημείωσε σοβαρή μείωση του κύκλου εργασιών, που σε ένα βαθμό σημαίνει πως οι επιχειρήσεις αυτές για μεγάλα χρονικά διαστήματα είτε δεν λειτούργησαν, είτε υπολειτούργησαν. Για να γίνει περισσότερο αντιληπτό το πρόβλημα που αντιμετώπισε η πλειονότητα των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων, αρκεί να συγκρίνουμε τις παραπάνω μεσοσταθμικές μεταβολές στον κύκλο εργασιών με εκείνες στο σύνολο των ΜμΕ, ώστε να αποτυπωθούν οι σοβαρές δυσκολίες που αντιμετώπισε ένα σημαντικό μέρος των επιχειρήσεων χωρίς να επισκιαστεί από τη γενική εικόνα. Ως εκ τούτου, η μεσοσταθμική μείωση του κύκλου εργασιών τα τρία προαναφερόμενα εξάμηνα στο σύνολο των ΜμΕ ήταν 40,1% το 1ο εξάμηνο του 2020, 32,4% το 2ο εξάμηνο και 16,7% το 1ο εξάμηνο του 2021. Με βάση αυτά φαίνεται πως οι απώλειες στον κύκλο εργασιών που βίωσε η πλειονότητα των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων ήταν σημαντικά μεγαλύτερη από τη μέση μείωση του κύκλου εργασιών στο σύνολο των επιχειρήσεων, ιδιαίτερα το 2ο εξάμηνο του 2020 και το 1ο εξάμηνο του 2021, όπου παρατηρούνται οι μεγαλύτερες διαφορές μεταξύ της μεσοσταθμικής μεταβολής του κύκλου εργασιών στο σύνολο των επιχειρήσεων σε σχέση με την μεσοσταθμική μεταβολή του κύκλου εργασιών των επιχειρήσεων που δήλωσαν μείωσή του. Όπως μάλιστα προκύπτει από τα επιμέρους ευρήματα των ερευνών κλίματος του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, οι επιχειρήσεις που παρουσίασαν τις μεγαλύτερες απώλειες στον κύκλο εργασιών ήταν εκείνες που ανέστειλαν τη λειτουργία τους με κρατική εντολή, οι μικρότερες με βάση τον κύκλο εργασιών (έως 50.000 €) και τον αριθμό εργαζομένων (επιχειρήσεις χωρίς προσωπικό και επιχειρήσεις με 1 έως 5 εργαζόμενους) επιχειρήσεις.

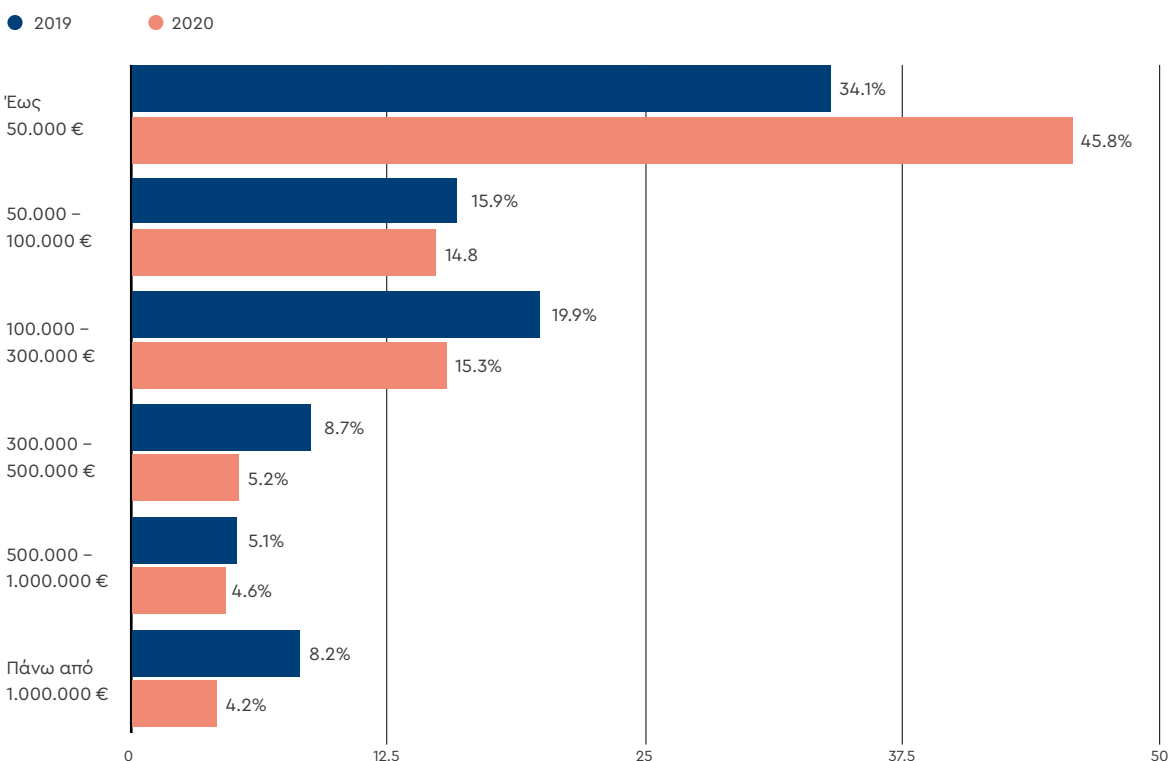
Ένα άλλο στοιχείο που δείχνει τις σοβαρές επιπτώσεις της πανδημικής κρίσης στις ΜμΕ είναι η μεταβολή που παρατηρήθηκε στο ύψος του ετήσιου κύκλου εργασιών μεταξύ των ετών 2019 και 2020. Όπως φαίνεται στο Γράφημα 2, οι επιχειρήσεις που δηλώνουν ετήσιο κύκλο εργασιών έως 50.000€ αυξήθηκαν το 2020 σε σχέση με το 2019 κατά 11,7 ποσοστιαίες μονάδες. Συγκεκριμένα οι ΜμΕ με ετήσιο κύκλο εργασιών:

- έως 50.000 € από 34,1% το 2019 ανήλθαν στο 45,8% το 2020
- 50.000 € έως 100.000 € από 15,9% το 2019 κατήλθαν στο 14,8% το 2020
- 100.000 € έως 300.000 € από 19,9% το 2019 κατήλθαν στο 15,3% το 2020
- 300.000 € έως 500.000 € από 8,7% το 2019 κατήλθαν στο 5,2% το 2020
- 500.000 € έως 1.000.000 € από 5,1% το 2019 κατήλθαν στο 4,6% το 2020
- πάνω από 1 εκατομμύριο ευρώ από 8,2% το 2019 κατήλθαν στο 4,2% το 2020.

Από τα στοιχεία αυτά φαίνεται πως κατά τη διάρκεια του 2020 μειώθηκε δραματικά και οριζόντια ο κύκλος εργασιών των επιχειρήσεων, καθώς η μόνη κατηγορία κύκλου εργασιών που παρουσιάζει αύξηση επιχειρήσεων και μάλιστα σημαντική, είναι αυτή των επιχειρήσεων που δήλωσαν ετήσιο κύκλο εργασιών έως 50.000 €.

Από τα επιμέρους στοιχεία, οι μεγαλύτερες συγκεντρώσεις επιχειρήσεων στην χαμηλότερη κατηγορία ετήσιου κύκλου εργασιών, δηλαδή κάτω από 50.000 €, παρατηρήθηκαν στις υπηρεσίες (61,4%), στις επιχειρήσεις χωρίς προσωπικό (76%) και στις επιχειρήσεις που ανέστειλαν τη λειτουργία τους με κρατική εντολή (57,6%).

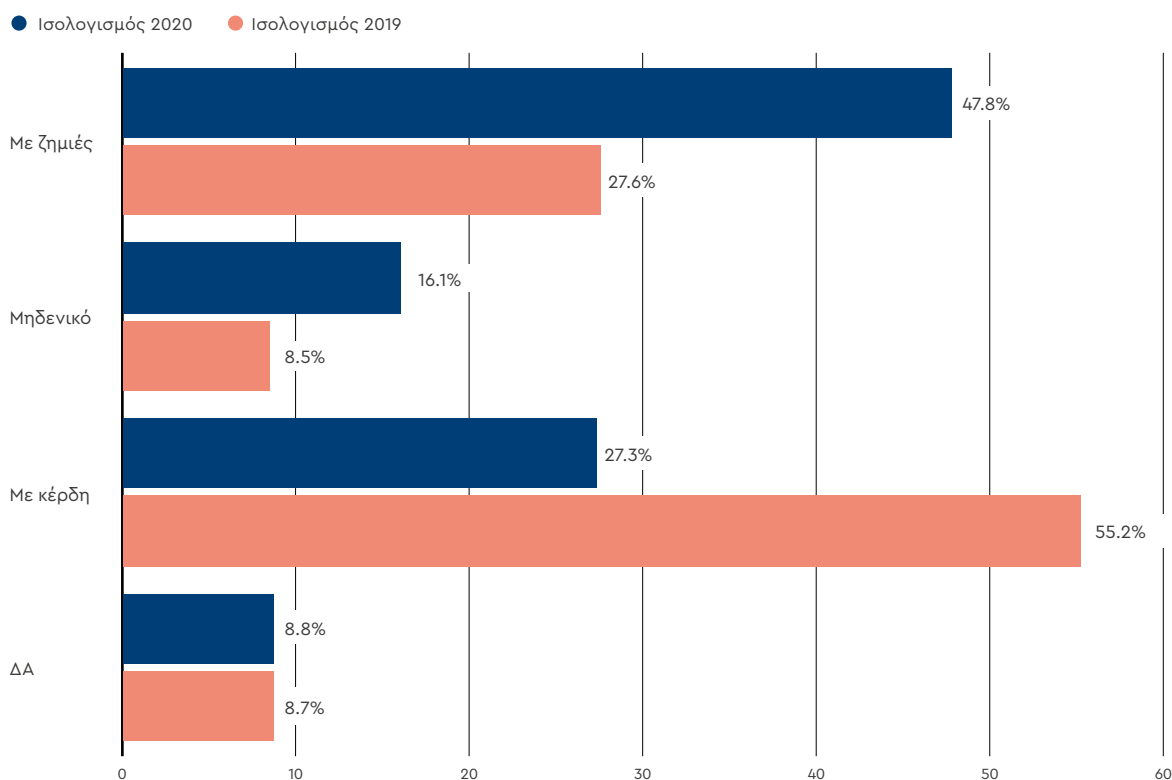
Γράφημα 2: Ετήσιος κύκλος εργασιών ΜμΕ ετών 2019-2020

Όσον αφορά τις επιχειρήσεις εστίασης, από τα ευρήματα της έρευνας (Ιούλιος 2021) φαίνεται πως υπερδιπλασιάστηκαν οι επιχειρήσεις που δηλώσαν ετήσιο κύκλο εργασιών έως 50.000 €. Από το 23% που ήταν το 2019 ανήλθε στο 50,5% το 2020, στοιχείο που καταδεικνύει την καθίζηση που υπέστη ο κλάδος αυτός λόγω των περιοριστικών μέτρων που υιοθετήθηκαν για την αποτροπή εξάπλωσης του κορωνοϊού.

Ανάλογα είναι και τα ευρήματα σχετικά με τη κερδοφορία των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων. Όπως φαίνεται στο Γράφημα 3, σχεδόν διπλασιάστηκαν οι επιχειρήσεις που το 2020 σε σύγκριση με το 2019 δήλωναν πως είχαν ζημιές ή μηδενικό αποτέλεσμα (63,9% το 2020 έναντι 36,1% το 2019). Συγκεκριμένα, οι ΜμΕ που κατέγραψαν ζημιά το 2020 αντιστοιχούσαν στο 47,8% των επιχειρήσεων, έναντι του 27,6% που ήταν το 2019. Οι επιχειρήσεις που είχαν μηδενικό αποτέλεσμα αντιστοιχούσαν το 2020 στο 16,1% έναντι του 8,5% το 2019. Από την άλλη μεριά υποδιπλασιάστηκαν οι επιχειρήσεις που κατέγραψαν κέρδη το 2020 σε σχέση με το 2019 (27,3% το 2020 από 55,2% το 2019).

Γράφημα 3: Σύγκριση ισολογισμών ΜμΕ (έσοδα-έξοδα) ετών 2019 -2020

Πηγή: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Οι μεγαλύτερες συγκεντρώσεις ανά κατηγορία επιχειρήσεων που παρουσίασαν ζημιές το 2020 παρατηρήθηκαν στο τομέα των Υπηρεσιών (50,8%), στις επιχειρήσεις με ετήσιο κύκλο εργασιών έως 50.000 € (59,4%), στις επιχειρήσεις χωρίς προσωπικό (59,4%), στις προσωπικές εταιρείες (ΟΕ-ΕΕ) (54,3%) και στις ατομικές επιχειρήσεις (51,5%).

Επιπλέον, με ζημιές έκλεισε το 2020 για το 66,5% των επιχειρήσεων που ανέστειλαν την λειτουργία τους με κρατική εντολή και για το 69,1% των επιχειρήσεων εστίασης, ούσες οι επιχειρήσεις που επλήγησαν πολλαπλάσια από την πανδημία.

^{2.4/} Μέτρα στήριξης επιχειρήσεων από τις επιπτώσεις της πανδημίας

Οι μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις έκαναν ευρεία χρήση των μέτρων στήριξης που ελήφθησαν

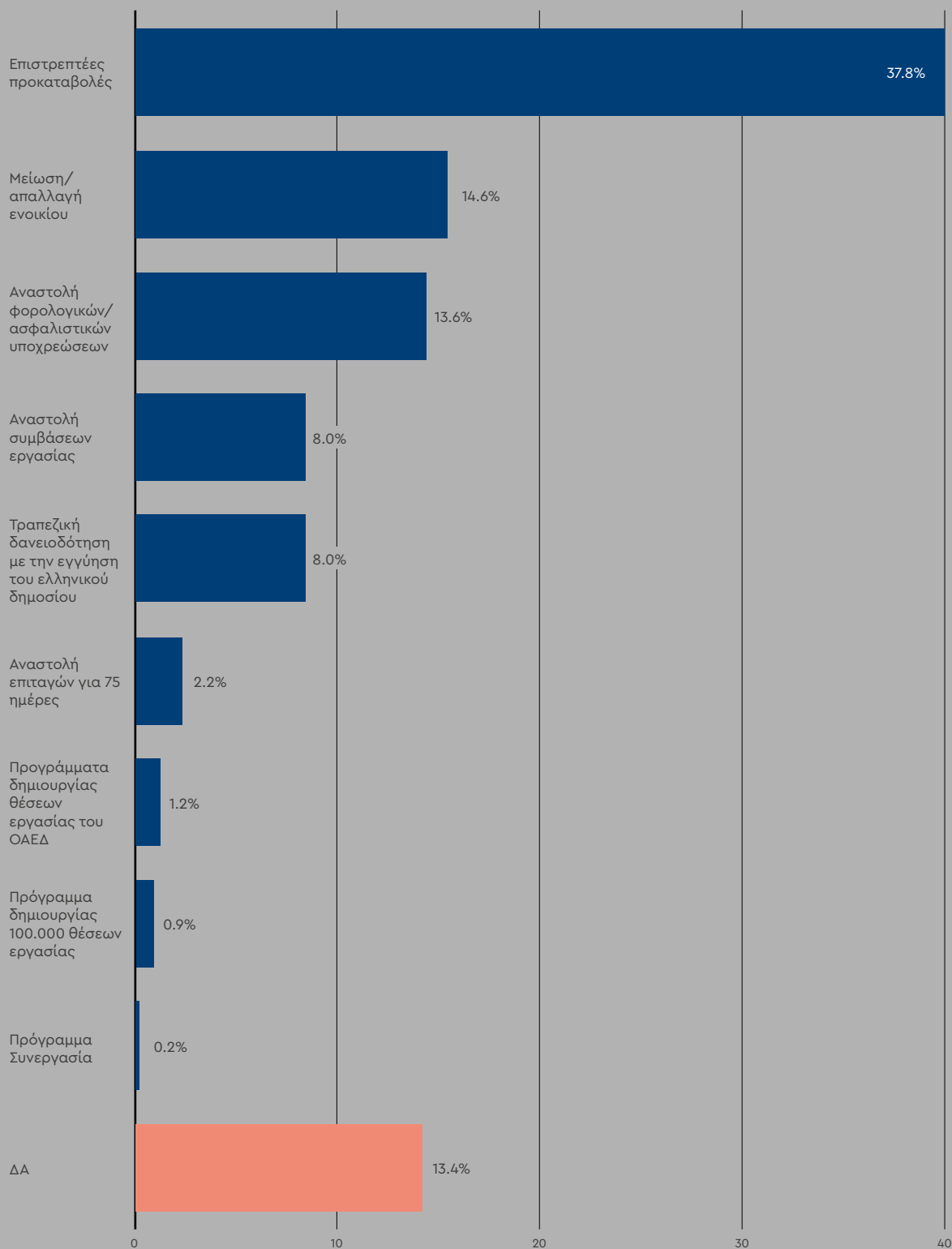
Οι πρωτοφανείς περιορισμοί στην οικονομική και κοινωνική δραστηριότητα που υιοθετήθηκαν για την αντιμετώπιση του πανδημικού φαινομένου, ιδίως τα lockdowns, οδήγησαν και σε ανάλογα μέτρα στήριξης της οικονομίας προκειμένου να μετριασθούν οι επιπτώσεις από την απότομη και βαθιά ύφεση στην οποία περιήλθε η ελληνική οικονομία. Τα μέτρα που υιοθέτησε η κυβέρνηση για τη στήριξη των επιχειρήσεων από τις επιπτώσεις της πανδημικής κρίσης σε γενικές γραμμές μπορούν να χωριστούν σε δύο κατηγορίες:

- μέτρα για την ενίσχυση της ρευστότητας των επιχειρήσεων και συγκεκριμένα οι επιστρεπτές προκαταβολές, η μείωση/απαλλαγή ενοικίου, η αναστολή φορολογικών υποχρεώσεων, η τραπεζική δανειοδότηση με την εγγύηση του ελληνικού δημοσίου ή η επιδότηση δόσεων δανείου και η αναστολή πληρωμής επιταγών για 75 ημέρες.
- μέτρα για τη στήριξη της απασχόλησης και συγκεκριμένα η αναστολή συμβάσεων εργασίας, το πρόγραμμα ΣΥΝ-ΕΡΓΑΣΙΑ, τα προγράμματα του ΟΑΕΔ για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας και το πρόγραμμα δημιουργίας 100.000 νέων θέσεων εργασίας.

Οι μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις, όπως προκύπτει από έρευνα του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (Φεβρουάριος 2021) έκαναν ευρεία χρήση των μέτρων στήριξης που ελήφθησαν. Η συντριπτική πλειονότητα των επιχειρήσεων (83,8%) αξιοποίησε τουλάχιστον 1 από τα μέτρα στήριξης, ενώ 1 στις 3 επιχειρήσεις (33%) αξιοποίησε τουλάχιστον 3 από τα μέτρα στήριξης που έλαβε η κυβέρνηση.

Οι επιστρεπτές προκαταβολές θεωρήθηκαν από το μεγαλύτερο μέρος των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων (37,8%) ως το σημαντικότερο μέτρο στήριξης, εύρημα που καταδεικνύει πως το σοβαρότερο πρόβλημα που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν οι επιχειρήσεις ήταν η έλλειψη ρευστότητας (Γράφημα 4).

Γράφημα 4: Ποιο μέτρο αξιολόγησαν οι ΜμΕ ως το σημαντικότερο από εκείνα που έλαβε η κυβέρνηση για τη στήριξή τους

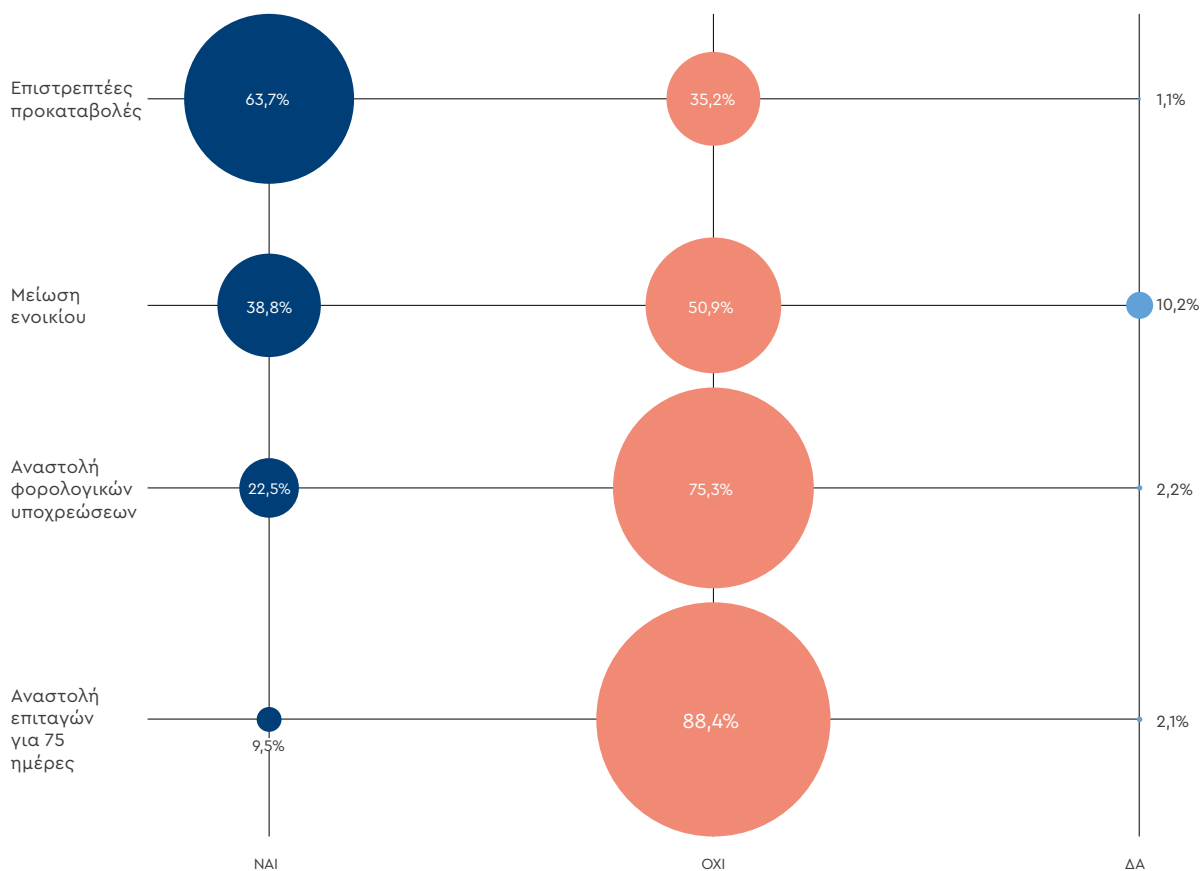

2.5/ Μέτρα ενίσχυσης της ρευστότητας των επιχειρήσεων

Οι επιστρεπτές προκαταβολές ήταν το μέτρο που αξιοποίησε η πλειονότητα των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων. Η παράκαμψη του τραπεζικού συστήματος αποτέλεσε τον κρίσιμο παράγοντα για την αποτελεσματικότητά του.

Με βάση έρευνα του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (2021), το 63,7% των επιχειρήσεων χρηματοδοτήθηκαν μέσω των επιστρεπτών προκαταβολών. Το 38,8% αξιοποίησε το μέτρο της μείωσης/απαλλαγής ενοικίου, το 22,5% της αναστολής φορολογικών υποχρεώσεων και το 9,5% της αναστολής πληρωμής επιταγών (Γράφημα 5).

Γράφημα 5: Μέτρα στήριξης που αξιοποίησαν οι επιχειρήσεις κατά τη διάρκεια της πανδημίας

Όπως αναφέρθηκε, η επιστρεπτέα προκαταβολή υπήρξε το μέτρο με τη μεγαλύτερη απήχηση στις μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις και εκείνο το οποίο αξιοποιήθηκε από τη συντριπτική πλειονότητα αυτών (63,7%). Αναμφίβολα, οι 7 κύκλοι των επιστρεπτέων προκαταβολών προσέφεραν ρευστότητα στις επιχειρήσεις και ιδιαίτερα στις μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις που διαχρονικά είναι «αποκλεισμένες» από το χρηματοπιστωτικό σύστημα, μετριάζοντας έτσι τις αρνητικές επιπτώσεις της πανδημίας. Η αποτελεσματικότητα του μέτρου έγκειται ακριβώς στο γεγονός ότι οι χρηματοδοτήσεις δεν χορηγούνταν μέσω των τραπεζών ενώ τα κριτήρια για τη χορήγηση της ενίσχυσης βασίζονταν κυρίως στις απώλειες που κατέγραψαν οι επιχειρήσεις κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Ωστόσο, όπως προκύπτει από τα στοιχεία έρευνας του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (2021), για την πλειονότητα των επιχειρήσεων που αξιοποίησαν το μέτρο, το ύψος της ενίσχυσης που τους χορηγήθηκε δεν ήταν αρκετό ώστε να καλύψουν ένα κρίσιμο μέρος των αναγκών τους. Ειδικότερα, το 59% του συνόλου των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων που εντάχθηκαν στο μέτρο των επιστρεπτέων προκαταβολών έλαβαν ποσά που δεν επαρκούσαν για να καλύψουν τις ανάγκες τους. Με βάση τα στοιχεία της έρευνας του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (2021), οι ανάγκες των ως άνω επιχειρήσεων ήταν κατά μέσο όρο 2,5 φορές μεγαλύτερες από το ποσό που τους δόθηκε. Δεδομένου ότι μέχρι εκείνη την περίοδο (το τέλος του 2020) είχαν υλοποιηθεί 4 κύκλοι επιστρεπτέων προκαταβολών (1, 2, 3 και 4), με συνολικό ύψος ενισχύσεων 5,5 δισ. €, εκτιμάται ότι απαιτούνταν επιπλέον 5 δισ. € ενισχύσεων.

Με τους επόμενους 3 κύκλους επιστρεπτέων προκαταβολών (5, 6 και 7), συνολικού ύψους ενισχύσεων 2,8 δισ. € που χορηγήθηκαν το 1ο εξάμηνο του 2021, καθώς και με τα επιπρόσθετα προγράμματα που εκπονήθηκαν, όπως το πρόγραμμα κάλυψης παγίων δαπανών (450 εκ. €), το πρόγραμμα επιδότησης κεφαλαίου κίνησης για την εστίαση (330 εκ. €), το πρόγραμμα επιδότησης κεφαλαίου κίνησης για τις τουριστικές επιχειρήσεις (350 εκ. €), αλλά και τα προγράμματα των μη επιστρεπτέων προκαταβολών των Περιφερειών (περίπου 800 εκ. €), ένα σημαντικό μέρος των χρηματοδοτικών αναγκών των ΜμΕ καλύφθηκε. Ωστόσο, παρόλο που η ρευστότητα για ένα σημαντικό μέρος των επιχειρήσεων αυτών βελτιώθηκε το 1ο εξάμηνο του 2021, δεν έφτασε στο επίπεδο που ήταν το αντίστοιχο εξάμηνο του 2020. Αυτό πιθανόν να οφείλεται στον οριζόντιο χαρακτήρα που έλαβε το μεγαλύτερο μέρος των ενισχύσεων (επιστρεπτές προκαταβολές) με αποτέλεσμα να μην χρηματοδοτηθεί επαρκώς ένα σημαντικό μέρος των επιχειρήσεων. Επιπλέον, φαίνεται πως και το συνολικό ύψος των ενισχύσεων δεν έφτασε σε τέτοιο επίπεδο ώστε να καλύψει τις ανάγκες του συνόλου των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων, ιδιαίτερα κατά το 2020, όπως προκύπτει τόσο από τη σχετική έρευνα του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (2021) αλλά και σχετική έκθεση του ΟΟΣΑ, όπου αναφέρεται ότι στο τέλος του 2020 η πλειονότητα των ΜμΕ εξακολουθούσε να χρειάζεται υποστήριξη.

2.6/ Ταμειακά διαθέσιμα επιχειρήσεων (ρευστότητα)

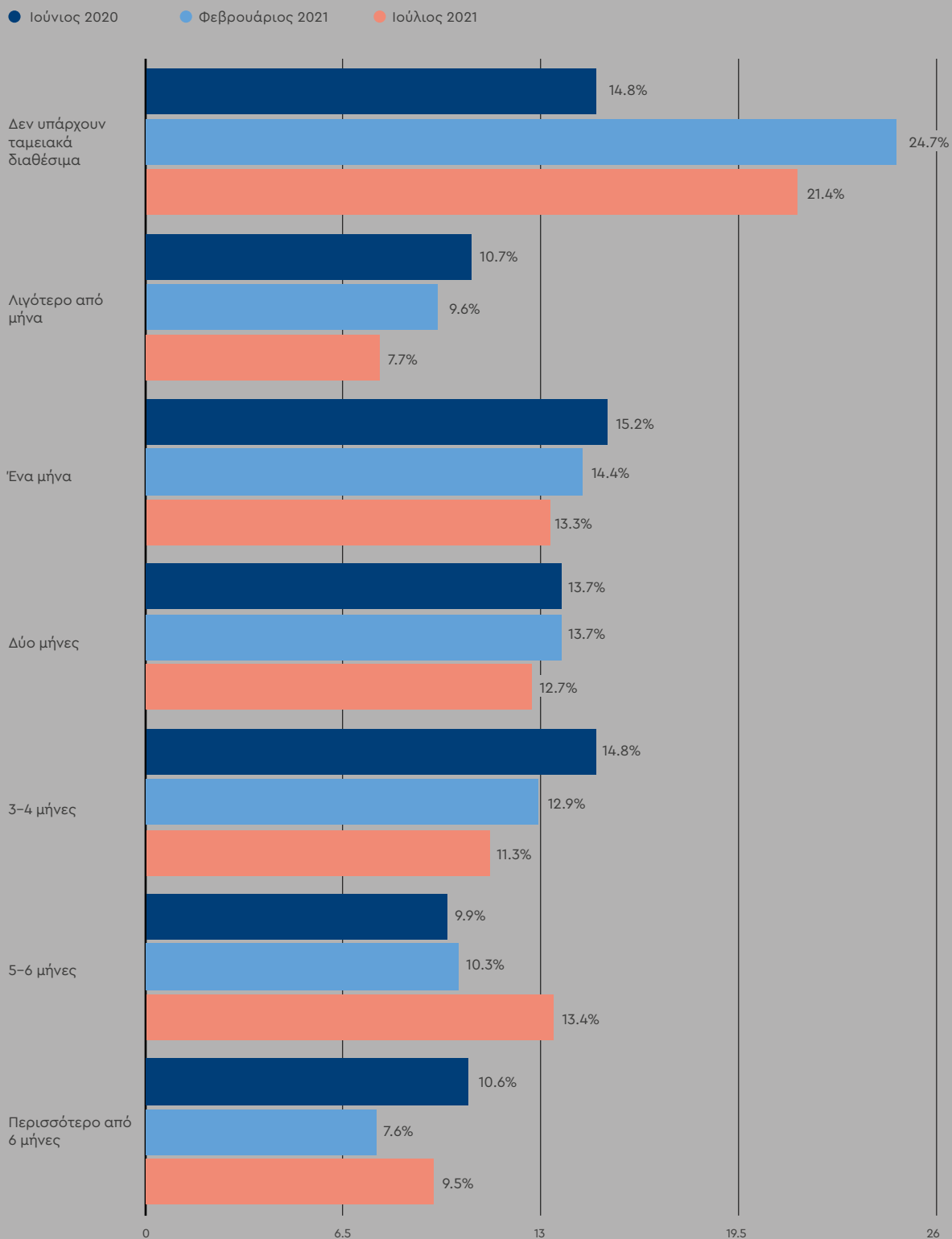
Οι επιχειρήσεις με σοβαρά προβλήματα ρευστότητας αυξήθηκαν σημαντικά κατά τη διάρκεια της πανδημίας.

Όπως προκύπτει από τα ευρήματα των ερευνών του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, κατά τη διάρκεια της πανδημίας αυξήθηκαν σημαντικά οι μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις που δεν είχαν καθόλου ταμειακά διαθέσιμα, άρα και σοβαρά προβλήματα ρευστότητας.

Όπως φαίνεται στο Γράφημα 6, παρόλο που η εικόνα για τα ταμειακά διαθέσιμα των επιχειρήσεων τον Ιούλιο του 2021 ήταν καλύτερη σε σχέση με τον Φεβρουάριο, δεν πλησίασαν τα ποσοστά του Ιουνίου του 2020, τουλάχιστον στις κατηγορίες εκείνες που υποδηλώνουν σοβαρή έλλειψη ρευστότητας. Συγκεκριμένα, οι επιχειρήσεις που δεν είχαν καθόλου ταμειακά διαθέσιμα τον Ιούλιο του 2021 αποτελούσαν το 21,4% των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων, έναντι του 24,7% που είχε καταγραφεί τον Φεβρουάριο του 2021 και του 14,8% που ήταν τον Ιούνιο του 2020.

Από τα επιμέρους στοιχεία των ερευνών του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, δυσμενέστερη ήταν η κατάσταση, σχετικά με τη ρευστότητα, των επιχειρήσεων που ανέστειλαν τη λειτουργία τους με κρατική εντολή. Τον Ιούλιο του 2021, το 31,7% των επιχειρήσεων που είχε αναστείλει τη λειτουργία του με κρατική εντολή είχε μηδενικά ταμειακά διαθέσιμα. Ένα, δηλαδή, μεγάλο μέρος των επιχειρήσεων που είχαν περισσότερο ανάγκη την ενίσχυση της ρευστότητάς τους επαναλειτούργησε το καλοκαίρι του 2021 από δυσμενέστερη θέση σε σχέση με εκείνη που βρίσκονταν ένα χρόνο πριν. Είναι χαρακτηριστικό πως το 28,9% των επιχειρήσεων του κλάδου της εστίασης δεν είχε καθόλου ταμειακά διαθέσιμα κατά την επανεκκίνηση της ελληνικής οικονομίας το καλοκαίρι του 2021. Το ποσοστό αυτό, παρόλο που ήταν σαφώς βελτιωμένο σε σχέση με τον Φεβρουάριο του 2021, όπου σχεδόν οι μισές επιχειρήσεις εστίασης (44,1%) είχαν μηδενική ρευστότητα, ήταν σχεδόν υποδιπλάσιο σε σχέση με τον Ιούνιο του 2020, όπου το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 16,5%. Με άλλα λόγια, από τη μια μεριά φαίνεται πως τα στοχευμένα μέτρα που έλαβε η κυβέρνηση για την ενίσχυση της ρευστότητας των επιχειρήσεων εστίασης βοήθησαν ένα σημαντικό μέρος αυτών να αποκαταστήσουν τη ρευστότητά τους, από την άλλη, όμως, ένα επίσης σημαντικό μέρος των επιχειρήσεων αυτών συνέχισε να παρουσιάζει σοβαρή έλλειψη ρευστότητας. Επιβαρυντικό παράγοντα για τις επιχειρήσεις αυτές αποτέλεσε και το παρατεταμένο διάστημα που δεν λειτούργησαν ή υπολειτούργησαν, με αποτέλεσμα τα όποια ίδια κεφάλαια διέθεταν, είτε για επενδύσεις μικρής κλίμακας, είτε για την κάλυψη εκτάκτων αναγκών, να αναλωθούν για την απορρόφηση των επιπτώσεων της υγειονομικής κρίσης. Επιπλέον, στα μέτρα στήριξης δεν προβλέφθηκε κάποιου είδους διακριτή οικονομική ενίσχυση για την αναπλήρωση της απώλειας του εισοδήματος των ίδιων των επιχειρηματιών, κατ' αντιστοιχία με τις ενισχύσεις που δόθηκαν στους εργαζομένους (αποζημίωση ειδικού σκοπού και κάλυψη του συνόλου των ασφαλιστικών εισφορών). Ιδιαίτερα για τους αυτοαπασχολούμενους και τις ατομικές επιχειρήσεις, όπου το κέρδος είναι και το εισόδημά τους και η πλειονότητά τους παρουσίασε ζημιές το 2020. Τούτο σε συνδυασμό με τη μηδενική ρευστότητα καταδεικνύει την εξαιρετικά δύσκολη θέση στην οποία βρέθηκε ένα μεγάλο μέρος των επιχειρήσεων αυτών.

Γράφημα 6: Ταμειακά διαθέσιμα επιχειρήσεων κατά τη διάρκεια της πανδημίας.

Όπως φαίνεται από τα ευρήματα της έρευνας του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ τον Ιούλιο του 2021, παρατηρήθηκαν υψηλές συγκεντρώσεις επιχειρήσεων στις παραπάνω κατηγορίες με μηδενικά ταμειακά διαθέσιμα. Συγκεκριμένα, 1 στις 4 ατομικές επιχειρήσεις (25,7%) και σχεδόν 1 στις 3 επιχειρήσεις χωρίς προσωπικό (29,1%) δήλωσαν πως δεν είχαν καθόλου ρευστότητα. Επιπλέον, ανησυχητικά ήταν τα ευρήματα και για τις επιχειρήσεις με 1 έως 5 εργαζόμενους, όπου εκείνες που δήλωσαν μηδενικά ταμειακά διαθέσιμα τον Ιούλιο του 2021 ήταν περισσότερες από 1 στις 5 (21,2%). Η εξέλιξη, μάλιστα, των παραπάνω επιχειρήσεων με μηδενικά ταμειακά διαθέσιμα κατά τη διάρκεια της πανδημίας δείχνει ότι οι κατηγορίες αυτές δεν στηριχτήκαν επαρκώς (Γράφημα 7). Συγκεκριμένα, τα ποσοστά των επιχειρήσεων με μηδενικά ταμειακά διαθέσιμα ανά κατηγορία εξελίχθηκαν ως εξής:

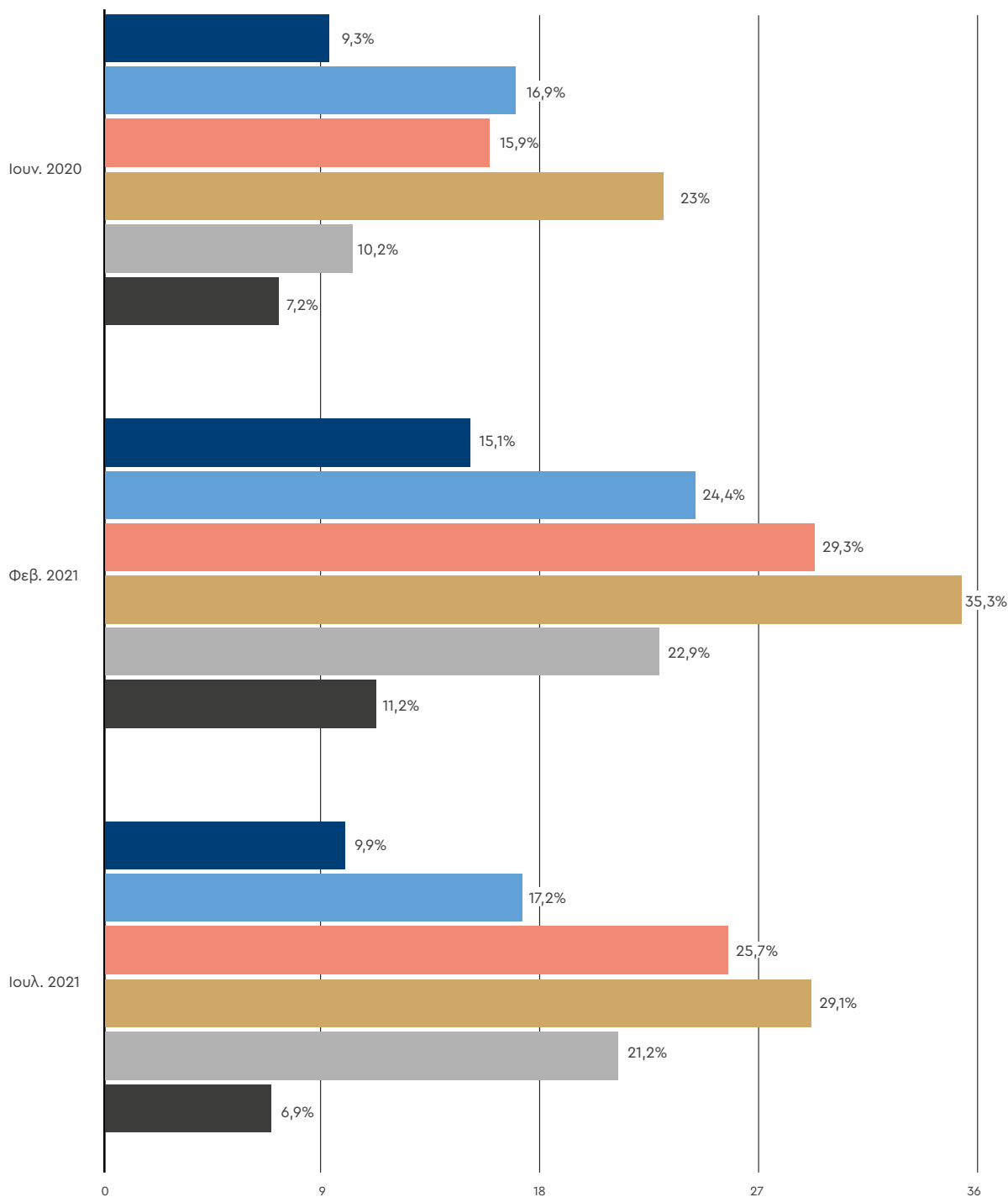
- ατομικές επιχειρήσεις: 15,9% τον Ιούνιο του 2020, 29,3% τον Φεβρουάριο του 2021 και 25,7% τον Ιούλιο του 2021
- επιχειρήσεις χωρίς προσωπικό: 23% τον Ιούνιο του 2020, 35,3% τον Φεβρουάριο του 2021 και 29,1% τον Ιούλιο του 2021
- επιχειρήσεις με ένα έως πέντε άτομα προσωπικό: 10,2% τον Ιούνιο του 2020, 22,9% τον Φεβρουάριο του 2021 και 21,2% τον Ιούλιο του 2021

Από την άλλη μεριά, τόσο για τις επιχειρήσεις με πάνω από 5 άτομα προσωπικό, όσο και για εκείνες με νομική μορφή ΑΕ-ΕΠΕ-ΙΚΕ και ΟΕ-ΕΕ, παρατηρήθηκε αναπλήρωση της ρευστότητάς τους, συγκρίνοντας τα ευρήματα της έρευνας του Ιουλίου του 2021 με εκείνα του Ιουνίου του 2020 (Γράφημα 7). Συγκεκριμένα, για τις παραπάνω κατηγορίες τα ποσοστά των επιχειρήσεων με μηδενικά ταμειακά διαθέσιμα ανά κατηγορία εξελίχθηκαν ως εξής:

- επιχειρήσεις με πάνω από 5 άτομα προσωπικό: 7,2% τον Ιούνιο του 2020, 11,2% το Φεβρουάριο του 2021 και 6,9% τον Ιούλιο του 2021
- επιχειρήσεις με νομική μορφή ΑΕ-ΕΠΕ-ΙΚΕ: 9,3% τον Ιούνιο του 2020, 15,1% τον Φεβρουάριο του 2021 και 9,9% τον Ιούλιο του 2021
- ΟΕ-ΕΕ: 16,9% τον Ιούνιο του 2020 αποτελούσαν το 17,2% τον Ιούλιο του 2021 έναντι 16,9% τον Ιούνιο του 2020.

Γράφημα 7: Επιχειρήσεις με μηδενικά ταμειακά διαθέσιμα κατά τη διάρκεια της πανδημίας ανά κατηγορία

● ΑΕ - ΕΠΕ - ΙΚΕ ● ΟΕ-ΕΕ ● Ατομική ● Χωρίς προσωπικό ● 1-5 άτομα προσωπικό ● Πάνω από 5 άτομα προσωπικό

Από τα παραπάνω στοιχεία φαίνεται πως κατά την επανεκκίνηση της ελληνικής οικονομίας το 2ο τρίμηνο του 2021 δεν ξεκίνησαν όλες οι επιχειρήσεις από την ίδια αφετηρία. Τα μέτρα που ελήφθησαν για τη στήριξη της οικονομίας προφανώς και μετρίασαν τον αρνητικό αντίκτυπο της πανδημίας, ωστόσο δεν ήταν αρκετά για να αποκαταστήσουν τη ρευστότητα του συνόλου των ΜΜΕ, στα επίπεδα τουλάχιστον που είχαν παρατηρηθεί τον Ιούνιο του 2020. Αυτό αφορά κυρίως ένα σημαντικό μέρος των αυτοαπασχολούμενων, των πολύ μικρών ατομικών επιχειρήσεων και των επιχειρήσεων που ανέστειλαν τη λειτουργία τους με κρατική εντολή, των οποίων η κατάσταση επιδεινώθηκε κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Η υποχρηματοδότηση των επιχειρήσεων αυτών συνέβαλε και στην αύξηση των χρεών τους.

^{2.7/} Υποχρεώσεις/οφειλές επιχειρήσεων

Οι υπερχρεωμένες επιχειρήσεις αυξήθηκαν κατά τη διάρκεια της πανδημίας

Το ιδιωτικό χρέος κατά τη διάρκεια της προηγούμενης δεκαετίας διογκώθηκε, συνέπεια της πολιτικής της εσωτερικής υποτίμησης που εφαρμόστηκε στο πλαίσιο των προγραμμάτων δημοσιονομικής προσαρμογής. Αποτελεί, μάλιστα, ένα μόνιμο παράγοντα που ναρκοθετεί τις προοπτικές ανάκαμψης τόσο των επιχειρήσεων όσο και της ελληνικής οικονομίας. Είναι χαρακτηριστικό πως σύμφωνα με έρευνα του Παντείου Πανεπιστημίου το έτος 2000 910.000 άτομα χρωστούσαν 9 δισ. ευρώ ή το 11% του ΑΕΠ σε εφορία, τράπεζες και ασφαλιστικά ταμεία. 20 χρόνια μετά, μόνο προς την εφορία, ο συνολικός αριθμός των οφειλετών σχεδόν πενταπλασιάστηκε φτάνοντας τους 4,2 εκατομμύρια οφειλέτες, ενώ το ύψος των ληξιπρόθεσμων οφειλών σχεδόν δωδεκαπλασιάστηκε φτάνοντας περίπου τα 105 δισ. € ή το 60% του ΑΕΠ.

Σύμφωνα με έκθεση του Γραφείου Προϋπολογισμού του Κράτους στη Βουλή (2019), πριν την εκδήλωση της πανδημίας (4ο τρίμηνο του 2019) 4.068.908 οφειλέτες είχαν ληξιπρόθεσμες οφειλές περίπου 105,6 δισ. € προς την εφορία. Επιπλέον, 2.007.307 οφειλέτες είχαν ληξιπρόθεσμες οφειλές προς τα ασφαλιστικά περίπου 24,3 δισ. €. Στην έκθεση του Γραφείου Προϋπολογισμού του Κράτους στη Βουλή για το 2ο τρίμηνο του 2021, δηλαδή μετά την επανεκκίνηση της ελληνικής οικονομίας ύστερα από το 3ο κύμα της πανδημίας, τα αντίστοιχα στοιχεία ήταν: 3.489.073 οφειλέτες με ληξιπρόθεσμες οφειλές περίπου 109 δισ. € προς την εφορία και 1.953.357 οφειλέτες με ληξιπρόθεσμες οφειλές περίπου 24,7 δισ. € προς τα ασφαλιστικά ταμεία. Σημειωτέον, τα παραπάνω στοιχεία αφορούν τις βασικές οφειλές, δεν συμπεριλαμβάνουν δηλαδή τις προσαυξήσεις και τα πρόστιμα, ενώ η μείωση που καταγράφεται στον αριθμό των οφειλετών είναι αποτέλεσμα κυρίως της περιοδικής διαγραφής βεβαιωμένων ανείσπρακτων οφειλών ποσού μικρότερου του 1 ευρώ. Από τα στοιχεία αυτά φαίνεται πως κατά τη διάρκεια της πανδημίας δεν καταγράφηκε αύξηση του

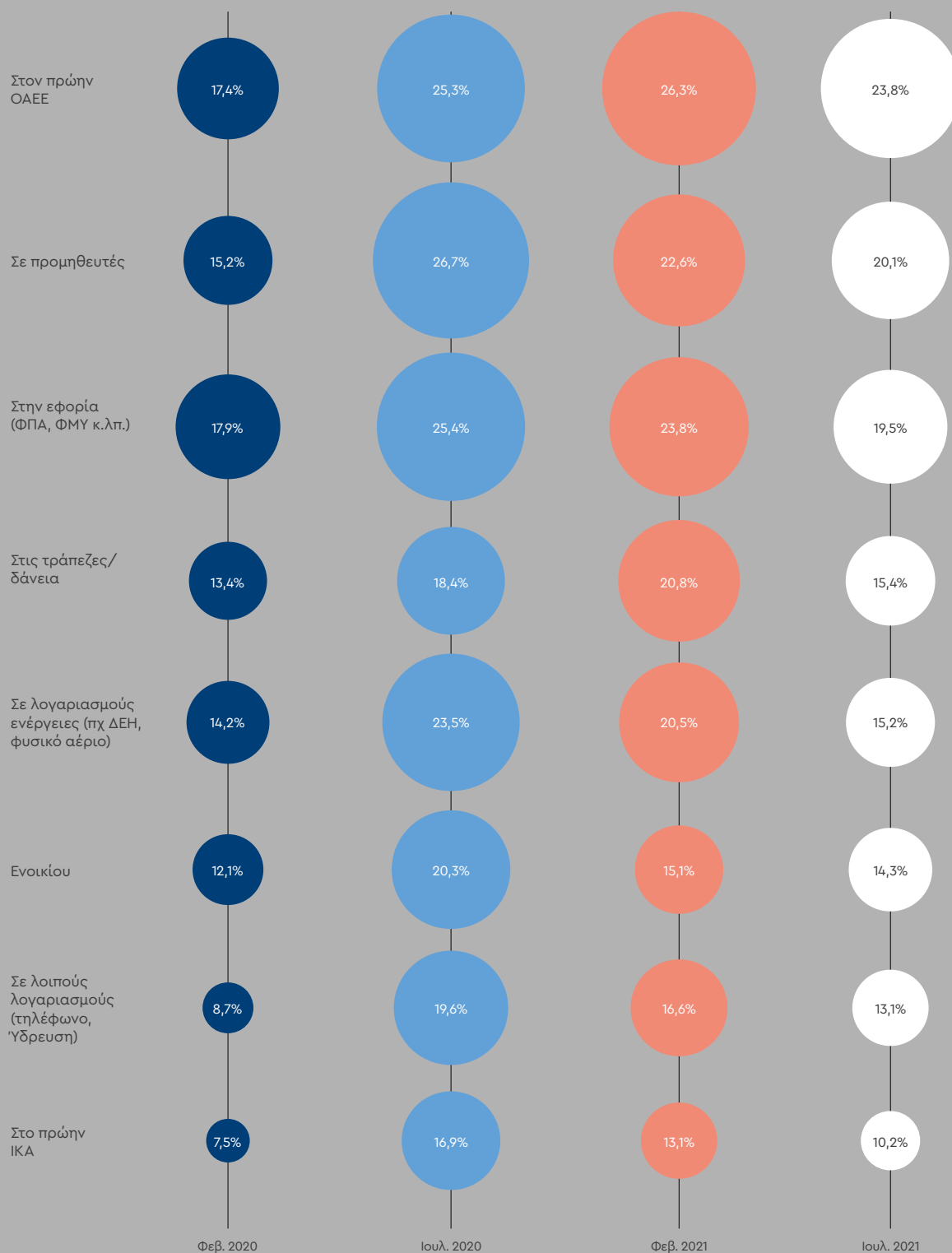
ιδιωτικού χρέους προς την εφορία και τα ασφαλιστικά ταμεία. Το ίδιο φαίνεται ότι ισχύει και για τα μη εξυπηρετούμενα δάνεια, καθώς όπως προκύπτει από τα στοιχεία της Τράπεζας της Ελλάδος δεν μεταβλήθηκαν κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Ειδικότερα το 4ο τρίμηνο του 2019, τα μη εξυπηρετούμενα δάνεια προς τράπεζες και εταιρίες διαχείρισης δανείων ανέρχονταν σε περίπου 92 δισ. € ενώ το 2ο τρίμηνο του 2021 σε περίπου 91 δισ. €.

Με βάση αυτά, φαίνεται πως τα μέτρα που ελήφθησαν για τη στήριξη της οικονομίας έναντι των αρνητικών επιπτώσεων της πανδημίας συνέβαλαν στη συγκράτηση του ιδιωτικού χρέους. Μεταξύ των στοχευμένων μέτρων που εφαρμόστηκαν για τη συγκράτηση του ιδιωτικού χρέους, εκείνα που είχαν τη μεγαλύτερη θετική επίδραση στις ΜμΕ ήταν η μείωση/απαλλαγή καταβολής ενοικίων, τα προγράμματα Γέφυρα 1 και 2 και η κάλυψη των ασφαλιστικών εισφορών των εργαζομένων που οι συμβάσεις τους τέθηκαν σε αναστολή ή εντάχθηκαν στο πρόγραμμα ΣΥΝ-ΕΡΓΑΣΙΑ.

Συγκεκριμένα, για τις ΜμΕ η εκδήλωση της πανδημικής κρίσης είχε στην πρώτη της φάση σοβαρή αρνητική επίπτωση στις ληξιπρόθεσμες υποχρεώσεις τους. Όπως φαίνεται στο Γράφημα 8 κατά την έναρξη της πανδημίας (το διάστημα μεταξύ Φεβρουαρίου και Ιουλίου του 2020) τα ποσοστά των ΜμΕ με ληξιπρόθεσμες οφειλές τόσο προς το δημόσιο όσο και προς τους ιδιώτες αυξήθηκαν σημαντικά. Ειδικότερα:

- το 25,3% δήλωσε τον Ιούλιο του 2020 πως είχε ληξιπρόθεσμες οφειλές προς τον πρώην ΟΑΕΕ, έναντι 17,4% που ήταν τον Φεβρουάριο του 2020 (αύξηση 7,9 μονάδες)
- το 26,7% δήλωσε τον Ιούλιο του 2020 πως είχε ληξιπρόθεσμες οφειλές προς προμηθευτές, έναντι 15,2% που ήταν τον Φεβρουάριο του 2020 (αύξηση 11,5 μονάδες)
- το 25,4% δήλωσε τον Ιούλιο του 2020 πως είχε ληξιπρόθεσμες οφειλές προς την εφορία, έναντι 17,9% που ήταν τον Φεβρουάριο του 2020 (αύξηση 7,5 μονάδες)
- το 18,4% δήλωσε τον Ιούλιο του 2020 πως είχε ληξιπρόθεσμες οφειλές προς τις τράπεζες, έναντι 13,4% που ήταν τον Φεβρουάριο του 2020 (αύξηση 5 μονάδες)
- το 23,5% δήλωσε τον Ιούλιο του 2020 πως είχε ληξιπρόθεσμες οφειλές σε λογαριασμούς ενέργειας, έναντι 14,2% που ήταν τον Φεβρουάριο του 2020 (αύξηση 9,2 μονάδες)
- το 20,3% δήλωσε τον Ιούλιο του 2020 πως είχε ληξιπρόθεσμες οφειλές ενοικίου, έναντι 12,1% που ήταν τον Φεβρουάριο του 2020 (αύξηση 8,2 μονάδες)
- το 19,6% δήλωσε τον Ιούλιο του 2020 πως είχε ληξιπρόθεσμες οφειλές σε λοιπούς λογαριασμούς, έναντι 8,7% που ήταν τον Φεβρουάριο του 2020 (αύξηση 10,9 μονάδες)
- το 16,9% δήλωσε τον Ιούλιο του 2020 πως είχε ληξιπρόθεσμες οφειλές στο πρώην ΙΚΑ, έναντι 7,5% που ήταν τον Φεβρουάριο του 2020 (αύξηση 9,4 μονάδες)

Γράφημα 8: Ληξιπρόθεσμες οφειλές ΜμΕ πριν και κατά τη διάρκεια της πανδημίας

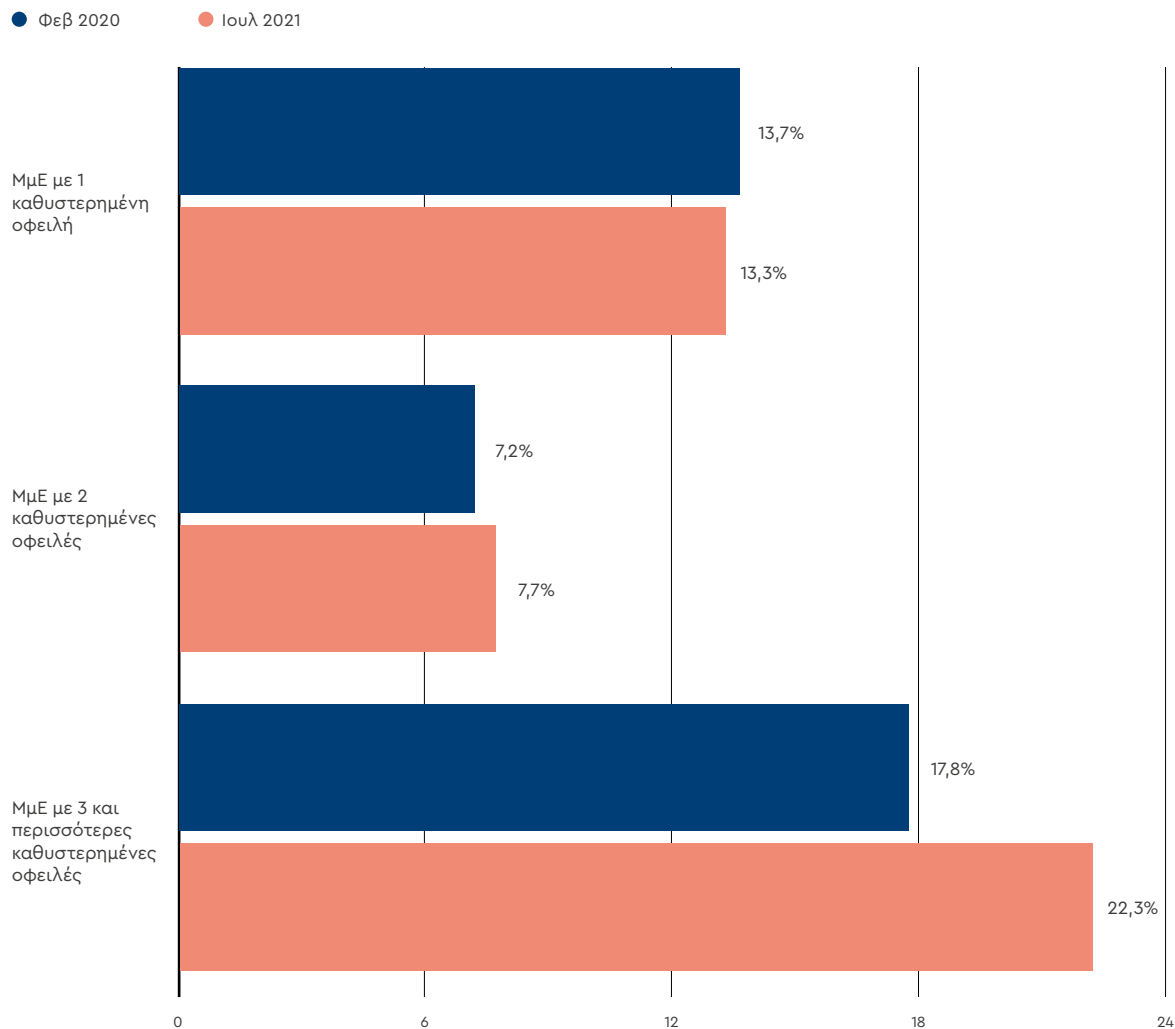
Κατά τη δεύτερη φάση της πανδημίας, όπου τα μέτρα στήριξης διευρύνθηκαν, τα ποσοστά των επιχειρήσεων με καθυστερημένες οφειλές σε γενικές γραμμές παρουσίασαν μείωση. Η τάση αυτή συνεχίστηκε και το 1ο εξάμηνο του 2021 προσεγγίζοντας σε κάποιες κατηγορίες υποχρεώσεων τα προ πανδημίας επίπεδα. Η επιτάχυνση του εμβολιαστικού προγράμματος σε συνάρτηση με την περαιτέρω επέκταση των μέτρων στήριξης συνέβαλαν σε αυτή την αποκλιμάκωση. Όπου υιοθετήθηκαν στοχευμένα μέτρα για την διαχείριση των υποχρεώσεων των επιχειρήσεων, όπως η μείωση/απαλλαγή ενοικίου, τα προγράμματα Γέφυρα 1 και 2 και η κάλυψη των ασφαλιστικών εισφορών των εργαζομένων που τέθηκαν σε αναστολή ή εντάχθηκαν στο πρόγραμμα ΣΥΝ-ΕΡΓΑΣΙΑ, παρατηρήθηκε μεγαλύτερη αποκλιμάκωση των ληξιπρόθεσμων οφειλών των ΜμΕ. Συγκεκριμένα, οι επιχειρήσεις με οφειλές ενοικίου από το 20,3% που ήταν τον Ιούλιο του 2020 υποχώρησαν στο 14,3% τον Ιούλιο του 2021, προσεγγίζοντας τα προ πανδημίας ποσοστά. Αντίστοιχα, οι επιχειρήσεις με καθυστερημένες τραπεζικές υποχρεώσεις, που τον Φεβρουάριο του 2021 ήταν 20,8%, υποχώρησαν στο 15,4% τον Ιούλιο του 2021. Οι ΜμΕ με ληξιπρόθεσμες οφειλές προς το πρώην ΙΚΑ από το 16,9% που ήταν τον Ιούλιο του 2020 υποχώρησαν στο 10,2% τον Ιούλιο του 2021. Αποκλιμάκωση των ποσοστών των ΜμΕ παρατηρήθηκε και στις ληξιπρόθεσμες φορολογικές υποχρεώσεις (από 25,4% τον Ιούλιο του 2020 στο 19,5% τον Ιούλιο του 2021), προφανώς ως αποτέλεσμα της αναστολής των φορολογικών υποχρεώσεων που εφαρμόστηκαν κατά διαστήματα. Από την άλλη, υψηλά διατηρήθηκαν τα ποσοστά των επιχειρήσεων με ληξιπρόθεσμες υποχρεώσεις προς τους προμηθευτές και τον πρώην ΟΑΕΕ. Αυτό πιθανότατα οφείλεται αφενός στην μη επαρκή χρηματοδότηση μέσω των σχετικών προγραμμάτων ενίσχυσης της ρευστότητας που έλαβαν συγκεκριμένες κατηγορίες επιχειρήσεων, όπως οι πολύ μικρές ατομικές επιχειρήσεις, αφετέρου στην έλλειψη ικανοποιητικών ανακουφιστικών μέτρων¹. Είναι χαρακτηριστικό πως υψηλές συγκεντρώσεις επιχειρήσεων που τον Ιούλιο του 2021 είχαν ληξιπρόθεσμες οφειλές προς τον πρώην ΟΑΕΕ παρατηρήθηκαν στις επιχειρήσεις που ανέστειλαν τη λειτουργία τους με κρατική εντολή (32,1%), στις επιχειρήσεις εστίασης (37,1%), στις επιχειρήσεις χωρίς προσωπικό (30,7%) και στις ατομικές επιχειρήσεις (26,9%).

Γενικά, κατά τη διάρκεια της πανδημίας αυξήθηκαν οι επιχειρήσεις με ληξιπρόθεσμες οφειλές. Στην έρευνα του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ τον Φεβρουάριο του 2020, δηλαδή προ πανδημίας, το 38,7% του συνόλου των ΜμΕ είχε τουλάχιστον 1 ληξιπρόθεσμη οφειλή από τις 8 κατηγορίες υποχρεώσεων που παρακολουθεί στις έρευνες του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ². Στην έρευνα του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ τον Ιούλιο του 2021, το αντίστοιχο ποσοστό είχε ανέλθει στο 43,3%. Παρατηρήθηκε, δηλαδή, μια αύξηση 4,6 μονάδων. Η αύξηση αυτή του αριθμού των επιχειρήσεων με ληξιπρόθεσμες οφειλές προς το Δημόσιο ή τους ιδιώτες, όπως φαίνεται στο Γράφημα 9 προήλθε κυρίως από τις πιο υπερχρεωμένες επιχειρήσεις. Συγκεκριμένα, οι επιχειρήσεις που τον Ιούλιο του 2021 είχαν 1 ληξιπρόθεσμη οφειλή αντιστοιχούσαν στο 13,3% των ΜμΕ έναντι 13,7% τον Φεβρουάριο του 2020 (προ πανδημίας). Οι ΜμΕ με 2 ληξιπρόθεσμες οφειλές αντιστοιχούσαν τον Ιούλιο του 2021 στο 7,7% έναντι 7,2% που ήταν τον Φεβρουάριο του 2020. Δεν παρατηρήθηκε δηλαδή κάποια ιδιαίτερη μεταβολή κατά τη διάρκεια της πανδημίας σε αυτές τις δυο κατηγορίες. Εκεί που καταγράφηκε αυξητική μεταβολή κατά τη διάρκεια της πανδημίας ήταν στις ΜμΕ που είχαν ταυτόχρονα ληξιπρόθεσμες οφειλές σε τουλάχιστον 3 από τις 8 κατηγορίες υποχρεώσεων των ερευνών του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ. Συγκεκριμένα, τον Ιούλιο του 2021 το 22,3% των ΜμΕ είχε ληξιπρόθεσμες οφειλές σε τουλάχιστον 3 από τις 8 κατηγορίες υποχρεώσεων των ερευνών του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, έναντι ποσοστού 17,8% που ήταν προ πανδημίας (Φεβρουάριο 2020).

¹ Για τις ασφαλιστικές εισφορές προς τον πρώην ΟΑΕΕ τα μόνα ανακουφιστικά μέτρα που υιοθετήθηκαν ήταν η αναστολή καταβολής της υποχρέωσης αυτής για το διάστημα Μαρτίου-Απριλίου 2020.

² Στην έρευνα του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ για το οικονομικό κλίμα στις ΜμΕ του Φεβρουαρίου του 2020, τα ποσοστά των επιχειρήσεων με καθυστερημένες υποχρεώσεις ήταν τα χαμηλότερα που είχαν καταγραφεί κατά την προηγούμενη δεκαετία.

Γράφημα 9: Βαθμός υπερχρέωσης ΜμΕ – Σύγκριση Φεβρουαρίου 2020-Ιουλίου 2021

Πηγή: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Σε κλαδικό επίπεδο, τον Ιούλιο του 2021 οι ΜμΕ που παρουσίαζαν το μεγαλύτερο βαθμό υπερχρέωσης, ήταν το 23,5% των επιχειρήσεων στις υπηρεσίες, το 22,3% των μεταποιητικών επιχειρήσεων και το 31% των επιχειρήσεων εστίασης. Επιπλέον, το 23,9% των ατομικών επιχειρήσεων, το 25,6% των επιχειρήσεων χωρίς προσωπικό και το 26,4% των επιχειρήσεων με ετήσιο τζίρο έως 50.000 €.

Συμπερασματικά, η πανδημική κρίση βρήκε ένα σημαντικό μέρος των ΜμΕ ήδη υπερχρεωμένο. Τα μέτρα που ελήφθησαν συνέβαλαν στη συγκράτηση των ληξιπρόθεσμων οφειλών των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων στα προ πανδημίας επίπεδα. Ωστόσο, φαίνεται ότι από τα μέτρα δεν ωφελήθηκαν οι υπερχρεωμένες ΜμΕ, ενώ παρατηρήθηκε και μια αύξηση του αριθμού αυτών. Οι οφειλές των ΜμΕ παραμένουν ένα σημαντικό πρόβλημα για τη βιωσιμότητά τους, καθώς οι προσπάθειες διαχείρισης του ιδιωτικού χρέους που είχαν υλοποιηθεί πριν την εκδήλωση της πανδημικής κρίσης δεν είχαν οδηγήσει σε ικανοποιητικά αποτελέσματα. Όσο το πρόβλημα αυτό παραμένει, χωρίς να λαμβάνονται μέτρα και πολιτικές που να οδηγούν σε μόνιμη και δίκαιη επίλυση της υπερχρέωσης επιχειρήσεων και νοικοκυριών, θα αποτελεί ένα διαρκές εμπόδιο για την ανάκαμψη των ΜμΕ και της ελληνικής οικονομίας συνολικά.

^{2.8/} Οι Δείκτες ανασφάλειας και βιωσιμότητας των ΜμΕ κατά τη διάρκεια της πανδημίας

Οι δείκτες ανασφάλειας και βιωσιμότητας των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων κινήθηκαν σε υψηλά επίπεδα σε όλη τη διάρκεια της πανδημίας

Τα πρωτοφανή περιοριστικά μέτρα που εφαρμόστηκαν για τον περιορισμό εξάπλωσης του κορωνοϊού, ιδίως τα απαγορευτικά (lockdown), δημιούργησαν συνθήκες ανασφάλειας και έντονης αβεβαιότητας για το μέλλον.

Σε όλη τη διάρκεια της πανδημικής κρίσης, ο δείκτης ανασφάλειας³ των ΜμΕ κινήθηκε σε υψηλά ποσοστά. Στην έρευνα του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, τον Φεβρουάριο του 2021 είχε σχεδόν διπλασιαστεί σε σχέση με την αντίστοιχη έρευνα που είχε διενεργηθεί πριν την εκδήλωση της πανδημίας (Φεβρουάριος 2020). Συγκεκριμένα, οι ΜμΕ που εξέφραζαν τον φόβο για ενδεχόμενη διακοπή της δραστηριότητάς τους ανήλθαν στο 32,7% τον Ιούλιο του 2020, στο 38,2% τον Φεβρουάριο του 2021 και στο 36,7% τον Ιούλιο του 2021 (Γράφημα 10).

Το ποσοστά αυτά, παρόλο που δεν έφτασαν το πολύ υψηλό επίπεδο που είχε παρατηρηθεί μεταξύ των ετών 2011–2015, όπου κυμαίνονταν γύρω από το 50%, καταδείκνυαν την έντονη αβεβαιότητα για το μέλλον, που κυριαρχούσε σε ένα πολύ μεγάλο μέρος των ΜμΕ. Κυμάνθηκαν κοντά στα επίπεδα της περιόδου 2016–2018, όπου οι οικονομικές εξελίξεις παρέμεναν ρευστές λόγω της υπερφορολόγησης, της υπερχρέωσης και της έλλειψης ρευστότητας.

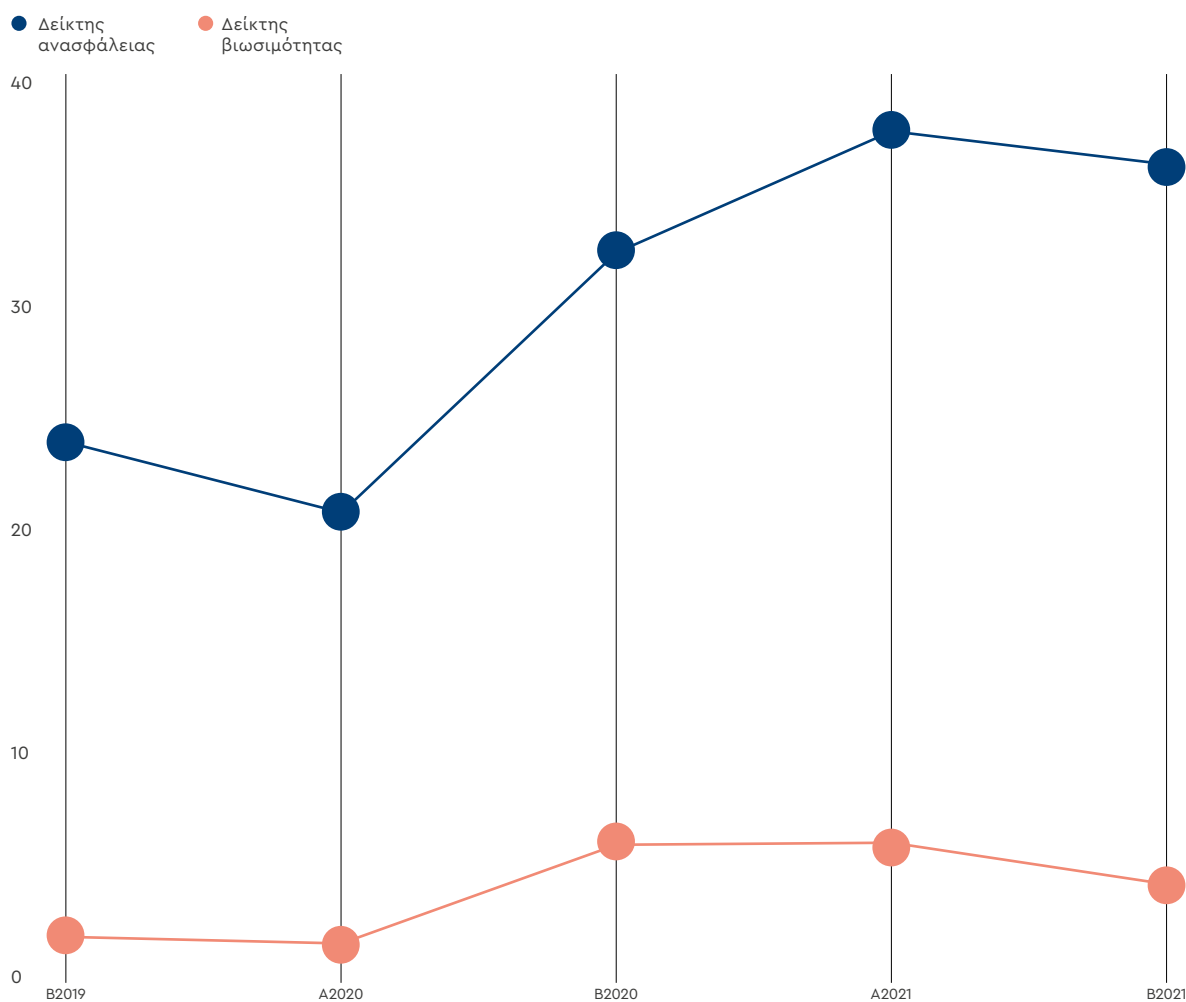
Στην παρούσα κρίση, ο φόβος και η αβεβαιότητα για το μέλλον προήλθε από τους εκτεταμένους περιορισμούς στην οικονομική δραστηριότητα που οδήγησαν σε σημαντική επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης των επιχειρήσεων και επηρέασαν αρνητικά τόσο το σκέλος της προσφοράς, όσο και το σκέλος της ζήτησης. Η παρατεταμένη διάρκεια που έχει κρατήσει η υγειονομική κρίση, σε συνδυασμό με τις εναλλαγές στην ένταση των περιορισμών στην οικονομική και κοινωνική δραστηριότητα φαίνεται ότι διατηρούν τα ποσοστά ανασφάλειας των ΜμΕ ιδιαίτερα υψηλά. Είναι χαρακτηριστικό πως στην τελευταία έρευνα του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (Ιούλιος 2021), σε ερώτημα για τη χρονική διάρκεια της οικονομικής κρίσης που έχει προκληθεί από την πανδημία, το 54,6% των ΜμΕ δήλωσε πως θα κρατήσει περισσότερο από 2 χρόνια, δηλαδή πέρα και από το 2023. Αναλογικά με τον δείκτη ανασφάλειας κινήθηκε και ο δείκτης βιωσιμότητας των ΜμΕ κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Οι ΜμΕ που αντιμετώπιζαν σοβαρό κίνδυνο άμεσης διακοπής της δραστηριότητάς τους, από το 1,7% που είχαν καταγραφεί τον Φεβρουάριο του 2020 (προ πανδημίας) ανήλθαν στο 5,9% και 6% τον Ιούλιο του 2020 και τον Φεβρουάριο του 2021 αντίστοιχα. Τον Ιούλιο του 2021 παρατηρήθηκε αποκλιμάκωση του κινδύνου βιωσιμότητας των ΜμΕ, καθώς το σχετικό ποσοστό υποχώρησε στο 4,1%, πιθανότατα ως αποτέλεσμα τόσο της διεύρυνσης των μέτρων στήριξης όσο και της επιτάχυνσης του εμβολιαστικού προγράμματος που επέτρεψε τη λειτουργία των επιχειρήσεων σε πολύ καλύτερες συνθήκες σε σχέση με το προηγούμενο διάστημα της πανδημικής περιόδου.

³ Τα ποσοστά των επιχειρήσεων που στις έρευνες του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ δηλώνουν πως το επόμενο διάστημα είναι πολύ ή αρκετά πιθανό να διακόψουν τη δραστηριότητα τους συνιστούν τον δείκτη ανασφάλειας

Ο δείκτης βιωσιμότητας⁴ των ΜμΕ, παρόλο που δεν κατέγραψε ποσοστά αντίστοιχα με την πιο υφεσιακή περίοδο της δεκαετούς οικονομικής κρίσης (2010–2013), όπου χάθηκαν περίπου 200.000 μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις, κινήθηκε σε υψηλά επίπεδα. Το δίκτυ προστασίας που «άπλωσε» η ελληνική κυβέρνηση έναντι των επιπτώσεων της πανδημίας συνέβαλε στην αποτροπή εκτεταμένων λουκέτων. Ωστόσο, καθώς η οικονομία επιστρέφει σε σχετικά ομαλές συνθήκες και τα μέτρα προστασίας αποσύρονται, ο κίνδυνος διακοπής της δραστηριότητας των επιχειρήσεων που η κατάστασή τους επιδεινώθηκε σημαντικά κατά τη διάρκεια της πανδημίας παραμένει.

Σε αυτό το πλαίσιο, σημειώνεται πως το 4,1% των επιχειρήσεων που με βάση την έρευνα του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ τον Ιούλιο του 2021 αντιμετώπιζαν σοβαρό κίνδυνο διακοπής της λειτουργίας τους παρατηρήθηκε κυρίως ότι αποτελούνταν από πολύ μικρές ατομικές επιχειρήσεις, με προβλήματα ρευστότητας και υπερχρέωσης που το προηγούμενο διάστημα είχαν αναστείλει τη λειτουργία τους με κρατική εντολή.

Γράφημα 10: Δείκτες ανασφάλειας και βιωσιμότητας ΜμΕ

Πηγή: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

⁴ Τα ποσοστά των επιχειρήσεων που στις έρευνες του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ δηλώνουν πως άμεσα, μέσα στο επόμενο τρίμηνο, θα διακόψουν τη δραστηριότητά τους συνιστούν τον δείκτη βιωσιμότητας.

^{2.9/} Κλεισίματα επιχειρήσεων κατά την διάρκεια της πανδημίας

Τα μέτρα στήριξης απέτρεψαν τα μαζικά λουκέτα. Ωστόσο, ο κίνδυνος εκδήλωσης του φαινομένου αυτού με καθυστέρηση παραμένει, καθώς η οικονομία απεγκλωβίζεται από τους περιορισμούς και τα μέτρα στήριξης αποσύρονται.

Οι επιχειρήσεις που διέκοψαν τη δραστηριότητα τους κατά τη διάρκεια της πανδημίας, σύμφωνα με τα στοιχεία του ΓΕΜΗ, ήταν μειωμένες σε σχέση με τα προ πανδημίας στοιχεία. Το 2020, οι συνολικές διαγραφές επιχειρήσεων ήταν 15.310 όταν το 2019 είχαν καταγραφεί 21.117. Επιπλέον, από τον Ιανουάριο μέχρι και τον Σεπτέμβριο του 2021 οι διαγραφές ήταν μόλις 6.553.

Το φαινόμενο των μειωμένων κλεισιμάτων κατά τη διάρκεια της πανδημίας δεν παρατηρήθηκε μόνο στην Ελλάδα. Όπως φαίνεται από έκθεση του ΟΟΣΑ (2021), που αφορά το 2020, αν και σε ορισμένες χώρες παρατηρήθηκε σημαντική αύξηση των πτωχεύσεων (Ισραήλ, Ιαπωνία, Ηνωμένες Πολιτείες), για τις περισσότερες χώρες αυτό δεν ίσχυσε. Για παράδειγμα, στο Ηνωμένο Βασίλειο, οι πτωχεύσεις το 4ο τρίμηνο του 2020 ήταν 27% χαμηλότερες σε σχέση με το 4ο τρίμηνο του 2019. Στη Ολλανδία, ο αριθμός των πτωχεύσεων τον Νοέμβριο του 2020 ήταν ο χαμηλότερος των τελευταίων 20 ετών. Σημειώνω, μάλιστα, μείωση για 5 συνεχόμενους μήνες. Στη Γερμανία, μεταξύ Μαρτίου και Αυγούστου 2020 ο δείκτης αφερεγγυότητας μειώθηκε κατά 40 μονάδες. Στη Γαλλία, ο αριθμός των επιχειρήσεων σε κατάσταση αφερεγγυότητας το 2020 ήταν 24% χαμηλότερος σε σχέση με το 2019. Το κύριο συμπέρασμα ήταν πως τα μέτρα στήριξης που έλαβαν οι κυβερνήσεις για την αντιμετώπιση των επιπτώσεων του κορονοϊού αποδείχτηκαν αποτελεσματικά για την αποτροπή εκτεταμένων πτωχεύσεων.

Σε μελέτη (Gourinchas et al., 2020) που έγινε αξιοποιώντας στοιχεία από 17 κράτη, εκ των οποίων τα 15 από την Ευρώπη συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας, εκτιμήθηκε ότι εάν δεν είχαν ληφθεί μέτρα στήριξης των επιχειρήσεων από τις κυβερνήσεις, οι πτωχεύσεις θα ήταν κατά μέσο όρο διπλάσιες από εκείνες που καταγράφονταν στην προ πανδημίας περίοδο.

Από την άλλη μεριά, όπως σημειώνεται στην έκθεση του ΟΟΣΑ (2021), τα μέτρα στήριξης φαίνεται πως κράτησαν ζωντανές και επιχειρήσεις που διαφορετικά θα είχαν πτωχεύσει. Ως εκ τούτου, οι συνέπειες της πανδημίας ως προς τη βιωσιμότητα των επιχειρήσεων είναι πιθανόν να εκδηλωθούν μετά την απόσυρση των μέτρων στήριξης, δηλαδή με καθυστέρηση.

Η εκτίμηση αυτή μάλιστα τείνει προς επιβεβαίωση με βάση κάποια πρόδρομα στοιχεία της Eurostat για τις πτωχεύσεις. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 1 σε όλη τη διάρκεια του 2020 η ποσοστιαία μεταβολή των σχετικών δεικτών τόσο για τα κράτη-μέλη της ΕΕ των 27 όσο και για τα κράτη-μέλη της ευρωζώνης μειώνονταν. Η τάση αυτή, που συνεχίστηκε και το 1ο τρίμηνο του 2021, άλλαξε πρόσημο το 2ο τρίμηνο του έτους, καθώς παρατηρήθηκε αύξηση των πτωχεύσεων κατά 20,8% και 34,1% στα κράτη της ΕΕ-27 και στις χώρες της ευρωζώνης αντίστοιχα, σε σύγκριση με το ίδιο τρίμηνο του προηγούμενου έτους. Παρόλο που οι σχετικοί δείκτες δεν έχουν ξεπεράσει τα προ πανδημίας επίπεδα, η σημαντική αύξηση των πτωχεύσεων που καταγράφηκε το 2ο τρίμηνο του 2021 αποτελεί μια ανησυχητική τάση.

Πίνακας 1: Πτωχεύσεις Επιχειρήσεων / Ποσοστιαία μεταβολή σε σύγκριση με το ίδιο τρίμηνο του προηγούμενου έτους

	2019Τ1	2019Τ2	2019Τ3	2019Τ4	2020Τ1	2020Τ2	2020Τ3	2020Τ4	2021Τ1	2021Τ2
Ε.Ε. 27	4,3	-4,0	5,7	1,1	-13,8	-33,0	-25,7	-20,4	-0,5	20,8
Ευρωζώνη	1,4	-2,5	4,9	0,6	-13,6	-38,3	-28,8	-20,0	-4,4	34,1

Πηγή: Eurostat
Πίνακας: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Ήδη στην Ισπανία, μια χώρα που η επιχειρηματική διάρθρωση προσομοιάζει με της Ελλάδος και χτυπήθηκε από την πανδημία το ίδιο σκληρά με τη χώρα μας, οι πτωχεύσεις τα 2 πρώτα τρίμηνα του 2021 εκτινάχθηκαν ξεπερνώντας και τα προ πανδημίας επίπεδα⁵.

Για την Ελλάδα που, όπως αναφέρθηκε, ένα σημαντικό μέρος των επιχειρήσεων ήταν υπερχρεωμένο ήδη πριν την πανδημία, οι επιπτώσεις από μια ενδεχόμενη καθυστερημένη εκδήλωση εκτεταμένων λουκέτων θα είναι πολλαπλές, με κυριότερη μια σημαντική μείωση της απασχόλησης. Εφόσον, το τέταρτο κύμα της πανδημίας αντιμετωπιστεί χωρίς αυστηρούς περιορισμούς στην οικονομική δραστηριότητα και η οικονομία συνεχίσει τη δυναμική ανάκαμψη που έχει παρουσιάσει τα δυο τελευταία τρίμηνα (2ο και 3ο τρίμηνο του 2021), οι δυσμενείς συνέπειες από τη διακοπή της δραστηριότητας των υπερχρεωμένων κυρίως επιχειρήσεων πιθανότατα θα μετριαστούν.

⁵ Σύμφωνα με τα στοιχεία της Eurostat ο δείκτης των πτωχεύσεων στην Ισπανία το 1ο και 2ο τρίμηνο του 2021 ανήλθε στις 160,9 και 140,3 μονάδες αντίστοιχα, έναντι 79,6 και 59,6 τα δυο πρώτα τρίμηνα του 2020 και 93 και 88,1 τα αντίστοιχα τρίμηνα του 2019.

2.10/ Συστάσεις νέων επιχειρήσεων

Οι συστάσεις νέων επιχειρήσεων δεν ανακόπηκαν κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Ωστόσο, δεν φαίνεται να συντελέστηκαν σοβαρές αλλαγές στη δομή της επιχειρηματικότητας στην Ελλάδα λόγω της πανδημίας.

Παρά τις σοβαρές επιπτώσεις της πανδημικής κρίσης στην οικονομική και κοινωνική δραστηριότητα, η δημιουργία νέων επιχειρήσεων δεν ανακόπηκε κατά τη διάρκειά της. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 2 το 2020 συστάθηκαν 37.760 νέες επιχειρήσεις. Ο αριθμός των νέων συστάσεων επιχειρήσεων το 2020, παρόλο που ήταν μειωμένος σε σύγκριση με το 2019, ήταν υψηλότερος από τα έτη 2017 και 2018. Μάλιστα, από τα στοιχεία του ΓΕΜΗ για τα τρία πρώτα τρίμηνα του 2021, ο αριθμός των συστάσεων κινείται στα επίπεδα του 2019. Παρουσιάζει, δηλαδή, μια αυξητική τάση σε σύγκριση με το 2020.

Πίνακας 2: Συστάσεις επιχειρήσεων

	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Α τρίμηνο	8.198	9.523	10.879	10.365	11.724	10.507
Β τρίμηνο	8.952	9.567	10.155	10.173	7.070	10.647
Γ τρίμηνο	6.516	6.732	7.239	8.350	9.647	7.927
Δ τρίμηνο	7.900	7.870	8.512	10.718	9.319	-
Σύνολο έτους	31.566	33.692	36.785	39.606	37.760	29.081

Πηγή: ΓΕΜΗ
Πίνακας: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Ανάλογη εξέλιξη στη δημιουργία νέων επιχειρήσεων παρατηρήθηκε σε γενικές γραμμές και στα κράτη-μέλη του ΟΟΣΑ, όπως προκύπτει από σχετική έκθεση (2021). Σύμφωνα με την έκθεση αυτή, στο πρώτο κύμα της πανδημίας οι συστάσεις νέων επιχειρήσεων επιβραδύνθηκαν για να ανακάμψουν μετά την άρση των αυστηρών περιοριστικών μέτρων (lockdown). Ωστόσο, η ανάκαμψη αυτή δεν ήταν συμμετρική. Σε ορισμένες χώρες (π.χ. Αυστραλία, Καναδάς, Νορβηγία, Ηνωμένο Βασίλειο, Ηνωμένες Πολιτείες και Σιγκαπούρη), παρατηρήθηκε μικρότερη πτώση στις συστάσεις νέων επιχειρήσεων κατά τη διάρκεια του πρώτου lockdown, μετά το οποίο ακολούθησε μια απότομη αύξηση (ανάκαμψη τύπου V), που σωρευτικά ήταν πάνω από τα επίπεδα του 2019. Σε άλλες χώρες (π.χ. Ιταλία, Πορτογαλία και Ισπανία), η μείωση στις συστάσεις νέων επιχειρήσεων ήταν μεγαλύτερη κατά το πρώτο κύμα της πανδημίας. Μετά από αυτό ακολούθησε μια αργή αύξηση των νέων συστάσεων (ανάκαμψη τύπου U). Όπως σημειώνεται στην έκθεση του ΟΟΣΑ (2021), δεδομένης της σημαντικής συμβολής των νέων επιχειρήσεων στην απασχόληση, το ποιο από τα δυο υποδείγματα (ανάκαμψη στις συστάσεις επιχειρήσεων τύπου V ή U) θα ισχύσει στις οικονομίες των κρατών θα επηρεάσει την απασχόληση⁶. Μια ανάκαμψη τύπου V εκτιμάται ότι θα επηρεάσει θετικά την απασχόληση, ενώ μια ανάκαμψη τύπου U αρνητικά.

Επιπλέον, σημαντική είναι η κλαδική διάσταση των νέων συστάσεων και τα χαρακτηριστικά των νέων επιχειρηματιών, ώστε να εκτιμηθούν οι αναδιαρθρώσεις που συντελούνται.

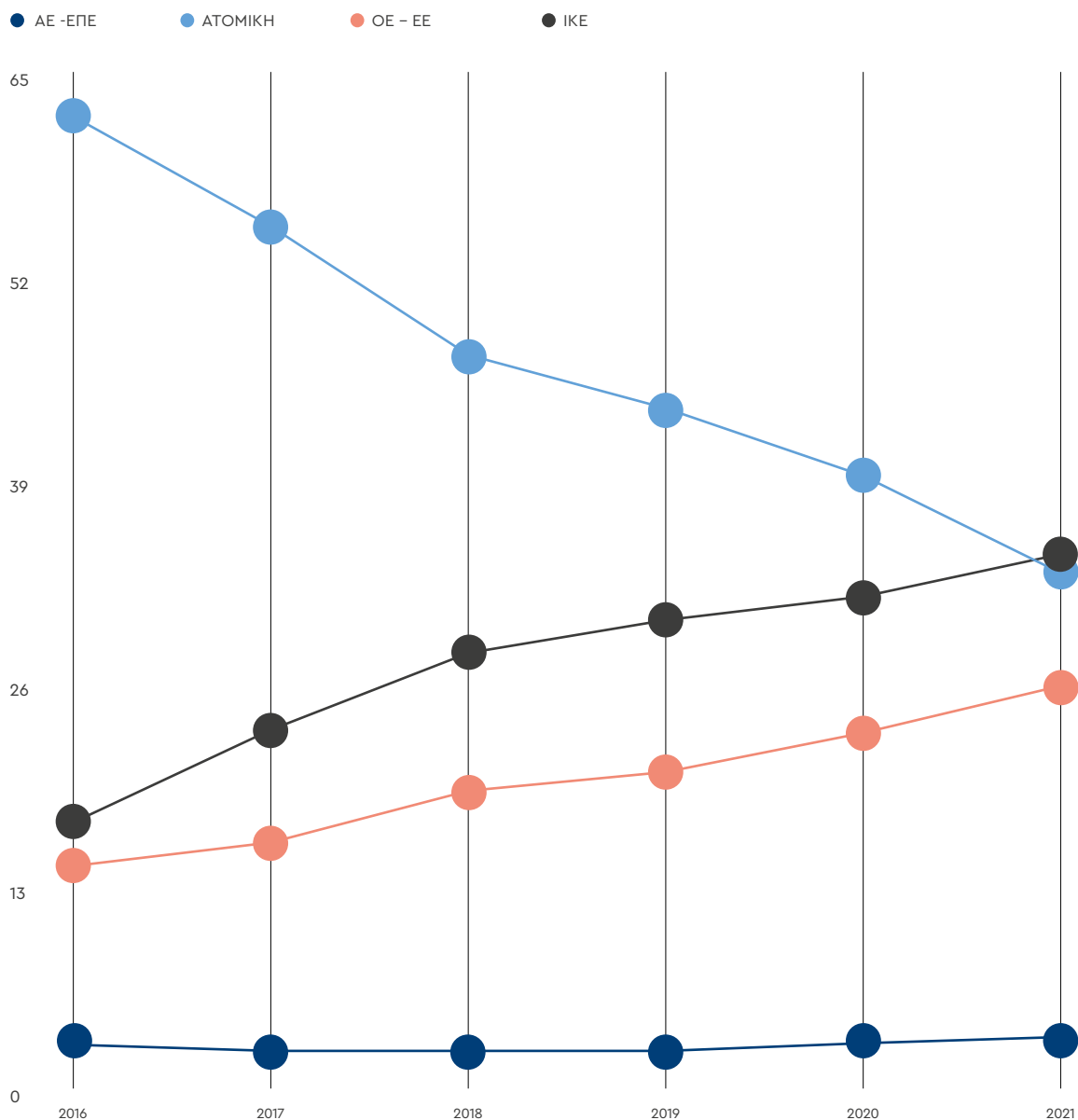
⁶ Κατά μέσο όρο, στις χώρες του ΟΟΣΑ, οι νέες επιχειρήσεις απασχολούν περίπου το 20% του συνολικού εργατικού δυναμικού και δημιουργούν σχεδόν τις μισές νέες θέσεις εργασίας. Είναι επίσης καθοριστικός ο ρόλος τους για τον μακροπρόθεσμο κλαδικό μετασχηματισμό των οικονομιών.

Για παράδειγμα, στις Ηνωμένες Πολιτείες όπου παρατηρήθηκε εκτίναξη δημιουργίας νέων επιχειρήσεων, όπως προκύπτει από σχετική έκθεση (Haltiwanger, 2021), οι κλάδοι που είχαν τη μερίδα του λέοντος στις νέες συστάσεις ήταν το λιανεμπόριο, οι επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές υπηρεσίες, οι μεταφορές, οι υπηρεσίες διοικητικής υποστήριξης και οι υπηρεσίες καταλύματος και εστίασης. Καθώς το λιανεμπόριο και οι επιχειρήσεις παροχής υπηρεσιών καταλυμάτων και εστίασης επλήγησαν με ιδιαίτερη σφοδρότητα από την πανδημία στις ΗΠΑ, εκτιμάται ότι με τις νέες συστάσεις συντελέστηκε κλαδικά τόσο μια εσωτερική αναδιάρθρωση λόγω της πανδημίας (νέες επιχειρήσεις αναπλήρωσαν το κενό που άφησαν οι επιχειρήσεις που έκλεισαν λόγω της πανδημίας) όσο και μια δομική αναδιάρθρωση με την επιτάχυνση, λόγω της πανδημίας, της προϋπάρχουσας τάσης ψηφιακού μετασχηματισμού των επιχειρήσεων (π.χ. ηλεκτρονικό εμπόριο). Άξια λόγου είναι επίσης τα ευρήματα από έρευνα που έγινε σε νέους επιχειρηματίες στις ΗΠΑ και αποτυπώνει κάποιες άλλες παραμέτρους που σχετίζονται με την πανδημία (Gusto, 2021). Εκτός από τα ευρήματα που αφορούν τις ιδιαιτερότητες της αμερικάνικης κοινωνίας και οικονομίας, ένα σημαντικό στοιχείο της έρευνας είναι πως η συντριπτική πλειονότητα των νέων επιχειρηματιών (79%) είχε δρομολογήσει τη δημιουργία της επιχείρησής του πριν την εκδήλωση της πανδημίας. Η πανδημία για αυτές τις επιχειρήσεις αποτέλεσε μια ιδιαίτερα δυσμενή εξέλιξη, καθώς από τη μια μεριά επιχείρησαν μέσα σε ένα περιοριστικό περιβάλλον, ενώ από την άλλη η συντριπτική πλειονότητά τους ξεκίνησε να λειτουργεί όταν τα μέτρα ενίσχυσης είχαν αποσυρθεί. Από τις υπόλοιπες νέες επιχειρήσεις, όπου η πανδημία αποτέλεσε την αιτία για να ξεκινήσουν οι ιδιοκτήτες την επιχειρηματική τους δραστηριότητα, το 51% το έκανε από ανάγκη, ενώ περισσότεροι από ένας στους τρεις ξεκίνησε την επιχείρησή του επειδή έχασε τη δουλειά του⁷. Τέλος, περισσότερες από 1 στις 2 (51%) νέες επιχειρήσεις εκτιμούσαν ότι δεν θα μπορούσαν να παραμείνουν ανοιχτές περισσότερο από 12 μήνες, κυρίως λόγω της παρατεταμένης διάρκειας της πανδημίας και της ανεπαρκούς στήριξής τους. Το ποσοστό είναι ιδιαίτερα αυξημένο, λαμβάνοντας υπόψη πως στις ΗΠΑ μετά το πρώτο έτος λειτουργίας κλείνει κατά μέσο όρο το 20% των νέων επιχειρήσεων.

Παρόλο που δεν μπορεί να συγκριθεί η ελληνική οικονομία με την αμερικάνικη, τα παραπάνω στοιχεία δημιουργούν ερωτήματα τόσο για τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά των ελληνικών επιχειρήσεων που δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια της πανδημίας όσο και για τη βιωσιμότητά τους. Όπως φαίνεται στο Γράφημα 11 μετά από το 2016 παρατηρείται μια συνεχής σημαντική μεταβολή στη διάρθρωση των συστάσεων νέων επιχειρήσεων ως προς τη νομική τους μορφή. Υποχωρούν οι συστάσεις ατομικών επιχειρήσεων, ενώ αυξάνονται οι συστάσεις προσωπικών εταιριών (ΟΕ-ΕΕ) και ΙΚΕ. Ειδικότερα, ενώ το 2016 το 63% των συστάσεων ήταν ατομικές επιχειρήσεις, το 2019 το αντίστοιχο ποσοστό είχε υποχωρήσει στο 44,4% και μειώθηκε περαιτέρω κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Στον αντίποδα, τα ποσοστά των προσωπικών εταιριών (ΟΕ-ΕΕ) και των ΙΚΕ από 15,2% και 18% που ήταν αντίστοιχα το 2016, αυξήθηκαν σε 21,2% και 30,9% το 2019 και συνέχισαν να αυξάνονται κατά τη διάρκεια της πανδημίας.

⁷ Η ανεργία στις ΗΠΑ από 3,67% που ήταν το 2019 εκτινάχθηκε στο 8,31% το 2020, έχοντας υποχωρήσει στο 5,2% τον Αύγουστο του 2021 (πηγή: Statista).

Γράφημα 11: Ποσοστιαία κατανομή ανά έτος της νομικής μορφής των συστάσεων νέων επιχειρήσεων

- Τα ποσοστά έχουν υπολογιστεί επί του ετήσιου συνόλου των επιχειρήσεων που συστάθηκαν αθροιστικά με τη μορφή Ατομικής, ΟΕ, ΕΕ, ΙΚΕ ΕΠΕ, ΑΕ.
- Τα στοιχεία του 2021 αφορούν το εννιάμηνο του έτους (Ιανουάριος-Σεπτέμβριος)

Από τα στοιχεία αυτά προκύπτει ότι μια σημαντική μεταβολή στη δομή της ελληνικής επιχειρηματικότητας που είχε ξεκινήσει πριν από την εκδήλωση της πανδημικής κρίσης συνεχίστηκε και κατά τη διάρκειά της. Η μείωση των συστάσεων ατομικών επιχειρήσεων υποδηλώνει και μείωση της λεγομένης επιχειρηματικότητας ανάγκης, που παρουσιάζει μεγαλύτερες αδυναμίες σε σχέση με την επιχειρηματικότητα ευκαιρίας. Είναι χαρακτηριστικό πως σχεδόν 7 στις 10 των επιχειρήσεων που έχουν δημιουργηθεί λόγω αδυναμίας εύρεσης μισθωτής εργασίας είναι ατομικές επιχειρήσεις (ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, 2019).

Όσον αφορά την κλαδική διάρθρωση των συστάσεων νέων επιχειρήσεων, από τα στοιχεία των ετήσιων ενημερωτικών δελτίων επαγγελματικής δραστηριότητας του Επαγγελματικού Επιμελητηρίου Αθηνών για τα έτη 2019 και 2020 παρατηρούνται τα παρακάτω. Στους δυο μεγαλύτερους κλάδους (εμπόριο και εστίαση) οι οποίοι επλήγησαν σημαντικά από την πανδημική κρίση καταγράφεται υποχώρηση των συστάσεων το 2020 σε σύγκριση με το 2019. Στην εστίαση, που οι επιπτώσεις της πανδημίας ήταν ιδιαίτερα δυσμενείς, οι συστάσεις νέων επιχειρήσεων το 2020 αντιστοιχούσαν στο 14,4% επί του συνόλου έναντι 17,3% που ήταν το 2019. Αντίστοιχα, στο λιανικό εμπόριο οι συστάσεις νέων επιχειρήσεων αντιστοιχούσαν στο 14,2% το 2020 έναντι 15,2% το 2019. Η μείωση που καταγράφεται στους δυο αυτούς κλάδους, που αντιπροσωπεύουν περίπου το 30% των συστάσεων, η οποία παρατηρήθηκε σε μια περίοδο που εφαρμοστήκαν πρωτοφανείς περιορισμοί στην οικονομική δραστηριότητα, πιθανότατα συνιστά ένα συγκυριακό φαινόμενο. Γενικότερα, δεν φαίνεται να έχει συντελεστεί κάποιου είδους μεταβολή που να υποδηλώνει σημαντική κλαδική αναδιάρθρωση της ελληνικής επιχειρηματικότητας. Τόσο οι μεταβολές που παρατηρούνται στη νομική μορφή των νέων επιχειρήσεων, όσο και στους κλάδους δραστηριοποίησης οδηγούν στην εκτίμηση ότι οι επιχειρήσεις που δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια της πανδημίας είχαν στην πλειονότητά τους δρομολογηθεί πριν από την εκδήλωση της πανδημικής κρίσης. Είναι μάλιστα πιθανότερο η εκδήλωση της πανδημίας να καθυστέρησε τον αρχικό σχεδιασμό ως προς το χρόνο σύστασής τους.

**Πίνακας 3: Εγγραφές νέων επιχειρήσεων σε επιλεγμένους κλάδους
Ποσοστά επί του συνόλου των εγγραφών ανά έτος**

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ	2019	2020
Δραστηριότητες υπηρεσιών εστίασης (ΚΑΔ 56)	17,3	14,4
Λιανικό εμπόριο, εκτός από το εμπόριο μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσικλετών (ΚΑΔ 47)	15,2	14,2
Δραστηριότητες συναφείς προς τις χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες και τις ασφαλιστικές δραστηριότητες (ΚΑΔ 66)	6,6	4,9
Άλλες δραστηριότητες παροχής προσωπικών υπηρεσιών (ΚΑΔ 96)	6,5	6,2
Διαχείριση ακίνητης περιουσίας (ΚΑΔ 68)	6,1	6,4
Δραστηριότητες κεντρικών γραφείων· δραστηριότητες παροχής συμβουλών διαχείρισης (ΚΑΔ 70)	4,7	5,5
Δραστηριότητες προγραμματισμού ηλεκτρονικών υπολογιστών, παροχής συμβουλών και συναφείς δραστηριότητες (ΚΑΔ 62)	3,0	3,4
Εξειδικευμένες κατασκευαστικές δραστηριότητες (ΚΑΔ 43)	2,0	3,2
Χονδρικό εμπόριο, εκτός από το εμπόριο μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσικλετών (ΚΑΔ 46)	1,9	3,0
Δραστηριότητες ανθρώπινης υγείας (ΚΑΔ 86)	1,8	2,9
Λοιπές δραστηριότητες	34,9	35,9

Πηγή: ΕΕΑ

Το ερώτημα είναι εάν η κατάσταση των επιχειρήσεων που δημιουργήθηκαν μέσα στην πανδημία επηρεάστηκε δυσμενώς από τους περιορισμούς και την ύφεση που προκλήθηκε, σε βαθμό να αντιμετωπίζουν κίνδυνο βιωσιμότητας.

Σε κάθε ωστόσο περίπτωση, όπως προκύπτει από τα στοιχεία του ΓΕΜΗ, μέσα στη πανδημία το ισοζύγιο εγγραφών-διαγραφών επιχειρήσεων ήταν θετικό για 37.137 επιχειρήσεις⁸. Αυτό προφανώς σημαίνει ότι η αύξηση της απασχόλησης κατά 2,2 ποσοστιαίες μονάδες ή κατά 165,9 χιλιάδες θέσεις απασχόλησης⁹ προήλθε κυρίως από τη δημιουργία αυτών των επιχειρήσεων. Δεδομένου ότι διαχρονικά η συντριπτική πλειονότητα των επιχειρήσεων στην Ελλάδα είναι μικρές και πολύ μικρές, τούτο αποτελεί ακόμα ένα τεκμήριο της κρίσιμης συμβολής τους στην απασχόληση και στη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής.

⁸ Με βάση τα στοιχεία του ΓΕΜΗ που ανακτήθηκαν στις 18/10/2021, από το 2ο τρίμηνο του 2020 μέχρι και το 3ο τρίμηνο του 2021 είχαν καταγραφεί 55.117 εγγραφές επιχειρήσεων και 17.980 διαγραφές.

⁹ ΕΛΣΤΑΤ (2021). Μηνιαία έρευνα εργατικού δυναμικού (Αύγουστος 2021). Επεξεργασία στοιχείων Πίνακα 1Α. Κατάσταση απασχόλησης και ποσοστό ανεργίας, για άτομα ηλικίας 15 – 74 ετών. Μηνιαία αποτελέσματα Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (Ιανουάριος 2004-Αύγουστος 2021). Τα στοιχεία που παρατίθενται για την αύξηση της απασχόλησης αφορούν το διάστημα Απρίλιος 2020-Αύγουστος 2021.

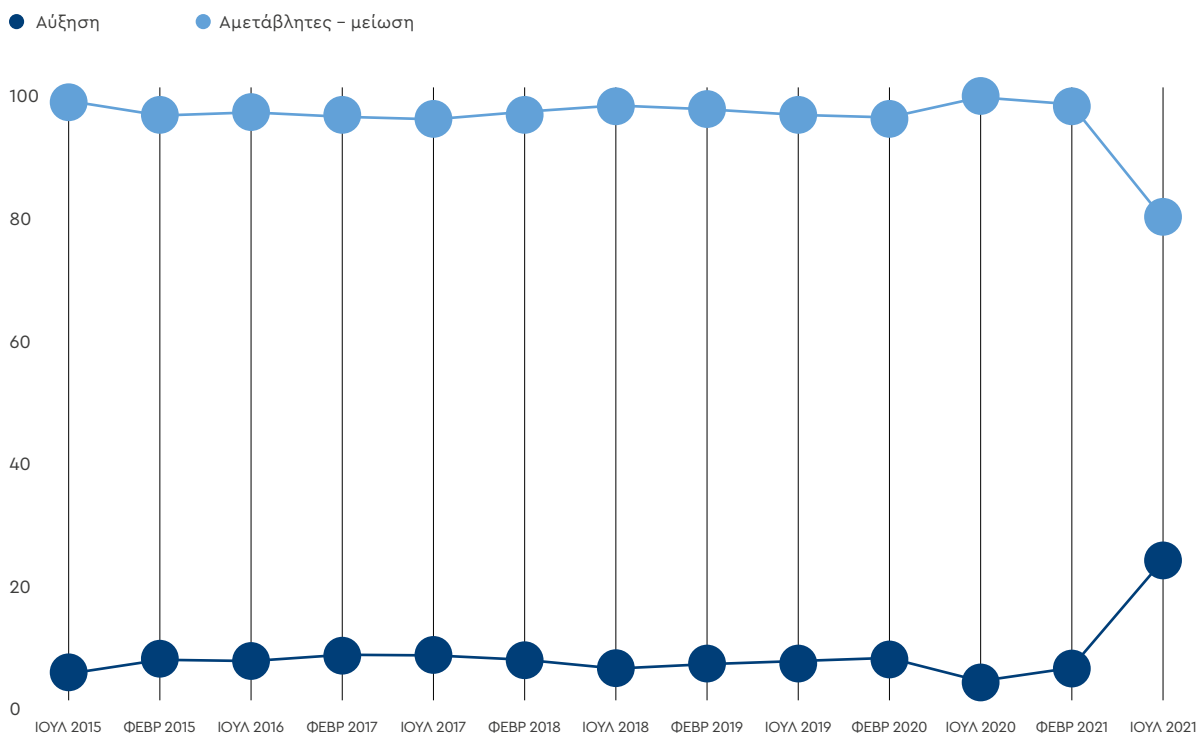
2.11/ Τιμές αγαθών/υπηρεσιών

Σχεδόν 1 στις 4 μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις αύξησαν τις τιμές τους το 1ο εξάμηνο του 2021. Για πρώτη φορά σε εξαμηνιαία έρευνα του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ παρατηρήθηκε τόσο μεγάλος αριθμός επιχειρήσεων που αύξησε τις τιμές των αγαθών/υπηρεσιών του.

Μια ιδιαίτερα δυσμενής παράμετρος που εμφανίστηκε κατά τη διάρκεια της πανδημίας και συγκεκριμένα το 2021 αποτέλεσε η σημαντική άνοδος των τιμών, που μειώνει τα εισοδήματα νοικοκυριών και επιχειρήσεων, ναρκοθετώντας τις προοπτικές ανάκαμψης της ελληνικής οικονομίας.

Με βάση την εξαμηνιαία έρευνα οικονομικού κλίματος του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ για το 1ο εξάμηνο του 2021, το 23,6% των επιχειρήσεων δήλωσε πως το 1ο εξάμηνο του 2021 αύξησε τις τιμές των αγαθών/υπηρεσιών έναντι του 16,7% που δήλωσε ότι τις μείωσε και του 58,3% που τις διατήρησε σταθερές. Ήταν, μάλιστα, η πρώτη φορά που σε εξαμηνιαία έρευνα κλίματος του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (2021) παρατηρήθηκε τόσο υψηλό ποσοστό επιχειρήσεων που δήλωσε πως αύξησε τις τιμές του (Γράφημα 12). Επιπλέον, το ποσοστό των επιχειρήσεων (22,2%) που δήλωσε πως θα αυξήσει τις τιμές του το επόμενο εξάμηνο ήταν επίσης το υψηλότερο που έχει καταγράψει σε εξαμηνιαία έρευνα οικονομικού κλίματος του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ.

Γράφημα 12: Τιμές αγαθών/υπηρεσιών ΜμΕ

Στα επιμέρους στοιχεία της συγκεκριμένης έρευνας του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, μεγάλες συγκεντρώσεις επιχειρήσεων που αύξησαν τις τιμές παρατηρήθηκαν στο εμπόριο (35,1%) και τη μεταποίηση (29,5%), έναντι των υπηρεσιών όπου μόλις το 8,5% προχώρησαν σε αύξηση τιμών. Επιπλέον, το 40,7% των επιχειρήσεων με κύκλο εργασιών πάνω από 300.000 € αύξησε τις τιμές του το 1ο εξάμηνο του 2021. Επίσης, τις τιμές του αύξησε το 31,4% των επιχειρήσεων που το προηγούμενο διάστημα δεν ανήκαν ούτε σε εκείνες που ανέστειλαν τη λειτουργία τους με κρατική εντολή, ούτε στις με βάση ΚΑΔ πληττόμενες επιχειρήσεις. Από την άλλη μεριά, οι επιχειρήσεις εστίασης διατήρησαν τις τιμές τους σταθερές παρά τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν. Συγκεκριμένα, μόλις το 6,2% των επιχειρήσεων εστίασης αύξησε τις τιμές του κατά το 1ο εξάμηνο του 2021, έναντι του 12,4% που τις μείωσε και του 79,4% που τις διατήρησε σταθερές.

Ο πληθωρισμός, που οφείλεται στην άνοδο των τιμών ενέργειας και στην διατάραξη της ζήτησης και προσφοράς που προκάλεσε η πανδημία¹⁰, σε συνδυασμό με ενδεχόμενες υφεσιακές τάσεις εγκυμονεί τον κίνδυνο εκδήλωσης του φαινομένου του στασιμοπληθωρισμού. Ένα φαινόμενο που παρατηρήθηκε έντονα το 1973, όπου είχαμε αντίστοιχα μεγάλη αύξηση των τιμών στην ενέργεια διεθνώς, λόγω της τότε πετρελαϊκής κρίσης, γεγονός που επηρέασε αρνητικά τις οικονομίες για μία δεκαετία και επέδρασε ευρύτερα στο υπόδειγμα των μακρο-οικονομικών πολιτικών.

Ανεξάρτητα, μάλιστα, με τη συζήτηση που γίνεται για το αν ο πληθωρισμός αποτελεί προσωρινό φαινόμενο, εκτιμάται πως οι ανατιμήσεις που παρατηρούνται θα συνεχιστούν, διαμορφώνοντας ένα υψηλότερο επίπεδο τιμών. Η συνεχής αύξηση των τιμών δημιουργεί την ανάγκη αντιμετώπισης των δυσμενών επιπτώσεων που προκαλεί στα εισοδήματα με την υιοθέτηση πολιτικών ελάφρυνσης της σχετικής φορολόγησης, αλλά και διεύρυνσης των πολιτικών πρόνοιας για τις πιο ευάλωτες κοινωνικές ομάδες.

¹⁰ Βλ. Κεφάλαιο 1.4 Πληθωρισμός Α μέρους Ετήσιας Έκθεσης

2.12/ Απασχόληση

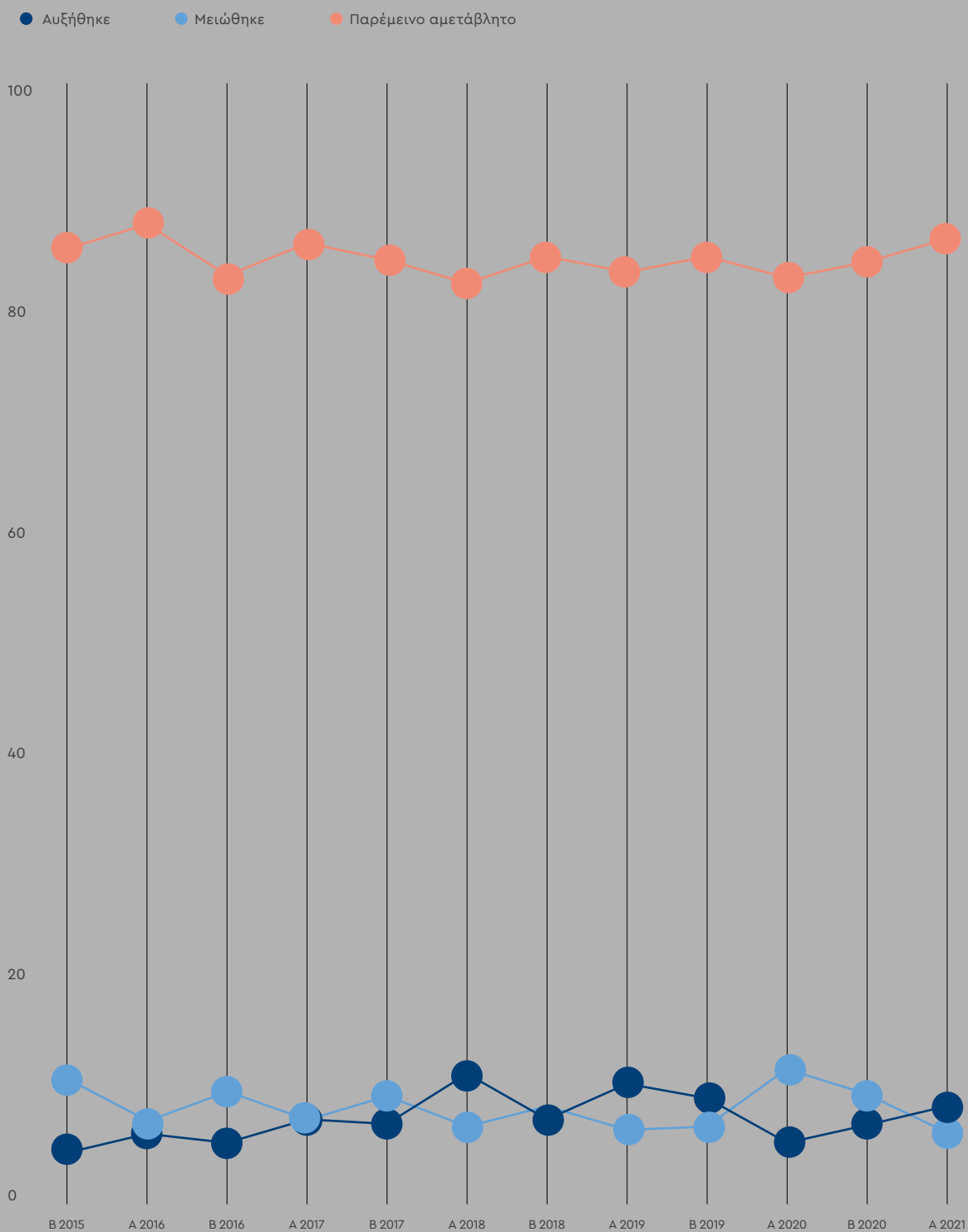
Η πανδημική κρίση δεν μετέβαλε την έντονη κινητικότητα και ευελιξία που χαρακτηρίζει την αγορά εργασίας την τελευταία δεκαετία. Τα μέτρα στήριξης για την συγκράτηση της απασχόλησης φαίνεται ότι επέτυχαν το βασικό τους σκοπό.

Σχετικά με την εξέλιξη της απασχόλησης κατά τη διάρκεια της πανδημίας στις μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις και με βάση τις έρευνες κλίματος του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, το 1ο εξάμηνο του 2020 το 11,3% των ΜμΕ προχώρησε σε μείωση των θέσεων εργασίας έναντι του 4,6% που προχώρησε σε αύξηση και του 83,1% που τις διατήρησε σταθερές (Γράφημα 13). Στα επιμέρους στοιχεία για το 1ο εξάμηνο του 2020, οι μεγαλύτερες μειώσεις προσωπικού καταγράφηκαν στις μεγαλύτερες με βάση τον αριθμό εργαζομένων επιχειρήσεις (18,75% επιχειρήσεις με πάνω από 5 άτομα προσωπικό), στις επιχειρήσεις που δημιουργήθηκαν κατά την διάρκεια των μηνονίων (16,1% επιχειρήσεις με ηλικία 5-10 έτη) και στις επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνταν στην περιοχή Νησιών Αιγαίου-Κρήτης (21,3%). Επιπλέον, οι επιχειρήσεις στον τομέα των υπηρεσιών προχώρησαν στις μεγαλύτερες μειώσεις προσωπικού (16,2%), έναντι του εμπορίου (8,3%) και της μεταποίησης (8,2%).

Το χαρακτηριστικό των σχετικών ευρημάτων της έρευνας για το 1ο εξάμηνο του 2020 ήταν το ύψος του αρνητικού ισοζυγίου του αριθμού των επιχειρήσεων που προχώρησαν σε αύξηση-μείωση προσωπικού. Τόσο υψηλό αρνητικό ισοζύγιο σε αντίστοιχη έρευνα του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ είχε να παρατηρηθεί από την πιο υφειακή περίοδο της προηγούμενης χρηματοπιστωτικής κρίσης. Το στοιχείο αυτό που καταδεικνυε την αρνητική επίδραση που είχε η πανδημική κρίση στην απασχόληση κατά την αρχική της περίοδο συμβάδιζε και με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ. Σύμφωνα με αυτά, το 2ο τρίμηνο του 2020 η ανεργία αυξήθηκε στο 16,7% από 16,2% που ήταν το 1ο τρίμηνο του έτους. Μάλιστα, το χαρακτηριστικό ήταν πως αύξηση της ανεργίας σε δεύτερο τρίμηνο έτους σε σύγκριση με το πρώτο είχε να παρατηρηθεί από το 2012.

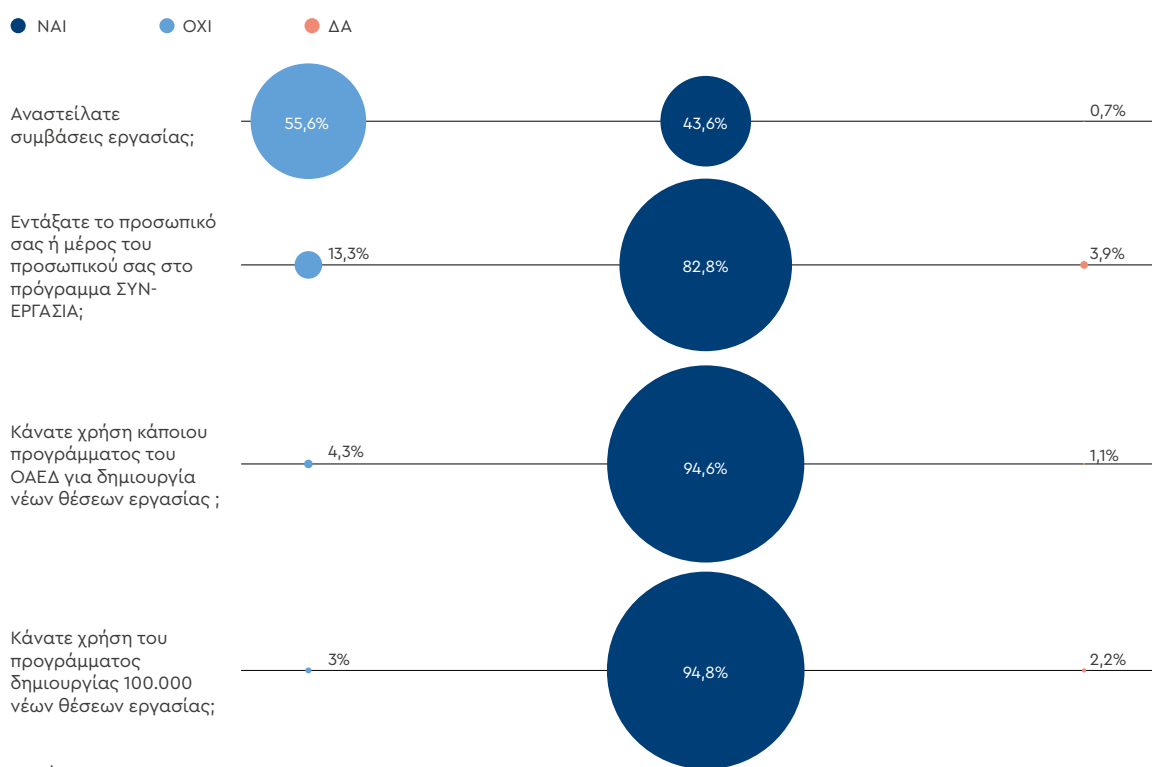
Τα μέτρα που έλαβε η κυβέρνηση για τη στήριξη της απασχόλησης βοήθησαν στη συγκράτησή της. Αυτό φάνηκε και στην έρευνα του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ για το 2ο εξάμηνο του 2020, όπου τα στοιχεία για την απασχόληση ήταν καλύτερα σε σχέση με εκείνα για το 1ο εξάμηνο του έτους. Το ισοζύγιο του αριθμού των επιχειρήσεων που προχώρησαν σε αύξηση-μείωση προσωπικού παρέμεινε αρνητικό, ωστόσο αυτό είναι κάτι που παρατηρείται στις έρευνες του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ λόγω της εποχικότητας που παρουσιάζει η αγορά εργασίας. Ειδικότερα, το 2ο εξάμηνο του 2020 το 6,2% των επιχειρήσεων δήλωσε πως αύξησε το προσωπικό του, έναντι του 9% που δήλωσε ότι το μείωσε και του 84,5% που το διατήρησε σταθερό. Από τα επιμέρους στοιχεία το εμπόριο παρουσίαζε θετικό ισοζύγιο (8,1% αύξηση - 5,4% μείωση) έναντι του τομέα των υπηρεσιών (4,8% αύξηση - 11,2% μείωση) και της μεταποίησης (5,6% αύξηση - 10,8% μείωση). Τα ευρήματα αυτά συμβάδιζαν με εκείνα της ΕΛΣΤΑΤ, καθώς σε κλάδους του τομέα των υπηρεσιών και συγκεκριμένα στις δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών καταλύματος και εστίασης το 4ο τρίμηνο του 2020 οι θέσεις εργασίας μειώθηκαν κατά 43 περίπου χιλιάδες σε σχέση με το αντίστοιχο τρίμηνο του 2019. Αντίστοιχα, στη μεταποίηση οι θέσεις εργασίας μειώθηκαν κατά περίπου 22 χιλιάδες, ενώ από την άλλη μεριά στο χονδρικό και λιανικό εμπόριο αυξήθηκαν κατά 3,5 χιλιάδες. Επιπλέον, από τα στοιχεία της έρευνας του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ για το 2ο εξάμηνο του 2020, το 17,4% των επιχειρήσεων με ετήσιο τζίρο πάνω από 300.000 € προχώρησαν σε προσλήψεις έναντι του 7,9% που έκανε μειώσεις προσωπικού. Ένα επίσης σημαντικό ποσοστό της τάξης του 7,7% των επιχειρήσεων χωρίς προσωπικό παρατηρήθηκε πως αποτελούσαν πρώην εργοδότες.

Γράφημα 13: Εξέλιξη της απασχόλησης στις ΜμΕ
Το προσωπικό της επιχειρήσής σας το τελευταίο εξάμηνο:

Στην ίδια έρευνα του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ για την κατάσταση των ΜμΕ το 2ο εξάμηνο του 2020, αποτυπώθηκε και ο βαθμός αξιοποίησης των μέτρων στήριξης της απασχόλησης που έλαβε η κυβέρνηση. Από τα ευρήματα της έρευνας παρατηρήθηκε ότι το 55,6% των επιχειρήσεων που απασχολούν προσωπικό έκαναν χρήση του μέτρου της αναστολής των συμβάσεων εργασίας, το 13,3% αξιοποίησε το πρόγραμμα ΣΥΝ-ΕΡΓΑΣΙΑ, το 4,3% αξιοποίησε κάποιο από τα προγράμματα δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας του ΟΑΕΔ και το 3% έκανε χρήση του προγράμματος δημιουργίας 100.000 νέων θέσεων εργασίας (Γραφήμα 14).

Γράφημα 14: Μέτρα στήριξης που αξιοποίησαν οι ΜμΕ για τη συγκράτηση της απασχόλησης

Πηγή: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Από τα επιμέρους στοιχεία της έρευνας προέκυψε πως το 75,8% των επιχειρήσεων που ανέστειλαν τη λειτουργία τους με κρατική εντολή έκαναν χρήση της αναστολής συμβάσεων εργασίας και αντίστοιχα το 58,6% των πληττόμενων βάσει ΚΑΔ επιχειρήσεων. Την αναστολή συμβάσεων εργασίας αξιοποίησε και το 77,6% των επιχειρήσεων εστίασης.

Από τα παραπάνω, φαίνεται πως έγινε ευρεία αξιοποίηση των μέτρων που έλαβε η κυβέρνηση για τη συγκράτηση της απασχόλησης το 2020 και ήταν προφανές ότι τα μέτρα αυτά είχαν πετύχει τον βασικό τους σκοπό.

Αυτό φάνηκε και από την έρευνα του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ για το 1ο εξάμηνο του 2021, όπου σε συνδυασμό με την επιτάχυνση του εμβολιαστικού προγράμματος το ισοζύγιο του αριθμού των επιχειρήσεων που αύξησαν/μείωσαν το προσωπικό τους επέστρεψε σε θετικό πρόσημο. Συγκεκριμένα, το 7,9% των επιχειρήσεων αύξησαν το προσωπικό τους έναντι του 5,6% που το μείωσε και του 86,6% που το

διατήρησε σταθερό. Από τα επιμέρους στοιχεία, θετικό ισοζύγιο παρουσίασαν τόσο οι εμπορικές επιχειρήσεις (7,2% αύξηση - 4,9% μείωση), όσο και οι επιχειρήσεις του τομέα των υπηρεσιών (8,8% αύξηση - 6,9% μείωση) και της μεταποίησης (7,3% αύξηση - 4,6% μείωση). Όσον αφορά τις επιχειρήσεις που ανέστειλαν τη λειτουργία τους με κρατική εντολή, το ισοζύγιο προσλήψεων/αποχωρήσεων ήταν επίσης θετικό. Ειδικότερα, το 6,5% των επιχειρήσεων αυτών αύξησε το προσωπικό του το 1ο εξάμηνο του 2021, έναντι του 5,4% που το μείωσε. Ανάλογα ήταν και τα ευρήματα για τις επιχειρήσεις εστίασης όπου το 9,1% αύξησε το προσωπικό του έναντι του 8,2% που το μείωσε. Τα ευρήματα αυτά συμβάδιζαν με εκείνα της ΕΛΣΤΑΤ όπου το 2ο τρίμηνο του 2021 καταγράφηκε αποκλιμάκωση της ανεργίας στο 15,8%. Η ανεργία ωστόσο παραμένει σε υψηλά επίπεδα, αποτελώντας σημαντικό εμπόδιο για τη βελτίωση της αγοράς εργασίας.

Πέραν των παραπάνω, το 2020 λόγω των αυστηρών περιοριστικών μέτρων στην οικονομική δραστηριότητα παρατηρήθηκε σημαντική κάμψη της κινητικότητας. Από τις μηνιαίες εκθέσεις του ΠΣ ΕΡΓΑΝΗ, το 2020 καταγράφηκαν 844 χιλιάδες λιγότερες προσλήψεις και παράλληλα 810 χιλιάδες λιγότερες αποχωρήσεις σε σύγκριση με το 2019. Υπήρξε δηλαδή μείωση της κινητικότητας στην αγορά εργασίας κατά περίπου 30%.

Το 2021¹¹ η κινητικότητα αυξήθηκε σε σχέση με το 2020 αλλά ήταν χαμηλότερη σε σύγκριση με το 2019. Ωστόσο, το διάστημα Μαΐου-Σεπτεμβρίου 2021, όπου η οικονομία λειτούργησε σε σχετικά κανονικές συνθήκες, η κινητικότητα είχε επανέλθει στα προ πανδημίας επίπεδα. Σε σχέση με τη ευελιξία, που μαζί με την έντονη κινητικότητα αποτελούν δυο από τα κύρια χαρακτηριστικά της ελληνικής αγοράς εργασίας, κατά τη διάρκεια της πανδημίας καταγράφηκε μείωση του ποσοστού των ευέλικτων μορφών εργασίας, όπως αποτυπώνονται στις μηνιαίες εκθέσεις του ΠΣ ΕΡΓΑΝΗ. Συγκεκριμένα, οι προσλήψεις μερικής/εκ περιτροπής απασχόλησης το 2020 αντιστοιχούσαν στο 48,5% των συνολικών προσλήψεων του έτους έναντι 54,9% που ήταν το 2019. Για το διάστημα Ιανουαρίου-Σεπτεμβρίου του 2021 το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 45%.

Η παρατηρούμενη μείωση του ποσοστού των ευέλικτων μορφών εργασίας κατά τη διάρκεια της πανδημίας μάλλον αποτελεί ένα συγκυριακό φαινόμενο, καθώς οι κλάδοι που έχουν παρατηρηθεί να αξιοποιούν τις ευέλικτες μορφές εργασίας είναι μεταξύ εκείνων που έχουν πληγεί δυσανάλογα από την υγειονομική κρίση. Ως εκ τούτου, καθώς επανέρχεται η ελληνική οικονομία σε μια σχετική κανονικότητα και οι επιχειρήσεις επιστρέφουν σε ομαλή λειτουργία, είναι πιθανό τα ποσοστά των ευέλικτων μορφών εργασίας να επιστρέψουν στα προ πανδημίας επίπεδα.

Με άλλα λόγια, η πανδημική κρίση δεν φαίνεται να έχει προκαλέσει κάποια σημαντική μεταβολή στην αγορά εργασίας που κατά την τελευταία δεκαετία χαρακτηρίζεται από έντονη κινητικότητα και ευελιξία. Ωστόσο, εκεί που φαίνεται ότι συντελέστηκε μια δομική αλλαγή στην αγορά εργασίας είναι στην αξιοποίηση της τηλεργασίας, η οποία αυξήθηκε εκθετικά κατά τη διάρκεια της πανδημίας.

¹¹ Για το 2021 η αναφορά για την κινητικότητα στην αγορά εργασίας αφορά το διάστημα Ιανουαρίου-Σεπτεμβρίου με βάση τα στοιχεία των μηνιαίων εκθέσεων του ΠΣ ΕΡΓΑΝΗ.

2.13/ Τηλεργασία

Η πανδημική κρίση φαίνεται πως προκάλεσε μια δομική αλλαγή στην αγορά εργασίας με την καθιέρωση της τηλεργασίας σε ένα σημαντικό ποσοστό μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων.

Η εκδήλωση της πανδημίας Covid-19 και οι περιορισμοί που επιβλήθηκαν στην οικονομική και κοινωνική δραστηριότητα για τον έλεγχο εξάπλωσης του κορωνοϊού οδήγησαν σε εκτεταμένη χρήση της τηλεργασίας ή εξ αποστάσεως εργασίας. Οι επιχειρήσεις που μπορούσαν να την εφαρμόσουν κλήθηκαν να προσαρμοστούν σε ένα άγνωστο για αυτές εργασιακό περιβάλλον, δεδομένου ότι σύμφωνα με στοιχεία της Ε.Ε. (2020) η Ελλάδα είχε από τα χαμηλότερα ποσοστά τηλεργασίας στην Ε.Ε. πριν την πανδημία (5,3% στο σύνολο των απασχολούμενων).

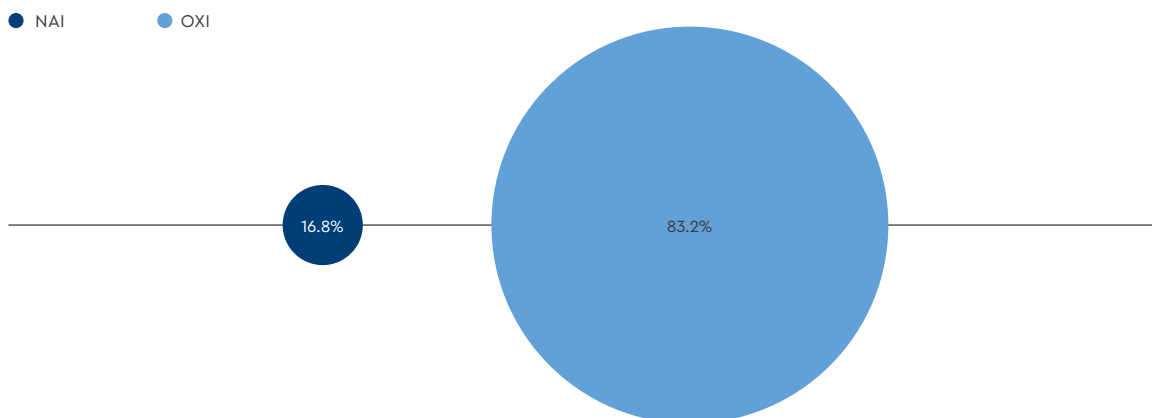
Σε αυτό το πλαίσιο, αναλύθηκαν πρωτογενή δεδομένα σχετικά με την εφαρμογή της τηλεργασίας από πειραματική πολυθεματική έρευνα που διενήργησε το ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ μέσω του κοινωνικού δικτύου Facebook, κατά το διάστημα 29 Δεκεμβρίου 2020 έως και 27 Ιανουαρίου 2021 σχετικά με τις επιπτώσεις της πανδημίας στην οικονομία και την κοινωνία. Το συνολικό δείγμα της έρευνας ανήλθε στις 4.122 απαντήσεις εκ των οποίων οι 917 προήλθαν από μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις. Το 58,3% του δείγματος των επιχειρήσεων απασχολούσε προσωπικό. Με βάση τα δεδομένα που συλλέχθηκαν από αυτό το δείγμα παρουσιάζονται τα ευρήματα για την εφαρμογή της τηλεργασίας.

Το 16,8% των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων του δείγματος που απασχολούν προσωπικό αξιοποίησαν τη τηλεργασία κατά τη διάρκεια της πανδημίας για το σύνολο ή μέρος των εργαζομένων τους (Γράφημα 15). Οι επιχειρήσεις στο ευρύτερο τομέα των υπηρεσιών παρουσίασαν όπως ήταν αναμενόμενο το υψηλότερο ποσοστό. Συγκεκριμένα το σύνολο ή μέρος των εργαζομένων του 20,7% των εργοδοτικών μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων του τομέα των υπηρεσιών τηλεργάστηκε, έναντι του 14,9% των επιχειρήσεων της μεταποίησης και του 8% των εμπορικών επιχειρήσεων. Σε σχέση με το μέγεθος της επιχείρησης τα μεγαλύτερα ποσοστά παρουσίασαν οι επιχειρήσεις με 11 έως 49 εργαζόμενους (21,6%) και οι επιχειρήσεις με 6 έως 10 εργαζόμενους (19,2%) ενώ χαμηλότερο ποσοστό παρατηρήθηκε στις επιχειρήσεις με 1 έως 5 εργαζόμενους (13,1%).

Παράγοντες που σχετίζονται με την εφαρμογή της τηλεργασίας φαίνεται πως ήταν η ηλικία του εργοδότη και το εκπαιδευτικό του επίπεδο. Ειδικότερα, το 43,3% των εργοδοτών με μεταπτυχιακό/διδακτορικό τίτλο εφάρμοσαν την τηλεργασία στις επιχειρήσεις τους, έναντι του 18,5% των αποφοίτων ΑΕΙ/ΤΕΙ και του μόλις 3,8% των αποφοίτων πρωτοβάθμιας/δευτεροβάθμιας/μετα-δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και ΙΕΚ. Επιπλέον, το 20% των εργοδοτών που ανήκαν στην ηλικιακή κατηγορία 18-34 εφάρμοσαν την τηλεργασία στους εργαζομένους τους, έναντι του 16,5% της ηλικιακής κατηγορία 35-49 και του 16,5% των 50 ετών και άνω.

Οι διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται τόσο σε σχέση με το εκπαιδευτικό επίπεδο όσο και σε σχέση με την ηλικία των εργοδοτών μπορεί να σχετίζεται αφενός με τη δραστηριότητα της επιχείρησης (οι εργοδότες με υψηλό μορφωτικό επίπεδο είναι πιθανότερο να έχουν αναπτύξει επιχειρήσεις εντάσεως γνώσης, έναντι των εργοδοτών με χαμηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο, που είναι ίσως πιθανότερο οι επιχειρήσεις τους να είναι εντάσεως εργασίας), αφετέρου με την καλύτερη κατανόηση και εξοικείωση με μια μορφή εργασίας που βασίζεται στη χρήση νέων τεχνολογιών και μεταβάλλει το παραδοσιακό διοικητικό μοντέλο οργάνωσής της εργασίας.

Γράφημα 15: Ποσοστό επιχειρήσεων που αξιοποίησε το καθεστώς της τηλεργασίας κατά τη διάρκεια της πανδημίας

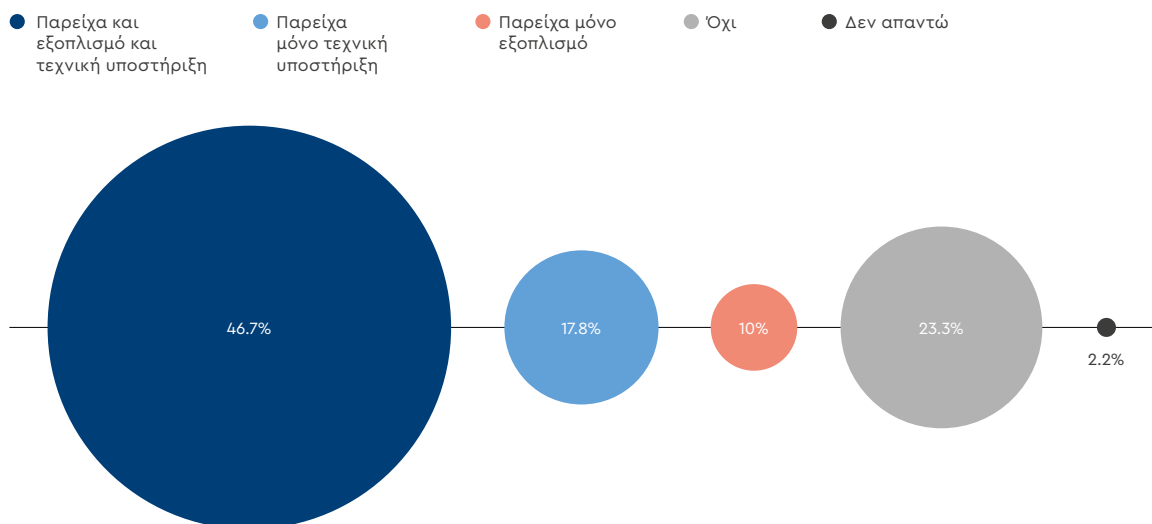
Πηγή: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Δεδομένης της απότομης επιβολής των περιοριστικών μέτρων για τον περιορισμό εξάπλωσης του κορωνοϊού και κατ' επέκταση της υποχρεωτικής εφαρμογής της τηλεργασίας όπου αυτό ήταν δυνατό, διερευνήσαμε το κατά πόσο οι μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις κατάφεραν να παράσχουν στους εργαζομένους τους, οι οποίοι τηλεργάστηκαν, βασικό εξοπλισμό και τεχνική υποστήριξη.

Το 46,7% των μικρών και πολύ μικρών εργοδοτών του δείγματος απάντησε ότι παρείχε στους εργαζομένους που τηλεργάστηκαν και εξοπλισμό (laptop, web camera κλπ) και τεχνική υποστήριξη. Το 17,8% απάντησε ότι παρείχε μόνο τεχνική υποστήριξη, το 10% ότι παρείχε μόνο εξοπλισμό, ενώ το 23,3% δεν παρείχε τίποτα από αυτά (Γράφημα 16). Από τα στοιχεία αυτά φαίνεται ότι περισσότερες από τις μισές (53,3%) μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις του δείγματος, που εφάρμοσαν την τηλεργασία κατά τη διάρκεια της πανδημίας, δεν ήταν προετοιμασμένες ώστε να παράσχουν στους εργαζομένους τους τα βασικά εργαλεία για την εργασία τους.

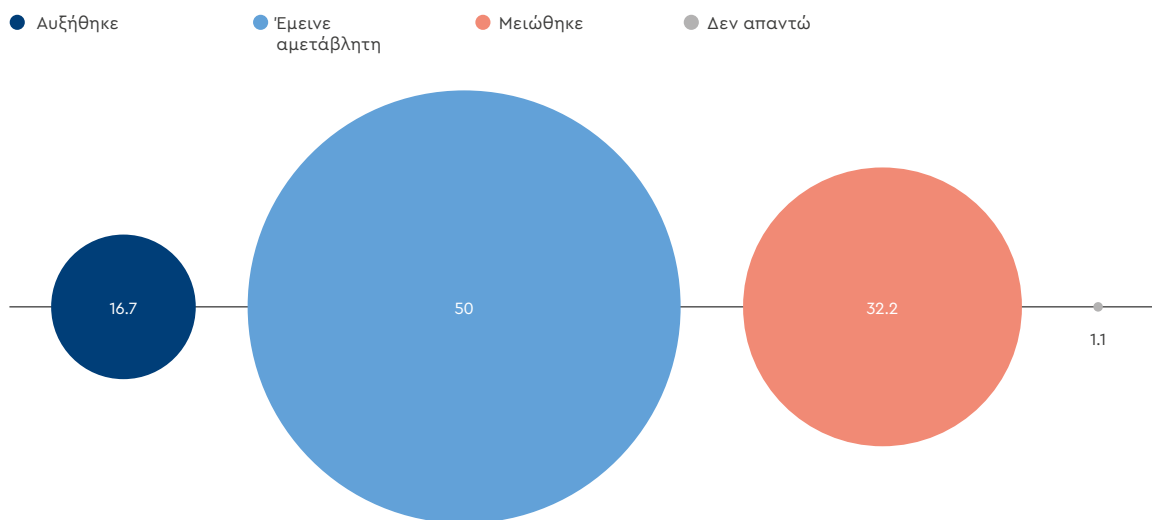
Από τα επιμέρους ευρήματα της έρευνας φαίνεται ότι οι νεότεροι σε ηλικία εργοδότες ήταν πολύ περισσότεροι προετοιμασμένοι ή προσαρμόστηκαν γρηγορότερα στις νέες συνθήκες σε σχέση με τους μεγαλύτερους σε ηλικία εργοδότες. Συγκεκριμένα, το 66,7% των μικρών και πολύ μικρών εργοδοτών του δείγματος που ανήκαν στην ηλικιακή κατηγορία 18-34 παρείχαν και εξοπλισμό και τεχνική υποστήριξη στους τηλεεργαζομένους τους, έναντι του 43,6% και 45,2% των ηλικιακών κατηγοριών 35-49 και 50 και άνω αντίστοιχα. Επιπλέον, οι μεγαλύτερες με βάση τον αριθμό εργαζομένων επιχειρήσεις παρουσίασαν σημαντικά μεγαλύτερα ποσοστά παροχής εξοπλισμού και τεχνικής υποστήριξης στους τηλεεργαζομένους τους σε σχέση με τις μικρότερες επιχειρήσεις. Συγκεκριμένα, το 72,7% των επιχειρήσεων του δείγματος με αριθμό εργαζομένων 11-49 άτομα παρείχαν και εξοπλισμό και τεχνική υποστήριξη στους τηλεεργαζομένους τους, έναντι του 55,6% των επιχειρήσεων με 6-10 εργαζόμενους και του 40,9% των επιχειρήσεων με 1-5 εργαζόμενους. Αυτό για τις μικρότερες επιχειρήσεις πιθανόν να οφείλεται και στις περιορισμένες δυνατότητες που διαχρονικά έχουν να επενδύσουν σε τεχνολογικό εξοπλισμό καθώς όπως είχε αποτυπωθεί και στην Έκθεση του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ για το 2020, οι επενδύσεις που κάνουν είναι συνήθως μικρής κλίμακας και χρηματοδοτούνται με ίδιους πόρους. Επιπλέον η καθίζηση της οικονομικής δραστηριότητας που καταγράφηκε κατά την πανδημία σε συνδυασμό με την διάχυτη αβεβαιότητα πιθανόν να αποτέλεσαν επιπρόσθετους αποτρεπτικούς παράγοντες.

Γράφημα 16: Ποσοστό επιχειρήσεων που παρείχαν εξοπλισμό (laptop, web κάμερα κ.λπ) και τεχνική υποστήριξη στους εργαζόμενους τους κατά την διάστημα που τηλεργάστηκαν

Πηγή: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Γράφημα 17: Αξιολόγηση από τις ΜμΕ της παραγωγικότητας των εργαζομένων τους που τηλεργάστηκαν κατά τη διάρκεια της πανδημίας

Πηγή: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Μία κρίσιμη παράμετρος που αξιολογούν σε διαρκή βάση οι εργοδότες καθώς συνδέεται με την καλή λειτουργία μια επιχείρησης είναι η παραγωγικότητα των εργαζομένων τους. Με βάση αυτό τέθηκε το ερώτημα για την παραγωγικότητα των εργαζομένων στους μικρούς και πολύ μικρούς εργοδότες του δείγματος που εφάρμοσαν την τηλεργασία σε αυτούς. Το 16,7% των μικρών και πολύ μικρών εργοδοτών του δείγματος απάντησε ότι η παραγωγικότητα των εργαζομένων τους που τηλεργάστηκε αυξήθηκε, το 50% ότι δεν μεταβλήθηκε, ενώ το 32,2% απάντησε ότι μειώθηκε (Γράφημα 17).

Από τα επιμέρους στοιχεία, οι σημαντικά μεγαλύτερες διαφορές παρατηρήθηκαν σε σχέση με την ηλικία του επιχειρηματία. Συγκεκριμένα, μόλις το 11,1% των μικρών και πολύ μικρών εργοδοτών του δείγματος που ανήκαν στην ηλικιακή κατηγορία 18-34 απάντησε ότι η παραγωγικότητα των εργαζομένων που τηλεργάστηκε μειώθηκε, έναντι του 30,8% και του 38,1% των εργοδοτών που ανήκαν στις ηλικιακές κατηγορίες 35-49 και 50 και πάνω αντίστοιχα. Αυτό πιθανόν να οφείλεται στην καλύτερη εξοικείωση που έχουν οι νέοι ηλικιακά εργοδότες με τις νέες τεχνολογίες που μάλλον διευκολύνει την προσαρμογή του μοντέλου διοίκησης σε μια διαφορετική κουλτούρα καθοδήγησης, συμπεριφοράς, αλληλεπίδρασης και απόδοσης.

Δεδομένης της εκθετικής αύξησης της τηλεργασίας κατά τη διάρκεια της πανδημίας και της παρατεταμένης διάρκειας που αυτή εφαρμόστηκε, ρωτήσαμε τους μικρούς και πολύ μικρούς εργοδότες του δείγματος πώς την αξιολογούν γενικά και εάν προτίθενται να συνεχίζουν να την εφαρμόζουν και μετά την πανδημία.

Το 54,4% των μικρών και πολύ μικρών εργοδοτών του δείγματος που εφάρμοσαν τη τηλεργασία κατά τη διάρκεια της πανδημίας αξιολόγησε θετικά ή μάλλον θετικά την τηλεργασία, έναντι του 26,4% που την αξιολόγησε αρνητικά ή μάλλον αρνητικά και του 18,9% που απάντησε ούτε θετικά, ούτε αρνητικά (Γράφημα 18). Και σε αυτή την ερώτηση, οι σημαντικά μεγαλύτερες διαφορές παρατηρήθηκαν σε σχέση με την ηλικία του επιχειρηματία. Συγκεκριμένα, το 77,8% των μικρών και πολύ μικρών εργοδοτών του δείγματος που ανήκαν στην ηλικιακή κατηγορία 18-34 αξιολόγησε θετικά ή μάλλον θετικά την τηλεργασία, έναντι του 53,9% και του 50% των εργοδοτών που ανήκαν στις ηλικιακές κατηγορίες 35-49 και 50 και άνω αντίστοιχα.

Στο ερώτημα για το εάν επιθυμούν το προσωπικό τους να εργάζεται με τηλεργασία και μετά την πανδημία, το 37,8% των μικρών και πολύ μικρών εργοδοτών του δείγματος που εφάρμοσαν την τηλεργασία κατά τη διάρκεια της πανδημίας απάντησε θετικά (σίγουρα ναι ή μάλλον ναι), έναντι του 61,1% που απάντησε αρνητικά (μάλλον όχι ή σίγουρα όχι) (Γράφημα 19). Από τα ευρήματα αυτά παρατηρούμε ότι, παρόλο που η πλειονότητα των ερωτηθέντων αξιολογούν θετικά την τηλεργασία είναι σημαντικά λιγότεροι εκείνοι που επιθυμούν να τη διατηρήσουν και στο μέλλον.

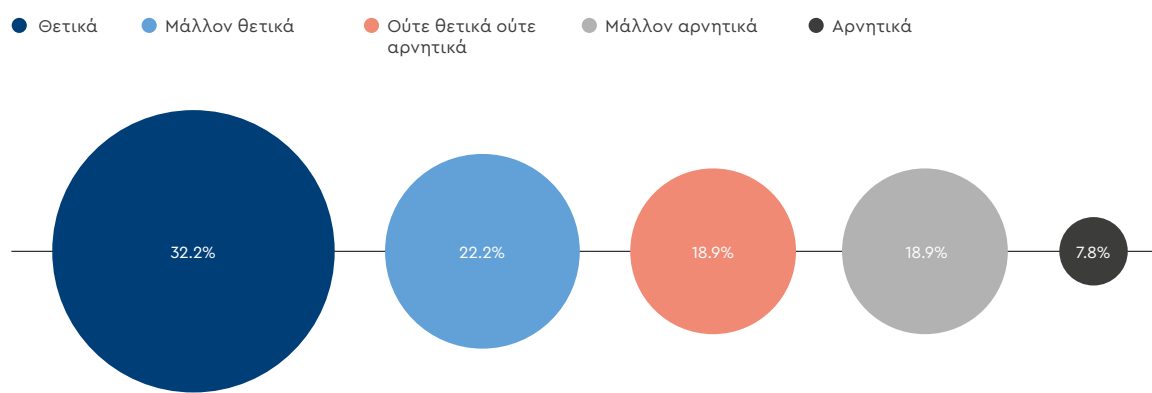
Σε σχέση μάλιστα με τη συνέχιση της τηλεργασίας και στο μέλλον, παρόλο που και σε αυτή την ερώτηση παρατηρούνται διαφορές που σχετίζονται τόσο με την ηλικία των μικρών και πολύ μικρών εργοδοτών¹², όσο και με το μέγεθος της επιχείρησης με βάση τον αριθμό των εργαζομένων¹³, η παράμετρος που φαίνεται ότι έχει βαρύνουσα σημασία για τη διατήρηση της τηλεργασίας είναι η παραγωγικότητα των εργαζομένων.

¹² Οι νεότεροι σε ηλικία εργοδότες είναι περισσότερο θετικοί στη συνέχιση της τηλεργασίας έναντι των μεγαλύτερων σε ηλικία.

¹³ Οι εργοδότες με 6-10 εργαζομένους είναι περισσότερο θετικοί στην συνέχιση της τηλεργασίας έναντι των υπολοίπων.

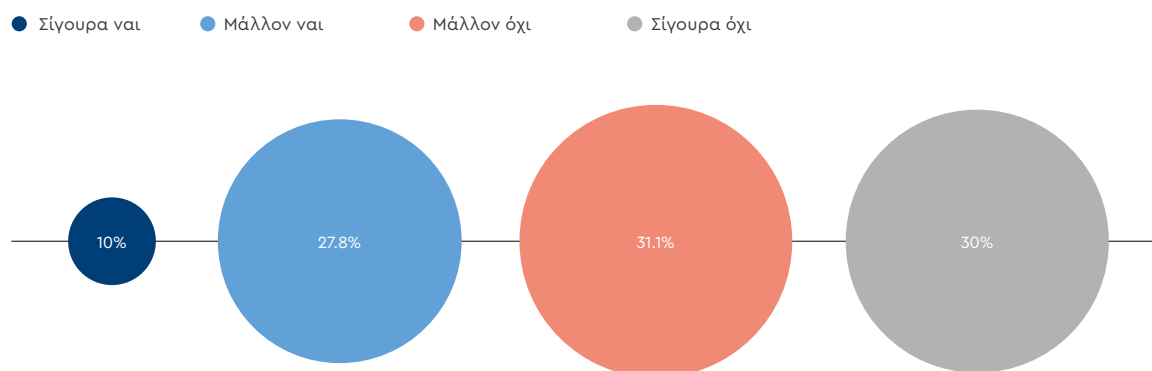
Συγκεκριμένα, το 80% των μικρών και πολύ μικρών εργοδοτών που δήλωσαν πως η παραγωγικότητα των εργαζομένων τους που τηλεργάστηκαν αυξήθηκε, προτίθενται να συνεχίσουν το καθεστώς της τηλεργασίας και μετά την πανδημία. Από την άλλη μεριά, το σχετικό ποσοστό για εκείνους που δήλωσαν ότι η παραγωγικότητα των εργαζομένων τους που τηλεργάστηκαν δεν μεταβλήθηκε ή μειώθηκε ήταν αντίστοιχα 40% και 13,8%.

Γράφημα 18: Γενική αξιολόγηση της τηλεργασίας από τις ΜμΕ

Πηγή: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Γράφημα 19: Ποσοστό επιχειρήσεων που επιθυμούν να διατηρήσουν το καθεστώς της τηλεργασίας και μετά την πανδημία

Πηγή: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Σε κάθε ωστόσο περίπτωση φαίνεται πως ένα σημαντικό μέρος των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων θα διατηρήσουν το καθεστώς της τηλεργασίας και στο μέλλον. Με δεδομένο το ισχύον ποσοστό της τηλεργασίας στην προ πανδημίας περίοδο, τούτο μάλλον συνιστά μια δομική αλλαγή στην αγορά εργασίας, η οποία συντελέστηκε κάτω από τις πρωτόγνωρες συνθήκες λειτουργίας της οικονομίας που προκάλεσε η πανδημική κρίση.

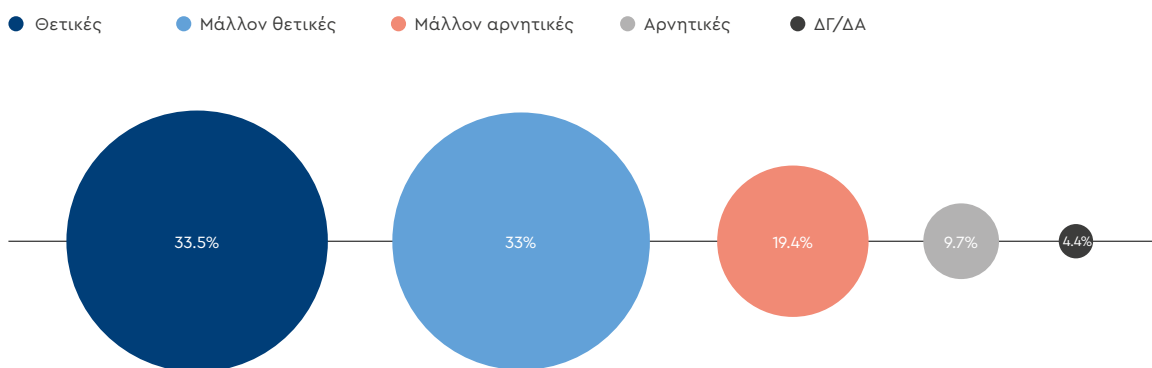
2.14/ Ψηφιακός μετασχηματισμός

Η πανδημική κρίση δεν επιτάχυνε τον ψηφιακό μετασχηματισμό των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων. Ένα πολύ μικρό ποσοστό αυτών ενσωμάτωσε κάποιου είδους ψηφιακή δραστηριότητα κατά τη διάρκεια της πανδημίας.

Οι νέες συνθήκες που διαμόρφωσε η πανδημία σε συνδυασμό με τις μεταβολές που συντελούνται στο πλαίσιο της λεγόμενης «4ης Βιομηχανικής Επανάστασης», φαίνεται να οδήγησαν σε μία περαιτέρω επιτάχυνση των τάσεων «ψηφιακού μετασχηματισμού» με ασύμμετρη ωστόσο επίδραση σε οικονομικούς τομείς και παραγωγικές δραστηριότητες.

Η γενικότερη αντίληψη που επικρατεί στις μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις του δείγματος σχετικά με την επιτάχυνση του ψηφιακού μετασχηματισμού φαίνεται να είναι θετική αφού σχεδόν 7 στους 10 ερωτώμενους (66,5%) δήλωσαν ότι διαβλέπουν ότι οι συνέπειες αυτής της εξέλιξης θα είναι θετικές (33,5%) ή μάλλον θετικές (33,0%) (Γράφημα 20)¹⁴.

Γράφημα 20: Εκτιμήσεις ΜμΕ για τις συνέπειες της επιτάχυνσης των διαδικασιών ψηφιακού μετασχηματισμού και της εισαγωγής νέων τεχνολογιών στην οικονομική δραστηριότητα

Πηγή: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

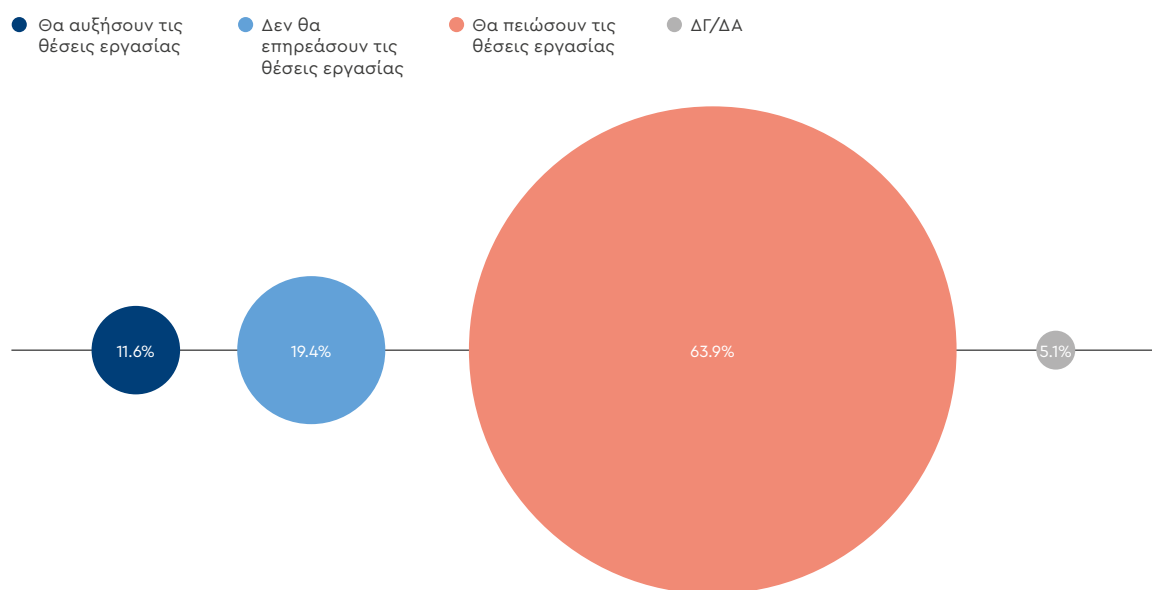
¹⁴ Ανάλογα ήταν και τα ποσοστά στο σύνολο του δείγματος όπως είχαν παρουσιαστεί στην σχετική δημοσίευση του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ: Έρευνα ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ για την πανδημία του κορωνοϊού: Στάσεις και αντιλήψεις για τις επιπτώσεις στην οικονομία και την κοινωνία (Μάρτιος 2021).

Το εκπαιδευτικό επίπεδο φαίνεται να σχετίζεται θετικά με τις προσδοκίες αφού το ποσοστό των αποφοίτων πρωτοβάθμιας ή δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης που έχουν αρνητικές ή μάλλον αρνητικές προσδοκίες είναι σημαντικά μεγαλύτερο από το αντίστοιχο των κατόχων μεταπτυχιακών η διδακτορικών τίτλων (36,8% έναντι 23,5% αντίστοιχα). Φαίνεται λοιπόν ότι ο ψηφιακός μετασχηματισμός ανησυχεί περισσότερο αυτούς που είναι λιγότερο προετοιμασμένοι να προσαρμοστούν σε αυτόν.

Σε κλαδικό επίπεδο παρουσιάζονται επίσης πολύ σημαντικές διαφορές. Οι επιχειρήσεις του δείγματος που δραστηριοποιούνται τόσο στη μεταποίηση όσο και στο εμπόριο παρουσιάζουν διπλάσια ποσοστά αρνητικών προσδοκιών (29,3% και 33,5% αντίστοιχα) έναντι των επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στον τομέα των υπηρεσιών (15%). Επιπλέον, οι θετικές προσδοκίες από την επιτάχυνση του ψηφιακού μετασχηματισμού φαίνεται να σχετίζονται στενά και με το ύψος του κύκλου εργασιών των επιχειρήσεων. Όσο δηλαδή χαμηλότερος είναι ο κύκλος εργασιών τόσο υψηλότερο είναι το ποσοστό των επιχειρήσεων που θεωρεί ότι η επιτάχυνση του ψηφιακού μετασχηματισμού θα έχει αρνητικές συνέπειες. Ειδικότερα, οι επιχειρήσεις με ετήσιο κύκλο εργασιών έως 50.000€ παρουσιάζουν σχεδόν διπλάσιο ποσοστό (33,1%) αρνητικών προσδοκιών σε σχέση με τις επιχειρήσεις που δηλώνουν κύκλο εργασιών πάνω από 500.000 € (17,1%). Πιθανότατα αυτό να οφείλεται κυρίως στο κόστος ενσωμάτωσης νέων τεχνολογιών όπως είχε αναδειχθεί στην Έκθεση του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ για το 2020. Η αδυναμία, συνεπώς, προσαρμογής στις νέες εξελίξεις συνδέεται με τα αυξημένα ποσοστά αρνητικών προσδοκιών στις ως άνω κατηγορίες επιχειρήσεων του δείγματος.

Στο ερώτημα σχετικά με τις επιπτώσεις του ψηφιακού μετασχηματισμού στις θέσεις εργασίας φαίνεται, σε αντίθεση με την προηγούμενη ερώτηση, ότι επικρατεί διάχυτη απαισιοδοξία, αφού περισσότεροι από 6 στους 10 επιχειρηματίες (63,9%) του δείγματος απάντησαν ότι ο ψηφιακός μετασχηματισμός θα μειώσει τις θέσεις εργασίας (Γράφημα 21)¹⁵.

Γράφημα 21: Εκτιμήσεις ΜμΕ για τις συνέπειες των νέων τεχνολογιών και του ψηφιακού μετασχηματισμού στις θέσεις εργασίας

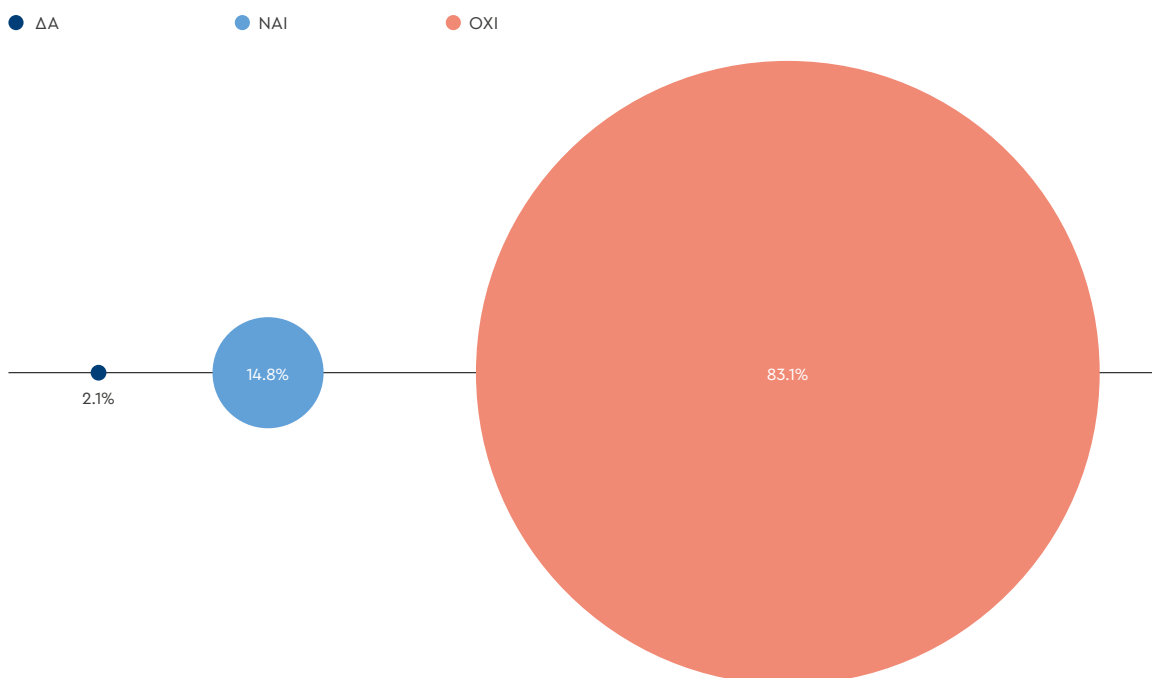
¹⁵ Ανάλογα ήταν και τα ποσοστά στο σύνολο του δείγματος όπως είχαν παρουσιαστεί στη σχετική δημοσίευση του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ: Έρευνα ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ για την πανδημία του κορωνοϊού: Στάσεις και αντιλήψεις για τις επιπτώσεις στην οικονομία και την κοινωνία (Μάρτιος 2021).

Το εκπαιδευτικό επίπεδο φαίνεται πως παίζει καθοριστικό ρόλο καθώς οι κάτοχοι μεταπτυχιακών ή διδακτορικών τίτλων παρουσιάζουν πολύ χαμηλότερο ποσοστό (54,6%) σχετικά με την αρνητική επίδραση του ψηφιακού μετασχηματισμού στις θέσεις εργασίας, έναντι των αποφοίτων πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (70,6%).

E-shop

Μόνο το 14,8% των επιχειρήσεων του δείγματος δήλωσαν ότι διαθέτουν κάποιο σύστημα ηλεκτρονικών πωλήσεων ή συμμετοχής σε κάποια σχετική πλατφόρμα (Γράφημα 22). Το υψηλότερο ποσοστό παρατηρήθηκε στον τομέα του εμπορίου με το 26,2% να απαντά θετικά έναντι περίπου του 11% που παρατηρήθηκε αντίστοιχα στη μεταποίηση και στις υπηρεσίες. Επιπλέον, η ενσωμάτωση συστημάτων ηλεκτρονικών πωλήσεων ή συμμετοχής σε διαδικτυακή πλατφόρμα φαίνεται πως σχετίζεται με την ηλικία του επιχειρηματία, το εκπαιδευτικό επίπεδο αλλά και με την ηλικία της επιχείρησης και το ύψος του ετήσιου κύκλου εργασιών. Ειδικότερα, το 22,8% και 18,2% των επιχειρηματιών που ανήκουν στις ηλικιακές ομάδες 18-34 και 35-49 αντίστοιχα, έχουν ενσωματώσει σχετικά συστήματα στην επιχείρησή τους έναντι μόλις του 10,3% των επιχειρηματιών που είναι από 50 ετών και άνω. Επιπλέον, το 19,1% και το 18,8% των επιχειρήσεων με ηλικία έως 5 έτη και 5-10 έτη αντίστοιχα έχουν ενσωματώσει σχετικά συστήματα, έναντι του 12,2% και του 13% των επιχειρήσεων με ηλικία 10-15 έτη και πάνω από 15 έτη αντίστοιχα. Χαμηλό ποσοστό ενσωμάτωσης τέτοιων τεχνολογιών παρουσιάζουν επίσης οι απόφοιτοι πρωτοβάθμιας ή δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (10,4%), όπως και οι επιχειρήσεις με ετήσιο κύκλο εργασιών έως 50.000 € (11%)

Γράφημα 22: Ποσοστό επιχειρήσεων που έχουν υιοθετήσει συστήματα ηλεκτρονικών πωλήσεων (e-shop) ή/και συμμετέχουν σε διαδικτυακές πλατφόρμες (π.χ. e-food, wolt, skroutz, booking κ.λ.π)

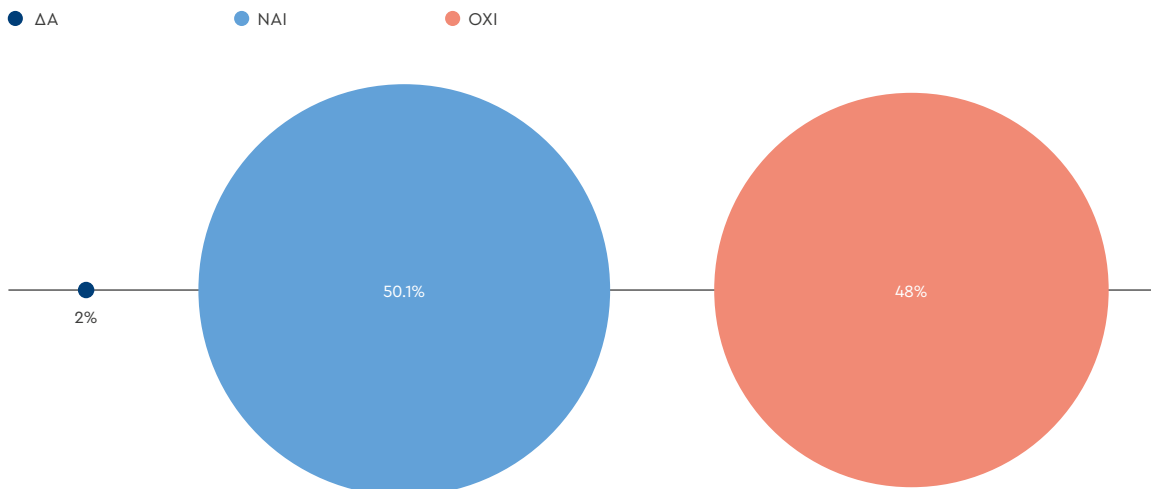

Ψηφιακό marketing

Στο ερώτημα εάν η επιχείρηση έχει υιοθετήσει εργαλεία ψηφιακού μάρκετινγκ, ιστοσελίδα, μέσα κοινωνικής δικτύωσης κλπ., τα ποσοστά ήταν σαφώς μεγαλύτερα από τα αντίστοιχα των ηλεκτρονικών πωλήσεων, όπως έχει αποτυπωθεί και σε άλλη μελέτη του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (Κυριάκου, 2021). Συγκεκριμένα, το 50,1% των επιχειρήσεων του δείγματος δήλωσε ότι έχει υιοθετήσει εργαλεία ψηφιακού marketing στην δραστηριότητα του (Γράφημα 23). Υψηλότερο ποσοστό υιοθέτησης εργαλείων ψηφιακού Marketing παρατηρούμε στις εμπορικές επιχειρήσεις και στις μεταποιητικές-βιοτεχνικές με 59,7% και 58,6% αντίστοιχα να απαντούν θετικά, έναντι του 46% στον τομέα των υπηρεσιών με 46%.

Όπως και στην περίπτωση των μέσων ηλεκτρονικού εμπορίου έτσι και στο ψηφιακό μάρκετινγκ οι νεότερες επιχειρήσεις φαίνεται να είναι πιο δραστήριες από τις παλαιότερες. Συγκεκριμένα το 54,9% και 53,9% των επιχειρήσεων που δημιουργήθηκαν στην τελευταία πενταετία και εκείνων που έχουν ηλικία 5-10 έτη αντίστοιχα απάντησαν θετικά, ενώ το ποσοστό αυτό πέφτει στο 45,5% για επιχειρήσεις που δημιουργήθηκαν μεταξύ 10 και 15 ετών πριν και στο 49,1% για επιχειρήσεις που έχουν ηλικία μεγαλύτερη των 15 ετών. Αντίστοιχα έντονη θετική σχέση υπάρχει και με το εκπαιδευτικό επίπεδο του επιχειρηματία με 44,1% των αποφοίτων πρωτοβάθμιας ή δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης να απαντούν θετικά, ενώ το ποσοστό σταδιακά ανεβαίνει στο 53% για αποφοίτους μεταπτυχιακών/διδακτορικών σπουδών. Διαπιστώνεται μία σχεδόν γραμμική σχέση με το μέγεθος της επιχείρησης καθώς ενώ οι αυτοαπασχολούμενοι και όσοι απασχολούν έως 1 εργαζόμενο συγκεντρώνουν περίπου 42%-44% των θετικών απαντήσεων, το ποσοστό αυτό αυξάνεται σημαντικά καθώς αυξάνονται οι εργαζόμενοι, φτάνοντας στο 67% για τις επιχειρήσεις που απασχολούν πάνω από 11 εργαζομένους. Όσον αφορά τον κύκλο εργασιών, το χαμηλότερο ποσοστό θετικών απαντήσεων παρατηρήθηκε στις επιχειρήσεις με ετήσιο κύκλο εργασιών έως 50.000 € (44,9%).

Γράφημα 23: Ποσοστό επιχειρήσεων που έχουν ενσωματώσει εφαρμογές ψηφιακού μάρκετινγκ, ιστοσελίδας, μέσων κοινωνικής δικτύωσης (Facebook κ.λπ)

Από τα παραπάνω ευρήματα φαίνεται ότι υπάρχει ένα πολύ μεγάλο μέρος μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων που δεν έχουν ενσωματώσει στη δραστηριότητά τους ακόμα και ψηφιακά συστήματα χαμηλής τεχνολογικής έντασης.

Παρόλο που είναι κοινός τόπος ότι η πανδημική κρίση έχει επιταχύνει τις διαδικασίες ψηφιακού μετασχηματισμού, μόλις το 11% των επιχειρήσεων που απάντησαν ότι έχουν ενσωματώσει συστήματα ηλεκτρονικών πωλήσεων ή/και διαδικασίες ψηφιακού μάρκετινγκ, ανέπτυξαν τη λειτουργία αυτή κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Η συντριπτική πλειονότητα (89%) απάντησε ότι την είχε αναπτύξει πριν την περίοδο της πανδημίας.

Φαίνεται, δηλαδή, ότι η πανδημική κρίση δεν είχε σημαντική επίδραση για τον ψηφιακό μετασχηματισμό των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων.

Ως εκ τούτου, η ισχυρή πρόκληση προσαρμογής για το μεγαλύτερο μέρος των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων στο ψηφιακό οικονομικό περιβάλλον που διαμορφώνεται παραμένει. Η επιτάχυνση μάλιστα που έχει προκληθεί ως συνέπεια της πανδημίας Covid-19, μάλλον θα οξύνει περαιτέρω το ψηφιακό χάσμα μεταξύ ψηφιακά προηγμένων και λιγότερο ψηφιακά ανεπτυγμένων επιχειρήσεων συναρτήσει διαστάσεων, όπως μέγεθος επιχειρήσεων, κλάδος και επίπεδο παραγωγικής εξειδίκευσης (Αγγελάκης, 2020).

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αγγελάκης Α. (2020) *Πανδημία και «ψηφιακό χάσμα»: η τριπλή πρόκληση για τις μικρές επιχειρήσεις στη «μετά Covid-19» εποχή*, ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, 14 Απριλίου 2020. Διαθέσιμο στο: <http://bityl.pl/UyOpS>

ΓΕΜΗ (2021) Στατιστικά: Νέες Συστάσεις. Πρόσβαση στις 18 Οκτωβρίου 2021. Διαθέσιμο στο: <http://bityl.pl/uOmYP>

ΓΕΜΗ (2021) Στατιστικά: Νέες Διαγραφές & Διακοπές. Πρόσβαση στις 18 Οκτωβρίου 2021. Διαθέσιμο στο: <http://bityl.pl/2IW6K>

Γακούλας Δ. & Θανόπουλος Γ. (2021) *Έρευνα ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ για την πανδημία του κορωνοϊού: Στάσεις και αντιλήψεις για τις επιπτώσεις στην οικονομία και την κοινωνία*, ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, 30 Μαρτίου 2021. Διαθέσιμο στο: <http://bityl.pl/xFTfZ>

Γραφείου Προϋπολογισμού του Κράτους στη Βουλή (2020) *ΕΚΘΕΣΗ Δ' ΤΡΙΜΗΝΟΥ 2019*, Φεβρουάριος 2020. Διαθέσιμο στο: <http://bityl.pl/SJk4J>

Γραφείου Προϋπολογισμού του Κράτους στη Βουλή (2021) *ΕΚΘΕΣΗ Β' ΤΡΙΜΗΝΟΥ 2021*, Σεπτέμβριος 2021. Διαθέσιμο στο: <http://bityl.pl/QJCPA>

ΕΛΣΤΑΤ (2021) *«Δελτίο Τύπου: Εξέλιξη κύκλου εργασιών επιχειρήσεων σε αναστολή λειτουργίας λόγω της πανδημίας της νόσου του κορωνοϊού (COVID 19). Δεκέμβριος και 4ο τρίμηνο 2020. Ετήσια στοιχεία 2019 και 2020»*, 17 Φεβρουαρίου 2021. Διαθέσιμο στο: <http://bityl.pl/dmWOP>

ΕΛΣΤΑΤ (2021) *Μηνιαία έρευνα εργατικού δυναμικού (Αύγουστος 2021)*, 13 Οκτωβρίου 2021. Διαθέσιμο στο: <http://bityl.pl/vUvsh>

ΕΛΣΤΑΤ (2021). Τριμηνιαία Έρευνα Εργατικού Δυναμικού: Δ' τρίμηνο 2020. 24 Μάρτιου 2021. Διαθέσιμο στο: <http://bityl.pl/twrlp>

ΕΛΣΤΑΤ (2020). Τριμηνιαία Έρευνα Εργατικού Δυναμικού: Β' τρίμηνο 2020. 17 Σεπτεμβρίου 2020. Διαθέσιμο στο: <http://bityl.pl/vewBf>

ΕΛΣΤΑΤ (2021). Τριμηνιαία Έρευνα Εργατικού Δυναμικού: Β' τρίμηνο 2021. 16 Σεπτεμβρίου 2021. Διαθέσιμο στο: <http://bityl.pl/YgHbu>

Επαγγελματικό Επιμελητήριο Αθηνών (2019) *Ετήσιο ενημερωτικό δελτίο επαγγελματικής δραστηριότητας*, Δεκέμβριος 2019. <http://bityl.pl/xbei1>

Επαγγελματικό Επιμελητήριο Αθηνών (2020) *Ετήσιο ενημερωτικό δελτίο επαγγελματικής δραστηριότητας*, Δεκέμβριος 2020. <http://bityl.pl/JaZsP>

ΕΡΓΑΝΗ Π.Σ. (2019) *Ροές μισθωτής απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα*, Δεκέμβριος 2019. <http://bityl.pl/PfS7P>

ΕΡΓΑΝΗ Π.Σ. (2020) *Ροές μισθωτής απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα σε περιβάλλον κορωνοϊού*, Δεκέμβριος 2020. <http://bityl.pl/2Deu1>

ΕΡΓΑΝΗ Π.Σ. (2021) *Ροές μισθωτής απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα σε περιβάλλον κορωνοϊού*, Σεπτέμβριος 2021. <http://bityl.pl/DxIGV>

ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (2019) *Έκθεση ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ 2019 για τις Μικρομεσαίες Επιχειρήσεις*. Απρίλιος 2019. Διαθέσιμο στο: <http://bityl.pl/n8n06>

ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (2020) *Έκθεση ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ 2020: Ψηφιακός μετασχηματισμός και μικρές επιχειρήσεις*. 15 Ιουλίου 2020. Διαθέσιμο στο: <http://bityl.pl/8IKmg>

ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (2020) *Έκτακτη έρευνα για τις επιπτώσεις της υγειονομικής κρίσης στις μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις μετά την άρση των περιοριστικών μέτρων*, Ιούνιος 2020. Διαθέσιμο στο: <http://bityl.pl/IS5QX>

ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (2020) *Εξαμηνιαίο Δελτίο Οικονομικού Κλίματος μικρών & πολύ μικρών επιχειρήσεων: Α' εξάμηνο 2020*, Σεπτέμβριος 2020. Διαθέσιμο στο: <http://bityl.pl/ofCet>

ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (2021) *Εξαμηνιαίο Δελτίο Οικονομικού Κλίματος μικρών & πολύ μικρών επιχειρήσεων: Β' εξάμηνο 2020*, Απρίλιος 2021. Διαθέσιμο στο: <http://bityl.pl/Qdi4v>

ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (2021) *Εξαμηνιαίο Δελτίο Οικονομικού Κλίματος μικρών & πολύ μικρών επιχειρήσεων: Α' εξάμηνο 2021*. Σεπτέμβριος 2021. Διαθέσιμο στο: <http://bityl.pl/1e3xp>

Κυριάκου Μ. (2021) *Η χρήση του ηλεκτρονικού μάρκετινγκ και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης από τις ΜΜΕ*. ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, Σεπτέμβριος 2021. Διαθέσιμο στο: <http://bityl.pl/HyaUy>

Οικονομικός Ταχυδρόμος (2021) «Τεράστια "φούσκα" ιδιωτικού χρέους 105 δις. ευρώ τα τελευταία 20 χρόνια», 8 Μαΐου 2021. Διαθέσιμο στο: <http://bityl.pl/D5h4Z>

Τράπεζα της Ελλάδος (2020) *Στατιστικά στοιχεία δανείων υπό διαχείριση από τις Εταιρίες Διαχείρισης Απαιτήσεων από Δάνεια και Πιστώσεις (ΕΔΑΔΠ): Δ' τρίμηνο 2019*, 16 Μαρτίου 2020. Διαθέσιμο στο: <http://bityl.pl/6KUTx>

Τράπεζα της Ελλάδος (2021) *Στατιστικά στοιχεία δανείων υπό διαχείριση από τις Εταιρίες Διαχείρισης Απαιτήσεων από Δάνεια και Πιστώσεις (ΕΔΑΔΠ): Β' τρίμηνο 2021*, 16 Σεπτεμβρίου 2021. Διαθέσιμο στο: <http://bityl.pl/maj60>

Τράπεζα της Ελλάδος (2021) *Στατιστικά στοιχεία: Εξέλιξη δανείων και καθυστερήσεων (2002 έως σήμερα)*. Διαθέσιμο στο: <http://bityl.pl/PsvQ4>

Ξενόγλωσση

European Commission (2020) *Telework in the EU before and after the COVID-19: where we were, where we head to*, June 2020. Διαθέσιμο στο: <http://bityl.pl/4X1Lg>

Eurostat (2021) *Business registrations and bankruptcies in the EU*, 25 August 2021. Διαθέσιμο στο: <http://bityl.pl/en8bc>

Gourinchas P. & Kalemli-Özcan S. & Penciakova V. & Sander N. (2020) *Covid-19 and SME failures. National bureau of economic research. Working Paper 27877*. September 2020, Revised May 2021. Διαθέσιμο στο: <http://bityl.pl/ENtg5>

Gusto (2021) *New Business Creation During COVID-19: A Survey of Pandemic Entrepreneurs*, 13 May 2021. Διαθέσιμο στο: <http://bityl.pl/WthOK>

Haltiwanger J. (2021) *Entrepreneurship during the COVID-19 pandemic: Evidence from the business formation statistics. National bureau of economic research*, June 2021. Διαθέσιμο στο: <http://bityl.pl/XNajl>

OECD (2021) *Business dynamism during the COVID-19 pandemic: Which policies for an inclusive recovery?*, 18 February 2021. Διαθέσιμο στο: <http://bityl.pl/piOEM>

OECD (2021) *One year of SME and entrepreneurship policy responses to COVID-19: Lessons learned to "build back better"*, 8 April 2021. Διαθέσιμο στο: <http://bityl.pl/cKHrk>

OECD (2021) *SME and Entrepreneurship Outlook 2021*, 28 June 2021. Διαθέσιμο στο: <http://bityl.pl/vTndw>

SMEunited (2020) *The EU Craft and SME Barometer – Autumn 2020*, 12 October 2020. Διαθέσιμο στο: <http://bityl.pl/oD0nz>

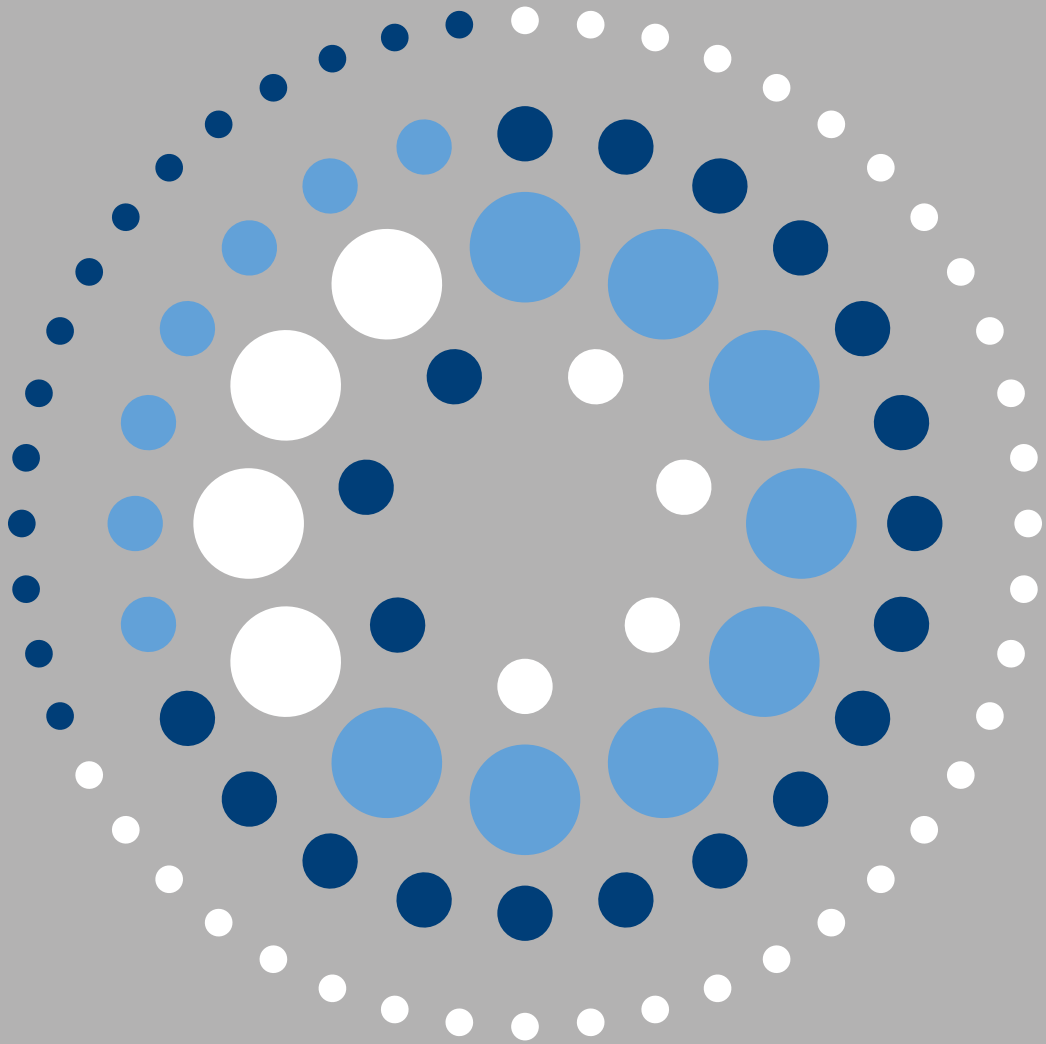
SMEunited (2021) *The EU Craft and SME Barometer – Spring 2021*, 15 March 2021. Διαθέσιμο στο: <http://bityl.pl/53IYV>

SMEunited (2021) *The EU Craft and SME Barometer – Autumn 2021*, 14 October 2021. Διαθέσιμο στο: <http://bityl.pl/Up7lR>

Αναδιατάσσοντας το πλαίσιο δράσης των μικρομεσαίων επιχειρήσεων

Σημείο τομής και πολλαπλών ρήξεων αποτελεί ήδη η κρίση της πανδημίας. Η αυστηρή δημοσιονομική πολιτική της ευρωζώνης απέδειξε τα όριά της ενώ η τελευταία κρίση έδειξε την ανάγκη μιας αντι-κυκλικής πολιτικής μέσω ενός αυτοτελούς προϋπολογισμού κεφαλαίου. Στο νέο περιβάλλον, προϋπόθεση επιβίωσης των μικρομεσαίων αποδεικνύεται τόσο η εξασφάλιση της ανταγωνιστικότητάς τους όσο και η διεκδίκηση θεσμικά ίσων όρων ανταγωνισμού.

Στην υγεία έγινε εμφανής η ανάγκη ενός δημόσιου, σύγχρονου και ποιοτικού συστήματος υγείας που να εξασφαλίζει καθολική πρόσβαση ανεξαρτήτως εισοδήματος. Στο επίπεδο των ανισοτήτων σημειώθηκε νέα οπισθοδρόμηση. Παλιές οικονομικές και κοινωνικές αντιθέσεις οξύνθηκαν, ενώ προστέθηκαν και νέες. Η εκτόξευση του δημόσιου χρέους, λόγω του εκτεταμένου δανεισμού των κρατών, επιβάλλει να σκεφτούμε νέους τρόπους ενδυνάμωσης της οικονομίας, με αντίβαρα τύπου ιδίων κεφαλαίων.

Διονύσης Ν. Γράβαρης

Επιστημονικός Διευθυντής ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Για μία νέα Δημοσιονομική Πολιτική

Λέξεις κλειδιά

δημόσιες επενδύσεις	κρατικός προϋπολογισμός
μακροοικονομική πολιτική	προϋπολογισμός κεφαλαίου

Περίληψη

Είναι γνωστό ότι η δημοσιονομική πολιτική αποτελεί μία από τις τρεις μείζονες συνιστώσες της μακροοικονομικής πολιτικής. Οι δύο άλλες είναι η νομισματική και η συναλλαγματική πολιτική. Η λειτουργική ιεράρχηση αυτών των τριών συνιστωσών αποτελεί, με τη σειρά της, ασφαλής ένδειξη του ίδιου του χαρακτήρα και του περιεχομένου που προσλαμβάνει το εκάστοτε υπόδειγμα μακροοικονομικής πολιτικής.

Είναι εξίσου γνωστό ότι το βασικό εργαλείο άσκησης της δημοσιονομικής πολιτικής είναι ο κρατικός προϋπολογισμός. Αυτό ισχύει και για τα δύο σκέλη του κρατικού προϋπολογισμού, δηλαδή τόσο το σκέλος των εσόδων – σε αυτή την περίπτωση γίνεται λόγος περί φορολογικής πολιτικής – όσο και το σκέλος των δαπανών – στην περίπτωση αυτή γίνεται λόγος περί δημοσιονομικής πολιτικής με τη στενή σημασία του όρου.

Είναι, επίσης, γνωστό ότι μέσω του κρατικού προϋπολογισμού – και κατ' επέκταση μέσω της δημοσιονομικής πολιτικής – επιτελούνται τρεις αναλυτικά διακριτές λειτουργίες: η ταμειακή, η αναδιανεμητική και η αναπτυξιακή λειτουργία. Στο πλαίσιο αυτής της αναλυτικής διάκρισης είναι δυνατός ο προσδιορισμός του περιεχομένου αλλά και της ειδικής στόχευσης της κάθε λειτουργίας ξεχωριστά.

Εκ πρώτης όψεως, η ταμειακή λειτουργία φαίνεται να συμπίπτει με μια αμιγώς «λογιστική» διαχείριση των δύο «φύλλων» του κρατικού προϋπολογισμού, δηλαδή αυτό των εσόδων αφενός και εκείνο των δαπανών αφετέρου. Σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, ωστόσο, η ταμειακή λειτουργία του κρατικού προϋπολογισμού είναι προσανατολισμένη στην εξασφάλιση των απαραίτητων εσόδων για τη χρηματοδότηση των αναγκαίων δαπανών του κράτους. Από αυτή τη δεύτερη προοπτική, η ταμειακή λειτουργία του κρατικού προϋπολογισμού είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το γνωστό σε όλους μας γεγονός της χρονικής υστέρησης των εσόδων έναντι των δαπανών και κατά συνέπεια με την ανάγκη για δημόσιο δανεισμό και με τον αναγκαίο σχηματισμό του δημοσίου χρέους. Από τις παραδοχές αυτές, οι οποίες συνιστούν κοινό τόπο, τόσο για τη θεωρία της δημόσιας οικονομικής όσο και για εκείνη της δημοσιονομικής πολιτικής, είναι δυνατό να συναχθούν δύο συμπεράσματα. Σύμφωνα με το πρώτο, στη διάρθρωση του κρατικού προϋπολογισμού είναι οι δημόσιες δαπάνες που προσδιορίζουν τα έσοδα και όχι αντιστρόφως, όπως ορισμένοι διατείνονται. Σύμφωνα με το δεύτερο συμπέρασμα, το οποίο αποτελεί λογική ακολουθία του πρώτου, η ταμειακή λειτουργία του κρατικού προϋπολογισμού συνδέεται αναπόφευκτα με τις άλλες δύο λειτουργίες, την αναδιανεμητική αφενός και την αναπτυξιακή αφετέρου. Είναι δυνατό, μάλιστα, να υποστηριχθεί ότι η ταμειακή λειτουργία συνιστά εξηρημένη μεταβλητή των άλλων δύο λειτουργιών.

Επιτελώντας την αναδιανεμητική του λειτουργία, ο κρατικός προϋπολογισμός επιδιώκει και επιτυγχάνει την αναδιανομή

εισοδήματος και πλούτου ανάμεσα στις διαφορετικές εισοδηματικές κατηγορίες του πληθυσμού. Η έκταση αυτής της αναδιανομής αλλά και η φορά της εξαρτάται από το περιεχόμενο, τόσο της φορολογικής πολιτικής όσο και από εκείνο της δημοσιονομικής πολιτικής με τη στενή σημασία του όρου, δηλαδή από την πολιτική των δημοσίων δαπανών. Από την πλευρά της φορολογικής πολιτικής, το περιεχόμενο της αναδιανεμητικής λειτουργίας εξαρτάται από τον προοδευτικό χαρακτήρα ως προς τους συντελεστές της φορολογίας εισοδήματος, τη φορολόγηση της ακίνητης περιουσίας αλλά και από την έκταση των φορολογικών απαλλαγών για συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες. Από την πλευρά των δημοσίων δαπανών, το περιεχόμενο και η έκταση της αναδιανομής εξαρτάται από το ύψος των κοινωνικών μεταβιβάσεων, από το εάν οι μεταβιβάσεις αυτές είναι χρηματικές ή σε είδος αλλά και από τη τελική τους επίπτωση ως προς τη μείωση της εισοδηματικής ανισότητας.

Όπως συμβαίνει και στην περίπτωση της αναδιανεμητικής λειτουργίας έτσι και κατά την επίτευξη της αναπτυξιακής λειτουργίας – με βασικό στόχο την αύξηση του ρυθμού οικονομικής μεγέθυνσης – ο κρατικός προϋπολογισμός έχει ως μέσα, τόσο τη φορολογική πολιτική όσο και την πολιτική των δημοσίων δαπανών. Από την πλευρά της φορολογικής πολιτικής, ο στόχος της οικονομικής ανάπτυξης συνήθως επιδιώκεται με τη θέσπιση φορολογικών απαλλαγών στα εισοδήματα που προέρχονται από κέρδη εκ της επιχειρηματικής δραστηριότητας, δίνοντας με τον τρόπο αυτόν κίνητρα στους επιχειρηματίες, προκειμένου να επενδύσουν εκ νέου αυτά τα κέρδη. Από την πλευρά των δημοσίων δαπανών, η αναπτυξιακή λειτουργία επιτελείται συνήθως με την αύξηση των δημοσίων επενδύσεων και των επενδυτικών δαπανών του κρατικού προϋπολογισμού. Συγκεκριμένα, το υπόδειγμα της μακροοικονομικής πολιτικής που είχε επικρατήσει στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές δημοκρατίες κατά τη μεταπολεμική περίοδο και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970 εστίαζε στις καταναλωτικές δαπάνες οι οποίες είχαν θεωρηθεί ότι συνέβαλλαν στη διαδικασία της

οικονομικής μεγέθυνσης.

Στη συναφή βιβλιογραφία αναφέρεται συνήθως και μια τέταρτη λειτουργία που επιτελείται μέσω του κρατικού προϋπολογισμού, η σταθεροποιητική λειτουργία. Ο στόχος που εμπεριέχεται σε αυτήν τη λειτουργία είναι η σταθεροποίηση των μακροοικονομικών μεγεθών και η επίτευξη μακροοικονομικής ισορροπίας. Η ανάδειξη και ο προσδιορισμός της

σταθεροποιητικής λειτουργίας δεν είναι παρά συνάρτηση των τριών πρώτων λειτουργιών, εφόσον αυτές προσεγγιστούν ως προς τη συμπεριφορά τους στην πορεία των κυκλικών διακυμάνσεων της οικονομίας. Με άλλα λόγια, η σταθεροποιητική λειτουργία δεν είναι τίποτε άλλο από τη δυναμική έκφραση της σχέσης μεταξύ των πρώτων λειτουργιών.

1/ Ο Ρόλος της Δημοσιονομικής Πολιτικής στο Κυρίαρχο Υπόδειγμα Μακροοικονομικής Πολιτικής

Στο νέο υπόδειγμα της μακροοικονομικής πολιτικής, το οποίο άρχισε να επικρατεί σταδιακά σε όλες τις χώρες του κόσμου από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 και μετέπειτα, η δημοσιονομική πολιτική κατέχει και διαδραματίζει έναν δευτερεύοντα, επικουρικό ρόλο σε σύγκριση με τις άλλες δύο συνιστώσες της μακροοικονομικής πολιτικής και κυρίως σε σύγκριση με τη νομισματική πολιτική. Αυτή η εξέλιξη έρχεται σε αντιδιαστολή με τον ενεργό και πρωταγωνιστικό ρόλο που διαδραμάτιζε η δημοσιονομική πολιτική στο υπόδειγμα της μακροοικονομικής πολιτικής που είχε επικρατήσει στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές δημοκρατίες στη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου. Αυτή η υποβάθμιση του ρόλου της δημοσιονομικής πολιτικής οφείλεται στην εξάντληση των ορίων και της ισχύος του ίδιου του υποδείγματος της μακροοικονομικής πολιτικής. Από τα στοιχεία εκείνα που είναι ενδεικτικά της εξάντλησης αυτών των ορίων αρκεί να αναφερθούν αφενός το φαινόμενο του στασιμοπληθωρισμού – η ταυτόχρονη εκδήλωση δύο εξ υποθέσεως ασύμβατων στοιχείων μακροοικονομικής ανισορροπίας, δηλαδή του πληθωρισμού από τη μια μεριά και της στασιμότητας / ύφεσης από την άλλη – και αφετέρου η λεγόμενη δημοσιονομική κρίση. Το φαινόμενο, μάλιστα, της δημοσιονομικής κρίσης δείχνει με τρόπο ανάγλυφο τη

μετατροπή ενός βασικού εργαλείου της μέχρι τότε ασκούμενης μακροοικονομικής πολιτικής των δημοσιονομικών ελλειμμάτων σε σημάδι παθολογίας της ίδιας της οικονομίας.

Κατά συνέπεια, των νέο υπόδειγμα της μακροοικονομικής πολιτικής είναι «τέκνο» αυτής της κρίσης αλλά και του τρόπου κατανόησής της, τόσο από τη θεωρία όσο και από την πολιτική πρακτική. Το βασικό γνώρισμα που χαρακτηρίζει αυτό το υπόδειγμα είναι η κύρια στόχευσή του που δεν είναι άλλη από την καταπολέμηση του πληθωρισμού με μέτρα νομισματικής πολιτικής, όπως είναι καταρχάς, ο έλεγχος της προσφοράς χρήματος και κατά δεύτερο λόγο, ο έλεγχος της τιμής του χρήματος, δηλαδή των επιτοκίων. Αυτή η ριζική αλλαγή στη λειτουργική σχέση μεταξύ της δημοσιονομικής αφενός και της νομισματικής πολιτικής αφετέρου, με την πρωτοκαθεδρία πλέον της τελευταίας, μετατρέπει τη δημοσιονομική πολιτική σε ένα είδος «θεραπευαίνιδας» της νομισματικής πολιτικής. Με άλλα λόγια, οι στόχοι της δημοσιονομικής πολιτικής μετατρέπονται τώρα σε μέσα για την επίδωξη και την επίτευξη των στόχων της νομισματικής πολιτικής, οι οποίοι συγκλίνουν στην καταπολέμηση του φαινομένου του πληθωρισμού {inflation targeting}. Η πειθάρχηση της δημοσιονομικής πολιτικής στον στόχο μιας αντιπληθωριστικής πολιτικής

έχει δικαιολογηθεί κυρίως με αναφορά στο γεγονός της δημοσιονομικής κρίσης αλλά ειδικότερα στην κατανόηση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων ως πηγή πληθωριστικών πιέσεων στην οικονομία. Οι προδιαγραφές και τα όρια για τον νέο πλέον ρόλο της δημοσιονομικής πολιτικής έχουν αποτυπωθεί στο ύψος του δημοσιονομικού ελλείμματος, στο ύψος του δημοσίου χρέους αλλά και στο ανεκτό ποσοστό του πληθωρισμού και αποτυπώθηκαν για πρώτη φορά στα κείμενα της περίφημης «Συναίνεσης της Washington», αλλά προσέλαβαν επίσημη θεσμική μορφή στη συστατική για την Ευρωζώνη «Συνθήκη του Μάαστριχτ» και στα μεταγενέστερα «Σύμφωνα Σταθερότητας και Ανάπτυξης» τα οποία ήταν δεσμευτικά για τα κράτη – μέλη της Ευρωζώνης. Η εδραίωση του νέου υποδείγματος μακροοικονομικής πολιτικής συνοδεύτηκε με τις απαραίτητες θεσμικές μεταρρυθμίσεις, μεταξύ των οποίων η πιο χαρακτηριστική είναι η θεσμοθέτηση της ανεξαρτησίας των Κεντρικών Τραπεζών έναντι των κυβερνήσεων και του κράτους γενικότερα. Το πιο τυπικό παράδειγμα αυτής της θεσμικής μεταρρύθμισης αποτελεί η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, η οποία στην περίπτωση της Ευρωζώνης ασκεί κυρίαρχα τη μακροοικονομική πολιτική, ενώ τα κράτη – μέλη της Ευρωζώνης είναι τυπικά αρμόδια για την άσκηση της δημοσιονομικής πολιτικής αλλά στην πραγματικότητα εντός των ορίων, που έχει θέσει η αντιπληθωριστική πολιτική που ασκείται από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα.

Μια από τις πλέον βασικές συνέπειες αυτής της σχετικής περιθωριοποίησης της δημοσιονομικής πολιτικής στο νέο, κυρίαρχο υπόδειγμα της μακροοικονομικής πολιτικής είναι και η ριζική αναδιάρθρωση των τριών λειτουργιών του κρατικού προϋπολογισμού. Συγκεκριμένα, η αναδιανεμητική λειτουργία, με βασικό όχημα την προοδευτική φορολογία στα εισοδήματα των φυσικών προσώπων αλλά και στα διανεμόμενα κέρδη των επιχειρήσεων αφενός και τις κοινωνικές μεταβιβάσεις αφετέρου, περιορίζεται σημαντικά, καθώς συρρικνώνεται το ίδιο το εύρος της αναδιανομής εισοδήματος

σε συγκεκριμένες κατηγορίες του πληθυσμού, οι οποίες με τον πρότερο έλεγχο των μέσων διαβίωσής τους, θεωρούνται ότι ευρίσκονται σε κατάσταση φτώχειας (ή, ακόμα χειρότερα, «ακραίας φτώχειας»). Παρόμοιος περιορισμός παρατηρείται και σε σχέση με την αναπτυξιακή λειτουργία του κρατικού προϋπολογισμού. Ειδικότερα, το ύψος των δημόσιων επενδυτικών δαπανών στον κρατικό προϋπολογισμό μειώνεται, ενώ αντικαθίσταται σταδιακά και παγιώνεται στις περίφημες συμπράξεις δημόσιου και ιδιωτικού τομέα (ΣΔΙΤ), οι οποίες τις περισσότερες φορές συνοδεύονται από ποικίλες μορφές «ιδιωτικοποιήσεων» (οιονεί αγορές, εκχώρηση λειτουργιών και αρμοδιοτήτων του δημόσιου τομέα σε ιδιώτες, κλπ.). Επιπρόσθετα, η αναπτυξιακή λειτουργία επιδιώκεται πλέον με βάση τις ιδιωτικές, κατά μείζονα λόγο – εάν όχι αποκλειστικά – επενδύσεις. Στο βαθμό, μάλιστα, που η ενθάρρυνση των ιδιωτικών επενδύσεων επιδιώκεται μέσω φοροαπαλλαγών στα κέρδη των επιχειρήσεων, συρρικνώνεται περαιτέρω η αναδιανεμητική λειτουργία και η αύξηση της κοινωνικής ανισότητας, όπως έχει καταγραφεί στην πρόσφατη βιβλιογραφία¹. Με βάση αυτές τις παρατηρήσεις σχετικά με τη δευτερεύουσα θέση, τόσο της αναδιανεμητικής όσο και της αναπτυξιακής λειτουργίας του κρατικού προϋπολογισμού αλλά και λαμβάνοντας υπόψη των πρωταρχικό στόχο του περιορισμού των δημοσιονομικών ελλειμμάτων, φαίνεται ότι η ταμειακή λειτουργία αναβαθμίζεται και δραματίζει τώρα πρωταγωνιστικό ρόλο κατά τον σχεδιασμό αλλά και την υλοποίηση του κρατικού προϋπολογισμού προσαρμόζοντας τις κρατικές δαπάνες στα προσδοκώμενα έσοδα, αλλοιώνοντας με τον τρόπο αυτό την ίδια τη λογική του κρατικού προϋπολογισμού. Οι αναδιτάξεις αυτές ανάμεσα στις τρεις λειτουργίες του κρατικού προϋπολογισμού υπήρξαν – και εξακολουθούν να είναι – οι απαραίτητες διευθετήσεις, προκειμένου να επιδιωχθεί και να επιτευχθεί ο κύριος σκοπός της μακροοικονομικής πολιτικής, η αντιμετώπιση του πληθωρισμού και η επίτευξη της μακροοικονομικής σταθερότητας.

¹ Βλέπε ενδεικτικά D. Hope – J. Limberg, 'The Economic Consequences of Major Tax Cuts for the Rich', LSE International Inequalities Institute Working Paper # 55, Λονδίνο, Δεκέμβριος 2020.

2/ Μια Αναγκαία Συνοδευτική Πολιτική: Η «Απελευθέρωση» των Αγορών

Η ριζική μεταβολή στο υπόδειγμα της μακροοικονομικής πολιτικής, όπως αυτό σκιαγραφήθηκε στις προηγούμενες παραγράφους, συνοδεύτηκε και από συστηματικά εγχειρήματα «απελευθέρωσης» των αγορών, με την άρση εκείνων των «δυσκαμψιών» που εξ ορισμού εμποδίζουν την αποτελεσματική λειτουργία τους ως προς την κατανομή των παραγωγικών πόρων κάθε κοινωνίας. Αυτή η διαδικασία «απελευθέρωσης» του μηχανισμού των τιμών είχε και εξακολουθεί να έχει ως πεδία εφαρμογής, τόσο τις αγορές των παραγωγικών συντελεστών – έδαφος, κεφάλαιο και εργασία – όσο και τις αγορές αγαθών συλλογικής ή οιονεί συλλογικής κατανάλωσης με άρση των επιδοτήσεων των τιμών είτε αυτές οι επιδοτήσεις αναφέρονται στις τελικές τιμές είτε στο κόστος παραγωγής τους.

Για τους σκοπούς του παρόντος κειμένου, το σημείο που ενδιαφέρει είναι η «απελευθέρωση» και η άρση των εμποδίων στις «κινήσεις» του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου σε διεθνές επίπεδο, χωρίς αυτό βέβαια να υπονοεί ότι δεν είναι σημαντικές και οι αντίστοιχες άρσεις των εμποδίων στις υπόλοιπες αγορές. Ωστόσο, η «απελευθέρωση» των διεθνών «κινήσεων» του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου αποκτά ιδιαίτερη σημασία για μια σειρά από λόγους. Ο πρώτος από αυτούς έχει να κάνει με το γεγονός ότι αυτό το φαινόμενο αποτελεί ίσως την πιο σημαντική πτυχή αυτού που ήδη από τη δεκαετία του 1980 έχει περιγραφεί με τον όρο «παγκοσμιοποίηση». Ένας δεύτερος λόγος σχετίζεται με την εμφάνιση και παγίωση του φαινομένου της χρηματιστικοποίησης {financialization} των οικονομιών. Με τη σειρά της, η χρηματιστικοποίηση δηλώνει αφενός την ανάδειξη της χρηματοπιστωτικής με-

ρίδας του κεφαλαίου ως ηγεμονικής μερίδας και αφετέρου την υπαγωγή της λογικής αναπαραγωγής του βιομηχανικού κεφαλαίου στη λογική της αναπαραγωγής του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου. Ένας τρίτος, τέλος, λόγος έχει άμεση σχέση με τη μετάθεση του μοχλού ανάπτυξης μιας οικονομίας από τις δημόσιες προς τις ιδιωτικές, πλέον, επενδύσεις.

Όπως ήδη έχει υποστηριχθεί, αυτή η μετάθεση του μοχλού ανάπτυξης από τις δημόσιες προς τις ιδιωτικές επενδύσεις συνοδεύτηκε – και παγιώθηκε – από μια σειρά θεσμικές – και όχι μόνο – διευθετήσεις. Ανάμεσα στις σημαντικότερες από αυτές περιλαμβάνονται εκείνες που αναφέρονται και έχουν ως πεδίο εφαρμογής τον ίδιο τον τραπεζικό τομέα κάθε οικονομίας, δεδομένου ότι αυτός μαζί με τις κεφαλαιαγορές συνιστούν τους βασικούς πυλώνες χρηματοδότησης των επενδυτικών δαπανών. Η πρώτη από αυτές τις θεσμικές διευθετήσεις είναι η κατοχύρωση της ανεξαρτησίας των κεντρικών τραπεζών από τις παρεμβάσεις της κυβέρνησης σε σχέση με τον καθορισμό όχι μόνο του προεξοφλητικού επιτοκίου αλλά κυρίως της προσφοράς χρήματος. Η δεύτερη θεσμική διευθέτηση είναι η άρση της λειτουργικής διάκρισης ανάμεσα σε εμπορικές τράπεζες αφενός και επενδυτικές τράπεζες αφετέρου. Η κατάργηση αυτής της διάκρισης, η οποία αποσκοπούσε στην προστασία των καταθέσεων των ιδιωτών καταθετών / αποταμιευτών από επενδύσεις υψηλού ρίσκου, έδωσε τη δυνατότητα σε όλες πλέον τις τράπεζες να επενδύουν τις ιδιωτικές αποταμιεύσεις μέσω μιας σειράς χρηματοπιστωτικών εργαλείων σε επενδύσεις χαρτοφυλακίου και μέσω αυτών σε άμεσες επενδύσεις. Στην πορεία αυτού του μετασχηματισμού

ο μεγαλύτερος όγκος της ιδιωτικής αποταμίευσης συγκεντρώθηκε σε έναν αριθμό ιδιωτικών επενδυτικών «ταμείων» {funds}, τα οποία πλέον διοχέτευαν τους αναπτυξιακούς πόρους σύμφωνα με κριτήρια αξιολόγησης της πιστοληπτικής ικανότητας εκείνου του φορέα που εκδήλωνε τη ζήτηση για χρηματοδότηση μιας επένδυσης. Στο πλαίσιο αυτό της αξιολόγησης της πιστοληπτικής ικανότητας εντάσσονται πλέον και τα ίδια τα κράτη στην προσπάθειά τους να αντλήσουν πόρους για τη χρηματοδότηση όχι μόνο των επενδυτικών αλλά, συχνά, και των καταναλωτικών τους δαπανών. Με τον τρόπο αυτόν τίθενται σαφή όρια στον δημόσιο δανεισμό με όρους που είναι τώρα συμβατοί με την απελευθέρωση των κινήσεων του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου.

Ως βασική συνέπεια αυτών των μετασχηματισμών αναδεικνύεται το ότι ο ρόλος των δημοσίων επενδύσεων ως μοχλού της ανάπτυξης συνεχώς περιθωριοποιείται ενώ, παράλληλα, και οι τρέχουσες, εναπομείνουσες δημόσιες επενδύσεις εισέρχονται σε μία ιδιότυπη διαδικασία ιδιωτικοποίησης. Βασικό γνώρισμα αυτής της ιδιωτικοποίησης των δημοσίων επενδύσεων αποτελούν οι πολλές μορφές που προσλαμβάνουν οι περίφημες συμπράξεις δημόσιου και ιδιωτικού τομέα (ΣΔΙΤ). Στις πιο ακραίες εκδοχές αυτών των συμπράξεων οι δημόσιες επενδύσεις χρηματοδοτούν άμεσα ιδιωτικά επενδυτικά σχέδια, αφού προηγουμένως έχουν εκχωρήσει στους ιδιώτες, προς τους οποίους απευθύνονται οι δημόσιες επενδύσεις, σημαντικά τμήματα του δημοσίου, όπως είναι οι υποδομές είτε αυτές είναι φυσικές (ενέργεια, ύδρευση, τηλεπικοινωνίες, συγκοινωνίες, οδικά δίκτυα, λιμάνια και αεροδρόμια) είτε αυτές αφορούν υπηρεσίες, όπως είναι για παράδειγμα η υγεία και η εκπαίδευση.

Η ισχύς ενός τέτοιου υποδείγματος εξαρτάται από συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Η πρώτη από αυτές σχετίζεται με τη λειτουργία των αγορών

και του μηχανισμού των τιμών ως του κατ' εξοχήν συντονιστικού μηχανισμού της οικονομικής δραστηριότητας. Με άλλα λόγια, οι ατέλειες και οι «δυσκαμψίες» στις αγορές είτε αίρονται είτε θεωρούνται αμελητέες για τη λειτουργία του μηχανισμού των τιμών. Η δεύτερη προϋπόθεση αναφέρεται στην ίδια τη μακροοικονομική πολιτική και ειδικότερα στα αντικυκλικά της χαρακτηριστικά. Η επίτευξη αυτού του στόχου στηρίζεται κατά κύριο λόγο, εάν όχι αποκλειστικά, στη λειτουργία του λεγόμενου *monetary transmission mechanism*, δηλαδή του μηχανισμού μεταφοράς χρήματος στην πραγματική οικονομία ενισχύοντας με τον τρόπο αυτόν τη συνολική ζήτηση. Στην περίπτωση της πρόσφατης πανδημίας και των υφιστάμενων της επιπτώσεων αυτός ο μηχανισμός φάνηκε στην αντίδραση των κεντρικών τραπεζών – της ΕΚΤ συμπεριλαμβανομένης – οι οποίες ακολούθησαν μια ιδιαίτερα επεκτατική πολιτική αφενός με μηδενικά ή / και αρνητικά επιτόκια και αφετέρου με αύξηση της προσφοράς χρήματος, όπως είναι η περίπτωση της περίφημης «ποσοτικής χαλάρωσης» στην περίπτωση της Ευρωζώνης. Η τρίτη, τέλος, προϋπόθεση έχει να κάνει με την πεποίθηση ότι ο κινητήριος μοχλός της οικονομικής δραστηριότητας είναι αποκλειστικά και μόνο οι ιδιωτικές επενδύσεις.

Απέναντι σε αυτές τις τρεις προϋποθέσεις είναι δυνατό να εγερθούν τρεις αντίστοιχες σειρές αντιρρήσεων. **Αντίρρηση πρώτη:** Παρά τα εγχειρήματα απελευθέρωσης των αγορών, ακόμα και σήμερα οι αγορές – και αναφέρομαι στις αγορές χρήματος, καταναλωτικών προϊόντων, πρώτων υλών και κεφαλαιουχικού εξοπλισμού – είναι ουσιαστικά ατελείς. Έτσι, εκτός από την ολιγοπωληση των αγορών στις αγορές των καταναλωτικών προϊόντων, των πρώτων υλών και του κεφαλαιουχικού εξοπλισμού, ίσως η σημαντικότερη ατέλεια εμφανίζεται στην πιο απελευθερωμένη αγορά, την αγορά χρήματος, όπως έδειξε και η χρηματοπιστωτική κρίση που ξέσπασε το 2008.

Σε γενικές γραμμές, τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο, η πορεία της απελευθέρωσης των αγορών συνοδεύτηκε από ένα παράδοξο: ενώ οι περισσότερες θεσμικές «δυσκαμψίες» και οι συναφείς ατέλειες έχουν αρθεί, εν τούτοις η ίδια η ολιγοπωλιακή διάρθρωση και η ολοένα και μεγαλύτερη συγκεντροποίηση της οικονομικής δραστηριότητας έχει υψώσει νέα και εσωτερικά ως προς τη λειτουργία των αγορών «εμπόδια εισόδου» σε αυτές. Θα μπορούσε, λοιπόν, κανείς εύλογα να ισχυριστεί ότι, ενώ για την κλασική φιλελεύθερη σκέψη η αγορά ήταν το κατ' εξοχήν πεδίο της ελευθερίας και της ισότητας, σήμερα η ίδια η λειτουργία αυτών των ατελών αγορών έχει εκφυλιστεί σε έναν μηχανισμό παραγωγής προνομίων και κατ' επέκταση ανισοτήτων.

Αντίρρηση δεύτερη: Στην περίπτωση των υφιστασικών επιπτώσεων από την πανδημία ο μηχανισμός μεταφοράς χρήματος στην πραγματική οικονομία, ακολουθώντας όπως αναφέρθηκε μία επεκτατική νομισματική πολιτική, κατόρθωσε σε πολλές περιπτώσεις να αμβλύνει αυτές τις επιπτώσεις. Αυτή, ωστόσο, είναι μόνο η μισή αλήθεια. Τόσο στην περίπτωση των ΗΠΑ όσο και σε εκείνη της Ευρωζώνης η αύξηση της προσφοράς χρήματος κατευθύνθηκε στο μεγαλύτερο ποσοστό στους προϋπολογισμούς των επιμέρους κρατών, προκειμένου να χρηματοδοτήσει τις αυξημένες εξαιτίας των έκτακτων περιστάσεων κρατικές δαπάνες. Επομένως, η επεκτατική νομισματική πολιτική χρηματοδότησε τις επιμέρους δημοσιονομικές πολιτικές των κρατών, χρηματοδότησε κατ' ουσίαν προϋπολογισμούς έκτακτης ανάγκης {emergency budgets}. Με άλλα λόγια, ο αντικυκλικός χαρακτήρας αυτής της πολιτικής οφείλεται όχι στον μηχανισμό μεταφοράς χρήματος στην πραγματική οικονομία αποκλειστικά και μόνο αλλά στον επεκτατικό – έστω και προσωρινά – χαρακτήρα της δημοσιονομικής πολιτικής. Τέλος, και λαμβάνοντας υπόψη την πρόσφατη συγκυρία της ανόδου των τιμών και των συνεπαγόμενων πληθωριστικών πιέσεων, η νομισματική πολιτική από μόνη της δεν φαίνεται

να είναι σε θέση να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά και χωρίς τη συνδρομή της δημοσιονομικής πολιτικής αυτές τις πληθωριστικές πιέσεις. Σε αντίθετη περίπτωση, ο κίνδυνος να εισέλθουν οι οικονομίες σε μία κατάσταση στασιμότητας είναι υπαρκτός και άμεσος.

Αντίρρηση τρίτη: Η αντίρρηση αυτή αναφέρεται στην πεποίθηση για τον πρωταγωνιστικό ρόλο των ιδιωτικών επενδύσεων ως κινητήριου μοχλού της οικονομικής δραστηριότητας. Κατ' αρχάς, είναι γνωστό ότι η συμπεριφορά των ιδιωτικών επενδύσεων σε κάθε οικονομία είναι ένδειξη της κατάστασης στην οποία ευρίσκεται. Οι ιδιωτικές επενδύσεις είναι ιδιαίτερα ευαίσθητες στις κυκλικές διακυμάνσεις της οικονομίας και ακολουθούν κατά κανόνα μία πορεία ομόροπη προς τον οικονομικό κύκλο. Δεύτερον, ο χαρακτήρας και το περιεχόμενο των ιδιωτικών επενδύσεων δεν παραμένουν τα ίδια σε όλες τις φάσεις ανάπτυξης των οικονομιών και των κοινωνιών. Ενδεικτικά, στη σημερινή φάση ανάπτυξης, τυπικό χαρακτηριστικό της οποίας είναι η περίφημη χρηματιστικοποίηση της οικονομικής δραστηριότητας, έχει μεταβληθεί ριζικά τόσο ο χρονικός ορίζοντας των ιδιωτικών επενδύσεων όσο και το ίδιο το περιεχόμενό τους. Και αυτό ισχύει ακόμα περισσότερο στην περίπτωση των επενδύσεων του βιομηχανικού κεφαλαίου, η αξία του οποίου αποτιμάται πλέον χρηματιστηριακά. Αυτό έχει ως συνέπεια την παγίωση του βραχυχρόνιου χαρακτήρα των ιδιωτικών επενδύσεων, καθώς το κίνητρο πλέον δεν είναι το αμιγές βιομηχανικό κέρδος, αλλά το μέρος που θα διανεμηθεί στους μετόχους βραχυπρόθεσμα. Με αυτή την ούτως ειπείν σύντηξη του βιομηχανικού με το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο και μάλιστα με τη λειτουργική υπαγωγή του πρώτου στη λογική του τελευταίου, τα όρια μεταξύ της βασικής διάκρισης ανάμεσα σε επενδύσεις χαρτοφυλακίου αφενός και σε άμεσες επενδύσεις αφετέρου έχουν γίνει δυσδιάκριτα.

² Βλέπε ενδεικτικά Robert Eisner, "Budget Deficits: Rhetoric and Reality", *Journal of Economic Perspectives*, Volume 3, No 2, Spring 1989, σελίδες 73-93.

^{3/} Μια Αναβαθμισμένη Δημοσιονομική Πολιτική: Η Ελληνική Περίπτωση

Λαμβάνοντας υπόψη τις αντιρρήσεις που εκτέθηκαν στο τέλος της προηγούμενης ενότητας καθώς και τον εύθραυστο χαρακτήρα του κυρίαρχου υποδείγματος μακροοικονομικής πολιτικής, γίνεται σαφής η ανάγκη για την αναβάθμιση της δημοσιονομικής πολιτικής. Ωστόσο, μια ανάλογη αναβάθμιση δεν ισοδυναμεί κατ' ανάγκη με κάποιο είδος οριζόντιας και γενναιόδωρης επεκτατικής πολιτικής. Η αναβάθμιση, για την οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια, αφορά το επενδυτικό σκέλος του κρατικού προϋπολογισμού, με άλλα λόγια όχι τόσο το ύψος, αλλά το περιεχόμενο και τη διάρθρωση των δημοσίων επενδύσεων. Μάλιστα, εδώ και καιρό έχει στοιχειοθετηθεί στη συναφή βιβλιογραφία ότι ο σχηματισμός ελλειμμάτων στο τμήμα εκείνο του προϋπολογισμού που αναφέρεται στις δημόσιες επενδύσεις δεν αποτελεί αιτία ούτε προκαλεί πληθωριστικές πιέσεις.

Η ανάγκη για μια τέτοια αναβάθμιση είναι, τουλάχιστον για τους παροικούντες την Ιερουσαλήμ, περισσότερο εμφανής και επείγουσα στην περίπτωση της Ελλάδας. Και τούτο για τον απλούστατο λόγο ότι το τμήμα του κρατικού προϋπολογισμού που αναφέρεται στις δημόσιες επενδύσεις – το περίφημο Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων (ΠΔΕ) – είναι στην περίπτωση της Ελλάδας πολλαπλώς υποβαθμισμένο. Κατ' αρχάς είναι υποβαθμισμένο ως θεσμός, αφού τίθεται σαν να ήταν προσάρτημα στον κρατικό προϋπολογισμό, εφόσον η έγκρισή του λαμβάνει χώρα όχι με ψήφο, όπως συμβαίνει με τον τακτικό προϋπολογισμό, αλλά δι' ανατάσεως της χειρός των μελών του κοινοβουλίου. Από τη θεσμική άποψη, συνεπώς, οι δημόσιες επενδύσεις δεν συνιστούν οργανικό τμήμα του κρατικού προϋπολογισμού.

Το πρώτο βήμα είναι, λοιπόν, η θεσμική αναβάθμιση του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων.

Το δεύτερο δείγμα της υποβάθμισης των επενδυτικών δαπανών στην περίπτωση της Ελλάδας είναι η ομόρροπη προς τον οικονομικό κύκλο φορά του, όπως μπορεί να φανεί από μια πρώτη ματιά σε μια χρονοσειρά των δημοσιονομικών μεγεθών. Μάλιστα, η ομόρροπη φορά των δημοσίων επενδύσεων ισχύει τόσο για τα προϋπολογισθέντα μεγέθη όσο και για τα μεγέθη των απολογισμών. Έτσι, στις περιόδους ύφεσης οι δημόσιες επενδύσεις μειώνονται, ενώ σε περιόδους μεγέθυνσης τείνουν να αυξάνονται παρουσιάζοντας υψηλές τιμές ελαστικότητας. Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι οι δημόσιες επενδύσεις είναι οι περισσότερο ελαστικές δαπάνες του κρατικού προϋπολογισμού. Λαμβάνοντας υπόψη αυτό το χαρακτηριστικό και τη συμπεριφορά των δημοσίων επενδύσεων κατά τη διάρκεια του οικονομικού κύκλου καταλήγει κανείς στο εύλογο συμπέρασμα ότι οι δημόσιες επενδύσεις όχι μόνο δεν έχουν αντι-κυκλικό χαρακτήρα, αλλά συμπεριφέρονται ακριβώς όπως οι ιδιωτικές επενδύσεις, αφήνοντας τις δαπάνες του τακτικού προϋπολογισμού – εκείνες δηλαδή τις δαπάνες που είναι περισσότερο πιθανό να προκαλέσουν πληθωριστικές πιέσεις, να διαδραματίσουν τον ρόλο του «σταθεροποιητή». Επομένως, το δεύτερο βήμα είναι η λειτουργική αναβάθμιση του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων με τέτοιο τρόπο, ώστε όχι μόνο να συμπληρώνουν αλλά και όταν χρειάζεται, να υποκαθιστούν τον αναπτυξιακό ρόλο των ιδιωτικών επενδύσεων.

Προς την κατεύθυνση αυτήν, η πρόταση δεν είναι άλλη από το μετασχηματισμό του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων σε έναν Προϋπολογισμό Κεφαλαίου {capital budget}. Από την οπτική γωνία των δαπανών αυτό σημαίνει ότι η χρηματοδότηση οφείλει να είναι προσανατολισμένη κατά κύριο λόγο στον σχηματισμό δημόσιου κεφαλαίου. Σε αυτό το δημόσιο κεφάλαιο περιλαμβάνονται τόσο οι φυσικές υποδομές όσο και εκείνες οι υποδομές που είναι δυνατό να διαδραματίσουν στρατηγικό ρόλο για την αναπτυξιακή πορεία της ελληνικής οικονομίας, όπως για παράδειγμα είναι η ενέργεια και η στροφή προς τις ήπιες μορφές ενέργειας. Επίσης, σε αυτό το δημόσιο κεφάλαιο μπορούν να συμπεριληφθούν και οι λεγόμενες κοινωνικές υποδομές. Η αντιμετώπιση αυτών των υποδομών ως δημόσιο κεφάλαιο συνεπάγεται σημαντικές αλλαγές στον χαρακτήρα των (δημοσίων) επενδύσεων. Κατ' αρχάς, η επενδυτική δαπάνη προσλαμβάνει μία μακροπρόθεσμη προοπτική χωρίς να επηρεάζεται από την κυκλική διακύμανση των ιδιωτικών επενδύσεων, όπως συμβαίνει σήμερα με τα επενδυτικά προγράμματα του ΕΣΠΑ. Δεύτερον, η χρηματοδότηση των υποδομών είναι πλέον στραμμένη στην παροχή αγαθών και υπηρεσιών με κατ' εξοχήν συλλογικό χαρακτήρα ως προς την κατανάλωσή τους. Τρίτον, με το σχηματισμό του δημόσιου κεφαλαίου θα είναι πλέον δυνατή η εκτίμηση των αποσβέσεων. Και τούτο είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς κατά τα ισχύοντα και σύμφωνα με τη λογική του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων, οι δημόσιες υποδομές είναι οι μοναδικές στις οποίες δεν συνυπολογίζονται κατά τη χρηματοδότησή τους οι αποσβέσεις. Τέλος, με τον μετασχηματισμό του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων σε έναν Προϋπολογισμό

Κεφαλαίου γίνεται εφικτή με τρόπο ορθολογικό η σύνδεση της δημοσιονομικής πολιτικής με την αναπτυξιακή πολιτική εν γένει, δεδομένου ότι θα είναι δυνατή η επιλεκτική χρηματοδότηση κλάδων της ελληνικής οικονομίας, οι οποίοι θα μπορούσαν να διαδραματίσουν τον ρόλο της «ατμομηχανής» στην αναπτυξιακή πορεία της οικονομίας. Παραδείγματα τέτοιων κλάδων, οι οποίοι θα μπορούσαν να διευρύνουν τη βιομηχανική βάση της ελληνικής οικονομίας, είναι η ενέργεια και η υγεία, χάριν του υψηλού επιπέδου του ανθρώπινου δυναμικού που απασχολείται σε αυτούς τους κλάδους.

Από την οπτική γωνία των εσόδων του Προϋπολογισμού Κεφαλαίου, οι πηγές των εσόδων είναι τρεις. Η πρώτη από αυτές είναι εκείνοι οι χρηματοδοτικοί πόροι οι οποίοι προέρχονται από τα Ευρωπαϊκά Διαρθρωτικά Ταμεία, αλλά με ριζική αναδιάρθρωση της τρέχουσας λογικής των ΕΣΠΑ. Η δεύτερη πηγή είναι εκείνοι οι πόροι που προέρχονται από την εκμετάλλευση του ίδιου του δημόσιου κεφαλαίου. Αυτό ισχύει ακόμα και στην περίπτωση των παραχωρήσεων αλλά και των συμπράξεων δημόσιου και ιδιωτικού τομέα. Σε αυτό το νέο πλαίσιο, ωστόσο, τόσο οι παραχωρήσεις όσο και οι συμπράξεις δεν πρέπει πλέον να ακολουθούν μία στενά ταμειακή λογική αλλά, αντίθετα, οφείλουν να υποτάσσονται στη λογική του Προϋπολογισμού Κεφαλαίου. Μία τρίτη, τέλος, πηγή είναι η σύναψη δανείων με επενδυτικούς χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς όπως είναι η Τράπεζα Δημοσίων Επενδύσεων.

Σε κάθε περίπτωση, όμως, το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό γνώρισμα ενός Προϋπολογισμού Κεφαλαίου είναι η δυνατότητά του να υλοποιήσει

² Βλέπε ενδεικτικά Robert Eisner, "Budget Deficits: Rhetoric and Reality", *Journal of Economic Perspectives*, Volume 3, No 2, Spring 1989, σελίδες 73-93.

μία αντι-κυκλική πολιτική. Και αυτό σε αντίθεση με τα όσα συμβαίνουν εδώ και αρκετές δεκαετίες στην Ελλάδα. Πράγματι, αυτό που χαρακτηρίζει τη δημοσιονομική πολιτική στην Ελλάδα είναι η ομόρροπη προς τον οικονομικό κύκλο φορά του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων, ενώ η αντι-κυκλική πολιτική αποτελεί προνόμιο του Τακτικού Προϋπολογισμού με ολέθρια συχνά αποτελέσματα. Η επιδίωξη και τελικά η επίτευξη μιας αντι-κυκλικής πολιτικής μέσω του Προϋπολογισμού Κεφαλαίου είναι ορθολογικότερη για τον απλό λόγο ότι η κυκλική διακύμανση της οικονομίας είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το αναπτυξιακό της πρότυπο. Έτσι, σε περιόδους ανοδικής πορείας της οικονομίας ο Προϋπολογισμός Κεφαλαίου είναι πλεονασματικός με το σχηματισμό αποθέματος κεφαλαίου – μία επιπρόσθετη πηγή εσόδων – ενώ σε περιόδους κάμψης και ύφεσης της οικονομικής δραστηριότητας, ο Προϋπολογισμός Κεφαλαίου είναι ελλειμματικός, έτσι ώστε να αναπληρώνει το επενδυτικό κενό εξαιτίας της κάμψης των ιδιωτικών επενδύσεων. Μάλιστα, ο αντι-κυκλικός προσανατολισμός του

Προϋπολογισμού Κεφαλαίου έχει μεσοπρόθεσμη μάλλον παρά βραχυπρόθεσμη προοπτική, αφού πλέον είναι γειωμένος στην κυκλική διακύμανση της οικονομίας.

Ένα τελευταίο ζήτημα που ανακύπτει εύλογα σε σχέση με αυτήν τη μεταρρύθμιση του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων με το μετασχηματισμό του σε Προϋπολογισμό Κεφαλαίου είναι η συνάφεια αυτού του προϋπολογισμού με τη φορολογική πολιτική. Και τούτο, επειδή για πολλές δεκαετίες η άσκηση της αναπτυξιακής πολιτικής είχε ως μείζον, αν όχι αποκλειστικό, εργαλείο τις λεγόμενες φορολογικές δαπάνες, στις οποίες εκτός από τις θεσμοθετημένες φοροαπαλλαγές για συγκεκριμένους κλάδους της ελληνικής οικονομίας περιλαμβάνεται και η φοροαποφυγή {tax avoidance}, βασική αιτία και πηγή προέλευσης της οποίας ήταν και εξακολουθούν να είναι οι ατέλειες και τα κενά της πολυδαίδαλης φορολογικής νομοθεσίας. Το ζήτημα αυτό, ωστόσο, ξεπερνά τα όρια αυτού του κειμένου, καθώς από εδώ και πέρα αρχίζει μία άλλη ιστορία...

Λόης Λαμπριανίδης/ Δημοσθένης Γεωργόπουλος

Καθηγητής ΠΑΜΑΚ, π. Γενικός Γραμματέας / Οικονομολόγος, Κοινωνιολόγος,
απόφοιτος της Εθνικής Σχολής Δημόσιας Διοίκησης

Η επικράτηση της μεγάλης επιχείρησης: το πλεονέκτημα του μεγέθους ή εξω-αγοραίες ρυθμίσεις;

Λέξεις κλειδιά

οικονομία

ψηφιακός μετασχηματισμός

4^η Βιομηχανική Επανάσταση

αναδιάρθρωσεις βιομηχανικού κεφαλαίου

Περίληψη

Μεταπολεμικά, ένα σημαντικό μέρος των μεγάλων επιχειρήσεων σταδιακά εξελίχθηκαν σε πολυεθνικές και στη συνέχεια αποτέλεσαν το κέντρο οργάνωσης των Παγκόσμιων Αλυσίδων Αξίας. Στο κείμενο αυτό εξετάζονται όψεις της υπεροχής των μεγάλων επιχειρήσεων, με τις διαδοχικές μορφές που έχουν πάρει, έναντι των Μικρο-Μεσαίων Επιχειρήσεων (ΜΜΕ), ιδίως δε αν η υπεροχή τους μπορεί να αποδοθεί κυρίως σε ενδογενή χαρακτηριστικά ή/ και σε εξωαγοραίες ρυθμίσεις και άτυπα προνόμια. Επίσης, στο πλαίσιο του ανωτέρω προβληματισμού εξετάζεται ο ρόλος και οι δράσεις των ΜΜΕ στη σημερινή συγκυρία. Δύο είναι οι προτεινόμενες εδώ κατηγορίες δράσεων γι' αυτές. Η πρώτη είναι να καταστούν ανταγωνιστικές οικονομικά (δηλ. να μεγαλώσουν, εξαγάγουν, συνεργαστούν, καινοτομήσουν, προχωρήσουν την ψηφιοποίησή τους κ.λπ.).

Η δεύτερη, έχει να κάνει με το ότι οι ΜΜΕ και ιδίως οι συλλογικές τους εκπροσωπήσεις θα πρέπει να πολιτικοποιηθούν ώστε να διεκδικήσουν θεσμικά ίσους όρους ανταγωνισμού («επιπεδοποίηση του γηπέδου», δηλ. το «γήπεδο» (πεδίο) του ανταγωνισμού να πάψει να έχει κλίση υπέρ των μεγάλων επιχειρήσεων), ή με άλλα λόγια να διεκδικήσουν την κατάργηση των άτυπων μεν αλλά πανίσχυρων προνομίων που οι πολυεθνικές ιδίως εταιρίες απολαμβάνουν επί μισό σχεδόν αιώνα.

Η πανδημία του κορωνοϊού είχε ως αποτέλεσμα τη δραματική μείωση της οικονομικής δραστηριότητας σε παγκόσμιο επίπεδο, με την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών να μειώνεται σημαντικά και τις εφοδιαστικές αλυσίδες να διαταράσσονται. Η κρίση αυτή αφενός είχε ασύμμετρες επιπτώσεις μεταξύ διαφορετικών οικονομιών, κλάδων και μεγεθών επιχειρήσεων και αφετέρου γέννησε σημαντικούς προβληματισμούς σχετικά με τη βιωσιμότητα και την ανθεκτικότητα του κυρίαρχου παραγωγικού μοντέλου, το οποίο

χαρακτηρίζεται από παγκόσμιες αλυσίδες αξίας οι οποίες κυριαρχούνται από μεγάλες επιχειρήσεις. Το γεγονός ότι την κρίση της πανδημίας προηγήθηκε η πρόσφατη οικονομική κρίση του 2008, κατά τη διάρκεια της οποίας υπήρξαν αντίστοιχα προβλήματα, καθιστά τους προβληματισμούς αυτούς επιτακτικότερους για τη μετά πανδημία εποχή. Στο πλαίσιο αυτό, στο κείμενο που ακολουθεί αναπτύσσεται μία συλλογιστική γύρω από τις στρεβλώσεις που επιτρέπουν στις μεγάλες επιχειρήσεις να μεγεθύνονται, τις επιπτώσεις αυτής της μεγέθυνσης καθώς και κάποιες προτάσεις σχετικά με το τι πρέπει να κάνουν οι ΜΜΕ για να ενδυναμώσουν τη θέση τους στη σύγχρονη οικονομία.

^{1/} Η επικράτηση της μεγάλης επιχείρησης: μια σύντομη ιστορική περιδιάβαση με έμφαση στη μεταβαλλόμενη φήμη και έλεγχο της

Ας προσπαθήσουμε να σκεφτούμε το ερώτημα: ποιο θα είναι το μέλλον των Μικρο-Μεσαίων Επιχειρήσεων (ΜΜΕ) σε 10, 20, 30 χρόνια από σήμερα, στην Ελλάδα, στην ΕΕ και στον κόσμο; Αν αυτή η ερώτηση γίνονταν 100 ή ακόμα καλύτερα 50 χρόνια πριν, η πιθανότερη απάντηση θα ήταν ότι αποτελούν περίπου ένα είδος προς εξαφάνιση, όπως π.χ. η γεωργία αυτοσυντήρησης κατά την ίδια περίοδο, ή σε κάθε περίπτωση ο ρόλος τους στη διαδικασία οικονομικής ανάπτυξης θα θεωρούνταν περιορισμένος έως ασήμαντος και φθίνων.

Αν ίσως η ίδια ερώτηση επαναλαμβανόταν 10-20 χρόνια πριν, μπορεί η απάντηση να μην περιλάμβανε την εξαφάνισή τους, αλλά σε κάθε περίπτωση ο αναμενόμενος ρόλος τους θα επιβεβαιώνονταν σε κάθε περίπτωση ως δευτερεύων, συμπληρωματικός και το πολύ υποβοηθητικός ως προς τις μεγάλες επιχειρήσεις. Οι μεγάλες επιχειρήσεις, κατεξοχήν φαινόμενο του τέλους του 19ου αιώνα και κυρίως του 20ού, είχαν κατακτήσει σχεδόν τα πάντα και το μέλλον έδειχνε πολλά υποσχόμενο γι' αυτές. Αντίθετα, οι ΜΜΕ

έμοιαζαν καταδικασμένες στη στασιμότητα, με εργασίες ρουτίνας κυρίως στις κλασικές υπηρεσίες (στίτηση, καλλωπισμός κ.λπ.), με πολύ περιορισμένο πεδίο αναφοράς στην παραγωγή και τη βιομηχανία ή στην υψηλή τεχνολογία, ενώ συχνά ακόμα και στο πεδίο των κλασικών υπηρεσιών η μεγάλη επιχείρηση, με τη μορφή της αλυσίδας, της δικαιοχρησίας (franchising) κ.λπ., έδειχνε να περιορίζει σε εντελώς δευτερεύοντα και υποβοηθητικό ρόλο τις ΜΜΕ.¹

Βεβαίως, δεν είναι εδώ ο χώρος να παρουσιαστεί πιο αναλυτικά η παραπάνω θεώρηση και οι υποστηρικτικοί της λόγοι. Θα λέγαμε όμως ότι από τη δεκαετία του 1930 οι θεωρητικοί της λεγόμενης διευθυντικής κοινωνίας² ρητά εκτιμούσαν ότι οι μεγάλοι οργανισμοί του δημοσίου και ιδίως του ιδιωτικού τομέα διέυρυναν συνεχώς την ισχύ τους και μέσω της διευθυντικής δομής στο εσωτερικό τους, που τους έδινε τη δυνατότητα να οργανώσουν αποτελεσματικά τη διοίκησή τους και να εκμεταλλευτούν τις οικονομίες κλίμακας, υποκαθιστούσαν σταδιακά τις (περιφερειακές και τοπικές) κρατικές αρχές, τις μικρομεσαίες ιδιωτικές επιχειρήσεις και τις δομές της κοινωνίας των πολιτών. Ως αποτέλεσμα, αναμενόταν οι μεγάλες συγκεντρωτικές και σαφώς ιεραρχικές διοικητικές δομές να είναι σχεδόν αποκλειστικά το μέλλον. Και μεταγενέστεροι όμως μελετητές,³ οι οποίοι αποσυνέδεαν τις θεωρήσεις τους για τις επιχειρήσεις και το μέγεθός τους από τις ευρύτερες, κρατικές ιδίως, κοινωνικοπολιτικές δομές και τις αμοιβαίες σχέσεις τους, συνέχισαν

έως πρόσφατα να υποστηρίζουν την καθολική υπεροχή των μεγάλων επιχειρήσεων και τον καθοριστικό τους ρόλο στη δημιουργία του σύγχρονου τεχνικοοικονομικού κόσμου.

Μεταπολεμικά προϊόντος του χρόνου, ο τίτλος «μεγάλη επιχείρηση» έδωσε τη θέση του, ιδίως από τη δεκαετία του 1960 και 1970, στην «πολυεθνική επιχείρηση». Φυσικά, οι δύο έννοιες δεν ταυτίζονται, αλλά σε μεγάλο βαθμό επικαλύπτονται. Ιδίως με την αυξανόμενη απελευθέρωση του διεθνούς εμπορίου και των κινήσεων κεφαλαίου, ολοένα και περισσότερες μεγάλες επιχειρήσεις, μετατρέπονται σε πολυεθνικές, αρχικά μέσω της εξαγωγής των προϊόντων τους από τη μητρική εταιρία και χώρα.

Όμως και εδώ, ιδίως μετά τις κρίσεις της δεκαετίας του 1970, η εξέλιξη οδήγησε σε ευρύτερη αναπροσαρμογή των δομών των πολυεθνικών, με μεταφορά αρχικά μέρους ή και του συνόλου της παραγωγής τους σε θυγατρικές του εξωτερικού, και στη συνέχεια και μέρους των υπηρεσιών τους (αρχικά λογιστική υποστήριξη, μάρκετινγκ και ολοένα και περισσότερο σχεδιασμός, E&A κ.λπ.). Καθώς όμως η έννοια της πολυεθνικής επιχείρησης, ιδίως μετά τα μέσα του 1960 και στις δεκαετίες του 1970 και εν μέρει του 1980, υπέστη μερική απαξίωση ως εκμεταλλευτική, υπαίτια για την όξυνση της απόκλισης του πρώτου και τρίτου κόσμου, για την εξαρτημένη (υπ)ανάπτυξη κ.λπ., από τα μέσα του 1990 διευκολύνθηκε η υποκατάσταση ή απόκρυψη της πίσω από τη νέα

¹ Δεν είναι τυχαίο ότι η πλέον εγκωμιαζόμενη τα πρόσφατα χρόνια μορφή ΜΜΕ επιχείρησης, ενδεχομένως και η μόνη, η νεοφυής (startup-νεολογισμός που πρωτοεμφανίστηκε στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 70), ορίζεται ως αυτή που περιέχει ισχυρή πιθανότητα μεγέθυνσης, με άλλα λόγια ουσιαστικά είναι μεγάλη επιχείρηση σε αναμονή είτε δικής της αύξησης είτε εξαγοράς της από άλλη μεγάλη επιχείρηση, γεγονός που έστω και έμμεσα υποδηλώνει τη «λατρεία» του μεγέθους που αναφέραμε.

² Εντελώς συνοπτικά βλ. Berle & Means (1967/1932)· Rizzi (1985/1939)· Drucker (1942)· Schumpeter (1942)· Galbraith (1967). Προσοχή: οι ανωτέρω δεν αποτελούν συγκεντρωμένη σχολή σκέψης με κοινή ιδεολογία, πρόγραμμα κ.λπ. Αυτό που τους αθροίζει εδώ είναι η διαπίστωση του κεντρικού ρόλου της μεγάλης επιχείρησης και του μεγάλου κράτους και ιδιαίτερα της διευθυντικής-έναντι της ιδιοκτησιακής-δομής εντός τους.

³ Δεν αμφισβητούμε ότι η χωρίς απαξιωτικά συμφραζόμενα εισαγωγή του όρου ΠΑΑ περιέχει προστιθέμενη αναλυτική αξία αφ' εαυτής. Αλλά δεν μπορούμε να αγνοήσουμε και πόσο διευκολυντική στάθηκε στην αποσιώπηση/απόκρυψη και αναβάπτιση του ουσιαστικότερου κεντρικού θα λέγαμε ρόλου των δυσφημισμένων πολυεθνικών, σε μια εποχή απόλυτης επικράτησής τους στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης. Χωρίς τη νέα αυτή έννοια θεωρούμε ότι τα ανακλαστικά όλων θα ήταν περισσότερο ενεργά και επιφυλακτικά έναντι μιας πραγματικότητας κυριαρχούμενης από πολυεθνικές έναντι των ΠΑΑ, ενώ παράλληλα θα γίνονταν δυσκολότερα ανεκτά τα προνόμιά τους και επομένως οι δράσεις τους.

έννοια της Παγκόσμιας Αλυσίδας Αξίας (ΠΑΑ).³ Βεβαίως, δεν είναι μόνο ιδεολογικοί λόγοι που οδηγούν στο μεταμορφισμό αυτό. Είναι και οι νέες πραγματικότητες, όπου η παραγωγή και ολοένα και περισσότερο πολλές υπηρεσίες διασυνδεδεμένες μαζί της (π.χ. ΤΠΕ), στα πλαίσια του νέου μεταφορντικού καθεστώτος «ευέλικτης συσσώρευσης», μεταφέρονται από τον πρώτο προς τον τρίτο κόσμο, συντείνοντας ως ένα βαθμό σε αυτή την «αναβάπτιση». Όμως, αν και στη θεωρία είναι δυνατό να υπάρχει πλήρης αποσύνδεση μεταξύ πολυεθνικών και ΠΑΑ (είναι π.χ. δυνατό μια ΠΑΑ να αποτελείται από ένα διασυνδεδεμένο σύστημα ΜΜΕ)⁴ στην πράξη οι πολυεθνικές επιχειρήσεις εξακολουθούν να κυριαρχούν εντός των ΠΑΑ.⁵ Βέβαια, η ανάπτυξή τους φαίνεται να γνωρίζει (τουλάχιστον προσωρινή) στασιμότητα μετά τη μεγάλη ύφεση (2007–2009) και τις απόρροίες της (π.χ. την ευρωκρίση 2010–15), αλλά και κατά την πανδημία, ανοίγοντας ενδεχομένως ένα παράθυρο ευκαιρίας για μεγαλύτερη «τοπικοποίηση» των ΠΑΑ, ενδεχομένως δε και για αύξηση του ρόλου των ΜΜΕ εντός τους.⁶

Η εξαιρετικά συνοπτική αυτή ιστορική περιδιάβαση δεν φιλοδοξεί βεβαίως να παρουσιάσει τις εξελίξεις ενός και πλέον αιώνα οικονομικής ιστορίας. Στοχεύει απλώς να καταγράψει μια διαρκώς ενισχυόμενη τάση, αν και με όχι σπάνιες διακοπές και αναστροφές, από το 1870 έως και το 2010,

όπου η διεύρυνση της σημασίας και της αξίας της μεγάλης επιχείρησης στις διαδοχικές της μεταμορφώσεις τείνει να αποτιμάται θετικά και συχνά να θεωρείται το πραγματικό θεμέλιο του σύγχρονου μας υλικού (και όχι μόνο) πολιτισμού.⁷

Βεβαίως, σπεύδουμε να αναγνωρίσουμε ότι η ανωτέρω εικόνα αποτελεί μόνο τη μία όψη του αναπτυξιακού «Ιανού», αν και βεβαίως την κυρίαρχη. Η άλλη εμπεριέχει τις κριτικές οι οποίες έχουν διατυπωθεί, που επίσης άλλωστε εξελίσσονται στο χρόνο. Έτσι π.χ. στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, στα τέλη του 19ου και αρχές του 20ού αιώνα, οι τότε σχετικά νεοϊδρυθείσες μεγάλες επιχειρήσεις δέχονται σημαντική επίθεση στα χρόνια της λεγομένης «προοδευτικής» εποχής στις ΗΠΑ και των αντιτράστ νομοθεσιών, με αποτέλεσμα τον περιορισμό του μεγέθους και ισχύος τους. Με μια διακοπή κατά τη δεκαετία του '20, την δεκαετία του '30, το New Deal επαναφέρει εμπόδια ρυθμιστικά, φορολογικά κ.λπ. στον μεγάλο επιχειρηματικό πλούτο και ισχύ, με την τάση αυτή σταδιακά να αναστρέφεται μεταπολεμικά, αλλά να ανατρέπεται πλήρως πλέον στα νεοφιλελεύθερα χρόνια μετά το 1980. Παράλληλα, στο πλαίσιο της μαρξιστικής παράδοσης, η εμφάνιση και επικράτηση της μεγάλης επιχείρησης αποτιμήθηκε θετικά, ιδίως προ του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, όχι τόσο καθαυτή αλλά γιατί θεωρήθηκε ως η απόδειξη της διαρκώς αποκλίνουσας

³ Βλ. π.χ. Gereffi et al. (2005), όπου περιγράφουν 5 μορφές διακυβέρνησης ΠΑΑ, εκ των οποίων μόνο οι δύο παραπέμπουν σε ΠΑΑ ηγεμονευόμενες από τις μεγάλες επιχειρήσεις.

⁴ Ενδεικτικά βλ. τη μελέτη του ΟΟΣΑ: <https://tinyurl.com/9w8uxrch>, σ. 31: "This paper has presented the first results of a large exercise to account more directly for the activities of MNEs into the GVC reality, stemming from the general perception that MNEs are actually driving GVCs".

⁵ Δύο σχετικές μελέτες ΟΟΣΑ: <https://tinyurl.com/9w8uxrch>, <https://tinyurl.com/e8y8ffy6> και UNCTAD (2021), World Investment Report 2021: Investing in Sustainable Recovery.

⁷ Σε κάθε περίπτωση, δεν πρέπει να μας διαφεύγει η πρωτοτυπία αυτής της εξέλιξης. Πριν το 1860–1870, υπήρχαν ελάχιστες μεγάλες εταιρίες και η φήμη τους εν γένει ήταν αρνητική, καθώς συνδέονταν με την παραχώρηση προνομίων (π.χ. Ολλανδική και Αγγλική Εταιρία Ανατολικών Ινδιών) και με την εκμετάλλευση των αποικιών. Σε μια ριζοσπαστική εποχή που αμφισβητούσε τα νομοκατεστημένα προνόμια (βλ. π.χ. Smith (1776) και Sieyes (2016/1789)), με τα οποία συνδέονταν έως τότε κυρίως οι μεγάλες επιχειρήσεις, η πρόοδος ταυτιζόταν με τον ελεύθερο ανταγωνισμό και τη μικρομεσαία ή ατομική επιχείρηση. Δεν φιλοδοξούμε, βεβαίως, εδώ να παρουσιάσουμε την ιστορική εξέλιξη των ΜΜΕ, αλλά απλώς να υποδείξουμε πόσο περιορισμένη είναι ιστορικά η παρουσία των μεγάλων επιχειρήσεων και πόσο συχνά έχει αμφισβητηθεί η εκτίμηση περί της υπεροχής τους.

απόστασης μεταξύ του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής και της ιδιωτικής ιδιοποίησής της, κάτι που προοπτικά θα αντιμετωπιζόταν μέσω της εθνικοποίησης και της ένταξης στο συλλογικό σχεδιασμό.⁸ Σταδιακά όμως, μεταπολεμικά, οι νεο- και μετα-μαρξιστικές προσεγγίσεις είναι πολύ περισσότερο κριτικές απέναντι στις μεγάλες ιδιωτικές επιχειρήσεις και δεν υιοθετούν το αφήγημα περί της χρησιμότητάς τους ως αναγκαίο στάδιο για την οριστική κατάργησή τους στο πλαίσιο του σοσιαλισμού. Στην κυρίαρχη, πάλι, δυτική μεταπολεμική θεώρηση, και με τη συνδρομή των πιο πρόσφατων μαρξιστικών ιδεών που προαναφέραμε, δεν απουσίαζαν ιδέες αλλά και πρακτικές εθνικοποίησης (ιδίως των λεγόμενων φυσικών μονοπωλίων περί την κοινή ωφέλεια), αλλά και ελέγχου και ρύθμισης των υπολοίπων, ώστε να περιορίζεται η εκμεταλλευτική τους δραστηριότητα, χωρίς παράλληλα να εμποδίζεται η αναπτυξιακή τους δυναμική. Σε αυτή την εξέλιξη συνέτεινε η συσχέτιση των μεγάλων επιχειρήσεων, ή ενός σημαντικού υποσυνόλου τους, με το φασισμό και το ναζισμό,⁹ με αποτέλεσμα τη δυσφήμισή τους και την απώλεια μέρους της ισχύος τους, διευκολύνοντας τη μεταπολεμική άνθηση που στηρίχθηκε (μεταξύ άλλων) στον έλεγχο και φορολόγησή τους. Όμως μετά το 1980 και ιδίως το 1990, μια διαρκώς αυξανόμενη βεβαιότητα, όχι τόσο για τη δυνατότητα θετικής αναπτυξιακής συμβολής των μεγάλων και ιδίως των πολυεθνικών επιχειρήσεων αλλά για τα οφέλη της ανεμπόδιστης από κρατικούς ελέγχους και περιορισμούς ανάπτυξής τους,

περιορίσε τις προηγούμενες επιφυλάξεις για το ρόλο τους. Οι εξελίξεις αυτές, που εν γένει συνδυάστηκαν με διάφορες έννοιες «κλισέ» (μονεταρισμός, νεοφιλελευθερισμός, οικονομικά της προσφοράς, παγκοσμιοποίηση, συναίνεση της Ουάσιγκτον, νέα οικονομία της αγοράς κ.λπ.), αποτέλεσαν την πραγματικότητα εντός της οποίας ζούμε ακόμα και σήμερα, αν και βεβαίως η αρχική αισιοδοξία έχει πλέον αντικατασταθεί από ένα κράμα αβεβαιότητας και πεσιμισμού. Όμως, αυτός ο νέος σκεπτικισμός ελάχιστα έχει επηρεάσει το τρίπτυχο: μεγάλη επιχείρηση → πολυεθνική → παγκόσμια αλυσίδα αξίας, το οποίο συνεχίζει να απολαμβάνει μάλλον αδιατάρακτα τα προνόμια που η μετά το 1980 εποχή τού επιδαψίλευσε. Και φυσικά, ελάχιστα έχει αναβαθμίσει το ρόλο του κράτους και του διεθνούς κρατικού συστήματος, των ΜΜΕ και των εν γένει οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών. Στη συνέχεια θα αναφερθούμε σε αυτήν ακριβώς τη νέα ελευθερία δράσης για τις μεγάλες επιχειρήσεις ιδίως μετά το 1980 και στα προβλήματά της, δίνοντας όμως έμφαση στο ρόλο που οι ΜΜΕ μπορεί να διαδραματίσουν ώστε να επέλθουν κοινωνικοοικονομικά και πολιτικά χρήσιμες και αναγκαίες βελτιώσεις, ενώ θα περιοριστούμε στα απολύτως απαραίτητα για το ρόλο του κράτους, της κοινωνίας των πολιτών και της διεθνούς κοινότητας.

Στη σύντομη ιστορική μας αναδρομή, δείξαμε ότι αν και ο ρόλος των μεγάλων επιχειρήσεων αναβαθμίστηκε και κυριάρχησε σταδιακά μετά το 1870, δεν σήμανε και την άκριτη αποδοχή

⁸ Βλ. ενδεικτικά Hilferding (1910), ιδίως κεφάλαιο «The Joint Stock Company».

⁹ Βλ. ενδεικτικά Guerin (1936/1983) και Neumann (1942/2018).

τους. Έτσι, π.χ. όπως προαναφέραμε στα χρόνια της προοδευτικής εποχής στις ΗΠΑ, αλλά ιδίως μεταπολεμικά σε ολόκληρο τον δυτικό κόσμο, οι κυβερνήσεις επιχείρησαν να επιβάλουν ελέγχους που έφταναν έως την εθνικοποίηση. Η τάση αυτή υποχωρεί μετά το 1980, με μάλλον αρνητικά αποτελέσματα για την ανάπτυξη, τη συνοχή, την ανισότητα, τη δημοκρατία και την οικολογική μας ισορροπία, καθώς η ανεξέλεγκτη γιγάντωση των μεγάλων επιχειρήσεων ασφαλώς συνδέεται με τις ανωτέρω αρνητικές εξελίξεις (Boushey, 2019).¹⁰ Και μάλιστα δεν περιορίζεται εκεί: σε ατομικό ακόμα επίπεδο, η μέσω των μεγάλων επιχειρήσεων αύξηση της ανισότητας αυξάνει την εργασιακή ανασφάλεια και την εγκληματικότητα, ενώ ταυτόχρονα οι σωματικές και ψυχικές παθήσεις υπονομεύουν το γενικό επίπεδο υγείας, υπονομεύοντας ταυτόχρονα τις ουσιαστικές προϋποθέσεις της ευημερίας υπέρ ενός επίπλαστου καταναλωτισμού. Είναι ώρα πλέον για μια νέα ταλάντευση του εκκρεμούς, μακριά από την ατζέντα ιδιωτικοποίησης και της απορρύθμισης, που είναι σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνη για την ανεξέλεγκτη επικράτηση των μεγάλων και ιδίως πολυεθνικών επιχειρήσεων και των παγκοσμίων αλυσίδων αξίας, και εγγύτερα στον έλεγχο, τη ρύθμιση, τον περιορισμό του εύρους των αλυσίδων κ.ο.κ. Φυσικά, αυτό δεν θα είναι απλώς μια επιστροφή στην περίοδο από το Μεσοπόλεμο έως το 1980, καθώς έχει επέλθει μεγάλη διαφοροποίηση στις παραγωγικές διαδικασίες, στις επικοινωνίες, στις αντιλήψεις περί οικονομικού σχεδιασμού, στην παρουσία των λεγομένων παγκοσμίων αγαθών κ.λπ. Παρόλα αυτά, ήδη παρατηρούνται τα σημάδια αυτής της κίνησης του εκκρεμούς.¹¹

Καιρός λοιπόν να εξετάσουμε αν και σε

ποιο βαθμό το τρίπτυχο μεγάλη επιχείρηση → πολυεθνική → παγκόσμια αλυσίδα αξίας επικράτησε τα τελευταία 30-40 χρόνια λόγω κάποιων ενδογενών λόγων μεγέθους πλεονεκτημάτων ή αν (και) άλλοι παράγοντες συνέβαλαν προς τούτο. Ουσιαστικά, δύο είναι οι λόγοι που το μέγεθος παρέχει ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα: ο πρώτος προκύπτει από την αξιοποίηση των πάσης φύσης οικονομικών κλίμακας καθώς η μεγάλη επιχείρηση, λόγω του μεγέθους της, μπορεί να παράσχει προϊόντα με μειωμένο κόστος. Φυσικά, το μειωμένο κόστος δεν οδηγεί αυτόματα σε μειωμένες τιμές για τους καταναλωτές -αυτό θα πρέπει να το εξασφαλίζει ο ανταγωνισμός και ο εποπτικός έλεγχος της αγοράς. Το δεύτερο ανταγωνιστικό πλεονέκτημα προκύπτει από τη δυνατότητα καινοτομίας. Αν και δεν είναι τόσο σαφές όσο το προηγούμενο, πιθανολογείται ότι η μεγάλη επιχείρηση, (μεταξύ άλλων) λόγω των δυνατοτήτων της να διατηρεί και χρηματοδοτεί τμήματα E&A, πλεονεκτεί σε καινοτομία έναντι των ΜΜΕ. Βεβαίως, και εδώ είναι επίσης αρκετά πιθανό να καθυστερεί ή και να καταπνίγει καινοτομίες αν δεν αυξάνουν την κερδοφορία και την ανταγωνιστική της ισχύ (π.χ. εξαγοράζοντας νεοφυείς, πατέντες και καινοτόμους επιστήμονες, επομένως αναστέλλοντας την πρόοδο). Συνοψίζοντας, παρατηρούμε ότι αν και υπάρχουν σαφώς ενδογενή παραγωγικά πλεονεκτήματα που προκύπτουν από τις δραστηριότητες των μεγάλων επιχειρήσεων, δεν είναι σε καμία περίπτωση δεδομένη η μετακύλισή τους στην κοινωνία αν δεν υπάρχει ο αντίστοιχος κοινωνικοπολιτικός έλεγχος.

¹⁰ Boushey (2019).

¹¹ Βλ. π.χ. τις οπωσδήποτε δειλές αλλά ενδεικτικές της αλλαγής τάσης προτάσεις των Γέλεν, Μπρίντεν περί εταιρικής φορολογίας που υιοθετήθηκαν από τους G7 και τη Ρωσία και τη συνέχεια από 130 χώρες συνολικά.

2/ Εξωαγοραίες ρυθμίσεις και προνόμια από τις οποίες αντλεί σημαντικό μέρος της δύναμή της η μεγάλη επιχείρηση

Αλλά ας επιμείνουμε: η πρόσφατη, σχεδόν καθολική επικράτηση του τρίπτυχου μεγάλη επιχείρηση → πολυεθνική → παγκόσμια αλυσίδα αξίας, έως τουλάχιστον τη μεγάλη ύφεση του 2007–2009, προέκυψε από τα προαναφερθέντα εν δυνάμει πλεονεκτήματά του ή μήπως συνέβαλαν και άλλοι λόγοι; Φυσικά, δεν υπάρχει οριστική απάντηση στο παραπάνω ερώτημα. Μπορούμε όμως να υποδείξουμε μια σειρά σπουδαίων λόγων που θεωρούμε ότι συνέβαλαν αποφασιστικά στη σχεδόν ολοκληρωτική επικράτηση του τριπτύχου και που καμία σχέση δεν έχουν με τους δύο εν δυνάμει χρήσιμους παραγωγικά και κοινωνικά προαναφερθέντες λόγους (οικονομίες κλίμακας και καινοτομία). Οι λόγοι είναι:

Φορολογικοί: κανείς βέβαια δεν αγνοεί την τεράστια μετακύλιση πόρων λόγω του φορολογικού «ντάμπινγκ», στο οποίο επιδόθηκαν σχεδόν το σύνολο των χωρών τα τελευταία 30–40 χρόνια. Όχι άδικα, θεωρήθηκε ως μια από τις σημαντικότερες αιτίες για την αύξηση της ανισότητας, την όξυνση της κοινωνικής αναταραχής, την ανάδυση της

αντισυστημικής ακροδεξιάς που απειλεί τη δημοκρατία κ.λπ. Όμως, έχει δοθεί λιγότερη έμφαση απ' ό,τι του αξίζει στην επίδραση του «ντάμπινγκ» στην ισορροπία μεταξύ μεγάλης επιχείρησης και ΜΜΕ. Είναι παραπάνω από σαφές ότι οι μεγάλες επιχειρήσεις (και βεβαίως οι ιδιοκτήτες τους), και δη οι πολυεθνικές και οι ΠΑΑ, είναι σε θέση να προγραμματίζουν την παραγωγή και την διοίκησή τους με τρόπο ώστε να μειώνουν και συχνά να «εξαφανίζουν» τους φόρους που οφείλουν να καταβάλουν.¹² Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα που έχει έρθει στο φως της δημοσιότητας τα τελευταία χρόνια είναι αυτό της Amazon που κατάφερε νόμιμα να πληρώνει σχεδόν μηδενικό φόρο για τις δραστηριότητές της στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ. Από την άλλη, είναι εξίσου σαφές ότι οι ΜΜΕ (ιδίως οι μικρομεσαίες που αποτελούν και το δυναμικότερο μέρος των ΜΜΕ, εν αντιθέσει με τις πολύ μικρές) είτε δεν διαθέτουν τέτοιες ευκαιρίες, είτε τις διαθέτουν σε λιγότερο βαθμό. Κατ' αυτό τον τρόπο, οι μεγάλες επιχειρήσεις αποκτούν έναντι των ΜΜΕ ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα, καθώς τα ποσά που συσσωρεύονται μέσω κάθε είδους

Η χρηματοδότηση μεροληπτεί υπέρ της μεγάλης επιχείρησης και άλλωστε αυτό επιβεβαιώνεται από τα παντοειδή χρηματοδοτικά σχήματα όπου το δημόσιο, σε συνδυασμό ή όχι με τον ιδιωτικό τομέα, εμπλέκεται διεθνώς με επιτυχία σε χρηματοδότηση.

φοροαποφυγής διευκολύνουν επενδύσεις, διαφημιστικές εκστρατείες, εξαγορά πολιτικών για νέες εύνοιες κ.λπ., «ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα» που όμως ουδεμία σχέση έχουν με μια υποτιθέμενη ή πραγματική παραγωγική υπεροχή έναντι των ΜΜΕ.

Οικολογικοί: είναι επίσης σαφές και αυταπόδεικτη η ύπαρξη ενός οικολογικού «ντάμπινγκ», που επιτρέπει στις εταιρίες του τριπτύχου να εξασφαλίζουν επιπρόσθετα αθέμιτα ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα, παράγοντας που λειτουργεί εκεί όπου τα περιβαλλοντικά στάνταρ είναι τα ελάχιστα δυνατά. Επιπλέον, καθώς από τη φύση τους διακινούν αγαθά, ανθρώπους και υπηρεσίες σε πολύ μεγαλύτερη κλίμακα ανά μονάδα τελικού προϊόντος απ' ό,τι οι ΜΜΕ, επιβαρύνουν σημαντικά το περιβάλλον.

Εργασιακοί: είναι επίσης σαφές ότι πολλά από τα πλεονεκτήματα των εταιριών του τριπτύχου προκύπτουν από το εργασιακό «ντάμπινγκ».¹² Φυσικά, εδώ υπάρχουν επιχειρήματα υπέρ και κατά. Το να βρει δουλειά κάποιος βιομηχανικός εργάτης στο Μπαγκλαντές, έστω και αν στερεί την εργασία από έναν άλλο στη Μινεσότα, ή ένας Ινδός ειδικός τηλεπικοινωνιών, έστω και αν περιορίζει την προσφορά εργασίας στην Καλιφόρνια, δεν είναι κάτι υποχρεωτικά κακό, συχνά μάλιστα είναι απλώς καλό, αν και βεβαίως δεν λείπουν οι πολλές και εξόχως προβληματικές όψεις του φαινομένου. Σε κάθε περίπτωση, αυτό που εδώ μας ενδιαφέρει είναι κάτι πιο συγκεκριμένο και απτό: αν η μεγάλη επιχείρηση υπερτερεί της ΜΜΕ κατά το φτηνότερο εργασιακό κόστος, λόγω π.χ. εξωπορισμού (outsourcing), αυτό διόλου δεν μπορεί να ερμηνευθεί ως ενδογενές παραγωγικό της πλεονέκτημα.

Χρηματοδοτικοί: θα μπορούσαμε να προτείνουμε ένα νεολογισμό, το «χρηματοδοτικό ντάμπινγκ», καθώς η μεγάλη επιχείρηση είναι σε θέση να χρηματοδοτείται κατά προτεραιότητα και προνομιακά έναντι της μικρής. Βεβαίως, και εδώ μπορεί να υπεισέρχονται λόγοι αποδοτικότητας, επομένως ενδογενούς υπεροχής της μεγάλης επιχείρησης: θα μπορούσε να προτιμάται π.χ. λόγω μικρότερου ρίσκου, μεγαλύτερης πιθανότητας απόδοσης, καθώς σε έναν όχι ασήμαντο βαθμό αυτά συνήθως αποτελούν υπαρκτό πλεονέκτημα των μεγάλων επιχειρήσεων έναντι των ΜΜΕ. Ωστόσο, δεν είναι καθόλου βέβαιο αν π.χ. αυτή η κατά προτεραιότητα χρηματοδότηση αντιστοιχεί στη διακινδύνευση και στην ενδεχόμενη απόδοση ή την υπερβαίνει, στηριζόμενη σε γνωριμίες, αμοιβαίες εξαρτήσεις, εκβιασμούς ή και απλή ιδεοληψία/μεροληψία υπό την επίδραση του μεγέθους. Είναι αρκετά τα παραδείγματα υπερβάλλοντος δανεισμού σε μεγάλες επιχειρήσεις που οδήγησαν σε συστημικούς κινδύνους (π.χ. η κρίση υπερχρέωσης των μεγάλων ελληνικών επιχειρήσεων της δεκαετίας του 1970 και του 1980, όπως και η πρόσφατη διεθνής μεγάλη ύφεση, με επιχειρήσεις που διασώθηκαν με κρατικό χρήμα γιατί ήταν «too big to fail»). Δικαιούμαστε, επομένως, να θεωρήσουμε ότι η χρηματοδότηση μεροληπτεί υπέρ της μεγάλης επιχείρησης και άλλωστε αυτό επιβεβαιώνεται από τα παντοειδή χρηματοδοτικά σχήματα όπου το δημόσιο, σε συνδυασμό ή όχι με τον ιδιωτικό τομέα, εμπλέκεται διεθνώς με επιτυχία σε χρηματοδότηση ΜΜΕ. Παράλληλα, είναι σαφές ότι λίγες μόνο χώρες και αυτές μάλλον πολύ πρόσφατα αντιλήφθηκαν τα οφέλη αυτής της δράσης και σε κάθε περίπτωση μόνο εν μέρει μπόρεσαν να εξουδετερώσουν τη μεροληψία έναντι των ΜΜΕ.

¹² Οι πολύ πρόσφατες αποκαλύψεις της Propublica (<https://www.propublica.org/article/the-secret-irs-files-trove-of-never-before-seen-records-reveal-how-the-wealthiest-avoid-income-tax>) αποτελούν απλά τον πιο πρόσφατο κρίκο σε μια αλυσίδα ατέλειωτων αποκαλύψεων για φορολογικούς παραδείσους, εξωχώριες λίστες, διαρκείς επί μισό και πλέον αιώνα μειώσεις φορολογικών συντελεστών κ.ο.κ.

¹³ Βέβαια οι επιπτώσεις αυτές σε κάποιο βαθμό θα υπήρχαν ως αποτέλεσμα του διεθνούς εμπορίου. Ίσως όμως θα υπήρχε λιγότερο διεθνές εμπόριο τότε εφόσον οι αμοιβές θα ήταν λίγο πολύ ίσες, και δεν θα οδηγούμασταν σε ενίσχυση των μεγάλων επιχειρήσεων

Δεν εξαντλούμε εδώ τους τρόπους με τους οποίους οι μεγάλες επιχειρήσεις αποκτούν αθέμιτη ισχύ έναντι των ΜΜΕ. Ποιος δεν γνωρίζει π.χ. το ρόλο του χρήματος στον επηρεασμό εκλογικών αποτελεσμάτων και στην εξαγορά υποψηφίων, οι οποίοι ως αντάλλαγμα νομοθετούν διακριτικά (ή αδιάκριτα) υπέρ των χρηματοδοτών τους; Αν και βεβαίως οι πρακτικές αυτές δεν περιορίζονται στις μεγάλες επιχειρήσεις, είναι όμως σαφές ότι αυτές έχουν τη μερίδα του λέοντος στις διαδικασίες lobbying που ασκούν ασφυκτικές πιέσεις στην Ουάσιγκτον και στις Βρυξέλλες, χωρίς να παραβλέπουμε και την εγχώρια διαπλοκή. Νομίζουμε, όμως, ότι όσα προαναφέραμε επαρκούν για να στηρίξουν το επιχειρημά μας, το οποίο στρέφεται κατά των νέων αυτών προνομίων, υπό την κλασική φιλελεύθερη έννοια της λέξης: των εξω-αγοραίων ρυθμίσεων που προσπορίζουν αθέμιτα οφέλη, δηλαδή οφέλη που δεν προκύπτουν από την εσωτερική επιχειρηματική λειτουργία στα πλαίσια μιας εύτακτα λειτουργούσας ανταγωνιστικής αγοράς και εν γένει δεν μετακυλίνουν (πέραν του ορθού επιχειρηματικού κέρδους) προς τους καταναλωτές, το κράτος, το κοινωνικό σύνολο και τη διεθνή κοινότητα, αλλά αντίθετα συσσωρεύονται και δημιουργούν σειρά συστημικών κινδύνων: ενδοκοινωνικές

και διεθνικές ανισότητες, εργασιακή και συστημική επισφάλεια (π.χ. μεγαλύτερες και συχνότερες χρηματιστικές φούσκες), υποχώρηση της δημοκρατίας, οικολογικές καταστροφές, υπονόμευση της σπουδαιότερης μεταπολεμικής κατάκτησης, δηλ. του κράτους πρόνοιας κ.ο.κ. Επιστρέφουμε στην αφετηρία: κάπου 200-250 χρόνια μετά από την εξέγερση εναντίον των προνομίων που ο μερκαντιλισμός και η απολυταρχία επισώρευσαν, οφείλουμε να αντιπαρεθεθούμε στα νέα προνόμια που σωρεύει η νεοφιλελεύθερη εποχή. Και τούτο τόσο περισσότερο όσο καλύτερα πέτυχαν να τα αποκρύψουν πίσω από υποτιθέμενες ή πραγματικές μάχες κατά των προνομίων που επιδαψίλευσε το μεταπολεμικό κράτος στις κρατικές επιχειρήσεις, στον ευρύτερο δημόσιο τομέα και στον αρκετά στενά ρυθμιζόμενο ιδιωτικό τομέα. Συχνά δολίως, αξιοποίησαν την ορολογία και συχνά την πραγματικότητα των θεσπισμένων κρατικών ιδίως προνομίων (π.χ. εθνικοποιημένες επιχειρήσεις χωρίς ελέγχους και αντισταθμίσεις, με ιδιοτελή συνδικαλισμό, δημόσιες και ιδιωτικές εταιρίες με μόνιμη προστασία από τον ανταγωνισμό κ.λπ.), για να προωθήσουν τη δική τους «νεοπρονομιακή» ατζέντα που επιχειρήσαμε να περιγράψουμε παραπάνω.¹⁴

¹⁴ Αξίζει ίσως να παρατηρήσουμε ότι όλα αυτά δεν είναι πρωτόγνωρα και δεν ανάγονται μόνο στα 1770, στα 1930 ή στα 1980. Υπάρχει μια διαρκής ταλάντευση μεταξύ της δυναμικής (συχνά και με ευρύτερο κοινωνικό όφελος) που προκαλείται αφενός από την αρρύθμιση νέα (καινοφανή συχνά) ιδιωτική επιχειρηματική δραστηριότητα (και των υπερκερδών που δημιουργεί), η οποία βρίσκει τρόπους να ελίσσεται, να παρακάμπτει και να καταργεί παλαιές ρυθμίσεις, κινούμενη κυρίως στα περιθώρια που οι προϋπάρχουσες ρυθμίσεις επιτρέπουν, και αφετέρου μιας νέας ρύθμισης προς αποφυγή μονοπωλιακών τάσεων και άλλων κινδύνων. Ο μεγάλος Βέλγος ιστορικός Pirenne (1914) ίσως ήταν ο πρώτος που κατέγραψε κάπως συστηματικά αυτή την κίνηση του εκκρεμούς από τον 10ο αιώνα, με την επανεμφάνιση της εμπορικής και βιοτεχνικής δραστηριότητας στην Δ. Ευρώπη, ως τις αρχές του 20ού. Εκεί η καινοτόμος δραστηριότητα διαπερνά ή υπερβαίνει τις επικρατούσες ρυθμίσεις και προκαλεί αρχικά ατομικά και κοινωνικά οφέλη, αλλά προϊόντος του χρόνου επισωρεύει και προβλήματα, τα οποία αντιμετωπίζονται με νέες ρυθμίσεις που με τη σειρά τους δημιουργούν νέους προνομιούχους, που αντιμετωπίζονται με καινοτόμες δράσεις από *novi homines* κ.ο.κ. Ένα μέρος αυτής της διαδικασίας περιέγραψε αναλυτικά ένας άλλος πρόνομιος, εκμεταλλεύθηκε η νεοφιλελεύθερη περίοδος μετά το 1980, ενώ φυσικά και αυτή επιχειρεί να θεσμοθετήσει σε πρόνομια τα στο μεταξύ προκύψαντα οφέλη της. Π.χ. η συνθήκη του Μάαστριχτ, πολλές ρυθμίσεις του ΠΟΕ και η εν γένει αντιμετώπιση της ελληνικής κρίσης κατατείνουν στην ανεμπόδιστη κυριαρχία των πιστωτών με κινδύνους ουσιαστικής υποδούλωσης των χρεωστών. Για ιστορικά προηγούμενα κατά την αρχαιότητα, βλ. τα κείμενα του M. Hudson στο Lande, et al. (eds) (2012).

Θεωρούμε ότι υπό το πρίσμα της ανωτέρω παρουσίασης η θέση των ΜΜΕ δεν είναι και δεν πρέπει να είναι με τις μεγάλες (εθνικές και ιδίως διεθνικές) εταιρίες των νέων προνομίων (όπως π.χ. του δικαιώματος στη νόμιμη φοροδιαφυγή, στο οικολογικό και εργασιακό «ντάμπινγκ» κ.λπ.), αλλά με την υπόλοιπη κοινωνία, που οπωσδήποτε περιλαμβάνει και μεγάλες, αλλά «με την αξία τους» επιχειρήσεις. Αν αφήσουμε τη σύγκρουση να εξελιχθεί σε όρους κάθετης και συνολικής αντιπαράθεσης επιχειρηματιών έναντι εργαζομένων, πατρικών έναντι πληβείων, τόσο στο εσωτερικό της δυτικής κοινωνίας όσο και ευρύτερα, το πιθανότερο αποτέλεσμα είναι η επικράτηση των πατρικών, που θα τη διαδεχθεί μια νέα αυτοκρατορία των προνομίων του χρήματος. Αυτή με τη σειρά της θα διευκολύνει την πολιτισμική μας έκπτωση και είναι πιθανό να υπερβεί το ρωμαϊκό προηγούμενό της. Η ισχυρή συστράτευση των παραγωγικών και φιλοπρόοδων ΜΜΕ, με την ευρύτερη κοινωνία, στον έλεγχο των νεοφιλελεύθερων προνομίων, είναι σε θέση να αποτρέψει αυτές τις εξελίξεις. Προϋπόθεση για όλα αυτά είναι

ότι οι ΜΜΕ δεν θα ολιγωρήσουν επιχειρώντας να κρυφτούν πίσω από τις ξεπερασμένες ρυθμίσεις που γιγάντωσαν τους πολυεθνικούς δεινόσαυρους, αλλά θα ριζοσπαστικοποιηθούν και θα συμπαραταχθούν με την υπόλοιπη κοινωνία για μια νέα παραγωγική άνθηση με κοινωνικό και οικολογικό προσανατολισμό, που θα την καθιστά βιώσιμη σε όρους κοινωνίας και περιβάλλοντος, συμβάλλοντας έτσι και στην απεμπλοκή από το σημερινό τέλμα.¹⁵ Δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να αφήσουμε να εξελιχθεί μια σύγκρουση σε όρους κάθετης και συνολικής αντιπαράθεσης επιχειρηματιών έναντι εργαζομένων, αλλά ούτε αποκλειστικά μεταξύ κοινωνίας και μικρομεσαίων επιχειρηματιών έναντι των μεγάλων. Θα πρέπει η αιχμή του δόρατός μας να στραφεί κατά των «νεοπρονομίων» και των «νεοπρονομιούχων» επιχειρηματιών και όχι απλά έναντι των μεγάλων, καθώς συχνά οι δύο αυτές κατηγορίες δεν ταυτίζονται, αν και βεβαίως επικαλύπτονται σημαντικά.

¹⁵ Είναι πιθανό αρκετοί μικρομεσαίοι επιχειρηματίες να σκέπτονται κάπως διαφορετικά: μπορεί π.χ. να θεωρούν ότι ακόμα και σε μια κοινωνία που οι πολυεθνικοί δεινόσαυροι έχουν προ πολλού επικρατήσει, πάντα θα υπάρχει μια «θεσούλα» και για αυτούς πάνω από την πληβειακή μάζα. Πιθανώς να έχουν έτσι τα πράγματα. Αλλά χρησιμοποιώντας ξανά το ρωμαϊκό παράδειγμα, ας μας επιτραπεί να έχουμε αμφιβολίες. Όταν οι πατρικοί κατανίκησαν τους πληβείους, και όταν πλέον ακόμα και η μνήμη της (όποιας) ρωμαϊκής Δημοκρατίας είχε από καιρό σβηστεί, η αυτοκρατορία εξακολουθούσε βεβαίως να έχει την ανάγκη ανώτερων στελεχών (αυτό που σήμερα θα λέγαμε ανώτερη μεσαία τάξη και σε σημαντικό βαθμό συναπαρτίζεται από ιδιοκτήτες και στελέχη των ΜΜΕ). Οι ούτως αποκαλούμενοι «βουλευτές» αναλάμβαναν κρίσιμους ρόλους ιδίως στην αυτοκρατορική επαρχία. Ήταν όμως κάτι που δεν τους απέφερε ούτε κέρδη, ούτε τιμές, ιδίως καθώς η αυτοκρατορία παρήκμαζε, καθώς συχνά καλούνταν να καλύψουν από τα πλούτη τους μέρος του διοικητικού κ.λπ. κόστους της αυτοκρατορίας τοπικά (Alföldy, 1992), με αποτέλεσμα, αντί να προσέρχονται αυθόρμητα στην κατάληψη αυτών των υψηλών θέσεων, να τις αποφεύγουν συστηματικά. Γενικεύοντας, θεωρούμε ότι είναι καλύτερο να είσαι ακόμα και απλό μέλος μιας προοδευσας και δημοκρατικής κοινωνίας, παρά ανώτερο στέλεχος μιας οπισθοδρομικής καταπιεστικής. Αν είναι έτσι τα πράγματα, καλούμαστε να δράσουμε όσο είναι καιρός.

3/ Τι πρέπει να κάνουν οι ΜΜΕ

Στο τελευταίο και συνοπτικότερο μέρος του κειμένου μας, παραθέτουμε μερικές σκέψεις για το περιεχόμενο του νέου και απαιτητικού ρόλου των ΜΜΕ. Τι πρέπει να κάνουν οι ΜΜΕ, αν θέλουν να κινηθούν στις παραπάνω κατευθύνσεις; Θεωρούμε πως δύο είναι οι αναγκαίες δράσεις: να καταστούν ανταγωνιστικές οικονομικά και να πολιτικοποιηθούν. Και σπεύδουμε να τονίσουμε εξ αρχής ότι καμία από τις δύο δεν επαρκεί από μόνη της, αλλά χρειάζεται να αναληφθούν συνδυασμένα. Ας τις δούμε μια μια, αρχίζοντας από τον οικονομικό ανταγωνισμό.

Είναι βεβαίως ευρέως γνωστά τόσο τα προβλήματα που σε μεγάλο βαθμό θαμπώνουν τις οικονομικές προοπτικές των ΜΜΕ, όσο και οι δυνατές απαντήσεις σε αυτά. Ας τα υπενθυμίσουμε συνοπτικά: α) το πολύ μικρό μέγεθος σε συνδυασμό με την απουσία συνεργασίας δυσχεραίνει την επίτευξη οικονομικών κλίμακας, την επένδυση στο προσωπικό μέσω εκπαίδευσης, την αναβάθμιση της παραγωγής σε έντασης κεφαλαίου όπου απαιτείται, την τεχνολογική εξέλιξη, β) η υστέρηση στην ψηφιοποίησή τους έναντι των μεγαλύτερων εταιρειών έχει σαφή αρνητικά αποτελέσματα σε παραγωγή και εμπορία, γ) η απουσία εξαγωγικού προσανατολισμού με επίσης αρνητικά ανταγωνιστικά αποτελέσματα, λόγω περιορισμένου μεγέθους της αγοράς στην οποία απευθύνεται ο παραγωγός, περιορισμένες οικονομίες κλίμακας, περιορισμένη ανταγωνιστική πίεση και επομένως παραγωγική υστέρηση, δ) η απουσία Έρευνας & Ανάπτυξης και γενικότερα τεχνολογικής αναβάθμισης,

ε) η απουσία επαρκούς χρηματοδότησης, που επηρεάζει τη συνολική αναπτυξιακή πορεία της επιχείρησης, στ) η χαμηλή διοικητική τους ποιότητα, καθώς εν γένει διοικούνται εμπειρικά με κύρια υποστήριξη από την οικογένεια, συχνά αγνοώντας και τα στοιχειώδη πορίσματα της διοικητικής επιστήμης, ζ) η απουσία συστηματικής εκπαίδευσης και αναβάθμισης του προσωπικού τους, με αρνητικά αποτελέσματα σε παραγωγικότητα, καινοτομία κ.λπ., η) η απουσία συνεργασιών, που θα επέτρεπαν την αντιστάθμιση του συνόλου σχεδόν των ανωτέρω προβλημάτων.

Σε κάθε περίπτωση, τα προβλήματα αυτά λειτουργούν ως βάρος, εμποδίζοντας την πρόοδο των ΜΜΕ και την αναπτυξιακή προσπάθεια της χώρας. Φυσικά, αρκετές ΜΜΕ δεν παρουσιάζουν όλα τα ανωτέρω προβλήματα. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι η 4η βιομηχανική επανάσταση αναδεικνύει τη σημασία νέων άυλων πόρων της επιχείρησης, όπως η γνώση και η καινοτομία, καθιστώντας μικρότερης σημασίας από ό,τι στο παρελθόν την επίτευξη οικονομικών κλίμακας και τη χωρική συγκέντρωση δραστηριοτήτων, γεγονός το οποίο ενισχύει τη σημασία των μικρότερων επιχειρήσεων. Στο σημείο αυτό είναι χρήσιμο να προβούμε σε ορισμένες κρίσιμες επισημάνσεις. Η πρώτη αναφέρεται στο ρόλο του κράτους ή στις διάφορες βιομηχανικές και ευρύτερα αναπτυξιακές πολιτικές που θα πρέπει να ακολουθήσει, ώστε να διευκολύνει την άμβλυση της παραπάνω μακράς λίστας προβλημάτων. Είναι, θεωρούμε, σαφές ότι

¹⁶ Χαρακτηριστικά ο ΟΟΣΑ καταγράφει σε πρόσφατη μελέτη πόσο πιο εξαρτημένες είναι οι ΜΜΕ από το ευρύτερο περιβάλλον στο οποίο δραστηριοποιούνται, σε αντίθεση με τις μεγάλες και ιδίως πολυεθνικές εταιρίες, εξού ο σημαντικότερος ρόλος του κράτους και της συνεργασίας στην περίπτωση τους. Βλ. OECD SME and Entrepreneurship Outlook 2019.

¹⁷ Οι απόψεις των συγγραφέων παρατίθενται αναλυτικότερα στα: ΓΓΣΙΕ (2017), Εθνική Αναπτυξιακή Στρατηγική 2021, καθώς επίσης στο Γεωργόπουλος και Λαμπριανίδης (2021), Θέλουμε Ανάπτυξη; και τέλος στο Λαμπριανίδης Α. (2019) Αποτελεσματική επενδυτική πολιτική για μια βιώσιμη και συμπεριληπτική ανάπτυξη

χωρίς μια ενεργή και ολιστική προσέγγιση, οι ΜΜΕ της χώρας, αφημένες στις τωρινές τους δυνατότητες, δεν είναι σε θέση να επιτύχουν την τόσο αναγκαία επανεκκίνηση.¹⁶ Εδώ βεβαίως, δεν υπάρχει η δυνατότητα να παρουσιασθεί από τι θα αποτελείται ο αναγκαίος ολιστικός προγραμματισμός.¹⁷ Αξίζει όμως να τονίσουμε ότι δεν μπορεί να προκύψει ολοκληρωμένος από το κεφάλι του Δία, όπως η Αθηνά, επομένως δεν θα πρέπει να παραδοθεί έτοιμος από κάποια «επιτροπή σοφών» ή/και από την κρατική γραφειοκρατία. Πρέπει, αντίθετα, ως γενική αρχή, να προκύψει μετά από εκτεταμένη διαβούλευση μεταξύ του κράτους και των φορέων οικονομικής δραστηριότητας, με ρητή πρόνοια ανάληψης ρίσκων, που θα οδηγήσει σε αναβάθμιση της θέσης των ΜΜΕ στον διεθνή καταμερισμό των έργων –και φυσικά θα πρέπει να υπάρχει ρητή πρόβλεψη απάμβλυνσης των ανωτέρω προβλημάτων τους.

Η δεύτερη επισήμανσή μας είναι ότι, συμφωνώντας με τις πρόσφατες θεωρητικές αναδιατάξεις που τείνουν να εκτοπίσουν την κυρίαρχη επί 35 και πλέον χρόνια «Συναίνεση της Ουάσιγκτον», πρέπει να υιοθετηθούν και οι μάλλον κλασικές οριζόντιες αναπτυξιακές πολιτικές, αλλά και νέες κάθετες, που η αναζητήσή τους περιλαμβάνει σαφέστερη δυσκολία επινόησης και εφαρμογής τους και απαιτεί έναν υψηλότερης ποιότητας κρατικό (και όχι μόνο) μηχανισμό. Αρχίζουμε από τις προς υλοποίηση οριζόντιες πολιτικές, όπως π.χ. η μείωση της γραφειοκρατίας και της διαφθοράς, η βελτίωση των υποδομών, η καλύτερη προσαρμογή εκπαίδευσης και παραγωγής (όχι μόνο στατικά, αλλά και δυναμικά, επιχειρώντας να ανοίξουμε νέους ορίζοντες στην τεχνολογική πρωτοπορία), η ψηφιοποίηση και η προώθηση της Ε&Α κάτι που βεβαίως απαιτεί συνεργασίες

και αναβάθμιση ερευνητικών κέντρων και ΑΕΙ, η βελτίωση της χρηματοδότησης ιδίως μέσω της ενεργοποίησης και της Αναπτυξιακής Τράπεζας, η αντιμετώπιση της εργασιακής ανασφάλειας. Σε κάθε περίπτωση, απομακρυνόμαστε από τις καθιερωμένες οριζόντιες πολιτικές που μείωναν ασυλλόγιστα τα φορολογικά και ασφαλιστικά βάρη, τις άνευ δεύτερης σκέψης απορρυθμίσεις και ιδιωτικοποιήσεις, επιβάλλοντας ένα πολύ πιο συγκροτημένο και συγκρατημένο σχέδιο, όπου μάλιστα μπορεί κανείς να δει και τις ακριβώς αντίθετες κινήσεις κρατικοποίησης, επαναρρύθμισης, αλλά λαμβάνοντας υπ' όψιν τα μαθήματα από τις αποτυχίες της περιόδου 1945-1980 (π.χ. να μην υπάρξει υπέρμετρη ενίσχυση του συντεχνιακού συνδικαλισμού, να διατηρείται ένας ικανός βαθμός ανταγωνισμού κ.ο.κ.).

Στις ημέρες μας πλέον, για να έρθουμε στην τρίτη επισήμανσή μας, γίνεται σαφές ότι οι ανωτέρω οριζόντιες πολιτικές (καταπολέμηση γραφειοκρατίας, διαφθοράς, βελτίωση εκπαίδευσης κ.λπ.), οσοδήποτε αναγκαίες και αν είναι, πλέον δεν κάνουν τη διαφορά στον ανταγωνιστικό μας κόσμο.¹⁸ Η κατάλληλα στοχευμένη κάθετη επιλογή επιχειρήσεων, κλάδων, τομέων και τεχνολογικών πεδίων δεξιοτήτων, όπου συγκεντρώνουμε την προσοχή μας καθώς αναμένουμε μεγάλες επιδόσεις, καθίσταται πλέον αναγκαίο συμπλήρωμα των οριζόντιων πολιτικών. Φυσικά, η επιλογή των κατάλληλων κάθετων πολιτικών είναι εξαιρετικά κρίσιμη και δύσκολη: απαιτεί κράτος υψηλής ποιότητας με σύγχρονο προγραμματισμό (αντιμετώπιση ευρύτερων κοινωνικών προκλήσεων),¹⁹ αναπτυξιακή πολιτική τύπου «επενδυτικού χαρτοφυλακίου» (όπου γίνεται κατανοητό ότι οι επιλογές περιέχουν υψηλή διακινδύνευση και επομένως αρκετές θα αποτύχουν, αλλά οι επιτυχείς

¹⁸ Ακολουθώντας, αν θέλετε, τη συμπεριεπιληθή θέση περί των υπερκερδών των καινοτομικών εταιριών, μπορούμε να γενικεύσουμε αντιστοίχως και για τα κράτη. Υπό την έννοια αυτή, η υιοθέτηση της Συναίνεσης της Ουάσιγκτον στα τέλη του 1980 μπορεί να αποτελούσε ένα ανταγωνιστικό πλεονέκτημα για το κράτος που την επιδίωκε (the first mover advantage), αλλά κατά την προηγηθείσα και την τρέχουσα δεκαετία δεν παρέχει προοπτικές επερχής πλέον.

¹⁹ Γεωργόπουλος και Λαμπριανίδης, ό.π. Kattel & Mazzucato (2018).

θα αποζημιώσουν και για τις αποτυχίες), συνεργασία με τους κοινωνικούς εταίρους στην επισήμανση των κάθετων ευκαιριών (κάτι που προϋποθέτει σημαντική αναβάθμιση και του τρόπου λειτουργίας τους: απομάκρυνση από αποκλειστικά στενές συνδικαλιστικές διεκδικήσεις, υψηλότερο επιστημονικό προφίλ κ.λπ.). Στα κάθετα μέτρα δεν οδηγούν μόνο οι ανάγκες για αυξημένη ανάπτυξη και κέρδη. Εξίσου σαφής είναι και η ώθηση που παρέχει η γενικότερη ανάγκη αντιμετώπισης της περιβαλλοντικής υποβάθμισης και των λοιπών ευρύτερων κοινωνικών προκλήσεων.

Ολοκληρώνουμε εδώ, καθώς βεβαίως η επισήμανση των αναγκαίων προγραμματικών κινήσεων σε όλο το διορθωτικό τους εύρος είναι εκτός των ορίων του παρόντος κειμένου. Προς το παρόν, θεωρούμε επαρκές να αναδείξουμε τον αναγκαίο ρόλο του προγραμματισμού και μιας αναβαθμισμένης δημόσιας διοίκησης ικανής να τον σχεδιάσει, να τον υλοποιήσει και να τον αναθεωρεί κατά διαστήματα. Αλλά όσο και αν είναι αναγκαίος ο ρόλος του κράτους στην παροχή προστασίας και καθοδήγησης, άλλο τόσο πρέπει να είναι σαφές ότι δεν μπορεί και δεν πρέπει να παράσχει ούτε μόνιμη και απροϋπόθετη προστασία (κάτι που δυστυχώς κατά το παρελθόν επιχειρήθηκε, με τραγικά

αποτελέσματα) αλλά ούτε και να καθοδηγήσει αφ' υψηλού και χωρίς τη συμμετοχή των κοινωνικών εταίρων την ανάπτυξη, κάτι που βεβαίως προϋποθέτει και τη δική τους ποιοτικά και ποσοτικά αναβαθμισμένη συμμετοχή.

Επανερχόμαστε στο ερώτημα που θέσαμε προηγουμένως: τι πρέπει να κάνουν οι ΜΜΕ στη σημερινή συγκυρία; Όπως προαναφέραμε δύο είναι οι αναγκαίες κατηγορίες δράσεων. Η πρώτη, που ήδη εξετάσαμε, είναι να καταστούν πιο ανταγωνιστικές οικονομικά. Η δεύτερη, και αυτό ίσως ξενίσει, είναι ότι οι ΜΜΕ και ιδίως οι συλλογικές τους εκπροσωπήσεις θα πρέπει να «πολιτικοποιηθούν». Θεωρούμε μάλιστα ότι σε μεγάλο βαθμό, αν αυτό δεν συμβεί, η όποια βελτίωση της οικονομικής τους ανταγωνιστικότητας, αναγκαία βεβαίως καθ' εαυτήν, δεν θα έχει σπουδαία αποτελέσματα. Φυσικά, μιλώντας για πολιτικοποίηση δεν εννοούμε κομματικοποίηση και ευνοιοκρατία, από τις οποίες άλλωστε έχουμε πολύ υποφέρει. Αυτό που εδώ αναζητούμε είναι μια «πολιτικοποίηση» ως εκπροσώπηση και προώθηση τεκμηριωμένων επιστημονικά αιτημάτων στο πλαίσιο του θεσμικού τους ρόλου (policy advocacy), που θα απαιτήσει για τις ΜΜΕ, αλλά και μέσω αυτών για τα μέλη των Οργανώσεων / Επιμελητηρίων τους,

Μόνο μέσω της «πολιτικοποίησης» μπορεί να αντιμετωπισθούν τα προβλήματα που προκαλούν τα «νεοπρονόμια» του φορολογικού, οικολογικού, εργασιακού, χρηματοδοτικού «ντάμπινγκ».

δηλαδή το σύνολο σχεδόν των πολιτών, την «επιπεδοποίηση του γηπέδου» (level playing field), για να μεταφέρουμε αδόκιμα το διεθνή όρο, ώστε το γήπεδο του ανταγωνισμού να πάψει να έχει κλίση υπέρ του τρίπτυχου: μεγάλη επιχείρηση, πολυεθνική, παγκόσμια αλυσίδα αξίας. Μόνο μέσω της «πολιτικοποίησης» μπορεί να αντιμετωπισθούν τα προβλήματα που προκαλούν τα «νεοπρονόμια» του φορολογικού, οικολογικού, εργασιακού, χρηματοδοτικού κ.λπ. «ντάμπινγκ» που επισημάναμε παραπάνω. Σε οποιαδήποτε άλλη περίπτωση, οι μεγάλες επιχειρήσεις θα συνεχίσουν να προωθούν μια εν πολλοίς άδικη ολιγαρχική κατάσταση, που μόνο κακό θα επιφέρει στον πλανήτη και σε τελική ανάλυση στις ίδιες, σπρωγμένες από τον εγγενή ανταγωνισμό τους.

Δεν αναφερόμαστε μόνο στα κρίσιμα ανωτέρω διεθνή προβλήματα σε παγκόσμιο επίπεδο. Τα ίδια προβλήματα ανακύπτουν και σε επίπεδο ΕΕ, όπως π.χ. το δημογραφικό «ντάμπινγκ», καθώς και το αντίστοιχο της διαρροής εγκεφάλων (brain drain) και όχι κυκλοφορίας των εγκεφάλων (brain circulation, όπως αδόκιμα για λόγους συγκάλυψης επιχειρείται να ονομασθεί), το «ντάμπινγκ» που τα καλπάζοντα και γιγαντιαία δημόσια και ιδιωτικά χρέη προκαλούν, η διευρυνόμενη απόκλιση μεταξύ ευρωπαϊκού

κέντρου και περιφέρειας κ.λπ. Και βεβαίως, χωρίς αντιμετώπιση και των ευρωπαϊκών προβλημάτων, τι μέλλον μπορεί να έχουν οι ελληνικές ΜΜΕ, σε μια φθίνουσα ευρωπαϊκή περιφέρεια, σε μια υποβαθμιζόμενη στο διεθνή ανταγωνισμό ΕΕ και λόγω της ανεπαρκούς αντιμετώπισης της διαδικασίας συνοχής της;

Όλα τα παραπάνω επιδέχονται πρωτίστως πολιτική αντιμετώπιση: δεν ωφελεί να επιδιορθώνουμε μια μικρή τρύπα σε μια άκρη του φράγματος, αν η βασική του δομή πάσχει, αλλά φυσικά και η μικρή τρύπα αν αφεθεί μόνη της, τελικά μπορεί να απειλήσει τη βασική δομή. Το 2020 οι ΜΜΕ στην ΕΕ-27 συνιστούσαν το 99,8% των επιχειρήσεων, το 65% της απασχόλησης και το 53% της προστιθέμενης αξίας. Αντίστοιχα τεράστια είναι τα μεγέθη και σε παγκόσμιο επίπεδο και αυτό σημαίνει πως οι ΜΜΕ διαθέτουν συλλογικά κολοσσιαία δύναμη επιρροής επί των ευρωπαϊκών και πλανητικών αποφάσεων. Αλλού βεβαίως αντιπαρατίθενται οι μεν στις δε και δεν μπορεί να αναμένεται ενιαία στάση. Αλλά στα πολιτικά ζητήματα που στοιχειωδώς αναδείξαμε ανωτέρω είναι πιθανή η προσέγγιση σε ορισμένες βασικές γραμμές, αν όχι του συνόλου των ΜΜΕ, έστω σημαντικών μερίδων τους. Συλλογικά και στη σωστή κατεύθυνση, οι ΜΜΕ είναι δυνατό να συμβάλουν

αποφασιστικά στα μεγάλα οικολογικά, κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα του παρόντος. Τις καλούμε, επομένως, να κινηθούν κατάλληλα, μιας και η δραστηριοποίηση ιδίως των συλλογικών τους οργάνων μπορεί να παίξει καταλυτικό ρόλο για την τύχη του κόσμου μα και βεβαίως για τη δική τους προοπτική.

Ας μας επιτραπεί μια καταληκτική παρατήρηση: Αν όντως αναπτυχθεί η προαναφερθείσα πολιτική δράση και αν υπάρξουν θετικά αποτελέσματα, όπως ίσως διαφαίνεται εφόσον ενισχυθούν, διεθνοποιηθούν και ριζοσπαστικοποιηθούν ορισμένες ενέργειες της παρούσας αμερικανικής κυβέρνησης, τούτο θα σημαίνει μια επικράτηση των ΜΜΕ έναντι των μεγάλων και συχνά διεθνών ανταγωνιστών τους; Ή ακόμα καλύτερα, μια νέα, από καιρό αναμενόμενη εξισορρόπηση μεταξύ τους, σε μια νέα επαναφορά του εκκρεμούς υπέρ τους αυτή τη φορά; Η δική μας διαίσθηση, είναι ότι αν δεν επιδιωχθεί παράλληλα και αποφασιστικά και η πρώτη κατηγορία δράσεων (η οικονομική ανταγωνιστική ισχυροποίησή

τους), η οποιαδήποτε πολιτική δράση θα αποδειχθεί ατελέσφορη και ενδεχομένως, με μια νέα κίνηση του εκκρεμούς, θα οδηγήσει σε μια πρόσθετη ανεμπόδιστη εξάπλωση των μεγάλων επιχειρήσεων, δικαιωμένων αυτή τη φορά και από την ανυπαρξία αποτελεσμάτων της δράσης περιορισμού των προνομίων τους και επομένως αδίστακτων πλέον στην επιδίωξή τους να επικρατήσουν με κάθε πρόσφορο μέσο. Αυτή η ιστορική περίοδος, αν της επιτρέψουμε την εμφάνιση, θα αποβεί μοιραία για τις ελευθερίες και τη δημοκρατία μας. Καθίσταται επομένως σαφής και σπουδαία η δυνητική συμβολή των ΜΜΕ τόσο παραγωγικά όσο και πολιτικά, αν καταφέρουν βεβαίως ιδίως μέσω των συλλογικών τους εκπροσωπήσεων να σταθούν στο ύψος των περιστάσεων. Πρέπει όμως να αντιλαμβάνονται τη δράση τους συλλογικά και πολυεπίπεδα, οικονομικά και πολιτικοκοινωνικά, όπως επιχειρήσαμε να αναδείξουμε με το παρόν και όχι απλά μεμονωμένα και μικροοικονομικά, καθώς έτσι θα οδηγηθούν σύντομα σε νέα αδιέξοδα, συμπαρασύροντας και την κοινωνία μαζί τους.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- ΓΓΣΙΕ (2017) "Εθνική Αναπτυξιακή Στρατηγική 2021", Γενική Γραμματεία Ιδιωτικών Επενδύσεων, Υπ. Οικονομίας & Ανάπτυξης. Διαθέσιμο στο: https://www.researchgate.net/publication/341434226_ETHNIKE_ANAPTYXIAKE_STRATEGIKE_2021
- Γεωργόπουλος Δ. & Λαμπριανίδης Λ. (2021) *Θέλουμε Ανάπτυξη*. Εκδ. Ποταμός.
- Λαμπριανίδης Λ. (2019) "Αποτελεσματική επενδυτική πολιτική για μια βιώσιμη και συμπεριληπτική ανάπτυξη", ENA Institute, 20.05.19.
- Alföldy G. (1992) *Ιστορία της Ρωμαϊκής Κοινωνίας*. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, σ. 230.
- Berle A. & Means G. (1967/1932) *The Modern Corporation and Private Property*. New York: Harcourt, Brace and World.
- Boushey H. (2019) *Unbound, How Inequality Constricts Our Economy And What We Can Do About It*. Harvard University Press.
- Drucker P. (1942) *The Future of Industrial Man*. The John Day Company.
- Galbraith J. K. (1967) *The New Industrial State*. Boston: Houghton Mifflin.
- Gereffi G., Humphrey J. & Sturgeon T. (2005) "The governance of global value chains", *Review of International Political Economy* 12 (1), pp. 78–104.
- Guerin D. (1936/1983) *Fascism and Big Business*. Pathfinder Press.
- Hilferding R. (1910) *Financial Capital*.
- Kattel R. & Mazzucato M. (2018) "Mission-oriented innovation policy and dynamic capabilities in the public sector", *Industrial and Corporate Change*, 27(5), pp. 787–801.
- Landes D., Mokyr J. & Baumol W. (eds) (2012) *The Invention of Enterprise: Entrepreneurship from Ancient Mesopotamia to Modern Times*. Princeton University Press.
- Neumann F. (1942/2018) *Βεεμώθ, η Δομή και η Πρακτική του Εθνικοσοσιαλισμού*. Εκδ. Νησίδες.
- OECD (2018) Multinational enterprises and global value chains: New Insights on the tradeinvestment nexus, OECD Science, Technology and Industry Working Papers 2018/05. Διαθέσιμο στο: <https://tinyurl.com/9w8uxrch>, p. 31.
- OECD (2018) "Multinational enterprises in the global economy". Διαθέσιμο στο: <https://tinyurl.com/e8y8ffy6>
- OECD (2019) "SME and Entrepreneurship Outlook 2019". Διαθέσιμο στο: <https://www.oecd.org/industry/oecd-sme-and-entrepreneurship-outlook-2019-34907e9c-en.htm>
- Pirrene H. (1914) "The Stages in the Social History of Capitalism", *The American Historical Review*, 19: 494, April 1914.
- Polanyi K. (1944) *The Great Transformation*.
- Propublica, "The Secret IRS Files: Trove of Never-Before-Seen Records Reveal How the Wealthiest Avoid Income Tax". Διαθέσιμο στο: <https://www.propublica.org/article/the-secret-irs-files-trove-of-never-before-seen-records-reveal-how-the-wealthiest-avoid-income-tax>
- Rizzi B. (1985/1939) *La Bureaucratization du Monde*. Tavistock.
- Schumpeter J. (1942) *Capitalism, Socialism and Democracy*. Harper and Brothers.
- Sieyes E. (2016/1789) *Τι Είναι η Τρίτη Τάξη*. Εκδ. Παπαζήσης
- Smith A. (1776) *The Wealth of Nations*.
- UNCTAD (2021) "World Investment Report 2021: Investing in Sustainable Recovery". New York and Geneva: United Nations.

Σταμάτης Βαρδαρός

Επιστημονικός συνεργάτης ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Φροντίδα υγείας στην πανδημία

Λέξεις κλειδιά

υγειονομική κρίση	πολύπλευρες συνέπειες	δημόσια συστήματα υγείας
ακάλυπτες υγειονομικές ανάγκες	πανδημία ανισοτήτων	εμβολιασμός
ΠΦΥ (Πρωτοβάθμια Φροντίδα Υγείας)	άρση πατέντας	

Περίληψη

Από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο είχε να βιώσει ο πλανήτης αντίστοιχου μεγέθους μεταβολές με αυτές που προκάλεσε ο Covid-19, όπως απώλειες ανθρώπων, οικονομική καταστροφή, περιορισμός δικαιωμάτων, προσαρμογές στη λειτουργία της κοινωνικής ζωής αλλά και του πολιτικού συστήματος στον κόσμο, στην Ευρώπη και στην Ελλάδα. Κρίσιμο ρόλο στη διαχείριση της πανδημίας έχουν διαδραματίσει τα δημόσια συστήματα υγείας. Η μονοθεματική τους λειτουργία ωστόσο (χαρακτηριστικό παράδειγμα το ΕΣΥ) διογκώνει τις ακάλυπτες υγειονομικές ανάγκες. Η «ελλειμματική» φροντίδα της τακτικής νοσηρότητας επηρεάζει περισσότερο τους πιο ευάλωτους βιολογικά, ηλικιακά και οικονομικά, καθιστώντας επιτακτική την πολυπαραγοντική διαχείριση του ιού, με αιχμή την πρόοδο του εμβολιασμού και την ενίσχυση των δημόσιων συστημάτων υγείας.

Η εκδήλωση του νέου κορωνοϊού SARS-CoV-2, που ξεκίνησε από την πόλη Ουχάν της Κίνας, επεκτάθηκε γρήγορα σε πολλές χώρες του κόσμου, προσβάλλοντας εκατομμύρια ανθρώπους παγκοσμίως. Τον Μάρτιο του 2020, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (ΠΟΥ) ανακήρυξε σε πανδημία τη λοίμωξη CoVid-19 που προκαλεί ο SARS-CoV-2. Αυτή η πρωτοφανούς μεγέθους υγειονομική κρίση κλόνησε τα συστήματα υγείας διεθνώς, εγείροντας σημαντικούς προβληματισμούς για την αποτελεσματική διαχείρισή της στο υγειονομικό αλλά και στο οικονομικό πεδίο.

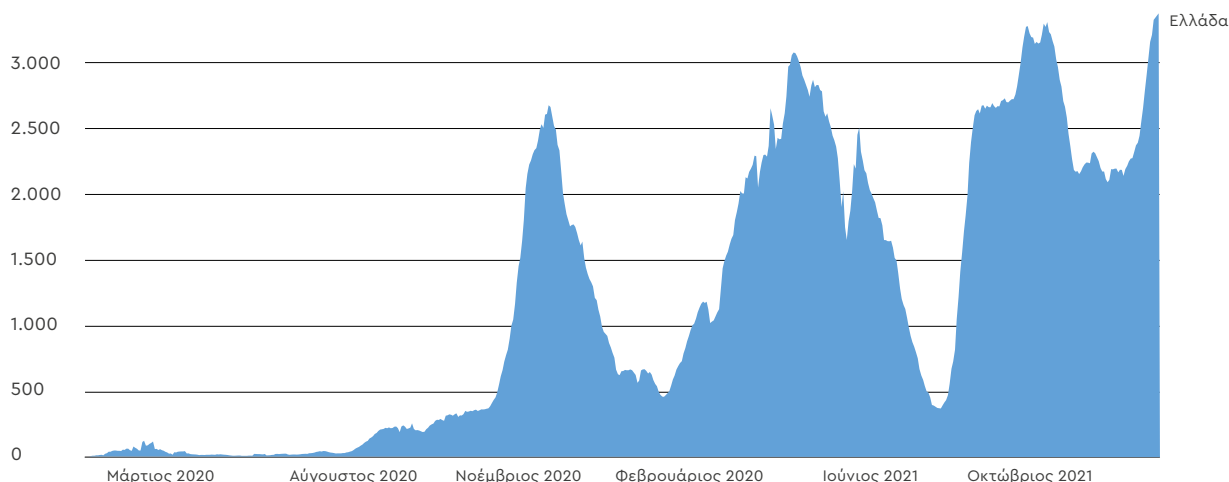
Μέχρι σήμερα στη χώρα έχουν νοσήσει περισσότεροι από 675.000 άνθρωποι (όσοι δηλαδή έχουν δηλωθεί επίσημα στον ΕΟΔΥ, με τελευταία ενημέρωση στις 9/10/21) και έχουν χάσει τη ζωή τους περισσότεροι από 15.000 συμπολίτες μας, ενώ οι θάνατοι ανά 1.000.000 κατοίκους κατατάσσουν την Ελλάδα στην 5η θέση στην ευρωπαϊκή ήπειρο (ECDC). Ωστόσο, το μεγαλύτερο οικονομικό πρόβλημα δεν είναι το κόστος νοσηλείας ή αντιμετώπισης των κρουσμάτων, αλλά κυρίως οι επιπτώσεις στην οικονομία, καθώς οι διαθέσιμοι πόροι της χώρας, -τεχνολογικοί και ανθρώπινοι- δεν αξιοποιούνται πλήρως. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη μείωση της παραγωγής και υπηρεσιών, προκαλώντας μία ιδιαίτερα αρνητική επίπτωση στο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν

της χώρας, καθώς από περίπου 183,143 δισ. € το 2019 μειώθηκε στα 165,830 δισ. € το 2020, σημειώνοντας πτώση 9,59% μέσα σε ένα έτος, που αποτελεί τη δεύτερη μεγαλύτερη μείωση στην ΕΕ μετά την Ισπανία.

Τελευταία φορά που ο ανεπτυγμένος κόσμος δέχθηκε αντίστοιχης έντασης και εύρους πλήγμα στην κοινωνική και οικονομική ζωή ήταν ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος. Απώλειες ανθρώπων, οικονομική καταστροφή, περιορισμός δικαιωμάτων, προσαρμογές στη λειτουργία της κοινωνικής ζωής αλλά και του πολιτικού συστήματος είναι χαρακτηριστικά πεδία έντονων μεταβολών.

Στην ελληνική πραγματικότητα, η θετική καταγραφή του λεγόμενου πρώτου κύματος της πανδημίας, την άνοιξη του 2020, έδωσε τη θέση της σε δύο επόμενα κύματα όπου σημειώθηκαν αρνητικές επιδόσεις αναφορικά με τη διασπορά του ιού και τις απώλειες σε ανθρώπινη ζωή. Στο σχετικό γράφημα (Γράφημα 1), αποτυπώνονται ευδιάκριτα τα 4 πανδημικά κύματα που χτύπησαν τη χώρα. Το πρώτο, τον Μάρτιο του 2020, ήταν ιδιαίτερα ήπιο, το δεύτερο ιδιαίτερα σφοδρό το φθινόπωρο του 2020, το τρίτο εξίσου σφοδρό στις αρχές του 2021 και το τέταρτο είναι σε εξέλιξη από τα μέσα του καλοκαιριού του 2021.

Γράφημα 1: Νέα κρούσματα Covid-19 σε ημερήσια βάση

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων από ECDC και John Hopkins University Covid-19 Dat.

Η σημαντική «παρακαταθήκη» από την πανδημία είναι η αναγνώριση της αξίας των Δημόσιων Συστημάτων Υγείας. Δημόσια Συστήματα Υγείας που στην Ελλάδα, αλλά και αλλού, επωμίστηκαν τη βασική ευθύνη διαχείρισης της πανδημίας, καθώς το κόστος διαχείρισής της ήταν δυσανάλογο σε σχέση με τα περιθώρια κέρδους που διέβλεπε ο ιδιωτικός τομέας σε αυτήν. Ειδικότερα, σημαντικό και εν τέλει αποτρεπτικό αποδείχθηκε το κόστος προσαρμογής των συστημάτων ή των μεμονωμένων δομών υγείας στην κατεύθυνση διαχείρισης της πανδημίας. Αυτή η απροθυμία αποτέλεσε το δεύτερο σημείο κρατικής παρέμβασης αναφορικά με τη νόσο CoViD-19, πέρα από τα επιβαλλόμενα κάθε φορά περιοριστικά μέτρα διασποράς του ιού, και αφορά τον βαθμό κατευθυνόμενης από το κράτος εμπλοκής του ιδιωτικού τομέα στη διαχείριση CoViD περιστατικών. Ο βαθμός μάλιστα συστράτευσης ή και επιστράτευσης του ιδιωτικού τομέα στη φροντίδα υγείας, καθώς και οι όροι εμπλοκής του συμβάλλουν σημαντικά στην αποφυγή ή έστω άμβλυση δύο πολύ σημαντικών παράπλευρων συνεπειών της πανδημίας: α) ακάλυπτες (τακτικές) υγειονομικές ανάγκες και β) δυσβάσταχτα οικονομικά εμπόδια στη φροντίδα υγείας. Σε πολλές χώρες, όπως π.χ.

στη Γαλλία, η εμπλοκή αυτή είχε περισσότερο υποχρεωτικό χαρακτήρα προς όφελος του δημόσιου συμφέροντος. Στην ελληνική περίπτωση η εμπλοκή του ιδιωτικού τομέα περιορίστηκε επί της ουσίας στη διαχείριση της λοιπής νοσηρότητας, με σημαντική μάλιστα αύξηση των χρόνων αναμονής, αλλά και της οικονομικής επιβάρυνσης των ασθενών για το σύνολο σχεδόν των παρεχόμενων υπηρεσιών.

Αυτό συμβαίνει ιδίως σε μια χώρα όπως η Ελλάδα, που, παρά τις επιμέρους παρεμβάσεις στην κατεύθυνση της καθολικής κάλυψης των πολιτών, όπως η κάλυψη των ανασφάλιστων με τον Ν. 4368/2016, εξακολουθεί να διατηρεί ένα από τα μεγαλύτερα ποσοστά ιδιωτικών δαπανών υγείας στον κόσμο, ήτοι το 40% των συνολικών δαπανών υγείας (OECD 2020). Μάλιστα, τουλάχιστον το 35% των δαπανών υγείας αποτελούν out of pocket πληρωμές, πληρώνονται δηλαδή απευθείας από τους λήπτες υπηρεσιών υγείας. Κι αυτό σε ένα σύστημα υγείας στο οποίο το σύνολο του πληθυσμού έχει δωρεάν πρόσβαση στις δημόσιες υπηρεσίες υγείας ή για την ακρίβεια είχε μέχρι την εμφάνιση της νόσου CoViD-19.

Αυτή ακριβώς η επικέντρωση του ΕΣΥ στην πανδημία έχει οδηγήσει σε ραγδαία αύξηση των ακάλυπτων υγειονομικών αναγκών. Εξέλιξη που αποτυπώνεται χαρακτηριστικά ήδη στα στοιχεία του πρώτου δεκαμήνου του 2020 (σημ. στο διάστημα των πρώτων 8 μηνών της πανδημίας), όταν και πραγματοποιήθηκαν 3,9 εκατομμύρια λιγότερες επισκέψεις στα επείγοντα, τακτικά και απογευματινά ιατρεία των νοσοκομείων, 2,3 εκατομμύρια λιγότερες επισκέψεις στις δομές πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας, 108.000 λιγότερες χειρουργικές επεμβάσεις και 253.000 λιγότερες νοσηλείες σε σύγκριση με την προ πανδημίας περίοδο (Kondilis & Benos, 2021).

Αυτή η τάση είχε σοβαρές παρενέργειες στη δημόσια υγεία, με εμφανές αποτύπωμα στην καταγραφή της πλεονάζουσας θνησιμότητας (excess mortality), των επιπλέον δηλαδή

θανάτων πέραν της τακτικής καταγραφής απωλειών εντός ενός χρονικού διαστήματος. Το 2020 καταγράφηκαν 10.507 απώλειες περισσότερες σε σχέση με το 2019, με τις 4.838 εξ αυτών να σχετίζονται με τη νόσο CoViD-19.

Η εδώ και ενάμιση χρόνο μονοθεματική λειτουργία του Εθνικού Συστήματος Υγείας και η μετατροπή του σε σύστημα υγείας μίας νόσου είναι μια ιδιαίτερα επισφαλής και προβληματική εξέλιξη, τόσο για την υγεία όσο και για το εισόδημα. Το κρίσιμο σημείο, λοιπόν, παραμένει η δυνατότητα ενίσχυσης των δημόσιων συστημάτων υγείας, καθώς και οι όροι και το εύρος εμπλοκής του ιδιωτικού τομέα στην υγειονομική φροντίδα. Αυτή η διαδικασία προσαρμογής των συστημάτων υγείας στις νέες συνθήκες είναι ακόμη σε εξέλιξη.

^{2/} Πανδημία ανισότητας

Τα συστήματα υγείας συνεχίζουν να προσαρμόζονται για να αντιμετωπίσουν την πανδημία της νόσου CoViD-19, με ιδιαίτερη έμφαση στην ενίσχυση της επιχειρησιακής ικανότητας των νοσοκομείων, τάση από την οποία δεν απέκλινε η ελληνική προσέγγιση, με αμφισβητούμενο ωστόσο βαθμό επάρκειας. Η πανδημία όμως επηρεάζει βαθιά την υγεία πολλών ανθρώπων που δεν έχουν μολυνθεί από τον ιό. Τα άτομα που ζουν με χρόνιες παθήσεις δεν είναι μόνο πολύ ευάλωτα σε επιπλοκές και θάνατο από τη νόσο CoViD-19, αλλά αντιμετωπίζουν ασυνέχειες και αδυναμίες στη συνήθη φροντίδα τους.

Τα άτομα με χρόνιες παθήσεις αντιμετωπίζουν μια «διπλή απειλή»: είναι πιο ευάλωτα σε επιπλοκές και θάνατο από τη νόσο CoViD-19 και παράλληλα υπάρχουν έμμεσες επιπτώσεις στην υγεία από διαταραχές στην ουσιαστική περίθαλψη. Οι αναφορές στον ΠΟΥ και τον Ο.Ο.Σ.Α. συμφωνούν ότι οι ογκολογικές εξετάσεις, τα ραντεβού για χημειοθεραπείες και ο αριθμός των επισκέψεων για περιπατητικούς ασθενείς έχουν μειωθεί διεθνώς (OECD 2021). Το αμερικανικό CDC (Κέντρο

Ελέγχου Λοιμώξεων) έχει επισημάνει ήδη από το 2020 ότι ασθενείς με καρκίνο, χρόνια νεφρική νόσο, χρόνια αποφρακτική πνευμονοπάθεια (ΧΑΠ), καρδιακές παθήσεις όπως η στεφανιαία νόσος, κατάσταση ανοσοκαταστολής (εξασθενημένο ανοσοποιητικό σύστημα) από μεταμόσχευση οργάνων, διαβήτη τύπου 2, δρεπανοκυτταρική νόσο ή/και παχυσαρκία έχουν μεγαλύτερη πιθανότητα να παρουσιάσουν σοβαρά συμπτώματα, να νοσηλευθούν ή ακόμη και να χρειαστούν Μονάδα Εντατικής Θεραπείας (CDC, 2020).

Εκτός όμως από την παράμετρο της βιολογικής ευαλωτότητας, η νόσος CoViD-19 ως μία κρίση δημόσιας υγείας συναρτάται άμεσα από τους λεγόμενους κοινωνικούς προσδιοριστές της υγείας. Έτσι λοιπόν, τα άτομα με χρόνιες παθήσεις που ζουν σε χειρότερες κοινωνικές-οικονομικές συνθήκες είναι πιο πιθανό όχι μόνο να εκτεθούν στον ιό, αλλά και να νοσήσουν βαρύτερα.

Αρκετές χώρες έχουν αναφέρει σημαντικές διαφορές ως προ τη διασπορά του ιού και τη νόσηση συγκεκριμένων κοινωνικοοικονομικών

ομάδων και μειονοτήτων. Αυτές οι ομάδες αντιμετωπίζουν συσσωρευμένους παράγοντες κινδύνου. Άτομα χαμηλότερου μορφωτικού επιπέδου (ή) μειονοτικής προέλευσης είναι συχνά σε χειρότερη κατάσταση, έχουν μεγαλύτερη έκθεση σε παράγοντες κινδύνου και πιο περιορισμένη πρόσβαση στο σύστημα υγείας (OECD 2019). Ούτως ή άλλως, η μέση ηλικία εμφάνισης χρόνιων καταστάσεων προσδιορίζεται σε 10–15 χρόνια νωρίτερα στους πληθυσμούς με χαμηλότερο εισόδημα σε σύγκριση με τους πληθυσμούς υψηλότερου εισοδήματος (Guthrie et al., 2012). Αυτή η κατάσταση οδηγεί σε αυξημένη πιθανότητα επιπολασμού πολλαπλών χρόνιων παθήσεων σε αυτούς τους πληθυσμούς.

Η πανδημία CoViD-19 έχει επίσης μεγάλες οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις σε άτομα που κατατάσσονται στις ευπαθείς κοινωνικές ομάδες. Η αυξημένη ανεργία, η απώλεια εισοδήματος, οι μειωμένες ώρες εργασίας και η απομόνωση επηρεάζουν δυσανάλογα τις κοινωνικά και οικονομικά μειονεκτούσες ομάδες, επιδεινώνοντας τις υφιστάμενες ανισότητες στην υγεία (Power et al., 2020, Bambra et al., 2020).

Επιπλέον, δομικοί παράγοντες εμποδίζουν τις φτωχότερες και μειονοτικές κοινότητες να εφαρμόσουν αποδοτικά μέτρα κοινωνικής αποστασιοποίησης ή άλλα προστατευτικά μέτρα υγιεινής. Οι πυκνοκατοικημένες κοινότητες με μη σταθερή στέγαση και με περιορισμένη πρόσβαση σε νερό ή αντισηπτικά είναι πολύ πιθανό να καταστήσουν αναποτελεσματικά τα μέτρα περιορισμού της διασποράς του ιού και άλλα μέτρα πολιτικής (The Lancet, 2020). Επιπλέον, οι διακρίσεις και η φτώχεια αυξάνουν τον κίνδυνο οι κοινωνικά μειονεκτούσες ομάδες να μην έχουν θέσεις εργασίας που να μπορούν να ασκήσουν υπό καθεστώς τηλεργασίας, με αποτέλεσμα να αυξάνεται και η έκθεσή τους στον ιό.

Πιο συγκεκριμένα, στη Μεγάλη Βρετανία, η ανάλυση του Office for National Statistics (ONS)

αποκάλυψε ότι οι θάνατοι που σχετίζονται με τη νόσο CoViD-19 στις περιοχές με χαμηλότερο εισόδημα στην Αγγλία είναι υπερδιπλάσιοι από εκείνους στις περιοχές με το υψηλότερο εισόδημα (Office for National Statistics, 2020). Στις ΗΠΑ, οι θάνατοι λόγω CoViD-19 είναι δυσανάλογα υψηλοί μεταξύ των Αφροαμερικανών, των λατινογενών κοινοτήτων και άλλων εθνοτικών κοινοτήτων σε σύγκριση με τον συνολικό πληθυσμό (Dorn, Cooney & Sabin, 2020). Στη Βαρκελώνη, οι άνθρωποι σε φτωχότερες γειτονιές έχουν έξι ή επτά φορές περισσότερες πιθανότητες να προσβληθούν από τον ιό από εκείνους σε πλούσιες περιοχές (Mogi, Kato and Annaka, 2020). Στη Γαλλία, παράλληλα με τις ανισότητες ως προς το εισόδημα, οι μετανάστες επηρεάστηκαν επίσης δυσανάλογα: τα ποσοστά συνολικής θνησιμότητας (από όλες τις αιτίες) για μετανάστες αυξήθηκαν κατά 48% τον Μάρτιο-Απρίλιο του 2020 σε σύγκριση με ένα χρόνο νωρίτερα, ποσοστιαία μεταβολή πολύ υψηλότερη από την αύξηση 22% που παρατηρήθηκε για άτομα που γεννήθηκαν στη Γαλλία (Paron & Robert-Bobée, 2020). Παρόμοια ευρήματα παρατηρήθηκαν στη Σουηδία: οι άνδρες με χαμηλό εισόδημα είχαν 75% υψηλότερο κίνδυνο να πεθάνουν από τη νόσο CoViD-19 σε σχέση με τους άνδρες με το υψηλότερο εισόδημα. Επιπλέον, οι μετανάστες από χώρες χαμηλού και μεσαίου εισοδήματος είχαν διπλάσιο κίνδυνο βαριάς νόσησης και θανάτου σε σύγκριση με άτομα που γεννήθηκαν στη Σουηδία (Drefahl et al., 2020).

Στην ελληνική περίπτωση η υγειονομική κρίση έχει επηρεάσει περισσότερο τους πιο ευάλωτους βιολογικά και οικονομικά. Ηλικιωμένοι, χρόνια πάσχοντες, φιλοξενούμενοι σε προνοιακές δομές, πληθυσμοί που διαβιούν σε χώρους συλλογικής κατοικίας ή δεν έχουν σταθερή στέγη (προσφυγικοί πληθυσμοί, Ρομά), εργαζόμενοι σε μαζικούς χώρους εργασίας, είναι οι περισσότερο εκτεθειμένοι στον ιό.

^{3/} Το εμβόλιο ως εργαλείο συλλογικής διαχείρισης

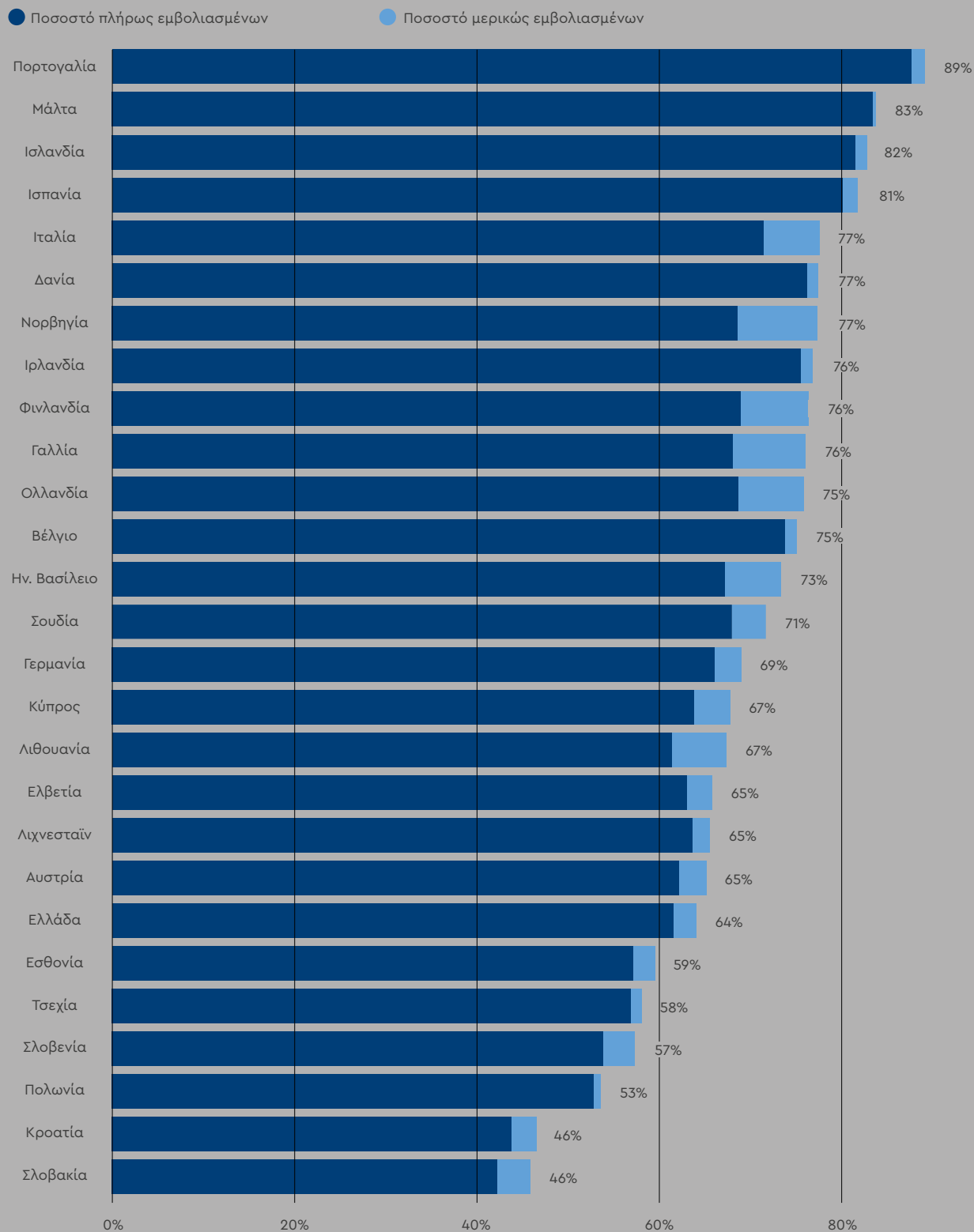
Ιστορικά, οι υγειονομικές κρίσεις, οι κρίσεις δημόσιας υγείας, αντιμετωπίζονται με «εργαλεία» συλλογικής διαχείρισης. Έχουν αποτελέσει άλλωστε την αφετηρία για ανάπτυξη μηχανισμών δημόσιας υγείας και δημόσιων συστημάτων υγείας στις πιο ανεπτυγμένες και φιλελεύθερες οικονομίες του πλανήτη. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμη και στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, που χαρακτηρίζονται από τα ιδιωτικοοικονομικά χαρακτηριστικά των υπηρεσιών υγείας, ο μηχανισμός δημόσιας υγείας, και όχι το σύστημα δημόσιας περίθαλψης, με αιχμή το CDC (Center for Disease Control), είναι πανίσχυρος. Ο όρος δημόσια υγεία αναφέρεται στην επιστήμη και στην τέχνη για την πρόληψη των ασθενειών, την επιμήκυνση τη ζωής και την προαγωγή της σωματικής υγείας και της αποδοτικότητας του ανθρώπου μέσω οργανωμένων προσπαθειών της κοινότητας, την εξυγίανση του περιβάλλοντος, τον έλεγχο των μολύνσεων της κοινότητας, την εκπαίδευση του ατόμου ως προς τις αρχές και την προσωπική υγιεινή, την οργάνωση των ιατρικών και νοσηλευτικών υπηρεσιών για την έγκαιρη διάγνωση και προληπτική θεραπεία της νόσου, καθώς και την ανάπτυξη κοινωνικού μηχανισμού που θα εξασφαλίζει σε κάθε άτομο ένα βιοτικό επίπεδο κατάλληλο για τη διατήρηση της υγείας του (Winslow, 1920).

Όχι μόνο σε περιόδους υγειονομικών κρίσεων, αλλά και σε συνθήκες κανονικότητας η παρέμβαση στους κοινωνικούς, οικονομικούς, περιβαλλοντικούς και πολιτισμικούς προσδιοριστές της υγείας είναι παρέμβαση καταπολέμησης των ανισοτήτων. Ανισότητες που διογκώνονται σε κατάσταση πανδημίας, με πιο χαρακτηριστική και πιο πρόσφατη την ανισότητα πρόσβασης στα εμβόλια. Ανισότητα την οποία ο ίδιος ο Γενικός Διευθυντής του ΠΟΥ χαρακτηρίζει ως σοκαριστική. Ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού του πλανήτη, εξαιτίας της έλλειψης αυτής της πρόσβασης, «βρίσκεται σε πλήρη εξάρτηση από τον κορονοϊό», είπε, υπενθυμίζοντας ότι πολλές χώρες «δεν έχουν λάβει ακόμη κανένα εμβόλιο», ενώ η πλειονότητα των κρατών «δεν έχουν λάβει επαρκείς ποσότητες εμβολίων».

Στη χώρα μας η πολιτικοποίηση του εμβολιαστικού εγχειρήματος, οι υπέρμετρες και πρώιμες προσδοκίες που καλλιεργήθηκαν και εσχάτως η εργαλειοποίηση του εμβολίου ως διαιρετική τομή μεταξύ εμβολιασμένων και ανεμβολίαστων υποσκάπτουν την ίδια την εμβολιαστική προσπάθεια. Και αυτή η κατάσταση αποτυπώνεται και στους αριθμούς. Η Ελλάδα είναι κάτω από τους ευρωπαϊκούς μέσους όρους σε πλήρη εμβολιασμό ενήλικων πολιτών, σε πλήρη εμβολιασμό στο σύνολο του πληθυσμού, καθώς και σε εμβολιασμούς πρώτης δόσης, ενώ κατατάσσεται στις τελευταίες θέσεις στην Ευρώπη.

Η παρέμβαση στους κοινωνικούς, οικονομικούς, περιβαλλοντικούς και πολιτισμικούς προσδιοριστές της υγείας είναι παρέμβαση καταπολέμησης των ανισοτήτων.

Γράφημα 2: Ποσοστό εμβολιασμένων κατά του Covid-19, 26 Οκτ. 2021

Στην πραγματικότητα το εμβολιαστικό εγχείρημα έχει σημαντικά προβλήματα, υστερήσεις και αστοχίες. Η Ελλάδα βρίσκεται μακράν τελευταία ανάμεσα στις χώρες του ευρωπαϊκού νότου (Πορτογαλία, Ισπανία, Ιταλία, Κύπρος και Μάλτα) σε εμβολιαστική κάλυψη, αλλά και πίσω ακόμα και από χώρες της ανατολικής Ευρώπης, έχοντας εμβολιάσει πλήρως μόλις το 56% του συνολικού πληθυσμού μέχρι τα μέσα Οκτωβρίου του 2021 (στοιχεία ECDC). Σε ορισμένες δε ιδιαίτερα επισφαλείς υγειονομικά ηλικιακές ομάδες, καταγράφονται ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά ανεμβολίαστων. Χαρακτηριστικά, στους άνω των 80 ετών, το 26% δεν έχει κάνει ούτε μία δόση, ενώ το ποσοστό ανεμβολίαστων υπερηλίκων (άνω των 80 ετών) στην Ευρώπη μόλις που ξεπερνά το 12%. Αντίστοιχα ποσοστά ανεμβολίαστων συναντάμε και σε άλλες ηλικιακές ομάδες, όπως είναι το 20% των 60-69 και το 26% των 50-59, με τα ποσοστά να γίνονται ακόμα μεγαλύτερα στις μικρότερες ηλικιακές κατηγορίες. Εκτιμάται ότι 9 μήνες μετά την έναρξη της εμβολιαστικής διαδικασίας στη χώρα υπάρχουν περίπου 1 εκατ. ανεμβολίαστοι συμπολίτες μας άνω των 50 ετών (ECDC, October 2021).

Σε μια χώρα με παραδοσιακά υψηλά ποσοστά εμβολιασμού και πολύ αδύναμο αντιεμβολιαστικό κίνημα στην προ CoVid εποχή είναι πραγματικά οξύμωρο πώς ο κόσμος δεν έσπευσε να εμβολιαστεί καθολικά για μια πραγματικά απειλητική και θανατηφόρα ασθένεια, μόλις έγιναν διαθέσιμα τα εμβόλια. Εμβόλια που έχουν ξεπεράσει τις 6,48 δισ. δόσεις σε 184 χώρες, όντας πλέον από τα πιο δοκιμασμένα ιατροφαρμακευτικά προϊόντα στη σύγχρονη ιστορία.

Οι αιτίες της δυστοκίας μπορούν να αναζητηθούν: 1) στη μη έγκαιρη και αποτελεσματική αποκέντρωση της εμβολιαστικής διαδικασίας, με χαρακτηριστικό σημείο την καθυστέρηση για 8 ολόκληρους μήνες της έναρξης εφαρμογής του κατ' οίκον εμβολιασμού, 2) τα κενά στην τεκμηρίωση και πληροφόρηση ως προς την ασφάλεια συγκεκριμένων εμβολίων, προτεραιοποιώντας τις «βολικές» ομάδες πληθυσμού ανάλογα με τη διαθεσιμότητα κάθε φορά εμβολίων, 3) τη μη ανίχνευση και αποτύπωση των κοινωνικοδημογραφικών

χαρακτηριστικών των ανεμβολίαστων, ώστε να σχεδιαστούν έπειτα στοχευμένες παρεμβάσεις - είναι χαρακτηριστικό ότι σε πρόσφατη δημοσκοπική έρευνα (Pulse, Σεπτέμβριος 2021) το 40% των ανεμβολίαστων, οι οποίοι δηλώνουν «ότι δεν θα κάνουν το εμβόλιο ποτέ», ανησυχεί για τις παρενέργειες των εμβολίων, 4) στη μη οργανωμένη εμπλοκή εξειδικευμένων επαγγελματιών υγείας στην καμπάνια ενημέρωσης, 5) στη μη αναγνώριση και αξιοποίηση του ρόλου της αγωγής υγείας ιδίως στα σχολεία - ο σχολικός πληθυσμός θα μπορούσε να είναι εξαιρετικός πολλαπλασιαστής της πληροφορίας, 6) στην άρνηση διαμόρφωσης «ανοιχτών δεδομένων» για τα στοιχεία της πανδημίας, που συνδέονται άμεσα με περισσότερη τεκμηρίωση και διαφάνεια στη λήψη αποφάσεων, καθώς και λογοδοσία για τις επιπτώσεις αυτών των αποφάσεων, 7) στην εντύπωση ότι η υγειονομική κρίση χρησιμοποιείται ως ευκαιρία εφαρμογής σημείων της κυβερνητικής ατζέντας που δεν συγκέντρωναν ευρεία συναίνεση (εργασιακό νομοσχέδιο, πανεπιστημιακή αστυνομία, πτωχευτικός κώδικας).

Σε πρόσφατη έρευνα γνώμης του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (Μάρτιος 2021), 6 στους 10 ερωτώμενους (62,5%) δήλωσαν πως η ανησυχία για την πανδημία είναι δικαιολογημένη/μάλλον δικαιολογημένη. Από την άλλη μεριά, καταγράφηκε ένα υψηλό ποσοστό του δείγματος (36,9%) που δήλωσε πως η ανησυχία για την πανδημία είναι υπερβολική/μάλλον υπερβολική, με τους τελευταίους να συγκεντρώνονται κυρίως στις βαθμίδες χαμηλότερου εκπαιδευτικού επιπέδου, χαμηλότερου εισοδήματος, κατοίκους χωριών, και στους ανέργους. Περίπου οι ίδιες διαπιστώσεις ισχύουν και για την πρόθεση των ερωτώμενων να εμβολιαστούν, καθώς σχεδόν οι ίδιοι που δήλωσαν ότι δεν ανησυχούν για την πανδημία δήλωσαν και ότι δεν προτίθεται εμβολιαστούν.

Προβληματικό επίσης υπήρξε το επικοινωνιακό σχέδιο προώθησης του εμβολιασμού. Ο τίτλος της καμπάνιας (Επιχείρηση Ελευθερίας) έδινε το σήμα της ατομικής στάσης και ευθύνης, κωδικοποιημένα «όποιος εμβολιάζεται, απελευθερώνεται», χωρίς να τονίζεται ο συλλογικός χαρακτήρας του εμβολιασμού και τα στοιχεία κοινωνικής

αλληλεγγύης που περιέχει. Τα ίδια στοιχεία απουσίαζαν παντελώς και από τα διαφημιστικά μηνύματα που αποπειράθηκαν να πείσουν τη νεολαία να εμβολιαστεί το καλοκαίρι. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι χώρες που τα έχουν πάει καλύτερα στον εμβολιασμό, σε μεγάλο βαθμό είτε έχουν

κουλτούρα συλλογικής διαχείρισης προβλημάτων μέσα και από οργανωμένες κρατικές δομές (σκανδιναβικά κράτη), είτε έχουν κυβερνήσεις προοδευτικών χαρακτηριστικών που προέκριναν έναν πιο συλλογικό τρόπο αντιμετώπισης της πανδημίας (Πορτογαλία, Ισπανία).

^{4/} Καλές πρακτικές: Ποιοι έμαθαν και τι από την πανδημία;

Απέναντι στην πανδημία, πολλές χώρες του ΟΟΣΑ έχουν ενισχύσει την πρώτη γραμμή άμυνας πέρα από τον νοσοκομειακό πυλώνα των συστημάτων. Είναι αλήθεια ότι για την αποτελεσματική αντιμετώπιση των νέων προκλήσεων, η πολιτική υγείας δεν μπορεί να επικεντρωθεί μόνο στον «ιό και το νοσοκομείο», για λόγους έγκαιρης και επαρκούς φροντίδας των ασθενών, αλλά και ουσιαστικής αποσυμπίεσης των νοσοκομείων από την πίεση που δέχονται. Απαιτείται μια ολοκληρωμένη στρατηγική για την αντιμετώπιση όλων των αναγκών σωματικής, ψυχικής και κοινωνικής υγείας των πληθυσμών που επηρεάζονται άμεσα ή έμμεσα από την πανδημία της νόσου CoViD-19.

Σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ, για να είναι τα συστήματα υγείας ανθεκτικά απέναντι σε υγειονομικές κρίσεις τέτοιας κλίμακας, είναι απαραίτητη η ισχυρή πρωτοβάθμια και κοινοτική φροντίδα υγείας ως στοιχείο συνέχειας στη φροντίδα για χρόνιους ασθενείς, αλλά και αποτροπής δημιουργίας ακάλυπτων υγειονομικών αναγκών. Η πρωτοβάθμια φροντίδα υγείας (ΠΦΥ) μειώνει επίσης την πίεση σε ολόκληρο το σύστημα υγείας, παρέχοντας ολοκληρωμένη και προληπτική φροντίδα κατά τη διάρκεια και μετά την κρίση. Ειδικότερα, καλές πρακτικές, όχι μόνο στην Πρωτοβάθμια Φροντίδα Υγείας, αλλά και σε άλλα πεδία των συστημάτων υγείας που αναπτύχθηκαν και συνεχίζουν να αναπτύσσονται κατά τη διάρκεια της πανδημίας, είναι:

- Η λειτουργία της ΠΦΥ με την καθιέρωση πρακτικών διεπιστημονικών ομάδων, καθώς και ισχυρής και σταθερής σύνδεσης με τις κοινοτικές υπηρεσίες, όπως στη Γαλλία, την Ισλανδία, την Ιρλανδία, τη Σλοβενία ή το Ηνωμένο Βασίλειο. Η επέκταση των προγραμμάτων κατ' οίκον φροντίδας έχει επίσης βελτιώσει την πρόσβαση σε περίθαλψη για όλους τους ασθενείς κατά τη διάρκεια της κρίσης, μειώνοντας, μεταξύ άλλων, την πίεση στα νοσοκομεία στον Καναδά, την Ισπανία ή τις Ηνωμένες Πολιτείες (OECD, 2020).
- Η αναδιάρθρωση καθηκόντων και ευθυνών στην πρωτοβάθμια φροντίδα υγείας, κυρίως για να επιτρέψει στους φαρμακοποιούς στην κοινότητα να επεκτείνουν (ανανεώνουν) τη χρονική διάρκεια των συνταγών και να εκτελούν-συνταγογραφούν φάρμακα για χρόνιες παθήσεις, όπως στη Γαλλία, στην Ιρλανδία, στην Πορτογαλία ή στις Ηνωμένες Πολιτείες. Παράλληλα, επιχειρήθηκε μεγαλύτερη κινητοποίηση των επαγγελματιών υγείας στην κοινότητα κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, οι εργαζόμενοι σε υπηρεσίες κοινοτικής υγείας παρείχαν έγκαιρες και ακριβείς πληροφορίες σχετικά με τη νόσο CoViD-19 και εξασφάλισαν ότι όλοι οι ασθενείς έχουν πρόσβαση σε φροντίδα και υποστήριξη. Στην Ελλάδα, υπήρξε στασιμότητα ως προς την επέκταση των Τοπικών Ομάδων Υγείας (ΤΟΜΥ), που αποτέλεσαν παράδειγμα λειτουργίας διεπιστημονικών ομάδων υγείας

στην κοινότητα, ενώ το αρκετά ανεπτυγμένο δίκτυο φαρμακείων αξιοποιήθηκε στον προγραμματισμό του εμβολιασμού και επιχειρήθηκε η εμπλοκή του στη διαγνωστική διαδικασία με διενέργεια rapid test.

- Η αξιοποίηση ψηφιακών εργαλείων και συστημάτων, με την προώθηση της ηλεκτρονικής υγείας και της τηλεϊατρικής, για παράδειγμα με νέα νομοθεσία (π.χ. Εσθονία, Πολωνία), νέες υπηρεσίες τηλεϊατρικής (π.χ. Καναδάς, Σλοβακική Δημοκρατία) ή νέες κατευθυντήριες γραμμές και κανονισμούς (π.χ. Βέλγιο, Γαλλία, Ιαπωνία). Τα ψηφιακά εργαλεία συμβάλλουν στη διατήρηση της συνέχειας της φροντίδας για άτομα με χρόνιες παθήσεις και στην εκτίμηση, υποστήριξη και θεραπεία ασθενών από απόσταση, περιορίζοντας την εξάπλωση του ιού και διαμορφώνοντας ένα πιο ασφαλές πλαίσιο λειτουργίας συνολικά των συστημάτων υγείας. Στη χώρα μας υπήρξε ανάπτυξη των ψηφιακών υπηρεσιών υγείας, ιδίως όσων σχετίζονται με τη νόσο Covid-19 (δήλωση τεστ, προγραμματισμός εμβολίων), αλλά και επέκταση της άυλης συνταγογράφησης.
 - Πρόσθετες πληρωμές για επαγγελματίες υγείας στο δημόσιο σύστημα υγείας ή για παρόχους πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας που επωμίζονται υψηλότερο φόρτο εργασίας και κινδύνους λόγω της πανδημίας, συμπεριλαμβανομένων υπηρεσιών τηλεδιαβούλευσης ή επισκέψεων στο σπίτι
- π.χ. Ολλανδία, Γερμανία ή Ιταλία ή για μέτρα υγιεινής και ασφάλειας, ως απάντηση στην πανδημία π.χ Γερμανία, Ηνωμένο Βασίλειο (European Observatory of Health System, 2020). Στην Ελλάδα, υπήρξαν αντίστοιχες προβλέψεις για αποζημίωση κατ' οίκον επισκέψεων σε ασθενείς CoViD-19 των συμβεβλημένων με τον ΕΟΠΥΥ γιατρών, καθώς και η θεσμοθέτηση αποζημίωσης «τηλεφωνικής ιατρικής». Στο ΕΣΥ, πέρα από ένα άπαξ βοήθημα για τους υγειονομικούς το 2020 και την προμήθεια μέσω ατομικής προστασίας, δεν υπήρξε άλλη πρόνοια.
- Θετική πρακτική στη διαχείριση της πανδημίας υπήρξε η ισχυρότερη συμμετοχή των ληπτών υπηρεσιών υγείας στη διαχείριση της πανδημίας, καθώς και στις αναγκαίες προσαρμογές των συστημάτων υγείας για τη φροντίδα και της τακτικής νοσηρότητας, η οποία μπορεί να βελτιώσει σημαντικά όχι μόνο την αποτελεσματικότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών, αλλά και τη συμμόρφωση και συνεργασία των πιο ευάλωτων ομάδων. Στην Ελλάδα, η μη συμμετοχή των ληπτών υπηρεσιών υγείας στην εκπόνηση πολιτικών για τη διαχείριση-αντιμετώπιση της πανδημίας CoViD-19 οδήγησε σε κενά ενημέρωσης, αμφιβολίες, αμφισβήτηση ακόμη και ιδιαίτερα κρίσιμων μέσω στη μάχη κατά της πανδημίας, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την άρνηση εμβολιασμού του 25% των καρκινοπαθών, όπως αποτυπώθηκε σε έρευνα γνώμης της Ελληνικής Ομοσπονδίας Καρκίνου.

Απαιτείται μια ολοκληρωμένη στρατηγική για την αντιμετώπιση όλων των αναγκών σωματικής, ψυχικής και κοινωνικής υγείας των πληθυσμών που επηρεάζονται άμεσα ή έμμεσα από τη νόσο Covid-19.

5/ Προτάσεις πολιτικής

Η μόνη βεβαιότητα σε κάθε υγειονομική κρίση είναι ότι συνοδεύεται από πλήθος αβεβαιοτήτων και ότι είναι άγνωστος ο ορίζοντας λήξης. Δυστυχώς, στην πανδημία που βιώνουμε επιβεβαιώνονται ακόμη και τα δύο. Επιβεβαιώνεται ακόμη η ανάγκη για ένα νέο δημόσιο σύστημα υγείας με επιπλέον πόρους, ανθρώπους και υπηρεσίες, όχι μόνο από τη σκοπιά ενίσχυσης της κοινωνικής συνοχής και άμβλυνσης των ανισοτήτων, αλλά ειδικά στην επερχόμενη δύσκολη συγκυρία για τα οικογενειακά εισοδήματα και για αναπτυξιακούς λόγους, ως μέρος του λεγόμενου κοινωνικού μισθού που θα εξοικονομήσει πόρους κρίσιμους για την ανάπτυξη και την τόνωση της οικονομικής δραστηριότητας.

Ταυτόχρονα, επιβάλλεται η υιοθέτηση μιας νέας υγειονομικής στρατηγικής απέναντι στην πανδημία, που πέραν της επανεκκίνησης του εμβολιαστικού εγχειρήματος, οφείλει να ενσωματώνει α) την επαρκή επιδημιολογική επιτήρηση, με εκτεταμένο testing και έγκαιρη ανίχνευση των κρουσμάτων, β) την οργανωμένη προνοσοκομειακή διαχείριση των κρουσμάτων

και κατ' οίκον φροντίδα, με εμπλοκή της ΠΦΥ, των υπηρεσιών δημόσιας υγείας και των κοινωνικών υπηρεσιών των δήμων, γ) τη γενναία ενίσχυση του Δημόσιου Συστήματος Υγείας σε όλα τα επίπεδα για την αποτελεσματική θεραπευτική φροντίδα των ασθενών και ιδιαίτερα του Long CoViD Syndrome, δ) τη στοχευμένη και τεκμηριωμένη ενημέρωση των πολιτών από τους επαγγελματίες υγείας και τα επιστημονικά τους όργανα, με πλήρη αξιοποίηση της αγωγής υγείας στα σχολεία, στα πανεπιστήμια, στους χώρους εργασίας και κοινωνικής συναναστροφής, Αφού όσοι περισσότεροι έρθουν σε επαφή με την έγκυρη επιστημονική πληροφορία, τόσο αποδοτικότερα θα αντιμετωπιστούν η αμφιβολία, η ανασφάλεια και η άρνηση, και ε) την επιδίωξη μιας άλλης πολιτικής σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο, με απελευθέρωση του καθεστώτος πατέντας σε εμβόλια, φάρμακα και διαγνωστικά τεστ που έχουν σχέση με τη νόσο CoViD -19, αποσκοπώντας στην ισότιμη και έγκαιρη πρόσβαση του παγκόσμιου πληθυσμού σε όλα τα αποτελεσματικά μέσα αναχαίτισης της πανδημίας.

Βιβλιογραφία

Bambra, C. et al. (2020), "The COVID-19 pandemic and health inequalities", *Journal of Epidemiology and Community Health*, Vol. 74/11, pp. 964–968, <http://dx.doi.org/10.1136/jech-2020-214401>.

Centres for Disease Control and Prevention (2020[5]), "People with Certain Medical Conditions", <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/need-extra-precautions/people-with-medical-conditions.html>.

Dorn, A., R. Cooney and M. Sabin (2020), "COVID-19 exacerbating inequalities in the US", *The Lancet*, Vol. 395/10232, pp. 1243–1244, [http://dx.doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30893-x](http://dx.doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30893-x).

Drefahl, S. et al. (2020), "Socio-demographic risk factors of COVID-19 deaths in Sweden: A nationwide register study", *Stockholm Research Reports in Demography*. Preprint, <http://dx.doi.org/10.17045/sthlmuni.12420347.v3>

<https://vaccinetracker.ecdc.europa.eu/public/extensions/COVID-19/vaccine-tracker.html#uptake-tab>

Ελληνική Ομοσπονδία Καρκίνου, COVID-19 και καρκίνος στην Ελλάδα – 2ο μέρος (2021) https://covid19.ellok.org/wp-content/uploads/2021/06/PRJ-ELLOK-Covid19-impact-on-patients_2nd-wave-for-press-conf_20210623.pdf

European Observatory of Health System (2020), COVID-19 Health system response Monitor.

Guthrie, B. et al. (2012), "Epidemiology of multimorbidity and implications for health care, research, and medical education: a cross-sectional study", *Lancet*, Vol. 380, pp. 37–43, [http://dx.doi.org/10.1016/S0140-6736\(12\)11053-5](http://dx.doi.org/10.1016/S0140-6736(12)11053-5)

<https://imegseevee.gr/wp-content/uploads/2021/03/%CE%95%CE%A1%CE%95%CE%A5%CE%9D%CE%91-FACEBOOK-1.pdf>

Kondilis, Elias & Benos, Alexis. (2021). Πανδημία COVID-19 και οι σύγχρονες απειλές στη δημόσια υγεία. ΤΟΠΟΣ

Mogi, R., G. Kato and S. Annaka (2020), Socioeconomic inequality and COVID-19 prevalence across municipalities in Catalonia, Spain, <https://doi.org/10.31235/osf.io/5jgzy> (accessed on 6 July 2020).

OECD (2020), Realising the Potential of Primary Health Care, OECD Health Policy Studies, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/a92adee4-en>.

<https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/strengthening-the-frontline-how-primary-health-care-helps-health-systems-adapt-during-the-covid-19-pandemic-9a5ae6da/>

https://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/health-at-a-glance-europe-2020_82129230-en?ga=2.141638642.1195583217.1634555609-1507169777.1634555609

OECD (2019), Health for Everyone?: Social Inequalities in Health and Health Systems, OECD Health Policy Studies, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/3c8385d0-en>.

Office for National Statistics (2020), Coronavirus (COVID-19) roundup, 1 to 5 June 2020, <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/healthandsocialcare/conditionsanddiseases/articles/coronaviruscovid19roundup1to5june2020/2020-06-05> (accessed on 30 June 2020).

Papon, S. and I. Robert-Bobée (2020), Une hausse des décès deux fois plus forte pour les personnes nées à l'étranger que pour celles nées en France en mars-avril 2020. INSEE 198 case of UK food and poverty", *Emerald Open Research*, Vol. 2, p. 11

<https://pulserc.gr/833/%ce%b4%ce%b7%ce%bc%ce%bf%cf%83%ce%ba%cf%8c%cf%80%ce%b7%cf%83%ce%b7%cf%83%ce%ba%ce%b1%cf%8a-pulse-rc-%cf%83%ce%b5%cf%80%cf%84%ce%ad%ce%bc%ce%b2%cf%81%ce%b9%ce%bf%cf%82-2021-115/>

The Lancet (2020), Redefining vulnerability in the era of COVID-19, Lancet Publishing Group, [http://dx.doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30757-1](http://dx.doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30757-1)

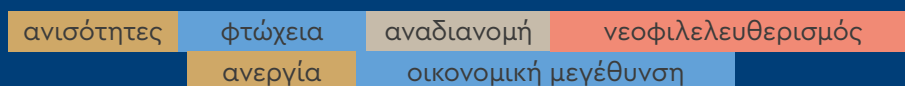
Winslow, Charles-Edward Amory (1920). «The Untilled Field of Public Health». *Modern Medicine* 2: 183–191

Λεωνίδα Βατικιώτης

Επιστημονικό στέλεχος ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Η πανδημία παράγοντας όξυνσης των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων

Λέξεις κλειδιά

Περίληψη

Στο άρθρο εξετάζεται η επίδραση της πανδημίας Covid-19 στις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες στην Ελλάδα. Παρουσιάζονται τα διαθέσιμα ποσοτικά στοιχεία από επίσημες πηγές (ΕΛΣΤΑΤ και Eurostat), παρατίθενται τα οικονομικά μέτρα που ενέτειναν τις οικονομικές ανισότητες και μεταφέρεται η θεωρητική συζήτηση και αντιπαράθεση των τελευταίων δεκαετιών. Αναπτύσσεται επίσης η πολύ πρόσφατη αμφισβήτηση και ανασκευή ευρέως διαδεδομένων θεωριών οι οποίες εναπόθεταν την άνοδο της ευημερίας στην αύξηση του πλούτου κι αποδεδειγμένα πιά συμπεραίνεται ότι «δεν δούλεψαν». Η θεωρητική συζήτηση για τις ανισότητες που διεξάγεται στο έδαφος της Πολιτικής Οικονομίας συνδέεται με την πολιτιστική παραγωγή κάθε οικονομικής συγκυρίας, ως μια προσπάθεια να γίνουν ορατά τα νήματα που συνδέουν την οικονομία με την ευρύτερη κοινωνία.

«Και εν κατακλείδι κατέβασε την τρομαχτικότερη ιδέα του υποστηρίζοντας ότι οι άνθρωποι είναι ίσοι».

Eric Vuillard: Ο πόλεμος των φτωχών (Εκδ. Πόλις, 2021)

Όσοι περνούν από την πλατεία Συντάγματος και συνεχίζουν στην οδό Πανεπιστημίου προς Ομόνοια, παρατήρησαν δύο αλλαγές μετά το lock down. Η πρώτη ήταν η πεζοδρόμηση μέρους της Πανεπιστημίου, μια κατ' αρχήν αναγκαία παρέμβαση στην κατεύθυνση της απομάκρυνσης των αυτοκινήτων από το κέντρο της Αθήνας, που η υλοποίησή της ωστόσο άνοιξε μια νέα σελίδα στην ιστορία των κακοσχεδιασμένων, στα όρια της κακοποίησης, παρεμβάσεων που έχει δεχτεί το κέντρο. Η δεύτερη αλλαγή ήταν η παρουσία ενός ακόμη ζητιάνου που είναι σχεδόν καθημερινά ξαπλωμένος στο δρόμο, δίπλα από την ουσιαστικόνια που κοσμεί τον «Μεγάλο Περίπατο» επί του πεζοδρομημένου τμήματος της Πανεπιστημίου, λίγα μόλις μέτρα μακριά

από ορισμένα από τα καλύτερα, ακριβότερα και πλέον επώνυμα χρυσοχοεία που έχει η Ελλάδα. Σε απόσταση αναπνοής από το νεόφερτο ζητιάνο βρίσκεται επίσης η στοά Σπύρου Μήλιου, που ανακαινίστηκε μόλις τέσσερα χρόνια πριν ξεσπάσει η κρίση χρέους και φιλοξενεί ορισμένα από τα πιο ακριβά καφέ και εστιατόρια του κέντρου της Αθήνας. Ο ύπνος του ζητιάνου δεν διαταράσσεται ούτε τις ώρες αιχμής, όταν καλοντυμένοι άνθρωποι κάθε ηλικίας τον προσπερνούν για να πάνε στις δουλειές τους. Συνυπάρχουν μαζί του, ακόμη και τώρα που ο ζητιάνος «εισέβαλε» βαθύτερα στους δρόμους της εύπορης Αθήνας, με την ίδια άνεση που επί δεκαετίες συμβίωνε στην Αθήνα η φτώχεια με τον πλούτο.

Η συμπλήρωση ενός έτους από την εμφάνιση της πανδημίας, την άνοιξη του 2021, βρήκε τις ανισότητες στην Ελλάδα και όλον τον κόσμο σε παροξυσμό, δίνοντας περαιτέρω ώθηση στις θεωρητικές αναζητήσεις και τις πολιτικές αντιπαραθέσεις γύρω από την εισοδηματική, κοινωνική και ταξική πόλωση των τελευταίων δεκαετιών.

1/ Η θεωρητική αντιπαράθεση για τις ανισότητες

Επιχειρώντας μια σύντομη αναδρομή στις «εποχές» των ανισοτήτων και μένοντας στη μεταπολεμική περίοδο, το σημείο σύγκρισης των σημερινών αντιθέσεων δεν είναι άλλο από την αισιοδοξία που συνόδευε την «ένδοξη τριακονταετία». Τα δεδομένα μάλιστα εκείνης της εποχής και μια διάχυτη αισιοδοξία δεν αναιρούσαν τη βεβαιότητα των επιστημόνων ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη, έστω μετά από μια πρώτη περίοδο όξυνσης των αντιθέσεων, αναπόδραστα αμβλύνει τις αντιθέσεις που αποτελούν ίδιον της οικονομικής υπανάπτυξης (Kuznets, 1955). Το υπόδειγμα του αμερικανού οικονομολόγου και στατιστικολόγου, απαλλαγμένο από πολιτικές επιρροές (όπως ήταν η πρόσφατη αντιφασιστική νίκη, η ανάπτυξη ενός επιθετικού εργατικού κινήματος από τη μεσοπολεμική ακόμη περίοδο, κ.ά.) έβριθε υπόρρητων πολιτικών συμπερασμάτων και συνηγήσεων, μιας και το γεφύρωμα των αντιθέσεων, σύμφωνα με το σκεπτικό του, δεν ήταν παρά έργο εκείνων που δημιούργησαν το... ποτάμι και τις δύο όχθες του. «Εμπιστευθείτε μας», σαν να έλεγε...

Η νεοφιλελεύθερη τομή των δεκαετιών του '70 και του '80 αντικατέστησε τους υπαινιγμούς του Κούζνετς για τη μακροχρόνια γεφύρωση των αντιθέσεων, κι ενώ ο Κένυς είχε ήδη λειδορήσει τη μακροχρόνια μακαριότητα, με ρητές υποσχέσεις. Οι ρυθμίσεις κάθε είδους, από τη διεθνή κίνηση των κεφαλαίων μέχρι τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας και τον κατώτατο μισθό, χαρακτηρίστηκαν αιτία των υπαρχουσών ανισοτήτων. Κι ως φάρμακο προτάθηκε η απελευθέρωση της κίνησης των κεφαλαίων

και των περιορισμών που θα προσέφεραν νέες ευκαιρίες πλουτισμού και σύγκλισης, στο πλαίσιο ενός υποτιθέμενου ανόθευτου ανταγωνισμού, εντός και εκτός των κρατών. Η τρέχουσα έκρηξη των ανισοτήτων, υπό τη μορφή της πόλωσης των εισοδημάτων έχει ως σημείο εκκίνησης την επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού και συμβαδίζει με τη συγκέντρωση των πόρων στο χρηματοπιστωτικό τομέα (Fine & Saad-Filho, 2017).

Έκτοτε, η όξυνση των ανισοτήτων, με τη φτωχοποίηση να αγγίζει πλέον όλο και περισσότερο εργαζομένους, αυτοαπασχολούμενους και τμήματα των μεσαίων στρωμάτων, πυροδότησε μια σε βάθος συζήτηση για τις αιτίες, τις μορφές εμφάνισης των ανισοτήτων και επίσης τους τρόπους αντιμετώπισής τους.

Αξίζει πάντως να ειπωθεί ότι ακόμη και τις δεκαετίες του 1960 και 1970 υπήρχαν θεωρητικές συμβολές που τόνιζαν ότι η διάχυση του πλούτου στα χαμηλότερα εισοδηματικά στρώματα ήταν ήδη πολύ μικρή για να θεωρηθεί αυτόνοτο το συμπέρασμα ότι η μεγέθυνση αυξάνει συμμετρικά όλα τα εισοδήματα. «Τα νέα στατιστικά επιβεβαιώνουν τον ισχυρισμό ότι υπήρχε πολύ μικρή μεταφορά πόρων προς τα κάτω –ακόμη κι έπειτα από μακρές περιόδους μεγέθυνσης. Τα στοιχεία αποκάλυπταν ότι η συνολική μεγέθυνση στις περισσότερες ανεπτυγμένες χώρες είχε κυρίως συνδυαστεί με αυξήσεις στο εισόδημα των ήδη εύπορων κοινωνικών ομάδων, συνήθως το 10% ως 40% του πληθυσμού με τα υψηλότερα εισοδήματα... Η επίγνωση αυτών των τάσεων παρακίνησε πολλούς ερευνητές της ανάπτυξης

να δώσουν μεγαλύτερη προσοχή στα θέματα της ανισότητας και στα προβλήματα της φτώχειας στις αναπτυσσόμενες χώρες» (Martinussen, 2007).

Κορυφαίες στιγμές της τρέχουσας συζήτησης για τις ανισότητες ήταν οι συμβολές των Τομά Πικετύ και του Μπράνκο Μιλάνοβιτς. Ο γάλλος οικονομολόγος ερμηνεύει την όξυνση των εισοδηματικών ανισοτήτων στη βάση μιας αριθμητικής, θεμελιώδους ανισότητας: Όταν το ποσοστό απόδοσης του κεφαλαίου σε ετήσια βάση κι ανεξαρτήτως της μορφής που λαμβάνει (κέρδη, τόκοι, μερίσματα, μισθώματα) υπερβαίνει το ρυθμό μεγέθυνσης (ετήσια αύξηση των εισοδημάτων και της παραγωγής), τότε οι ανισότητες αυξάνονται (Piketty, 2014). Από μια άλλη οπτική γωνία, η ερμηνευτική σχέση της ανισότητας κατά Πικετύ υποδεικνύει όχι μόνο την αιτία όξυνσης των ανισοτήτων μετά τη δομική κρίση του '70 (οι χαμηλοί ρυθμοί μεγέθυνσης),

αλλά και τον τρόπο ανάσχεσης της εξωφρενικής συγκέντρωσης πλούτου, έστω ως αναγκαία (αλλά μη ικανή) συνθήκη: αύξηση των ρυθμών μεγέθυνσης. Υποδεικνύει επίσης ότι οι κυρίαρχες οικονομικές ελίτ, ασφαλείς στον κληρονομημένο πλούτο τους, δεν έχουν κανένα, μα κανένα συμφέρον από την οικονομική μεγέθυνση, μιας και τηρουμένων όλων των άλλων σταθερών, συρρικνώνει έστω με σχετικούς όρους τον δικό τους πλούτο.

Ο σερβοαμερικάνος οικονομολόγος, που διετέλεσε και επικεφαλής οικονομολόγος της Παγκόσμιας Τράπεζας, εστίασε την έρευνά του σε ένα άλλο πεδίο, τις διεθνείς οικονομικές ανισότητες, και σε ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, που αποκαλεί περίοδο «υψηλής παγκοσμιοποίησης»: από την πτώση του τείχους του Βερολίνου μέχρι τη χρηματοπιστωτική κρίση του 2008. Βάσει των ευρημάτων του ξεχωρίζουν

Η τρέχουσα έκρηξη των ανισοτήτων, υπό τη μορφή της πόλωσης των εισοδημάτων έχει ως σημείο εκκίνησης την επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού και συμβαδίζει με τη συγκέντρωση των πόρων στο χρηματοπιστωτικό τομέα (Fine & Saad-Filho, 2017).

τρεις ιστορικής σημασίας οικονομικές μεταβολές: Στις αναδυόμενες οικονομίες της Ασίας άνοδος των εισοδημάτων των μεσαίων στρωμάτων και στη Δύση στασιμότητα των εισοδημάτων των μεσαίων στρωμάτων και απογείωση των εισοδημάτων της παγκόσμιας πλουτοκρατίας, του 1%. «Μια τόσο ωμή διαπίστωση μπορεί να μην εκπλήσσει πολλούς σήμερα, αλλά σίγουρα θα είχε προκαλέσει έκπληξη σε πολλούς αν είχε γίνει στα τέλη της δεκαετίας του 1980. Οι πολιτικοί της Δύσης, οι οποίοι ασκούσαν πιέσεις προκειμένου να αυξηθεί η εξάρτηση τόσο των οικονομιών τους όσο και ολόκληρου του κόσμου από τις αγορές, μετά την επανάσταση των Θάτσερ-Ρήγκαν, δεν περίμεναν σε καμιά περίπτωση ότι η πολυδιαφημισμένη παγκοσμιοποίηση δεν θα είχε χειροπιαστά οφέλη για τους περισσότερους πολίτες τους— δηλαδή ακριβώς εκείνους τους οποίους προσπαθούσαν να πείσουν για την υπεροχή των νεοφιλελεύθερων μέτρων πολιτικής έναντι καθεστώτων πρόνοιας με προστατευτικό χαρακτήρα» (Milanovic, 2019).

Τα τελευταία χρόνια δεν έλειψαν και εμπειριστατωμένες επιστημονικές έρευνες που έφεραν στην επιφάνεια την αύξηση των εισοδηματικών ανισοτήτων στις ΗΠΑ (π.χ. την περίοδο 1993–2015 αύξηση του εισοδήματος του πλουσιότερου 1% κατά 94,5% και του υπόλοιπου 99% μόλις κατά 14,3%), για να καταλήξουν στο πολιτικά ουδέτερο συμπέρασμα ότι πρέπει να αποφασίσει η κοινωνία αν τέτοιες έκτασης ανισότητες είναι αποδοτικές και αποδεκτές (Saez, 2016). Μια επιπλέον έρευνα που αφορούσε τις ΗΠΑ έδειξε ότι αν το 2018 η διανομή του εισοδήματος είχε παραμείνει στο επίπεδο του 1975, το εισόδημα του χαμηλότερου 90% της εισοδηματικής κλίμακας θα ήταν 67% υψηλότερο (Price & Edwards, 2020).

Οι ανισότητες δεν ήταν γνώρισμα αποκλειστικά και μόνο των ΗΠΑ. Έρευνα με πεδίο αναφοράς 18 χώρες του ΟΟΣΑ κατέληξε ότι «μείζονες

μεταρρυθμίσεις μείωσης των φόρων στους πλούσιους οδηγούν σε υψηλότερη εισοδηματική ανισότητα, όπως μετριέται βάσει του μεριδίου του κορυφαίου 1% του προ φόρων εθνικού εισοδήματος. Το αποτέλεσμα παραμένει στάσιμο ενδιάμεσως, ενώ αντίθετα τέτοιες μεταρρυθμίσεις δεν έχουν κανένα σημαντικό αποτέλεσμα στην οικονομική μεγέθυνση και την ανεργία» (Hope & Limberg, 2020). Όλα τα παραπάνω μεγέθη βεβαιώνουν ότι η αύξηση των ανισοτήτων των τελευταίων δεκαετιών δεν ήταν κάτι συνηθισμένο, για να αντιμετωπιστεί με τα υπάρχοντα εργαλεία και με αναλύσεις του παρελθόντος.

Το τελευταίο καρφί στο φέρετρο των «οικονομικών της προσφοράς» ή «οικονομικών της διάχυσης» (trickle-down economics), πάντα σε θεωρητικό-διακηρυκτικό επίπεδο, μπήκε από τον αμερικανό πρόεδρο. Δύο φορές μάλιστα με διαφορά λίγων ημερών το Μάιο του 2021, για να μην μείνει καμία αμφιβολία ότι ειπώθηκε συνειδητά και στο πλαίσιο σχεδίου, με την πρώτη φορά στο Κογκρέσο και τη δεύτερη στο δημόσιο Tidewater Community College(!) της Βιρτζίνιας παρουσία φοιτητών, μια επιλογή που έδειχνε καθαρά τους ωφελούμενους, ο Τζο Μπάιντεν δήλωσε ότι «τα οικονομικά της διάχυσης δεν δούλεψαν ποτέ»! Φοροαπαλλαγές για τους πλούσιους, φορολογικά και «αναπτυξιακά» κίνητρα για επενδύσεις στις μεγάλες επιχειρήσεις κι άλλα τέτοια μέτρα που επί δεκαετίες δίδονταν αφειδώς στο 1% των πλουσιότερων με την αόριστη υπόσχεση ότι θα αυξήσουν τους ρυθμούς μεγέθυνσης και στη συνέχεια την κοινωνική ευημερία, δεν απέδωσαν ποτέ όσα υποσχέθηκαν, σύμφωνα με τις δηλώσεις του αμερικανού προέδρου! Η τοποθέτηση του Μπάιντεν ξήλωσε βίαια το σκεπτικό στο οποίο βασιζόταν η πολιτική του νεοφιλελευθερισμού και αντιπροσωπεύει μια μείζονος σημασίας ιδεολογική στροφή. Μένει ωστόσο να αποδειχθεί κατά πόσο θα συνάδει με την πολιτική που θα εφαρμόσει.

2/ Ανισότητες και φτώχεια στην Ελλάδα

Η Ελλάδα δεν αποτέλεσε εξαίρεση στη γενική τάση όξυνσης των ανισοτήτων, παρότι η φτωχοποίηση που επέβαλαν οι πολιτικές των Μνημονίων κατά τη διάρκεια της κρίσης χρέους συμπύεσαν προς τα κάτω σχεδόν το σύνολο των μισθών και ημερομισθίων. Είναι αναγκαίο να τονιστεί, αφού δεν είναι προφανές, ότι η φτωχοποίηση που αφορά όλη την κοινωνία ρίχνει σε δεύτερη μοίρα την όξυνση και κατ' επέκταση το ίδιο το ζήτημα των ανισοτήτων. Φαίνεται καλύτερα με ένα παράδειγμα: Βάσει πινάκων της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής, το ανώτατο ατομικό ετήσιο εισόδημα του χαμηλότερου τεταρτημόριου (25%) του πληθυσμού έφτασε στο υψηλότερο σημείο το 2009, αγγίζοντας τα 8.000 ευρώ (Ελληνική Στατιστική Αρχή, 2021). Τότε το χαμηλότερο τεταρτημόριο συγκέντρωνε το 9,8% του συνολικού εθνικού διαθέσιμου εισοδήματος και το υψηλότερο τεταρτημόριο συγκέντρωνε το 46,7% του συνολικού εθνικού διαθέσιμου εισοδήματος. Το 2020 οι αντιθέσεις φαίνεται να έχουν μετριαστεί από το 2009 καθώς το χαμηλότερο τεταρτημόριο έχει στη διάθεσή του μεγαλύτερο μέρος εθνικού διαθέσιμου εισοδήματος (10,4% έναντι 9,8% το 2009), ενώ το υψηλότερο τεταρτημόριο έχει στη διάθεσή του χαμηλότερο μερίδιο (45% έναντι 46,7%). Μεγαλύτερη ωστόσο σημασία από τη σχετική θέση κάθε εισοδηματικού μεριδίου στο σύνολο των εισοδημάτων έχει το καθαρό ετήσιο ατομικό εισόδημα. Κι αυτό μειώθηκε κάθετα από το 2009 ως το 2020, κατά 24%, καθώς από 8.000 ευρώ συρρικνώθηκε στα 6.079 ευρώ! Επομένως, η συζήτηση για την ανισότητα δεν μπορούν να διεξάγεται αποκομμένη από το απόλυτο, αριθμητικό επίπεδο των καθαρών αμοιβών και της εξέλιξής τους. Παράλληλα, δεν χρειάζεται απόδειξη ότι οι εργαζόμενοι, αν μπορούσαν να επιλέξουν, θα προτιμούσαν το επίπεδο εισοδημάτων του 2009, μιας και αντιστοιχούσε

σε υψηλότερες αποδοχές, κι ας συνοδεύονταν από εντονότερες εισοδηματικές ανισότητες μεταξύ πλουσίων και φτωχών. Το συγκεκριμένο παράδειγμα, παρότι ακραίο (μιας και ακραίες ήταν οι συνθήκες που βίωσε η Ελλάδα τα χρόνια των Μνημονίων), δείχνει ότι υπάρχει κάτι πολύ χειρότερο από τις ανισότητες: η φτώχεια.

Επειδή η ραγδαία επιδείνωση της θέσης των εργαζομένων και των αυτοαπασχολούμενων μετά την κρίση χρέους στην Ελλάδα μπορεί να δημιουργήσει μια στρεβλή εικόνα για την κατάσταση των μισθωτών στην Ελλάδα πριν το 2010, αντί άλλων αναφορών, αξίζει να μεταφέρουμε ορισμένες εικόνες που αποδίδουν ανάγλυφα τη ζωή εκατομμυρίων ανθρώπων τότε, όπως περιγράφονται στη βραβευμένη με το Κρατικό Βραβείο Διηγήματος συλλογή Κάτι θα γίνει, θα δεις (Οικονόμου, 2010). Οι ήρωες των 16 ιστοριών που περνούν από τις σελίδες του βιβλίου με φόντο τις γειτονιές της Νίκαιας, του Κερατσινιού και της Δραπετσώνας, περιγράφουν τη ζωή τους ως εξής: «Εδώ λέει ο πλούσιος στο φτωχό δούλευε φτωχέ, για να μη γίνω σαν και σένα». Ο άνεργος άνδρας λέει στη γυναίκα του Νίκη, όταν της δηλώνει ότι θα πάει να δουλέψει στη Βουλγαρία: «Εδώ δεν έχει προκοπή. Πάει τελείωσε, τελειώσαμε. Παλιά δούλευες για ένα κομμάτι ψωμί, τώρα δουλεύεις για μια χούφτα ψίχουλα». Οι πρωταγωνιστές του είναι τσακισμένοι από τη ζωή, όπως οι πέντε συνταξιούχοι που περίμεναν έξω από το ΙΚΑ της Νίκαιας κι είχαν ανάψει φωτιά, αξύριστοι και ταλαιπωρημένοι για να προλάβουν να δουν πρώτοι τους γιατρούς προτού μαζευτεί πολύς κόσμος και φτάσει η σειρά στο πεζοδρόμιο. «Όλοι, άλλος λίγος άλλος πολύ, κουβάλαγαν ένα βαθύ μίσος για τους πολιτικούς και τους γιατρούς και τους υπαλλήλους του ΙΚΑ –για όλους εκείνους τέλος πάντων που εξαιτίας τους

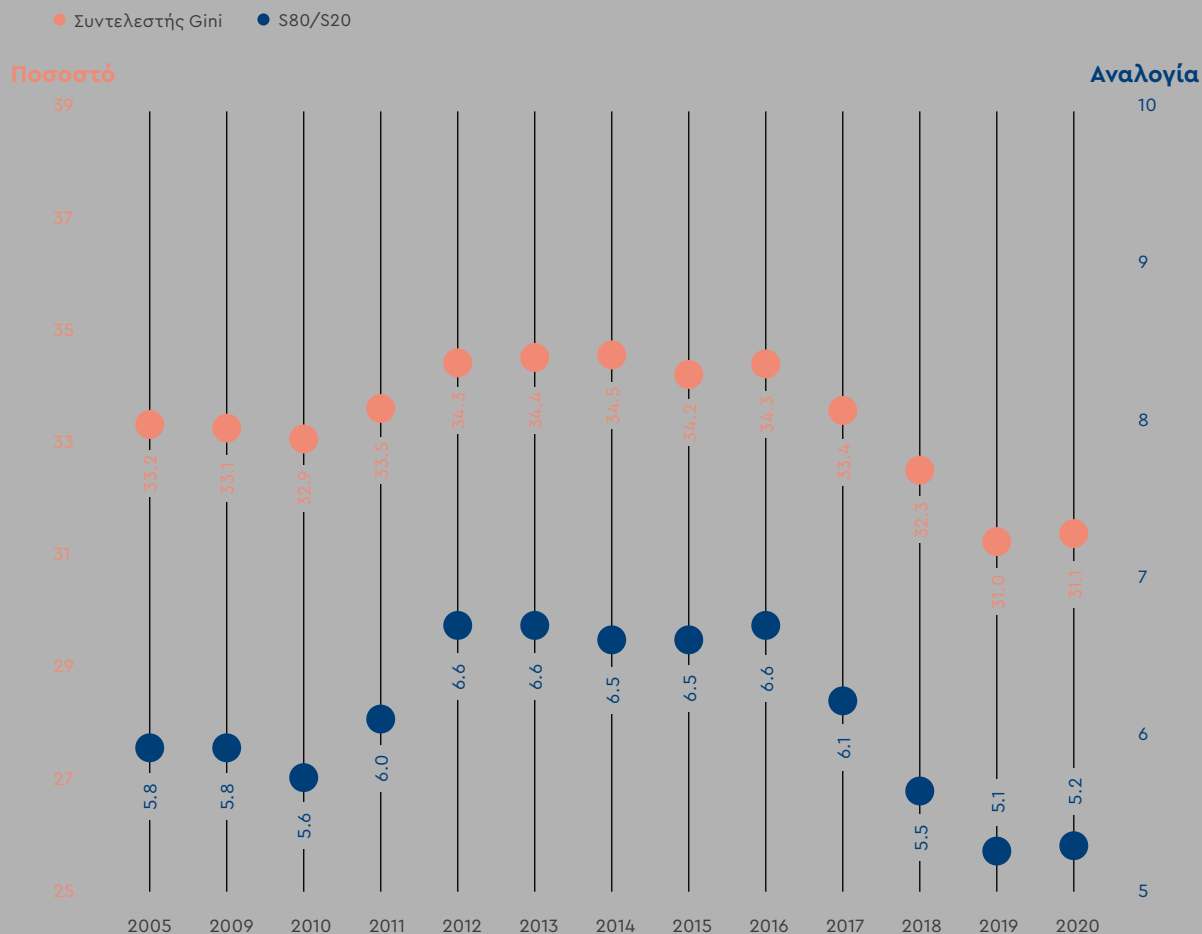
αναγκάζονταν να ξενυχτάνε απόψε σαν αλήτες στη μέση του δρόμου μες στην παγωνιά μακριά από τα σπίτια τους». Τον ίδιο ωμό ρεαλισμό που χρησιμοποιεί ο Χρ. Οικονόμου για να απεικονίσει και να κάνει ορατή τη φτώχεια στην Ελλάδα της «ευημερίας» συναντάμε και στις περιγραφές των κοινωνικών ερειπίων που άφησε πίσω της η Θάτσερ στη Γλασκόβη τη δεκαετία του '80 στο μυθιστόρημα Σάγκι Μπέιν (Stuart, 2021) το οποίο βραβεύτηκε με το Booker 2020 και κατά τα Βρετανικά Βραβεία Βιβλίου είναι το βιβλίο της χρονιάς 2021 και καλύτερο μυθιστόρημα πρωτοεμφανιζόμενου συγγραφέα της ίδιας χρονιάς. Ανεργία, πείνα, αλκοολισμός και πάνω απ' όλα κυνισμός, με τη φράση «πεινάω» να «έχει γίνει σχεδόν το τραγούδι» του μικρού Σάγκι κι η απάντηση της Άγκνες «δεν υπάρχει δεκάρα τσακιστή» το λυπηρό ρεφρέν, συνθέτουν την καθημερινότητα στις γειτονιές των πρώην ανθρακωρύχων, μια δεκαετία που δικαίως αποτελεί το σημείο εκκίνησης κάθε έρευνας και συζήτησης για τις ανισότητες. Από αυτή τη διερεύνηση δεν μπορεί να απουσιάζει η λογοτεχνία που επιλέγει το ρεαλισμό, καθώς

και άλλες μορφές τέχνης όπως το θέατρο που, ομοίως με τη λογοτεχνία, αντλούν ερεθίσματα και υλικό από τη ζώσα και ζοφερή πραγματικότητα.

Σε επιστημονικό επίπεδο, δύο είναι οι δείκτες ανισότητας που χρησιμοποιούνται από την Ελληνική Στατιστική Αρχή και τη Eurostat για τη μέτρηση των ανισοτήτων. Ο πρώτος δείκτης S80/S20 μετρά τη σχετική ανισότητα στη διανομή του εισοδήματος, συγκρίνοντας το ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα που κατέχει το 20% των πλουσιότερων ατόμων (άνω πεμπτημόριο) με αυτό που κατέχει το 20% των φτωχότερων (κάτω πεμπτημόριο). Ο δεύτερος δείκτης άνισης κατανομής εισοδήματος Gini κυμαίνεται από 0 (ή 0%) στο ένα άκρο που αντιστοιχεί σε πλήρη εισοδηματική ισότητα έως 1 (ή 100%) στο άλλο άκρο που αντιστοιχεί σε πλήρη εισοδηματική ανισότητα, στο ενδεχόμενο για παράδειγμα όλος ο πλούτος να ήταν συγκεντρωμένος σε 1 άτομο. Στο Γράφημα 1 απεικονίζεται η εξέλιξη των δύο δεικτών τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα.

Φοροαπαλλαγές για τους πλούσιους, φορολογικά και «αναπτυξιακά» κίνητρα για επενδύσεις στις μεγάλες επιχειρήσεις κι άλλα τέτοια μέτρα που επί δεκαετίες δίδονταν αφειδώς στο 1% των πλουσιότερων με την αόριστη υπόσχεση ότι θα αυξήσουν τους ρυθμούς μεγέθυνσης και στη συνέχεια την κοινωνική ευημερία, δεν απέδωσαν ποτέ όσα υποσχέθηκαν, σύμφωνα με τις δηλώσεις του αμερικανού προέδρου!

Γράφημα 1: Εξέλιξη των δύο βασικών δεικτών μέτρησης της ανισότητας στην Ελλάδα

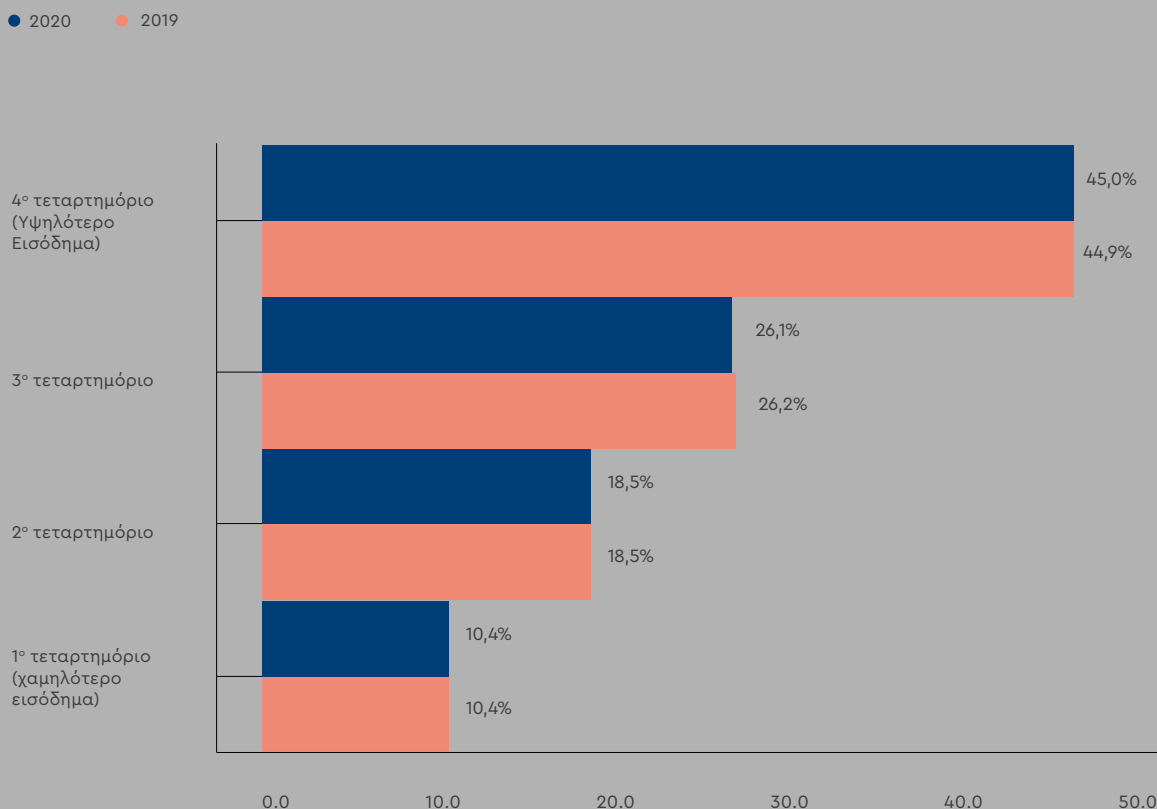
Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή, Δελτίο Τύπου 22 Ιουνίου 2021

Από το πλήθος των στοιχείων και συμπερασμάτων τα οποία προκύπτουν από την Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών για το έτος 2020, που αφορούν εισοδήματα τα οποία αποκτήθηκαν το 2019, ξεχωρίζουμε τα ακόλουθα (Ελληνική Στατιστική Αρχή, 2021):

Πρώτον, ο συντελεστής ανισότητας Gini αυξήθηκε. Η αύξηση από το 2019 στο 2020 (από 31 σε 31,1), όπως φαίνεται και στο

σχετικό Διάγραμμα, δεν είναι τόσο μεγάλη. Χρήζει ωστόσο επισήμανσης επειδή το 2020 διακόπτεται μία τάση που ξεκίνησε το 2017 (όταν ο συντελεστής Gini ανήλθε στο 33,4), βάσει της οποίας κάθε χρόνο ο δείκτης μειωνόταν περίπου κατά μία ολόκληρη μονάδα. Το 2020, με τις απαντήσεις των ερωτηθέντων να αφορούν το 2019, αυτή η τάση προς την ισότητα ανακόπηκε και ο δείκτης μέτρησης της ανισότητας αυξήθηκε.

Γράφημα 2: Μερίδιο εισοδήματος σε τεταρτημόρια, 2019–2020

Δεύτερον, ο συντελεστής ανισότητας, όπως μετριέται στη βάση των πεμπτημώριων εισοδήματος, επίσης αυξήθηκε. Ενώ το εισόδημα του πλουσιότερου 20% του πληθυσμού που δηλώθηκε το 2019 (κι αφορούσε εισόδημα που αποκτήθηκε το 2018) ήταν 5,1 φορές μεγαλύτερο από το εισόδημα του φτωχότερου 20% του πληθυσμού, το 2020 το εισόδημά του έγινε 5,2 φορές μεγαλύτερο. Κι εδώ παρατηρείται η ίδια τάση, αν διευρύνουμε την περίοδο μελέτης. Από το 2017 έχουμε μια συνεχή πτώση, η οποία όμως το 2020 ανακόπηκε κι αντιστράφηκε.

Τρίτον, κατανέμοντας τις απαντήσεις που δόθηκαν το 2019 και 2020 (για τα εισοδήματα του 2018 και 2019 αντίστοιχα) σε τέσσερα τεταρτημόρια έχει ενδιαφέρον ότι τα δύο χαμηλότερα τεταρτημόρια που αντιπροσωπεύουν το 50% του πληθυσμού παρέμειναν σταθερά, κατέχοντας και τα δύο χρόνια (2019 και 2020) το 28,9% του συνολικού

διαθέσιμου εισοδήματος: 10,4% το χαμηλότερο τεταρτημόριο και 18,5% το αμέσως επόμενο. Μια οριακή ωστόσο μετατόπιση παρατηρήθηκε στα δύο επόμενα τεταρτημόρια, με μια μικρή μείωση στο εισόδημα των άνω μεσαίων στρωμάτων που εντάσσονται στο τρίτο τεταρτημόριο, από 26,2% του εισοδήματος σε 26,1%, και μια ισόποση αν και οριακή αύξηση στο εισόδημα του πλουσιότερου τεταρτημώριου, που ενώ το 2019 δήλωσε ότι ήλεγχε το 44,9% του εισοδήματος το 2020 ήλεγχε το 45%.

Τέταρτον, η αύξηση των ανισοτήτων, όπως μετριούνται με το δείκτη Gini, τα τεταρτημόρια και πεμπτημόρια, συνέβη σε μία χρονιά αύξησης του μέσου ισοδύναμου ατομικού διαθέσιμου εισοδήματος κατά 6,5% σε σύγκριση με το προηγούμενο έτος, φθάνοντας τα 9.993 ευρώ. Επομένως, η αύξηση του διαθέσιμου εισοδήματος (και του ΑΕΠ το ίδιο έτος κατά 1,9%) δεν απέτρεψε την όξυνση των ανισοτήτων.

3/ Η πανδημία επιταχυντής των ανισοτήτων

Το 2020 και το 2021 θα καταγραφούν ως τα χρόνια που οι ανισότητες αυξήθηκαν σε όλο τον κόσμο και την Ελλάδα.

Σειρά έκτακτων ερευνών από την Ευρωπαϊκή Στατιστική Υπηρεσία υπογραμμίζει ότι το μεγαλύτερο τίμημα από την οικονομική κρίση του 2020 που ακολούθησε την κρίση υγείας πλήρωσαν οι φτωχότεροι. Για παράδειγμα, ο κίνδυνος απόλυσης και μείωσης ωρών εργασίας άγγιξε το 31% των χαμηλότερων εισοδηματικών στρωμάτων, το 28% των μεσαίων και το 24% των υψηλότερων. Ο κίνδυνος να χάσουν τη δουλειά τους οι χειρώνακτες εργάτες (μπλε κολάρα) σε σχέση με το μέσο όρο των εργαζομένων ήταν σχεδόν διπλάσιος. Ο κίνδυνος να χάσουν τη δουλειά τους όσοι εντάσσονται στα μεσαία εισοδηματικά στρώματα ήταν διπλάσιος σε σχέση με όσους ανήκουν στα υψηλότερα εισοδηματικά στρώματα και τριπλάσιος για όσους ανήκουν στα χαμηλότερα εισοδηματικά κλιμάκια. Τέλος, οι εργαζόμενοι φτωχοί ήταν πιθανότερο να απολυθούν ή να κληθούν να εργαστούν λιγότερες ώρες (30%) σε σχέση με όσους δεν εντάσσονται στην κατηγορία των εργαζόμενων φτωχών (27%), (Eurostat, 2020).

Με την πρώτη ματιά, οι ανισότητες οξύνθηκαν επειδή το μεγαλύτερο κόστος στη διάρκεια της πανδημίας κατέβαλαν τα χαμηλότερα εισοδηματικά στρώματα που εργάζονται στην

εκτεταμένη αδήλωτη εργασία (υπηρεσίες καθαριότητας, φροντίδας στο σπίτι, κ.ά.) και τη χειρωνακτική εργασία (γεωργοί, εργαζόμενοι στις κατασκευές, κ.ά.), είτε μένοντας εκτός ενισχύσεων μιας και δεν μπορούσαν να αποδείξουν προγενέστερη απασχόληση ή επειδή δεν μπορούσαν να συνεχίσουν να εργάζονται λόγω μέτρων κοινωνικής αποστασιοποίησης, όπως έκαναν για παράδειγμα όσοι μπορούσαν να ενταχθούν σε καθεστώς τηλεργασίας. Μένοντας ωστόσο σε αυτή τη διάσταση εξαφανίζεται από την οπτική μας κι εν τέλει αθώνεται η πολιτική· εν προκειμένω, οι όροι υπό τους οποίους δόθηκαν κάθε λογής επιχορηγήσεις από κυβερνήσεις, υπερεθνικούς οργανισμούς και φορείς, αρχής γενομένης από το Μάρτιο του 2013.

Στην πραγματικότητα, οι οικονομικές ανισότητες το 2020–2021 οξύνθηκαν ακριβώς λόγω της αρχιτεκτονικής και των κενών των μέτρων τα οποία εφαρμόστηκαν το 2020 και 2021, φτάνοντας μέχρι τις 11 Μαρτίου 2021 τα 24 και 11,6 δισ. ευρώ αντίστοιχα (Υπουργείο Οικονομικών, 2021). Προφανώς, αν δεν είχαν εφαρμοστεί οι επιπτώσεις θα ήταν κάτι παραπάνω από δραματικές. Η κατεύθυνσή τους ωστόσο συνέβαλε στην εισοδηματική και οικονομική πόλωση. Ενδεικτικά, παραθέτουμε πέντε μέτρα και πολιτικές τα οποία εφαρμόστηκαν εντός κι εκτός Ελλάδας από το Μάρτιο του 2021, τα οποία όξυναν τις ανισότητες.

Το 2020 και το 2021 θα καταγραφούν ως τα χρόνια που οι ανισότητες αυξήθηκαν σε όλο τον κόσμο και την Ελλάδα. Σειρά έκτακτων ερευνών από την Ευρωπαϊκή Στατιστική Υπηρεσία υπογραμμίζει ότι το μεγαλύτερο τίμημα από την οικονομική κρίση υγείας το πλήρωσαν οι φτωχότεροι.

1. Ελαστικοποίηση της αγοράς εργασίας.

Το πρόγραμμα Sure (Temporary Support to Mitigate Unemployment Risks in an Emergency) υπονόμωσε τις ποιοτικές και σταθερές θέσεις εργασίας στην ΕΕ, καθώς με βάση την Ευρωπαϊκή Επιτροπή «λειτουργεί ως δεύτερη αμυντική γραμμή, στηρίζοντας συστήματα μειωμένου ωραρίου εργασίας και παρόμοια μέτρα» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2021). Ο νόμος υπ. αρ. 4808 που ψηφίστηκε τον Ιούνιο του 2021, μεσούντος του δεύτερου κύματος της πανδημίας, με τον οποίο καταργείται το 8ωρο, θα οδηγήσει σε μείωση των μισθών καθώς δεν θα προσμετρούνται οι υπερωρίες, σε αύξηση της ανεργίας καθώς η επιμήκυνση του ωραρίου θα αποθαρρύνει τις προσλήψεις, κ.ά.

2. Περαιτέρω ενίσχυση των τραπεζών. Η

Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα ενεργοποίησε από το Μάρτιο του 2020 ένα νέο, έκτακτο πρόγραμμα αγοράς τίτλων από το δημόσιο και ιδιωτικό τομέα, συμπεριλαμβανομένου και του ελληνικού, με στόχο να ενισχύσει τη ρευστότητα και να αποτρέψει φαινόμενα πιστωτικής ασφυξίας, με την ονομασία Pandemic Emergency Purchase Programme (PEPP). Το αρχικό του ύψος ήταν 750 δισ. ευρώ, στη συνέχεια ενισχύθηκε με άλλα 600 δισ. στις 4 Ιουνίου 2020 κι επιπλέον 500 δισ. στις 10 Δεκεμβρίου 2020, για να φτάσει τα 1,85 τρισ. ευρώ. Ως αποτέλεσμα της εκμετάλλευσης των μέσων αναχρηματοδότησης του Ευρωσυστήματος (που προσέφεραν 47,81 δισ. ευρώ) από τη μια και της αύξησης των καταθέσεων από την άλλη (κατά 13,87 δισ. ευρώ) το 2020 τράνταχτο πειστήριο για το ότι οι επιδοτήσεις κατέληξαν σε παραλήπτες που δεν τα χρειάζονταν, οι τράπεζες βελτίωσαν θεαματικά τη θέση τους. Παρόλα αυτά, μείωσαν τα δάνεια το 2020, ως προς το 2019, κατά 721 εκ. ευρώ: από 149.380 εκ. ευρώ σε 148.650 (Τράπεζα της Ελλάδας, 2021)! Στην πράξη δηλαδή, η πιστωτική ασφυξία δεν αποφεύχθηκε παρά την πρωτοφανή πλημμυρίδα ρευστότητας!

3. Αύξηση του δημόσιου χρέους. Το δημόσιο χρέος της γενικής κυβέρνησης στο τέλος του πρώτου τριμήνου του 2021 έφτασε στο επίπεδο ρεκόρ της τελευταίας δεκαετίας των 344,16 δισ. ευρώ. Σε ένα χρόνο αυξήθηκε σχεδόν κατά 15 δισ. ευρώ. Η αύξησή του επήλθε επειδή να μεν

η Ευρωπαϊκή Ένωση με το ξέσπασμα της κρίσης ανέστειλε τις δρακόντειες απαγορεύσεις του Συμφώνου Σταθερότητας για το έλλειμμα και το χρέος, ωστόσο η πλημμυρίδα χρηματοδοτήσεων δημιούργησε νέα χρέη. Ενδεικτικά, το πρόγραμμα SURE, που αφορά δάνεια με ευνοϊκούς όρους συνολικού ύψους 94,3 δισ. ευρώ για 19 χώρες (οι άλλες 8 αρνήθηκαν), αύξησε το δημόσιο χρέος της Ελλάδας κατά 5,26 δισ. ευρώ, της Ιταλίας κατά 27,44 δισ. ευρώ, της Ισπανίας κατά 21,32 δισ. ευρώ, κ.ο.κ. Η πορεία του δημόσιου χρέους θα συνεχίσει να είναι αυξητική επειδή όλα τα χρηματοδοτικά εργαλεία που ενεργοποιήθηκαν ως απάντηση στην κρίση της πανδημίας αντικρύζονται με χρέη. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το Ταμείο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας.

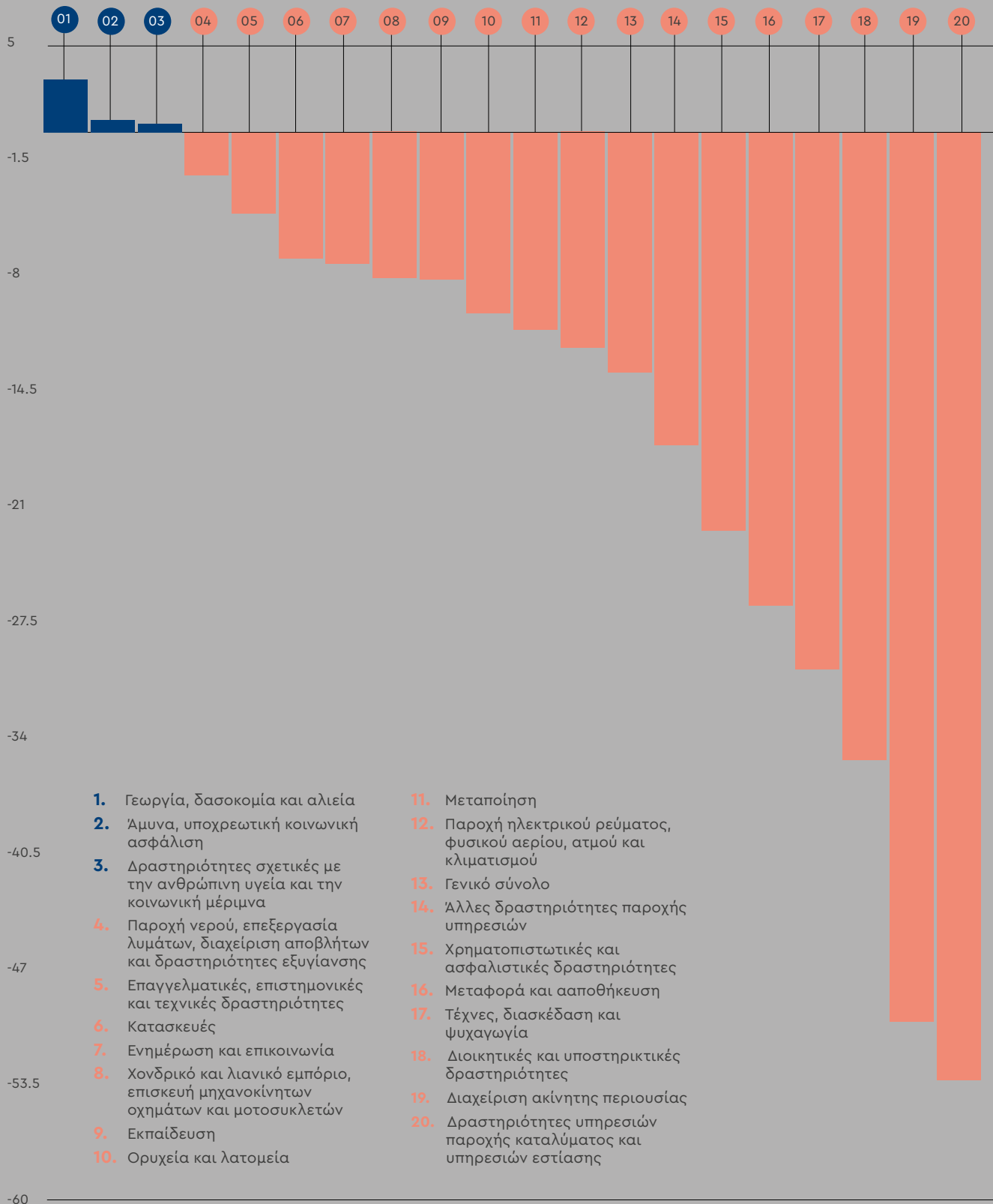
4. Όροι αποκλεισμού των φτωχότερων μεσαίων στρωμάτων από τις ενισχύσεις στη διάρκεια της πανδημίας. Τόσο στα προγράμματα κρατικής ενίσχυσης όσο και σε εκείνα που κατέστρωσαν οι Περιφέρειες υπήρχαν όροι που απέκλειαν τις πολύ μικρές και μικρές επιχειρήσεις, όπως για παράδειγμα το κριτήριο του τζίρου ή του αριθμού των εργαζομένων, παρότι η ενίσχυση των εργαζομένων υλοποιείτο κατ' αυτοτελή τρόπο. Το αποτέλεσμα ήταν να προτιμούνται μεγάλες επιχειρήσεις και να αποκλείονται ατομικές, αυτοαπασχολούμενοι, κ.ά. Καθόλου τυχαία, στην πορεία αποδείχτηκε ότι τα μεσαία στρώματα πλήρωσαν ένα δυσανάλογα βαρύ φορτίο (Ετήσια Έρευνα ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, 2021). Ειδικότερα, καταγράφηκε μια μεγάλη διαφοροποίηση στο μέγεθος των απωλειών εισοδήματος το 2020 βάσει της πηγής των εισοδημάτων. Από τα νοικοκυριά με κύρια πηγή εισοδήματος τα έσοδα από επιχειρηματική δραστηριότητα το 70% δήλωσε μείωση. Από τα μισθιακά εισοδήματα μείωση δήλωσε το 39% και εκείνα τα νοικοκυριά με κύρια πηγή εισοδήματος τη σύνταξη δήλωσαν τη μικρότερη μείωση: μόλις 25%. Αντίστοιχα διαβαθμισμένος ήταν και ο μέσος όρος μείωσης των εισοδημάτων, βάσει της πηγής προέλευσής τους. Ο μέσος όρος μείωσης του εισοδήματος των νοικοκυριών που δήλωσαν ως κύρια πηγή τα έσοδα από επιχειρηματική δραστηριότητα ανήλθε σε 27%, έναντι μείωσης 10% και 7% που δήλωσαν τα νοικοκυριά με κύρια πηγή εισοδήματος μισθό και σύνταξη αντίστοιχα. Το πρόβλημα με τα

μεσαία στρώματα είναι τόσο γενικευμένο και σοβαρό ώστε κείμενο εργασίας που αναρτήθηκε στην ιστοσελίδα του ΔΝΤ προβλέπει ότι οι χρεωκοπίες μικρομεσαίων επιχειρήσεων θα αυξηθούν κατά 6% κι επισημαίνει ότι απειλούνται 1 στις 10 θέσεις εργασίας στις μικρομεσαίες ή ένας αριθμός συγκρίσιμος με τον συνολικό αριθμό των ανέργων σήμερα (Diez, κ.ά., 2021). Προέβλεψαν, με άλλα λόγια, διπλασιασμό της ανεργίας. Επιπλέον, επανάληψη όσων συνέβησαν την πενταετία που ακολούθησε την κρίση του 2008, μόνο που αυτή τη φορά θα συμβούν σε πολύ πιο σύντομη χρονική περίοδο!

5), Αυξήσεις για τους υψηλόμισθους, πάγος στους χαμηλόμισθους. Την επομένη της Πρωτομαγιάς του 2020 έγινε γνωστό ότι η ελληνική κυβέρνηση αποφάσισε να μην δώσει ούτε ένα ευρώ αύξηση και να παγώσει τον βασικό μισθό, που από το 2012 έχει αφαιρεθεί από τα επίμαχα των συλλογικών διαπραγματεύσεων κι αποφασίζεται μονομερώς από την κυβέρνηση. Η ίδια κυβέρνηση ωστόσο αποφάσισε να χορηγήσει προκλητικές αμοιβές, που βρίσκονται πολύ πάνω ακόμη κι από τα επίπεδα της αγοράς, στα στελέχη της επιλογής της που όρισε σε ΕΡΤ, ΑΠΕ, ΔΕΗ (300.000 ευρώ ετησίως συν μπόνους) κ.ά. Η ανταμοιβή των στελεχών των πρώην ΔΕΚΟ έγινε κατόπιν ακύρωσης μνημονιακών νόμων που έθεταν οροφή στις απολαβές της κρατικής γραφειοκρατίας κι ήταν πιθανότατα οι μοναδικοί νόμοι που θα έπρεπε να συνεχίσουν να υπάρχουν στο διηνεκές. Οι ίδιοι ωστόσο νόμοι εξακολουθούν να ισχύουν για τους χαμηλόμισθους που αμείβονται με τον βασικό των 546 ευρώ! Τέλος, οι πολιτικές διαχείρισης της κρίσης του κορωνοϊού δεν οδήγησαν στα άκρα μόνο τις εισοδηματικές-οικονομικές πολιτικές. Καταλυτικά επέδρασαν και σε μια σειρά ακόμη ισορροπίες οξύνοντας τις αντιθέσεις. Πρώτον, όξυναν τις διεθνείς ανισότητες, δεδομένου ότι χώρες με περιορισμένο δημοσιονομικό χώρο, όπως η Ελλάδα, διέθεσαν

λιγότερους πόρους για την αντιμετώπιση της πανδημίας σε σχέση με τις πλεονασματικές χώρες του ευρωπαϊκού κέντρου (Βατικιώτης, 2021). Ως αποτέλεσμα η απόσταση περιφέρειας-κέντρου στην ευρωζώνη μεγεθύνθηκε. Δεύτερον, οι ανισότητες στη βάση του φύλου αυξήθηκαν, δεδομένου ότι το βάρος φύλαξης των παιδιών και παροχής φροντίδας στους υπερήλικες κατά τεκμήριο έπεσε στις πλάτες των γυναικών (Adams-Prassl et. al., 2020). Τρίτον, το ψηφιακό χάσμα εντάθηκε, δεδομένου ότι ανώτερα επαγγελματικά και εισοδηματικά στρώματα υιοθέτησαν εύκολα παλιότερες και νεόκοπες προηγμένες εφαρμογές εργασίας και διασκέδασης, την ίδια ώρα που φτωχότερα στρώματα πάσχιζαν να ανταποκριθούν στις αυξημένες απαιτήσεις εργασίας από το σπίτι για τους γονείς και ταυτόχρονης παρακολούθησης μαθημάτων στο σχολείο για τα παιδιά, με αργές συνδέσεις και ταχύτητες της... υπομονής. Ενδεικτικά, στα υψηλότερα εκπαιδευτικά επίπεδα των κατόχων μεταπτυχιακών και διδακτορικών τίτλων παρατηρείται σαφώς μεγαλύτερη αύξηση (57%) σε σχέση με τους απόφοιτους πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (37,3%), ενώ οι τελευταίοι συγκεντρώνουν και το μεγαλύτερο ποσοστό μη χρήσης εφαρμογών streaming (11%). Ανάλογες αντιθέσεις παρατηρήθηκαν και με βάση το εισόδημα (Θανόπουλος & Γιακούλας, 2021). Τέταρτον, η κρίση της πανδημίας άλλαξε άρδην το χάρτη της ελληνικής οικονομίας, καθώς συγκεκριμένοι κλάδοι σήκωσαν σχεδόν όλο το βάρος των μέτρων κοινωνικής αποστασιοποίησης ενώ άλλοι κλάδοι ωφελήθηκαν. Στους συγκεκριμένους ωστόσο κλάδους που εθίγησαν περισσότερο συγκεντρώνεται η μικρομεσαία επιχειρηματικότητα της Ελλάδας (ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, 2019). Αναλυτικότερα παρουσιάζονται οι αλλαγές στο Γράφημα 3 που ακολουθεί:

Γράφημα 3: Μεταβολή κύκλου εργασιών από διοικητικές πηγές, για το σύνολο των επιχειρήσεων της ελληνικής οικονομίας το 2020 ως προς 2019

Παράλληλα με τη θεωρητική συζήτηση υπάρχει και μια πολιτική διερεύνηση των πλέον κατάλληλων μέτρων για την άμβλυνση των ανισοτήτων (Stantcheva, 2021· Blanchard & Tirole, 2021). Στο πλαίσιο τους, έχει προταθεί σειρά πολιτικών που μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε τρεις ομάδες: πριν την παραγωγή (π.χ. ενίσχυση της εκπαίδευσης και ισοτιμία πρόσβασης), στο στάδιο της παραγωγής (μεταξύ άλλων, καθιέρωση κατώτατου μισθού) και μετά την παραγωγή (ενδεικτικά, αύξηση των κοινωνικών μεταβιβάσεων). Η κυρίαρχη αδυναμία τους είναι ότι υπερπροβάλλουν τη σημασία της αναδιανεμητικής πολιτικής, τη δυνατότητα δηλαδή της κοινωνικής πολιτικής να διορθώσει τις αδικίες που δημιουργεί η πολιτική μισθών, και υποτιμούν τη σημασία των αυξήσεων στους μισθούς. Η αναθεώρηση της αναδιανεμητικής πολιτικής, όσο απαραίτητη αν είναι στο επίπεδο της αύξησης της φορολογίας του πλούτου για παράδειγμα, παραβλέπει μια οικονομική και μια πολιτική προϋπόθεση: ότι σε ένα περιβάλλον χαμηλών μισθών, εισφορών και φορολογικών εσόδων εκλείπουν τα αναγκαία υλικά μέσα για την άσκηση αναδιανεμητικής πολιτικής. Η πολιτική προϋπόθεση αφορά την ακύρωση των αυστηρών δημοσιονομικών περιορισμών που επιβάλλει το Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης και το Ευρωπαϊκό Εξάμηνο για ισοσκελισμένους και πλεονασματικούς κρατικούς προϋπολογισμούς. Η δεύτερη αδυναμία τους

είναι ότι το αίτημα για ποιοτικές θέσεις εργασίας μένει σε ένα διακηρυκτικό επίπεδο χωρίς να ορίζονται οι λεπτομέρειες: από τα ωράρια μέχρι το επίπεδο των αμοιβών... Όσο δεν αλλάζουν αυτοί οι όροι γέννησης των ανισοτήτων (που δεν αποτελούν παρά την κορυφή του παγόβουνου της εντεινόμενης κοινωνικής και ταξικής πόλωσης), κάθε πρόοδος και δυνατότητα που γεννά η εποχή μας θα ισοδυναμεί στην πράξη με οπισθοδρόμηση.

Η έκρηξη των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων που βίωσε η Ελλάδα ακόμη και στο σύντομο διάλειμμα που μεσολάβησε ανάμεσα στις δύο κρίσεις (χρέους και πανδημίας) εκφράστηκε με τον πιο... παραστατικό τρόπο στις θεατρικές επιτυχίες εκείνων των ετών. Η παράσταση Άνθρωποι και ποντίκια σε σκηνοθεσία Βασίλη Μπισμπίκη και διασκευή του βιβλίου του Τζον Στάιμπεκ, το οποίο γράφτηκε το 1937 μετά την κρίση του 1930 στις ΗΠΑ, αποτέλεσε εμπορική επιτυχία για δύο θεατρικές σεζόν. Με τους ήρωες του να ακροβατούν ανάμεσα στο λούμπεν προλεταριάτο, τον υπόκοσμο και το κοινωνικό περιθώριο, ένα θέατρο που περιβάλλεται από χωματόδρομους, χωρίς καν φωτισμό τη νύχτα, στη βιομηχανική περιοχή του Βοτανικού κοντά στην Αγίας Άννης, έφερε στην επιφάνεια μια άλλη Αθήνα, που επιβιώνει μακριά από τα φώτα της πόλης και τους «Μεγάλους Περίπατους», γνήσιο δημιούργημα των σύγχρονων ανισοτήτων...

Οι ψηφιακές πλατφόρμες αποτελούν μηχανισμούς άντλησης και συσσώρευσης δεδομένων και πληροφοριών και μονοπωλιακής αξιοποίησής τους, η οποία τροφοδοτεί τη διαρκή επέκταση των επιχειρήσεων αυτών.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Βατικιώτης, Λ. (2021) «Ελληνική οικονομία εν μέσω πανδημίας: Ποτέ ένα ρεκόρ ύφεσης δεν είναι ...αρκετό!», σσ. 62–90, στο *Τροχιές επισφάλειας: Εθνογραφικές προσεγγίσεις*, (επιμ. Μ. Σπυριδάκης – Β. Κράββα). Εκδ. Gutenberg Δαρδανός.

Ελληνική Στατιστική Αρχή(2021) «Οικονομική ανισότητα, έρευνα εισοδήματος και συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών έτος 2020 (περίοδος αναφοράς έτος 2019)», *Δελτίο Τύπου*, 22 Ιουνίου 2021. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/36zU2hS> [Τελευταία πρόσβαση: 26 Ιουλίου 2021].

ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (2021) «Εισόδημα – δαπάνες νοικοκυριών», *Ετήσια έρευνα*, Ιανουάριος, Νο. 9. Διαθέσιμο στο: <https://imegsevee.gr/wp-content/uploads/2021/01/etisia-ereuna-eisodimatos-2020.pdf> [Τελευταία πρόσβαση: 26 Ιουλίου 2021].

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2021) «SURE: Το ευρωπαϊκό μέσο στήριξης για τον μετριασμό των κινδύνων ανεργίας σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης». Διαθέσιμο στο <https://bit.ly/3Bxua4J> [Τελευταία πρόσβαση: 26 Ιουλίου 2021].

Θανόπουλος, Γ., & Γιακούλας, Δ. (2021) «Έρευνα ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ για την πανδημία του κορωνοϊού: Στάσεις και αντιλήψεις για τις επιπτώσεις στην οικονομία και την κοινωνία». Αθήνα, ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, σ. 32. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3C11bXj>

ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (2019) *Ετήσια έκθεση για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις*. Αθήνα.

Οικονόμου, Χρ. (2010) *Κάτι θα γίνει, θα δεις*. Εκδ. Πόλις.

Τράπεζα της Ελλάδας (2021) «Έκθεση Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας», Ιούνιος. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3y2luyk> [Τελευταία πρόσβαση: 26 Ιουλίου 2021].

Υπουργείο Οικονομικών (2021) «Τοποθέτηση του υπουργού Οικονομικών Χρ. Σταϊκούρα για το νέο πακέτο μέτρων οικονομικής στήριξης», 11 Μαρτίου. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3x3wVHC> [Τελευταία πρόσβαση: 26 Ιουλίου 2021].

Ξενόγλωσση

Adams-Prassl, A., Boneve, T., Golin, M. & Rauth, C. (2020) "Inequality in the Impact of the Coronavirus Shock: Evidence from Real Times Survey", *CEPR Discussion Paper No. D014665*. Διαθέσιμο στο: <http://ftp.iza.org/dp13183.pdf>

Blanchard, O. & Tirole, J. (2021) "Major Future Economic Challenges, Republique Française". Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3rAgnFP>

Diez, F. J., Duval, R., Fan, J., Garrido, J., Kalemli-Ozcan, S., Maggi, Ch., Martinez-Peria, S. & Pierri, N. (2021) "Insolvency Prospects Among Small and Medium Enterprises in Advanced Economies: Assessment and Policy Options", *IMF Staff Discussion Note*, April. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/2Wfvr07> [Τελευταία πρόσβαση: 26 Ιουλίου 2021].

Eurostat (2020) "Covid-19 Labor Effects Across the Income Distribution", December 3. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3i3InyA> [Τελευταία πρόσβαση: 26 Ιουλίου 2021].

Fine, B. & Saad-Filho, A. (2017) "Thirteen Things You Need to Know About Neoliberalism", *Critical Sociology*, Vol. 43 (4-5), pp. 685-706. doi: 10.1177/0896920516655387

Hope, D. & Limberg, J. (2020) "The Economic Consequences of Major Tax Cuts for the Rich", *Working Paper 55*. London School of Economics and Political Science, International Inequalities Institute.

Kuznets, S. (1955) "Economic growth and income inequality", *The American economic review*, No. 1, March, pp. 1-28.

Martinussen, J. (2007) *Κοινωνία, κράτος, αγορά: θεωρίες της ανάπτυξης*. Εκδ. Σαββάλας.

Milanovic, B. (2019) *Παγκόσμια ανισότητα, η οικονομική ανισότητα στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Piketty, T. (2014) *Το κεφάλαιο τον 21ο αιώνα*. Εκδ. Πόλις.

Price, C. & Edwards, K. (2020) "Trends in Income From 1975 to 2018", *RAND Education and Labor*. Διαθέσιμο στο: https://www.rand.org/pubs/working_papers/WRA516-1.html [Τελευταία πρόσβαση: 26 Ιουλίου 2021].

Saez, Em. (2016) "Striking it Richer: The Evolution of Top Incomes in the United States (Updated with 2015 Preliminary Estimates)", June 30. Διαθέσιμο στο: <https://eml.berkeley.edu/~saez/saez-UStopincomes-2015.pdf> [Τελευταία πρόσβαση: 26 Ιουλίου 2021].

Stantcheva, St. (2021) "Inequalities in the Times of Pandemic", April 13. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3BRCfBw>

Stuart, D. (2021) *Σάγκι Μπέιν*. Εκδ. Μεταίχμιο

Νίκος Δασκαλάκης

Επιστημονικός Συνεργάτης ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Μικρομεσαίες Επιχειρήσεις εν μέσω πανδημίας – Χρηματοδότηση και Χρέος

Λέξεις κλειδιά

χρέος

πανδημία

ΜΜΕ

ίδια κεφάλαια

Περίληψη

Η πανδημία του κορωνοϊού Covid-19 προκάλεσε τη χειρότερη ύφεση στην παγκόσμια οικονομία μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο με τις μικρές επιχειρήσεις να αποτελούν τον κλάδο της οικονομίας που επηρεάστηκε περισσότερο. Με το παγκόσμιο χρέος να φτάνει σε επίπεδα ρεκόρ, ως αποτέλεσμα τόσο της μείωσης της οικονομικής δραστηριότητας στην αγορά, όσο και των μέτρων των κυβερνήσεων για τόνωση της οικονομίας, θα πρέπει να σκεφτούμε νέους τρόπους ροής κεφαλαίων στην οικονομία, εκτός του δανεισμού. Η ενδυνάμωση της οικονομίας με αντίβαρα τύπου ιδίων κεφαλαίων φαίνεται να αποτελεί ένα αναγκαίο συμπλήρωμα χρηματοδοτικών υποδομών.

^{1/} Μικρομεσαίες επιχειρήσεις εν μέσω πανδημίας

Η χρονική περίοδος από το Μάρτιο του 2020 μέχρι και το Μάιο του 2021 χαρακτηρίζεται ως περίοδος με έκτακτα και μοναδικά χαρακτηριστικά, τα οποία δεν έχουν εμφανιστεί ξανά στη σύγχρονη ιστορία της χώρας μας αλλά και παγκοσμίως. Η πανδημία του κορωνοϊού Covid-19 επηρέασε ταχύτατα και βίαια όλες τις πτυχές της καθημερινής ζωής του πολίτη, δίνοντας το έναυσμα για την εμφάνιση ενός πολυεπίπεδου φάσματος κρίσεων, όπως η υγειονομική, η κοινωνική και φυσικά η οικονομική. Μια οικονομική κρίση η οποία δεν έχει τις ρίζες της σε λάθος επιλογές οικονομικού περιεχομένου, εκδηλώθηκε ταχύτατα, χωρίς τη δυνατότητα των κρατών να προλάβουν να οργανωθούν για να την αντιμετωπίσουν, επέφερε εξαιρετικά σύντομα τεράστια προβλήματα στην άσκηση οικονομικής δραστηριότητας, είναι παγκόσμια, και, τέλος, δεν είναι ακόμα σίγουρο πότε τα (μη οικονομικά) αίτια που την προκαλούν θα αντιμετωπιστούν με επιτυχία και ποιο είναι το βάθος των

οικονομικών συνεπειών που επέφερε στις κοινωνίες.

Η πανδημία προκάλεσε τη χειρότερη ύφεση μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (World Bank, 2021). Μια ύφεση η οποία είναι σχεδόν ομοιόμορφη παγκοσμίως, ενώ για πρώτη φορά στα τελευταία 60 χρόνια παρατηρείται ταυτόχρονη ύφεση στην πλειονότητα και των ανεπτυγμένων και των αναπτυσσόμενων χωρών. Ολόκληρος ο επιχειρηματικός κόσμος επλήγη ιδιαίτερα από την κρίση. Η απαγόρευση κυκλοφορίας που επέβαλαν οι περισσότερες κυβερνήσεις, οι διαταραχές στις εφοδιαστικές αλυσίδες και η κάθετη πτώση της ζήτησης οδήγησαν πολλές επιχειρήσεις στα πρόθυρα της πτώχευσης. Ο κλάδος των επιχειρήσεων που επηρεάστηκε περισσότερο, σε παγκόσμιο επίπεδο, ήταν οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις, οι οποίες αντιμετώπισαν έντονες ελλείψεις ρευστότητας και μεγάλη δυσκολία στην πρόσβαση σε χρηματοδότηση.

Η ιδιαίτερα δυσμενής θέση που βρέθηκαν οι μικρές επιχειρήσεις δεν είναι τυχαία. Οι ελεύθερες ταμειακές ροές των μικρών επιχειρήσεων επηρεάστηκαν σε μεγαλύτερο βαθμό σε σχέση με τις αντίστοιχες των μεγάλων επιχειρήσεων, στο πλαίσιο της κρίσης της πανδημίας, για τους εξής λόγους (OECD, 2020):

- Οι κλάδοι που επηρεάστηκαν περισσότερο είναι κλάδοι που δραστηριοποιούνται κυρίως οι μικρές επιχειρήσεις, δηλαδή σε μεγαλύτερα ποσοστά σε σχέση με άλλους κλάδους. Κλάδοι όπως το λιανικό εμπόριο, η εστίαση, η διαμονή, οι προσωπικές υπηρεσίες επηρεάστηκαν ιδιαίτερα με αποτέλεσμα να επηρεαστούν αντιστοίχως και οι μικρές επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται σε αυτούς.
- Οι μικρές επιχειρήσεις έχουν συνήθως μικρότερα ταμειακά αποθέματα σε σχέση με τις μεγάλες, με συνέπεια να είναι περισσότερο ευάλωτες σε ελλείψεις ρευστότητας.
- Οι μικρές επιχειρήσεις έχουν λιγότερες επιλογές χρηματοδοτικών πηγών σε σχέση με τις μεγάλες. Για παράδειγμα, οι μεγάλες επιχειρήσεις μπορούν να προσφύγουν σε κεφαλαιαγορές για χρηματοδότηση, ενώ έχουν σχετικά πιο εύκολη και πιο φθηνή πρόσβαση και στον τραπεζικό δανεισμό. Οι μικρές επιχειρήσεις βασίζονται κυρίως σε εσωτερικά κεφάλαια και σε τραπεζικό δανεισμό. Η κρίση της πανδημίας επηρέασε απότομα και έντονα την πρόσβαση και στις δύο αυτές πηγές των μικρών επιχειρήσεων.
- Οι μικρές επιχειρήσεις έχουν σχετικά μικρή διαπραγματευτική δύναμη στο πλαίσιο χάραξης και εφαρμογής πιστωτικής πολιτικής και ως πελάτες και ως προμηθευτές και

έχουν ταυτόχρονα μικρότερες δυνατότητες χρηματοδότησης των εφοδιαστικών τους αλυσίδων.

- Οι μικρές επιχειρήσεις είναι σχετικά πιο πίσω στις δυνατότητες μεταφοράς των καθημερινών λειτουργιών τους σε εξ αποστάσεως πρακτικές, μέσω χρήσης τεχνολογικού εξοπλισμού, και συνεπώς έχουν μεγαλύτερες δυσκολίες προσαρμογής σε έντονες και βίαιες μεταβολές της καθημερινής τους πρακτικής, σε σχέση με τις μεγάλες επιχειρήσεις.

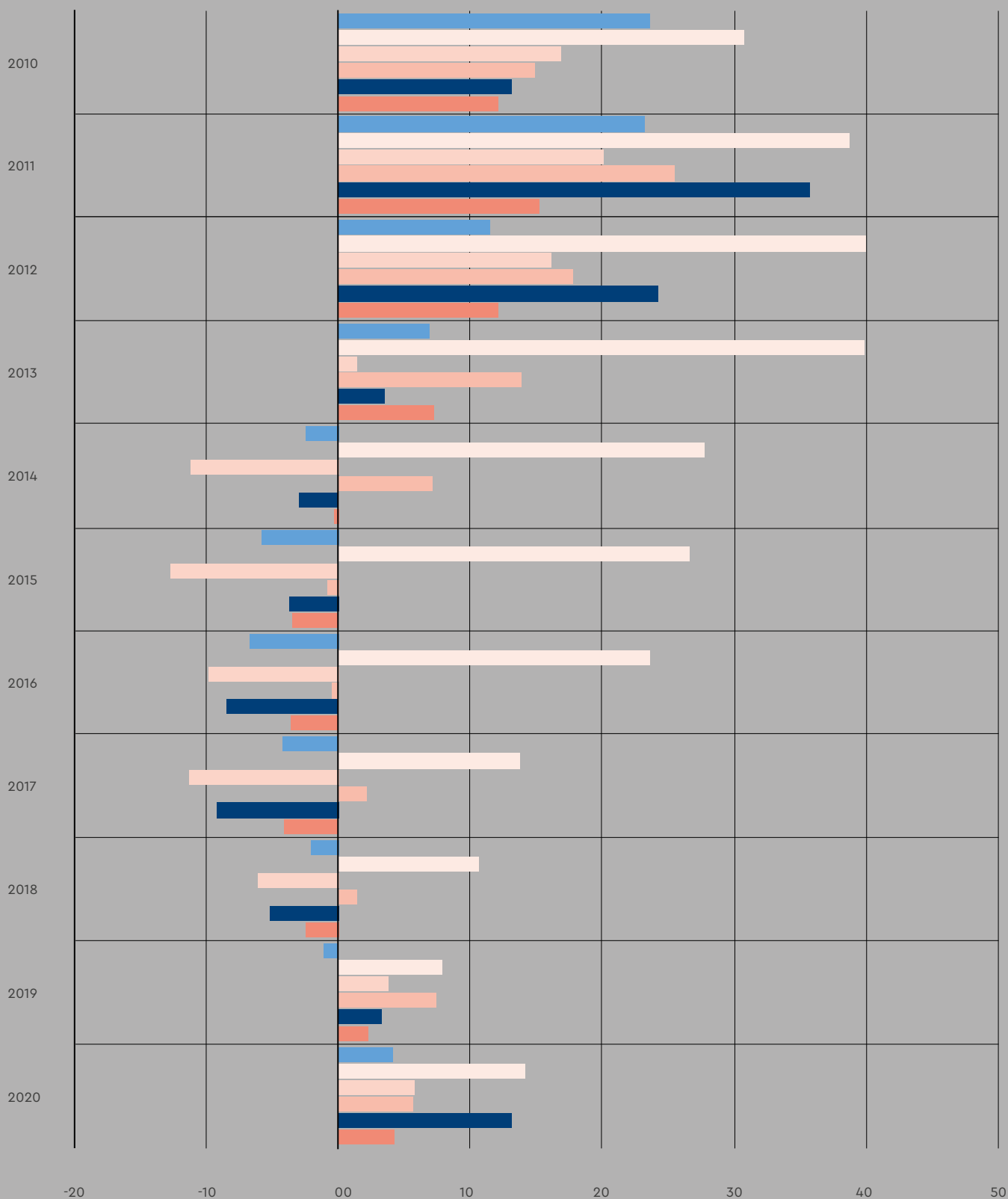
Όλοι οι παραπάνω λόγοι, σωρευτικά, συνετέλεσαν στο γεγονός ότι οι μικρότερες επιχειρήσεις επηρεάστηκαν σε δυσανάλογα μεγαλύτερο βαθμό σε σχέση με τις μεγαλύτερες, κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης της πανδημίας.

Η κρίση της πανδημίας ήρθε στην Ευρώπη και τη χώρα μας σε μία περίοδο, όπου το γενικότερο χρηματοοικονομικό περιβάλλον ήταν σε γενικές γραμμές ευνοϊκό για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις, οι οποίες είχαν αρχίσει, σε μικρούς, αλλά συνεχόμενα θετικούς ρυθμούς, να αναζητούν χρηματοδότηση, να εμφανίζουν ανάπτυξη και να καλύπτουν τις χρηματοδοτικές τους ανάγκες. Το τελευταίο εξάλλου φαίνεται και από τη βασική μεταβλητή της εξαμηνιαίας έρευνας της ΕΚΤ που μετρά την πρόσβαση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων στη χρηματοδότηση, δηλαδή το χρηματοδοτικό κενό¹ (Γράφημα 1), το οποίο ήταν αρνητικό σε ευρωπαϊκό επίπεδο μέχρι την εμφάνιση της πανδημίας, και εξελίχθηκε γρήγορα σε θετικό από την έναρξή της μέχρι και σήμερα.

¹ Το χρηματοδοτικό κενό μετρά τη διαφορά ανάμεσα στη διαθεσιμότητα (availability) και την ανάγκη (need) για χρηματοδότηση, με βάση τις εκτιμήσεις των επιχειρήσεων. Λαμβάνονται υπόψη όλες οι βασικές πηγές χρηματοδότησης (τραπεζικά δάνεια, πιστωτικές γραμμές, εμπορικές πιστώσεις, δανειακά αξιόγραφα). Ένας θετικός δείκτης σημαίνει ότι η ανάγκη είναι μεγαλύτερη από τη διαθεσιμότητα, και το αντίθετο.

Γράφημα 1: Το χρηματοδοτικό κενό (financing gap) 2010–2020 – επιλεγμένες χώρες και Μ.Ο

● ΙΡΛΑΝΔΙΑ ● ΕΛΛΑΔΑ ● ΙΣΠΑΝΙΑ ● ΙΤΑΛΙΑ ● ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ ● ΜΕΣΟΣ ΟΡΟΣ Ε.Ε

2/ Οι αντιδράσεις των κυβερνήσεων

Οι κυβερνήσεις, σε παγκόσμιο επίπεδο, έλαβαν άμεσα και χωρίς προηγούμενο μέτρα στην προσπάθειά τους να βοηθήσουν τις οικονομίες και κοινωνίες τους και να αντιμετωπίσουν, κατά το μέτρο του δυνατού, τις συνέπειες των μέτρων που έφεραν οι αποφάσεις για την αντιμετώπιση του υγειονομικού σκέλους της πανδημίας. Η ταχύτητα με την οποία έδρασαν οι κυβερνήσεις μπορεί να χαρακτηριστεί εντυπωσιακή. Δεδομένων των βίαιων και άμεσων αλλαγών στην καθημερινότητα των επιχειρήσεων, που έφερε η ιδιαίτερη φύση και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ενός πανδημικού γεγονότος, οι κυβερνήσεις έδειξαν, σε γενικές γραμμές, μεγάλη ευελιξία. Οι περισσότερες κυβερνήσεις δημιούργησαν, σχετικά γρήγορα, συγκεκριμένα προγράμματα στήριξης των επιχειρήσεων, με σχετικά απλές διαδικασίες υποβολής αιτημάτων, με στόχο κυρίως τη διατήρηση των επιχειρήσεων και την αποφυγή πτωχεύσεων, τουλάχιστον κατά τη διάρκεια του πανδημικού γεγονότος. Τα βασικότερα μέτρα που ελήφθησαν, σε επίπεδο κυβερνήσεων, ήταν τα εξής (OECD, 2020):

- Αναστολές πληρωμών φορολογικών, ασφαλιστικών, δανειακών υποχρεώσεων και δαπανών για ενοίκια.
- Μείωση ωρών απασχόλησης, κάλυψη μέρους εργασιακού κόστους, κίνητρα (και υποχρεώσεις) για εξ αποστάσεως απασχόληση.
- Προγράμματα εγγύησης δανείων προς επιχειρήσεις, μέσω εμπορικών τραπεζών.
- Άμεση παροχή δανείων από δημόσιους φορείς.
- Επιδοτήσεις και επιχορηγήσεις προς τις επιχειρήσεις για κάλυψη μέρους των απωλειών

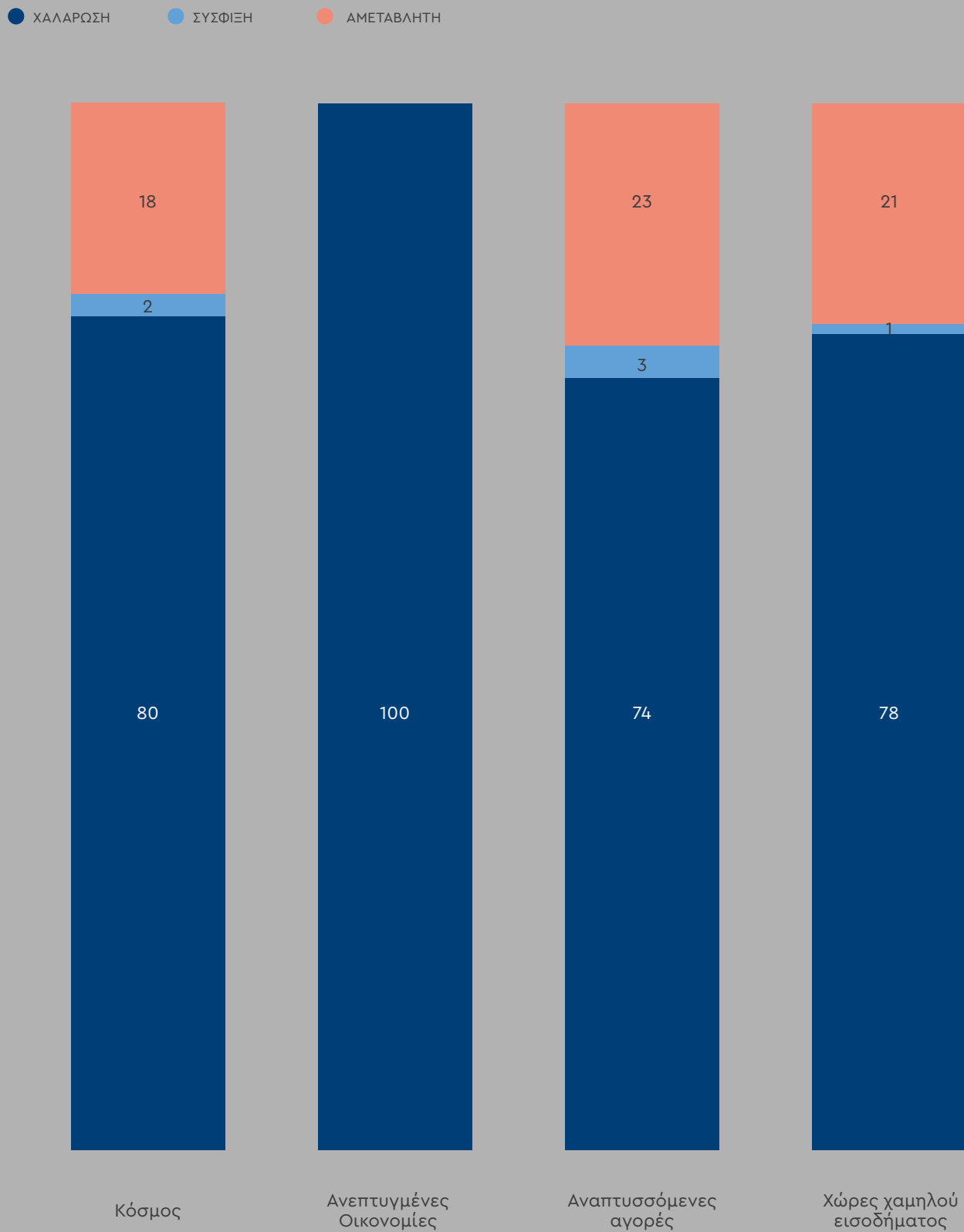
του κύκλου εργασιών τους.

- Διαρθρωτικές πολιτικές με στόχο να βοηθήσουν τις μικρές επιχειρήσεις να υιοθετήσουν νέες πρακτικές λειτουργίας και να εξελιχθούν τεχνολογικά.

Σε επίπεδο νομισματικής πολιτικής, είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι το 2020 μόνο το 2% των κεντρικών τραπεζών παγκοσμίως προχώρησαν σε περιοριστική νομισματική πολιτική, ενώ η συντριπτική πλειονότητα των κεντρικών τραπεζών (80%) εφάρμοσαν επεκτατική πολιτική (Διάγραμμα 2).

Το γεγονός ότι τα βασικά επιτόκια των κεντρικών τραπεζών ήταν ήδη, και πριν την κρίση της πανδημίας, σε πολύ χαμηλά επίπεδα, ιδίως στις χώρες υψηλού εισοδήματος, οδήγησε τις κεντρικές τράπεζες σε μη συμβατικές πολιτικές. Για παράδειγμα, η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, το Μάρτιο του 2020, δημιούργησε το πρόγραμμα PEPP (Pandemic Emergency Purchase Programme), σύμφωνα με το οποίο ουσιαστικά χορηγεί στην ευρωπαϊκή οικονομία κεφάλαια ύψους €1,85 τρισ. (από αρχικά €750 δισ. το Μάρτιο του 2020, όπου προστέθηκαν άλλα €600 δισ. τον Ιούνιο του 2020 και άλλα €500 δισ. το Δεκέμβριο του ίδιου έτους) μέσω αγοράς αξιογράφων τόσο του δημόσιου, όσο και του ιδιωτικού τομέα. Ομοίως, στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, η Ομοσπονδιακή Τράπεζα των ΗΠΑ έλαβε μέτρα συνολικής αξίας \$2,3 τρισ. μέσω διαφόρων επιμέρους προγραμμάτων (προγράμματα QE, PDCF, MMLF κ.ά.).

Γράφημα 2: Το χρηματοδοτικό κενό (financing gap) 2010–2020 – ομάδες χωρών ανά επίπεδο εισοδήματος.

^{3/} Η επόμενη ημέρα (του υπερβολικού χρέους)

Δεν χρειάζονται εξειδικευμένες γνώσεις οικονομικών, για να καταλάβει κάποιος ότι εφόσον στο σύγχρονο πλαίσιο της παγκόσμιας χρηματοοικονομικής αρχιτεκτονικής η βασική μορφή χρηματοδότησης είναι αυτή του δανεισμού, η βίαιη κρίση της πανδημίας έφερε και επίπεδα ρεκόρ του παγκόσμιου χρέους, το οποίο αυξήθηκε κατά 35 ποσοστιαίες μονάδες (!) μέσα σε ένα έτος. Συγκεκριμένα, κυβερνήσεις, επιχειρήσεις και νοικοκυριά άντλησαν, σε παγκόσμιο επίπεδο, \$24 τρισ. το 2020 για να αντιμετωπίσουν τις συνέπειες της πανδημίας, φέρνοντας το σύνολο του παγκόσμιου χρέους στο ύψος των \$281 τρισ., ή γύρω στο 356% του παγκόσμιου ΑΕΠ (Διάγραμμα 3), ενώ παρόμοιες τάσεις αύξησης του χρέους αναμένονται και για το 2021.

Είναι επόμενο κάποιος να αναρωτηθεί για πόσο ακόμα μπορεί η παγκόσμια οικονομία να πορεύεται με τόσο υψηλά ποσοστά χρέους και ίσως και ποια ποσοστά χρέους θεωρούνται υψηλά. Καταρχάς θα πρέπει να σημειωθεί ότι είναι γενικά αποδεκτό πως η λελογισμένη χρήση δανειακών κεφαλαίων αυξάνει την ευημερία και ευνοεί την ανάπτυξη. Η λέξη-κλειδί είναι τι ακριβώς εννοούμε «λελογισμένη» και αν υπάρχουν κάποια συγκεκριμένα όρια χρέους, πάνω από τα οποία οι θετικές επιπτώσεις του χρέους αρχίζουν και γίνονται αρνητικές συνέπειες. Η απάντηση για τα όρια αυτά δεν είναι εύκολο να δοθεί. Ωστόσο, υπάρχουν

επιστημονικές μελέτες που προσδιορίζουν τέτοια όρια χρέους και αξίζει να αναφερθούν, ώστε να έχουμε έστω μια τάξη μεγέθους. Οι Cecchetti et al. (2011) για παράδειγμα, στο πλαίσιο έρευνας της Τράπεζας Διεθνών Διακανονισμών, στην επιστημονική τους μελέτη αναφέρουν ότι το όριο για το κρατικό χρέος είναι γύρω στο 85% του ΑΕΠ, το αντίστοιχο για το εταιρικό χρέος είναι στο 90% του ΑΕΠ, και του χρέους των νοικοκυριών είναι στο 85% του ΑΕΠ. Όταν παρατηρούνται υψηλότεροι δείκτες, το χρέος τείνει να επιβραδύνει την ανάπτυξη και όχι να την ευνοεί, αν και υπάρχουν και επιστημονικές μελέτες οι οποίες αμφισβητούν τα όρια αυτά (Pescatori et al., 2014). Στο ερώτημα πώς είναι δυνατό να διατηρούνται τόσο υψηλά επίπεδα χρέους χωρίς να παρατηρείται κάποια αναταραχή στις παγκόσμιες χρηματοοικονομικές αγορές, η απάντηση έχει να κάνει με το συνδυασμό των μη συμβατικών πολιτικών των κεντρικών τραπεζών παγκοσμίως, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενη ενότητα. Συγκεκριμένα, ο συνδυασμός των προγραμμάτων αγοράς κρατικών και ιδιωτικών ομολόγων, σε συνδυασμό με τα βασικά επιτόκια που είναι στην ουσία μηδενικά, διατηρεί μια ηρεμία στις αγορές. Πόσο όμως ακόμα θα μπορεί να συνεχιστεί αυτός ο συνδυασμός μη συμβατικών πολιτικών, όταν μάλιστα αρχίζουν και ακούγονται φωνές περί επικείμενης αύξησης του πληθωρισμού, μετά το πέρας της πανδημίας;

Η βίαιη κρίση της πανδημίας έφερε και επίπεδα ρεκόρ του παγκόσμιου χρέους, το οποίο αυξήθηκε κατά 35 ποσοστιαίες μονάδες μέσα σε ένα έτος.

4/ Προτάσεις για την αντιμετώπιση των κρατικών χρεών

Υποθέτοντας ότι προσεγγίζουμε το τέλος της υγειονομικής κρίσης της πανδημίας και έχουμε πια λόγους να είμαστε αισιόδοξοι, καθώς τα εμβολιαστικά προγράμματα των κυβερνήσεων προχωρούν και ετοιμαζόμαστε για τη μετακορωνοϊό εποχή, έχει έρθει η ώρα πλέον να ξεκινήσουμε να εξετάζουμε λύσεις για τις οικονομικές συνέπειες που επέφερε η κρίση στην ευρωπαϊκή επιχειρηματική κοινότητα.

Η μεγάλη πρόκληση για τη μεγάλη πλειονότητα των κυβερνήσεων θα είναι να οραματιστούν και να εφαρμόσουν ένα προσεκτικά σχεδιασμένο μονοπάτι διαχείρισης της υπερβολικής μόχλευσης στην παγκόσμια οικονομία. Δεν είναι σίγουρο ότι οι συμβατικές μέθοδοι μακροχρόνιας διαχείρισης ενός τόσο μεγάλου χρέους, για τόσες πολλές οικονομίες, είναι και η πιο ενδεδειγμένη λύση. Εξάλλου, η κρίση της πανδημίας, ένα φαινόμενο εκατονταετίας, όπως έχει κατά καιρούς χαρακτηριστεί, είναι από μόνο του ένα μη συμβατικό φαινόμενο, το οποίο ίσως θα πρέπει να αντιμετωπιστεί με μη συμβατικές λύσεις. Πόσο μάλλον όταν το φαινόμενο αυτό λαμβάνει χώρα σχετικά κοντά σε ένα άλλο σοβαρό φαινόμενο που τράνταξε τις παγκόσμιες οικονομίες και από το οποίο αρκετές οικονομίες και κοινωνίες δεν είχαν καταφέρει να ανακάμψουν πλήρως, αυτό της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2008.

Προς το παρόν, εφευρίσκονται προσωρινές λύσεις, οι οποίες μάλλον μεταθέτουν το πρόβλημα για το μέλλον, παρά το επιλύουν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η Πρωτοβουλία Αναστολής της Υπηρεσίας Χρέους (Debt Service Suspension Initiative – DSSI) που προτάθηκε από την Ομάδα των 20 (G20) κατόπιν προτροπής του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου και της Παγκόσμιας Τράπεζας και σύμφωνα με την οποία οι πιο φτωχές χώρες θα μπορούσαν να καθυστερήσουν τις αποπληρωμές των χρεών τους. Επιλέξιμες στο πλαίσιο της πρωτοβουλίας

είναι 73 χώρες, ενώ μέχρι σήμερα (Μάιος 2021), έχουν κάνει χρήση της πρωτοβουλίας πάνω από 40 χώρες.

Αναφορικά με τις ανεπτυγμένες χώρες, οι υποδομές χρηματοδότησης είναι τέτοιες οι οποίες επιτρέπουν, ακόμα, τη διόγκωση των χρεών των οικονομιών τους με τη βοήθεια των ισχυρών κεντρικών τραπεζών τους. Η δημιουργία του χρέους, λοιπόν, προέκυψε χωρίς δυσκολία για τις ανεπτυγμένες χώρες, και, υπό μία έννοια, καλώς προέκυψε, για να στηριχθούν οι οικονομίες και κοινωνίες τους. Το χρέος αυτό, ωστόσο, θα πρέπει κάπως να αντιμετωπισθεί. Στο πλαίσιο αυτό, έχουν προταθεί, σε γενικές γραμμές, τέσσερις λύσεις:

1. Αύξηση της αποταμίευσης των οικονομικών μονάδων.
2. Αύξηση της πραγματικής (real) ανάπτυξης της οικονομίας.
3. Αύξηση της ονομαστικής (nominal) ανάπτυξης της οικονομίας (λέξη-κλειδί: αυξημένος πληθωρισμός).
4. Αναδιάρθρωση και διαγραφή του χρέους.

Η πρώτη λύση αναφέρει ουσιαστικά ότι εάν αυξηθεί η αποταμίευση των οικονομικών μονάδων (νοικοκυριά, επιχειρήσεις, κράτος), η αύξηση αυτή θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την αποπληρωμή του χρέους. Ωστόσο, οι περισσότεροι οικονομολόγοι συμφωνούν ότι υπερβολική αύξηση της αποταμίευσης θα οδηγούσε τελικά σε μείωση της οικονομικής δραστηριότητας και ίσως στην κατάρρευση της οικονομίας (Keynesian Paradox of Thrift).

Η δεύτερη λύση ουσιαστικά αναφέρεται στην (προσπάθεια για υψηλή) πραγματική ανάπτυξη της οικονομίας με χαμηλούς ρυθμούς πληθωρισμού. Στο πλαίσιο αυτό, μιας και το εργαλείο του φθηνού χρήματος (με επιτόκια

κοντά στο μηδέν), φαίνεται ότι έχει εξαντληθεί, οι περισσότεροι οικονομολόγοι αναφέρονται πια στις λεγόμενες διαρθρωτικές αλλαγές στην οικονομία («μεταρρυθμίσεις»), με στόχο την απελευθέρωση μιας οικονομικής δυναμικής, η οποία προς το παρόν εικάζεται ότι βρίσκεται κάπου κρυμμένη.

Οι δύο πρώτες λύσεις είναι και οι κραταιές πολιτικές που σε γενικές γραμμές ακολουθούνται μέχρι σήμερα, ενώ πληθαίνουν οι φωνές που αναφέρουν ότι έχουμε ήδη αρχίσει να βλέπουμε τα όρια των πολιτικών αυτών, οι οποίες δεν φαίνεται τελικά να φέρνουν τα επιθυμητά αποτελέσματα, τόσο στην ανάπτυξη της οικονομίας, όσο και στην αποτελεσματική αντιμετώπιση του συνεχώς αυξανόμενου παγκόσμιου χρέους.

Απομένουν λοιπόν οι δύο τελευταίες λύσεις, οι οποίες είναι, θα έλεγε κανείς, μη συμβατικές. Σχετικά με την τρίτη λύση, θεωρητικά, ο πληθωρισμός δεν είναι κάτι κακό για το δημόσιο χρέος, υπό την έννοια ότι αυξάνονται οι ονομαστικές εισροές από φόρους, ενώ οι πληρωμές για την εξυπηρέτηση του χρέους παραμένουν σταθερές. Είναι μάλιστα ενδιαφέρον το γεγονός ότι τόσο στις ΗΠΑ, όσο και στην Ευρώπη, οι κεντρικές τράπεζες συζητούν την αλλαγή στρατηγικής, ακόμα και στο πλαίσιο αντιμετώπισης του πληθωρισμού.

Σχετικά με την τέταρτη λύση, αυτή περιλαμβάνει δύο διακριτά τμήματα. Το πρώτο αναφέρεται στη διάκριση του χρέους σε «καλό» και «κακό», με συγκεκριμένα κριτήρια, και στη συνέχεια στη διαγραφή του «κακού» χρέους, όσο πιο ανώδυνα γίνεται για την οικονομία. Η διαδικασία αυτή δεν είναι απλή, καθώς θα πρέπει, με κάποιον τρόπο, οι πιστωτές να συμφωνήσουν στο πιο πάνω πλαίσιο. Εδώ ακριβώς βρίσκεται το πρόβλημα, ότι δηλαδή δεν έχουν αναπτυχθεί διαδικασίες με βάση τις οποίες μια λύση όπως αυτή θα μπορούσε να λειτουργήσει με τις λιγότερες δυνατές συνέπειες για την οικονομία.

Συγκρίνοντας τις πιο πάνω λύσεις, είναι ίσως εμφανές ότι κάθε λύση δεν μπορεί να εφαρμοστεί αποκλειστικά μόνη της και επομένως χρειάζεται ίσως κάποιος συνδυασμός τους. Το γεγονός όμως είναι ότι οι δύο πρώτες λύσεις είναι αυτές που κυρίως εφαρμόζονται τις τελευταίες δεκαετίες και έχουν οδηγήσει (ή έστω έχουν επιτρέψει) στη συνεχή διόγκωση του παγκόσμιου χρέους, σε επίπεδα που αμφισβητείται η μακροχρόνια βιωσιμότητά τους, σύμφωνα τουλάχιστον με επιστημονικές μελέτες που έχουν διεξαχθεί. Επομένως, ίσως είναι καιρός να αρχίζουμε να σκεφτόμαστε διαφορετικές λύσεις στο υπάρχον και συνεχώς αυξανόμενο πρόβλημα, στο πλαίσιο των πιο πάνω προτάσεων.

³ Bloomberg, (2020), "Fed Paves Way for Low-Rate Era With Inflation Able to Run Higher", in <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-08-27/powell-says-fed-to-look-for-inflation-that-averages-2-over-time?srnd=premium>

⁴ ECB, (2020), "Strategy review", in <https://www.ecb.europa.eu/home/search/review/html/index.en.html>

5/ Προτάσεις για την αντιμετώπιση των χρεών των μικρών επιχειρήσεων

Εστιάζοντας στις μικρές επιχειρήσεις, οι οικονομικές πληγές που αφήνει η πανδημία είναι βαθιές. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (Diez et al., 2021) αναφέρει ότι ακόμα και αν σημειωθεί ισχυρή οικονομική ανάκαμψη μετά την πανδημία, ο κίνδυνος πτώχευσης των μικρών επιχειρήσεων αναμένεται να αυξηθεί σημαντικά. Σε περίπτωση μάλιστα σχετικά ασθενούς οικονομικής ανάκαμψης, η αύξηση στις πτωχεύσεις των μικρών επιχειρήσεων θα είναι μεγαλύτερη από την αντίστοιχη αύξηση στις πτωχεύσεις αμέσως μετά την παγκόσμια χρηματοοικονομική κρίση του 2008-2009. Είναι χαρακτηριστικό ότι η χειροτέρευση των οικονομικών θεμελιωδών στοιχείων των μικρών επιχειρήσεων που έφερε η πανδημία αναμένεται να έχει αρνητικές επιπτώσεις τόσο στην απασχόλησή τους όσο και στην αποπληρωμή των χρεών τους στη μετά-πανδημία εποχή. Ταυτόχρονα, ο κίνδυνος πτώχευσης των μικρών επιχειρήσεων αναμένεται να επηρεάσει αρνητικά τους ισολογισμούς των τραπεζών, ειδικά για κάποιες χώρες και ιδιαίτερα για τις σχετικά μικρές τράπεζες.

Επομένως, είναι εμφανές ότι, όπως κατά τη διάρκεια της κρίσης της πανδημίας ένα μεγάλο μέρος των μικρών επιχειρήσεων υποστηρίχτηκαν από τα διάφορα κυβερνητικά προγράμματα, έτσι και μετά το πέρας της υγειονομικής κρίσης και καθώς οι οικονομικές συνέπειες της πανδημίας θα συνεχίζουν να

παραμένουν αντίστοιχα προγράμματα στήριξης θα πρέπει να σχεδιαστούν. Ο σχεδιασμός αυτός θα πρέπει και μπορεί να είναι προσεκτικός, λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαίτερες συνθήκες του οικονομικού περιβάλλοντος που θα αντιμετωπίσουν οι επιχειρήσεις, μετά από μήνες μη κανονικής λειτουργίας. Ίσως η σημαντικότερη από τις ιδιαίτερες αυτές συνθήκες είναι τα κατά πολύ μεγαλύτερα ύψη υποχρεώσεων με τα οποία θα βρεθούν αντιμέτωποι οι επιχειρήσεις όταν η οικονομική τους δραστηριότητα επανέλθει στην κανονικότητα, όπως ήδη αναφέρθηκε πιο πριν.

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, θα ακουγόταν παράλογο κάποιος να ζητήσει αυτό που παραδοσιακά ζητούν οι οργανώσεις των μικρών επιχειρήσεων, δηλαδή πιο εύκολη πρόσβαση στην τραπεζική χρηματοδότηση, ως ουσιαστικά τη μόνη πηγή εξωτερικής χρηματοδότησης για τις μικρές επιχειρήσεις. Είναι καιρός για τη χρηματοδότηση των μικρών επιχειρήσεων να σκεφτούμε νέα εργαλεία πρόσβασης σε κεφάλαια, όχι κατ' ανάγκη για να αντικατασταθεί η πρόσβαση στον τραπεζικό δανεισμό, αλλά, τουλάχιστον, για να εξισορροπηθεί η πρόσβασή τους σε πηγές κεφαλαίων τόσο δανειακών, όσο όμως και ιδίων. Δεν είναι τυχαίο μάλιστα ότι το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο προτείνει ακριβώς αυτό για τις μικρές επιχειρήσεις, δηλαδή τις λεγόμενες «ενέσεις» ιδίων κεφαλαίων προς αυτές, ώστε να δημιουργηθούν πιο βιώσιμοι δείκτες κεφαλαιακών διαρθρώσεων. Μάλιστα, προτείνει

το πρόγραμμα των ενέσεων ιδίων κεφαλαίων να συνοδευτεί και από ένα αντίστοιχο πρόγραμμα αναδιάρθρωσης των χρεών τους, το οποίο φυσικά θα ελαφρύνει περαιτέρω την υπερβολική τους μόχλευση. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι το ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (Δασκαλάκης, 2013) είχε ήδη αναφερθεί στο θέμα της υπερμόχλευσης της Ευρωπαϊκής Οικονομίας ήδη από το 2013 (Δασκαλάκης, 2013), μελετώντας την πορεία συγκεκριμένων δεικτών μόχλευσης και των τριών βασικών οικονομικών μονάδων μιας οικονομίας (κράτος, επιχειρήσεις, νοικοκυριά).

Το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο σταματά στις ενέσεις ιδίων κεφαλαίων και στις αναδιρθρώσεις χρεών ως προτάσεις για τη βοήθεια προς τις μικρές επιχειρήσεις, ενώ είναι ενδιαφέρον ότι αναφέρεται στις διαγραφές χρεών τους όχι ως εργαλείο στήριξής τους, αλλά από την πλευρά των επιπτώσεων των διαγραφών αυτών στη χρηματοοικονομική σταθερότητα του τραπεζικού συστήματος. Από την πλευρά όμως των μικρών επιχειρήσεων, ένα μέτρο διαγραφής χρεών, στο πλαίσιο της λύσης 4 που ήδη αναπτύχθηκε πιο πάνω για τα χρέη

των κρατών, και τη διάκρισή τους σε «καλά» και «κακά», θα ήταν ένα εργαλείο που θα βοηθούσε πραγματικά τις μικρές επιχειρήσεις. Εννοείται ότι ένα τέτοιο εργαλείο θα σχεδιαζόταν στη βάση διαγραφής χρεών και υποχρεώσεων που δημιουργήθηκαν αποκλειστικά λόγω της πανδημίας, και λόγω του γεγονότος ότι πολλές επιχειρήσεις αφενός υποχρεώθηκαν από το κράτος να μη λειτουργούν και αφετέρου η οικονομική τους δραστηριότητα επηρεάστηκε από πολιτικές απαγόρευσης κυκλοφορίας. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, ένα αίτημα διαγραφής συγκεκριμένων χρεών δεν φαντάζει παράλογο, και η ΓΣΕΒΕΕ έχει ήδη καταθέσει αντίστοιχη πολιτική πρόταση για τη διαγραφή των χρεών των επιχειρήσεων τα οποία δημιουργήθηκαν μέσα στην πανδημία. Σε επόμενο στάδιο, ίσως θα ήταν πιο σωστό να διαμορφωθεί μια πάγια διαδικασία διαγραφής ή/και ρύθμισης χρεών, ανεξαρτήτως περιόδου δημιουργίας του χρέους, σε συγκεκριμένο πλαίσιο, όπου πραγματικές περιστάσεις (μη κακόβουλης) επιχειρηματικής αποτυχίας να μην βαρύνουν τον επιχειρηματία για χρόνια.

Είναι εμφανές από την ανάλυση που προηγήθηκε ότι η παγκόσμια αρχιτεκτονική του συστήματος χρηματοδότησης της οικονομίας θα πρέπει να αλλάξει. Η ροή των κεφαλαίων στην οικονομία μέσω του τύπου του δανεισμού φαίνεται ότι έχει αγγίξει τα όριά της, με βασική αναφορά τους πολύ υψηλούς δείκτες χρέους όλων των οικονομικών μονάδων παγκοσμίως. Μια τέτοια αλλαγή θα πρέπει να περιλαμβάνει κίνητρα και μηχανισμούς ενίσχυσης της χρήσης περισσότερων ιδίων κεφαλαίων, με μια ταυτόχρονη μείωση των κινήτρων χρήσης δανειακών κεφαλαίων.

^{6/} Και κάποιες πιο μακροπρόθεσμες προτάσεις για τη χρηματοδότηση των μικρών επιχειρήσεων στο μέλλον

Είναι εμφανές από την ανάλυση που προηγήθηκε ότι η παγκόσμια αρχιτεκτονική του συστήματος χρηματοδότησης της οικονομίας θα πρέπει να αλλάξει. Η ροή των κεφαλαίων στην οικονομία μέσω του τύπου του δανεισμού φαίνεται ότι έχει αγγίξει τα όριά της, με βασική αναφορά τους πολύ υψηλούς δείκτες χρέους όλων των οικονομικών μονάδων παγκοσμίως. Μια τέτοια αλλαγή θα πρέπει να περιλαμβάνει κίνητρα και μηχανισμούς ενίσχυσης της χρήσης περισσότερων ιδίων κεφαλαίων, με μια ταυτόχρονη μείωση των κινήτρων χρήσης δανειακών κεφαλαίων.

Ένα προφανές κίνητρο για τη χρήση δανειακών κεφαλαίων είναι η λεγόμενη φορολογική μεροληψία υπέρ του χρέους (the debt-equity tax bias). Η εν λόγω μεροληψία προκύπτει επειδή τα έξοδα για τόκους (η βασική ανταμοιβή των παρόχων δανειακών κεφαλαίων) μειώνει τη φορολογητέα βάση, ενώ οι πληρωμές μερισμάτων (η βασική ανταμοιβή των παρόχων ιδίων κεφαλαίων) δεν οδηγεί σε τέτοιου είδους εξοικονόμηση. Αποτέλεσμα της φορολογικής αυτής μεροληψίας είναι ότι υπάρχει ένα σχετικά μεγάλο κίνητρο χρήσης δανειακών κεφαλαίων σε σχέση με τη χρήση ιδίων κεφαλαίων. Η μεροληψία αυτή έχει ήδη επισημανθεί εδώ και καιρό από την αντίστοιχη Διεύθυνση για τη Φορολογία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (Fatica et al., 2012), και στις μέρες μας η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ξεκινάει πρωτοβουλία διερεύνησης του θέματος αυτού, μέσω αντίστοιχης πρόσκλησης σε διαβούλευση.

Παράλληλα με τα κίνητρα που δίνονται για τη χρήση δανειακών κεφαλαίων, θα μπορούσαν να διερευνηθούν και αντίστοιχα κίνητρα για τη χρήση ιδίων κεφαλαίων. Στο πλαίσιο αυτό, η ΓΣΕΒΕΕ εδώ και αρκετά χρόνια έχει καταθέσει την πρότασή της για αφορολόγητο αποθεματικό, όπου ένα μέρος των κερδών της επιχείρησης δεν θα φορολογείται, ούτε όμως θα διανέμεται, αλλά θα παραμένει στην επιχείρηση και θα μπορεί να χρησιμοποιείται για επενδύσεις εντός της επιχείρησης. Αν και το πλαίσιο της πρότασης αυτής ήταν διαφορετικό και είχε να κάνει με τη μειωμένη πρόσβαση των ελληνικών μικρών επιχειρήσεων στο δανεισμό και με την αντίστοιχη αναζήτηση εσωτερικών κεφαλαίων για τη χρηματοδότηση της επιχείρησης, το μέτρο αυτό αποκτά σήμερα ιδιαίτερη σημασία, σε ένα πλαίσιο παροχής κινήτρων για τη χρήση ιδίων κεφαλαίων.

Πέρα όμως των μεμονωμένων εργαλείων / κινήτρων χρήσης της μίας ή της άλλης πηγής, η δημιουργία υποδομών στήριξης της μίας ή της άλλης πηγής αποτελεί πιο ουσιαστική στόχευση. Στο πλαίσιο αυτό, πολιτικές όπως η Ένωση Κεφαλαιαγορών (Capital Markets Union) θέτουν μεν το πλαίσιο πολιτικής και περιλαμβάνουν σημαντικές πρωτοβουλίες, ειδικά στο θέμα της ενίσχυσης της ροής ιδίων κεφαλαίων προς τις επιχειρήσεις, τα εργαλεία όμως των πολιτικών αυτών καταρχήν δεν φαίνεται να αφορούν τις μικρές επιχειρήσεις στην πλειονότητά τους, και κατά δεύτερον δεν φαίνεται να φτάνουν προς τις μικρότερες των επιχειρήσεων. Αυτό είναι ένα διαρθρωτικό πρόβλημα το οποίο θα πρέπει να αντιμετωπιστεί από τις εθνικές κυβερνήσεις,

⁵ Ως «ενέσεις ιδίων κεφαλαίων» ορίζονται οι μορφές χρηματοδότησης οι οποίες χρηματοδοτούν το κεφάλαιο της επιχείρησης και διαφέρουν από τα δανειακά κεφάλαια με την έννοια ότι ο λήπτης του κεφαλαίου δεν είναι υποχρεωμένος να αποπληρώσει το κεφάλαιο και τον αντίστοιχο τόκο. Οι ενέσεις ιδίων κεφαλαίων μπορούν να πάρουν διάφορες μορφές, με βάση τις δημοσιονομικές δυνατότητες (fiscal space) των κρατών, και να περιλαμβάνουν (ή όχι) στοιχεία διακυβέρνησης και συμμετοχής στα κέρδη της επιχείρησης.

πώς δηλαδή αφενός θα σχεδιαστούν εργαλεία ιδίων κεφαλαίων που να αφορούν και τις μικρές επιχειρήσεις, και πώς κατόπιν θα φτάσουν τα εργαλεία αυτά στις επιχειρήσεις αυτές. Σε κάθε περίπτωση, συγκεκριμένες υποδομές και αντίστοιχα εργαλεία ενίσχυσης της χρήσης ιδίων κεφαλαίων υπάρχουν. Πέρα από τις όποιες (σημαντικές) κρατικές πρωτοβουλίες μπορούν να αναπτυχθούν σε ένα πλαίσιο παροχής ενέσεων ιδίων κεφαλαίων, όπως αναφέρθηκε πιο πριν, υποδομές της αγοράς όπως η χρηματοδότηση ιδίων κεφαλαίων από το πλήθος (equity crowdfunding) ή ακόμα και οι διαφαινόμενες προσφορές ψηφιοποιημένων αξιολογίων (security token offerings – STOs) μπορούν να αποτελέσουν υποσύνολα υποδομών και αντίστοιχων εργαλείων, για το μέλλον της χρηματοδότησης των μικρών επιχειρήσεων.

Είναι προφανές ότι τα εργαλεία και οι υποδομές χρηματοδότησης της οικονομίας με χρηματοδοτικούς τύπους ιδίων κεφαλαίων

δεν συνεπάγεται την αντικατάσταση των αντίστοιχων του δανεισμού. Ούτε επίσης σημαίνει απαραίτητα ότι θα λυθεί αυτομάτως το πρόβλημα της πρόσβασης όλων των επιχειρήσεων στη χρηματοδότηση, πρόβλημα που στην Ελλάδα έχει να κάνει κυρίως με τη γενικότερη έλλειψη χρηματοδοτικών υποδομών, ακόμα και δανεισμού. Σε ένα πλαίσιο όμως υπερμόχλευσης και μάλιστα συνεχώς αυξανόμενης, η αλλαγή της γενικότερης προσέγγισης προς την ιδέα της εξυπηρέτησης του χρέους (debt service) ως πανάκεια φαντάζει μωπική, διότι προϋποθέτει χαμηλά επιτόκια για βάθος χρόνου, κάτι που δεν θα πρέπει να θεωρείται δεδομένο, εκτός και αν αναθεωρηθούν θεμελιώδεις στόχοι κεντρικών τραπεζών, όπως η διατήρηση του πληθωρισμού σε χαμηλά επίπεδα. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η ενδυνάμωση της οικονομίας με αντίβαρα τύπου ιδίων κεφαλαίων ίσως να αποτελεί ένα αναγκαίο συμπλήρωμα χρηματοδοτικών υποδομών.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Δασκαλάκης, Ν. (2013) «Υπερμόχλευση της ευρωπαϊκής οικονομίας και μια σύντομη περιγραφή του τραπεζικού κλάδου στην Ευρώπη», ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ.

Ξενόγλωσση

Bloomberg (2020) "Fed Paves Way for Low-Rate Era With Inflation Able to Run Higher". Διαθέσιμο στο: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-08-27/powell-says-fed-to-look-for-inflation-that-averages-2-over-time?srnd=premium>

Cecchetti, S., Mohanty, M.S. & Zampolli, F. (2011) "The real effects of debt", *BIS working paper 352*.

Diez, F., Duval, D., Jiayue Fan, J., Garrido, J., Kalemli-Ozcan, S., Maggi, C., Soledad, M., Peria, M. & Pierri N. (2021) "Insolvency Prospects Among Small-and-Medium-Sized Enterprises in Advanced Economies", *IMF Staff Discussion Notes No. 2021/002*.

ECB (2020) "Survey on the Access to Finance of Enterprises", *ECB Surveys*, November 2020.

ECB (2020) "Strategy review". Διαθέσιμο στο: <https://www.ecb.europa.eu/home/search/review/html/index.en.html>

Fatica, S., Hemmelgam, T. & Nicodeme, G. (2012) "The Debt-Equity Tax Bias: consequences and solutions", *EC working paper 33*.

IMF (2020) "Courage under Fire: Policy Responses in Emerging Market and Developing Economies to the COVID-19 Pandemic", *IMF Blog*.

OECD (2020) "Financing SMEs and Entrepreneurs: An OECD Scoreboard. Special edition: The impact of COVID-19", *SME and Entrepreneurship Papers*, OECD.

Pescatori, A., Sandri, D. & Simon J. (2014) "Debt and Growth: Is there a Magic Threshold?", *IMF working paper 14/34*.

Tiftik, E. & Mahmood, K. (2021) "Global Finance Monitor: COVID Drives Debt Surge – Stabilization Ahead?", IIF, February 2021.

World Bank (2021) "Global Economic Prospects", World Bank Group, January 2021.

Το ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ είναι μελετητικός φορέας για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις της χώρας και υποστηρίζει επιστημονικά τη ΓΣΕΒΕΕ

imegsevee.gr

Θεματικές ενότητες

- Παρακολούθηση οικονομικού περιβάλλοντος
- Στήριξη επιχειρηματικότητας
- Επαγγελματική κατάρτιση, μαθητεία και διά βίου μάθηση
- Διάγνωση αναγκών δεξιοτήτων και επαγγελμάτων
- Μελέτη κοινωνικών πολιτικών και προώθηση απασχόλησης
- Ενδυνάμωση της ΓΣΕΒΕΕ και των μελών της

Δραστηριότητες

- Αξιολόγηση πολιτικών και προώθηση προτάσεων και θέσεων της ΓΣΕΒΕΕ
- Σχεδιασμός και υλοποίηση μελετών και ερευνών
- Ανάπτυξη μεθόδων και εργαλείων υποστήριξης επιχειρήσεων
- Υλοποίηση έργων ενίσχυσης μικρών επιχειρήσεων και του ανθρώπινου δυναμικού τους

Προτεραιότητες

- Η δημιουργία και διάχυση επιστημονικής γνώσης για θέματα που ενδιαφέρουν τις μικρές επιχειρήσεις
- Η ενδυνάμωση του ρόλου της ΓΣΕΒΕΕ ως εθνικού κοινωνικού εταίρου και των ομοσπονδιών μελών της
- Η ενίσχυση των επιχειρήσεων και του ανθρώπινου δυναμικού για προσαρμογή τους στο μεταβαλλόμενο οικονομικό περιβάλλον

Έτος Ίδρυσης 2006

ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

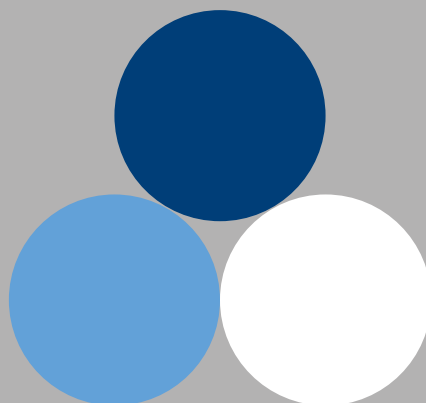
Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων
ΓΣΕΒΕΕ

Έτος Ίδρυσης 2006

ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων
ΓΣΕΒΕΕ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ
ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΕΠΕΝΔΥΣΕΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΕΤΠΑ & ΤΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΠΑΝΕΚ

ΕΠΑΝΕΚ 2014-2020
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ
ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης